

Сагайдачний (1924—1929)

Чайковський Андрій Якович

КНИГА ПЕРША

ПОБРАТИМИ

Присвячую незабутній пам'яті мого найкращого товариша і друга д-ра Євгена Олесницького.

Автор

Уродився онъ въ краяхъ Подгорскихъ Перемисскихъ
Вихованъ въ вѣрѣ церкви восточней зъ лѣтъ дѣтинскихъ
Шоль потомъ до Острога, для наукъ уцтывыхъ...
Которыи тамъ квитли...

З книги "Вършъ на жалосный погребъ
зацного рыцера Петра Конашевича
Сагайдачного, гетмана войска его кор.
милости Запорозкого, зложоний презъ
инока Касіана Саковича, Київ, 1622

I

Напередодні святих апостолів Петра і Павла 1590 року замітний був із самого ранку на Перемиськім шляху в Новому Самборі, довкруги церкви святого апостола Пилипа, незвичайний рух.

Ця церква стояла край високого берега, серед хат, де жили православні. Тоді, на підставі королівського розпорядку, не вільно було всередині городських мурів ставити православних церков. Цього дня з'їздилися православні з усіх сторін і ставали на площі недалеко церкви. Ціла площа заставлена возами різного роду. Вози з плетеними полукішками, з полукішками із липової кори або дощенок, з кованими або босими колесами. Поміж ними роїлося від людей у різних одягах. Одні поприїздили з жінками на возах, другі на конях або поприходили пішки. Народу і не злічиш: у полотняних свитках та в синіх шляхетських капотах, в чоботях або постолах. Жінки повбирані святково, аж мерехтіло в очах од різних кольорів, — начеб того макового цвіту натикав.

Найбільше було шляхетських капот. Ціла самбірська земля, від річок Верещиці, Дністра і Стрию аж до Карпатських гір, мала тут своїх заступників. Народ стояв купками і готорив усюди на одну тему: цього дня мав приїхати до Нового Самбора перемиський владика Стецько Брилинський із Спаського монастиря, куди він у той час, не почувавши себе безпечним на владичому престолі в Перемишлі, перебрався жити.

Владика заповів свій приїзд на це велике свято, щоби відвідати свою паству та підтримати у людей православного духа.

В Самбірщині, що належала до королівщини, було найбільше малоземельної української

шляхти, а вона, хоч їй переслідували православну церкву, найзавзятіше її держалася, не дала себе нічим відстрашити.

Не було закутини на цілій Україні, де би жило стільки тої шляхти, що тут. Шляхта жила в збитих одноцілих громадах, почувала в собі силу, держачися разом, була всупереч свого вбожества бадьора, і вона одна була сильною опорою благочестя. Цілі села — Чайковичі, Білина Велика, Лука, Ортиничі, Гординя, Кульчиці, Городище, Сілець, Бережниця, Бачина, Топільниця, Явора, Комарники, Ільник, а далі в Стрийщині: Крушельниця, Корчин — були густо заселені шляхтою, що виводила свої шляхетські клейноди ще від князя Льва, дорожила ними і, хоч як намагався польський уряд взяти їх у підданство, стояла твердо за свої вольності і за православну церкву.

Як тільки розійшлася вістка, що приїде їх владика, такий самий шляхтич, як і вони, Стецько Брилинський, то по цілій околиці мов запалив: з усіх сторін напливала шляхетська братія.

На площі було дуже глітно і гамірно. Говорено про переслідування православної церкви, про відступництво великої шляхти. Міркували про те, чому владика не живе в Перемишлі. Тут і там давалися чути голоси погрози. Один бадьорий шляхтич у синій капоті, з шаблюкою при боці на ремінці вигукував завзято і піддавав думку, щоби шляхта силою ввела владика на його перемиський престол і держала гонорову сторожу біля його особи, коли б латинство захотіло йому яке лихо заподіяти.

— Силою постоїмо, панове-браття, за нашим правом і тих собачих синів на шаблях рознесемо.

Заповідалася пречудна літня днина. Сонце вже високо піднялося та стало добре припікати.

Отець Атанасій, монах Спаського монастиря, що був при церкві святого Пилипа парохом, а заразом в одній особі завідував церковною школою, від самого ранку був на ногах і всюди робив порядок.

Усі сподівалися приїзду владики зранку, тепер стали нетерпеливитися, чому його досі нема? Дехто завважив, чи не приключилася дорогому гостеві яка пригода по дорозі.

— Яка ж тут може бути пригода? Владика супроводжують Бережницькі та Бачинські. Шляхта певна, не допустить.

— То добра шляхта і певні люде, то правда, — говорив пан Сілецький Яким. — Але не завадило б, якби ми так, зібравшись у гурток, виїхали на конях назустріч, — було б то і гарно, і почесне, і владичі було б це мило, що ми його шануємо.

— Й не гаючись треба так зробити, — обізвався старий Грицько Жмайло, або Цьмайло, з Кульчиць. — Ану, панове-браття, на коні, та й з богом! Я їду з вами.

— Добре так, — гукали скрізь, — веди нас, пане Грицьку!

Шляхта стала розходитися до коней. Дехто мав верхового коня напogотівлі, інші випрягали з возів, а дехто позичав коня в сусіда.

Грицько Жмайло-Кульчицький був собою замітний чолов'яга. Середнього росту, кремезний і плечистий дідуган, з білим як молоко волоссям, з довгими сивими вусами. Одягнений був у капоту з синього сукна, густо позаду збирану, в сивій смушковій шапці, із синім дном. Був оперезаний цвітистим поясом, до якого прип'ята була здоровенна крива шаблюка.

Найстарші люде говорили, що йому минуло вже сто років. Лице у нього було рум'яне і здорове. Не вадило йому, що мав дві борозни на лиці і чолі від шаблі. На світ дивився весело сивими очима.

Тим часом шляхта гуртувалася на вільній площі.

Внук Грицька привів йому кремезного коня. Старий вискочив справно на сідло, поправився, оглянув гурток, виїхав наперед гурту і скомандував:

— Чвірками! — Відтак оглянувся на церкву, здійняв шапку і перехрестився тричі: — Во ім'я господне! Вперед!

Усі зробили те саме, впорядкувалися і рушили за Грицьком. Як минули вже хати перемиського передмістя, вони розділилися по обидва боки дороги і їхали незаметно поміж придорожніми вербами.

Старий Грицько вийняв з кишені люльку, набив тютюном і викресав огню. Він був вдоволений, веселий і усміхався під вусом, не говорячи ні слова.

Проїхали так, гуторячи між собою, з годину, аж помітили з другої сторони ватагу людей, що проти них їхала.

— Се, певно, владика! — заговорили всі майже в один голос.

Так воно і було. Серединою дороги їхала коляска. Видно було золотий хрест владичий, від якого відбивалися яркі промені сонця.

— Нуте, панове-браття, ушкиуймося на дорозі як слід і так під'їдьмо достойно і з повагою, — говорив один із шляхти.

— Тихо там! — гукнув Грицько до своїх. — Ховатися і шаблі напоготові!

Тепер усі завважили, що під лозами над Дністром коїться щось незвичайне. Щораз більше людей виїздило з ліз і ставали рядком. Почет владичий зближався щораз. Здається, що ніхто з них не міг бачити, що над Дністром діялося.

Навпаки, Грицько бачив і одних, і других. Його варта, їдучи, крилась між вербами, і ніхто ані з дороги, ані від ліз не міг її завважити.

Ті, що супроводжували владика, вважали себе безпечними. Весело гуторили, а для увеселення владики заводили герці, перебігалися, підкидали вгору шапки і відтак їх ловили в повітрі. І з того вийшло замішання в цілому гурті, аж наблизилися до того місця, де стояла підозріла громада під верболозами.

В ту хвилю громада заревла пекельними голосами "алагу!" і, мов яструби, кинулася з шаблями, списами і ломаками на владичу дружину. Набіг був несподіваний. Шляхта, що супроводжувала владика, не встигла впорядкуватися до оборони, як на них напали з усіх боків і стали бити.

Тепер Грицько виїхав на середину дороги і, добуваючи шаблі, гукнув:

— То не жарти, пани-браття! На дорогу! Шаблі в руки і скоком! В ім'я боже!

Старий наче відмолодів. Стиснув коня і почвалував передом, а шляхта лавою за ним.

Прискакали в саму пору.

Багато Бережницьких та Вачинських лежало на землі побитих та покривавлених, їхні коні, позадиравши хвости, налякані, розбігалися на всі сторони. Якийсь забруднений голодранець простягнув руку до сивої владичої голови, як у тій хвилі прискочив Грицько і одним ударом відрубав йому руку. Кров жбухнула на владичу одягу. Жмайлова дружина рубала завзято куди попало. Отямились і Бережницькі та Вачинські і собі стали відбиватися. Боротьба тривала коротко. Напасники, побачивши перемогу, стали втікати в лози. За ними пустилися навздогін, ловили та в'язали мотузками.

Грицько став перепитувати бранців, хто вони і хто їх на таке злочинство підбив. Вони призналися, що їх згуртував якийсь ксьондз із Самбора, обіцяв заплатити по золотому і дати коня, а вся добича буде їхня.

Була тут всіляка збиранина: були татари, волохи і голота самбірська.

Грицько видав короткий засуд:

— Усіх на гілляку! — Він вказав на якогось кремезного татарина і приказав: — Повішай усіх, а тебе пустять на чотири вітри. Ти, Прокопе, тут останешся, — каже до свого внука. — Останешся тут з кількома шляхтичами і допильнуєш, щоби так було зроблено, як я присудив, я, Грицько Жмайло-Кульчицький!

Татарин зараз засукав рукави і брався по одному вішати на вербі.

Грицько скомандував:

— Рушай до города!

— Пане Грицьку! — гукала шляхта. — Владика вас кличе до себе.

Грицько зміркував, що згаряча не привітався з владикою, і стало йому ніяково. Зблизився до владичої коляски, як винуватець, зліз з коня, зняв шапку і взяв владика за руку, щоби поцілувати.

— Не слід тобі, пане-брате, цілувати мене в руку, ти мій спаситель, а і віком від мене старший.

— Владика поцілував його в голову і обняв рукою за шию.

— Либонь, що старший, та все ж ваша милість великий достойник нашої церкви, а я вірний син тої церкви.

— Спасибі тобі, брате, з цілого серця, спасибі, і вам усім, мої діти, що виручили з нещастя.

Сідай, пане Грицьку, біля мене. Маєш до того повне право. Скільки тобі літ?

— Пішло вже на другу сотню, ваша милість, — говорив весело Грицько, сідаючи до коляски. Може, був би на те не зважився, та владика таки насилу його втягнув.

— Благословення господнє на тебе і твій увесь рід, — говорив владика, благословляючи його хрестом. — Велика у тебе сім'я?

— Славити господа небесного, і злічити не можна. Я вже й правнуками величаюся.

— Сини мої любі, — говорив владика, звертаючись до шляхти, що густо обступила коляску, — ви одинока підпора нашої благочестивої віри і церкви!

Він устав у колясці і благословив довкруги хрестом.

Грицькові було пильно приїхати до міста, де всі нетерпеливо вижидали, тож сказав:

— Преосвященний отче, нам пора. Народ много вижидає вашу милість, як спасителя.

Владика призволив, і Грицько дав знак, щоби рушали.

— Пане-брате, — каже владика, — ти дуже жорстоко поступив з тими людьми.

— На те вони заслужили, таке воєнне право.

— Не по-християнськи...

— Вони теж не по-християнськи поступали собі.

— А на мою просьбу ти б не помилував їх? Заберіть собі їхню добичу воєнну, та й годі...

— Просьба вашої милості для мене приказ. — Грицько встав і велів візникові стати. Відтак каже до одного із шляхти: — Скоч до Прокопа зараз, скажи, що на приказ їх милості я їм усім дарую життя, але по двадцять п'ять київ мусять дістати, та й годі! А на добичу воєнну я не числю, ваша милосте, — каже, звертаючись до владика, — стільки тої добичі, що кіт наплакав, то голота...

Поїхали далі.

— Бог тебе напутив, мій брате, що ти в саму пору прибув на поміч.

— Воно нічого без божої помочі і божого напучення не робиться, каже Грицько, знімаючи шапку і хрестячись побожно, — але я заздальгідь розвідав, що коїться. Нині вранці їхав я з моїми кульчичанами у город повітати вашу милість... Уже під самим городом, зараз біля замку, дивлюсь, а там, за валами, шикуються якісь люде на конях. Вони мене не бачили, як я обережно до них наблизився. Було мені це підозріле, сам не знаю чому. Сама збиранина, голодранці. Відтак побачили мене, та й нічого — не зачіпають, навіть не звертають на мене уваги, а далі всі шнурком потягли на цей бік по Дністрові. Мене наче промінь божий освітив: еге, гадаю, звідтам над'їде владика, хіба ж вони на його повітання їдуть?.. Догадався я чогось недоброго і лише на вус намотав. Та, видко, дух святий не лише мене освітив, бо ось я йно готовивсь скликати шляхту, як один випередив мене, висказуючи побоювання щодо безпеки вашої милості... і все в пору, в божий час склалося.

— Ти, пане-брате, бувалий чоловік...

— Бував по божому світу, з козаками волочився, два сини там поклали голови, — ми татарву шарпали, — а я таки на старості літ вернув у рідне село, свої кості тут зложити, коли мене господь покличе.

— Дуже я тобі вдячний, що ти помилував тих людей, стільки було би душогубства через мою особу. Не подумав ти, що їх краще під суд віддати. В Самборі ж обов'язує магдебурзьке право...

— Під суд? Під право? Ваша милосте! Судили би їх ті, що їх послали і, певно б, випустили, а так бодай будуть мати пам'ятку, наша шляхта має тверду руку. Не зараз їм захочеться гільтайства і сваволі...

Як наблизилась до города, Грицько зліз з коляски, сів на свого коня і поїхав передом. Він гукав

по дорозі:

— Народе православний, завертайте на місце! Порядок! Ви за мною, шляхто, ставайте недалеко городського валу та пильно назирайте на голоту, яка на валах зібралася, а то може знову напасти на нас і наробити нам бешкету.

Він показав на городські вали, де справді аж роїлося від усякої збиранини, що тут згуртувалася.

Владича коляска могла лише поволі проїхати серед безчисленної товпи на Перемиській шляху. Люде вітали свого владику вигукуючи, а він золотим владичим хрестом благословив народ.

У церкві вдарили в усі дзвони. Отець Атанасій йшов назустріч владиці з хоругвами.

Владика, вже сивий старець з довгою бородою, зліз із коляски, надяг владичі ризи, і так вільною ногою цілий почет завернув до церкви.

Перед церквою стояли школярі церковної школи під проводом своїх вчителів. Ця школа містилася біля церкви. Ходили до неї не лише діти тутешніх православних, але також довколишньої шляхти з поближких сіл.

Вступивши в церкву, владика відправив молебень, а відтак, звертаючись до людей, подякував браттям шляхті, що не допустили зневажити благочестивої віри її ворогам, не дали знущатися над його сивою головою, та просив їх, щоби завжди, коли цього зайде потреба, постояли за православну церкву.

— Ви, брати шляхта, остались тут одинокою опорою батьківської віри, ви одинока її защита. Наша прадідна віра переживає тепер тяжкі часи. Рим напосівся її знищити. Наші вельможі цураються її і переходять на латинство, бо у тім бачать свою користь. Не велика нам користь з такої пастви, що з легким серцем покидають свою віру, та все ж таки, ніде правди діти, одна підпора за другою паде, а увесь тягар оборони спадає на ваші плечі. Кажу, на ваші, шляхетські плечі, бо друга половина її визнавців, хлопство, не має своєї волі і нічого нам допомогти не може. Не даймо ворогові благочестя торжествувати! Чи обіцяєте мені, мої дорогі діти, що не покинете нашої бідної матері, що останетесь їй вірними до послідньої хвили життя, що видержите в благочесті?

— Не обіцяємо, а присягаємо усі на те, — гукнув старий Грицько, що стояв між першими.

— Присягаємо всі! — гукнув народ, і шляхта стала витягати вгору свої шаблі.

Владика сказав:

— Амінь! — і благословив народ хрестом. В його очах блищали сльози. Відтак каже: — Народе православний! В особі цього старця обнімаю вас усіх, а за вашу готовність і твердість благословлю вас оцим хрестом, його посвятив ерусалимський патріарх на гробі спасителя. Благословлю вас, вашу сім'ю, ваші хати і поля.

Владика вийняв малесенький хрест, поцілував його з пошаною і благословив народ.

— Амінь! — гукнули всі.

Народ став плакати та обніматися друг друга. Усі почували себе тут рівними, дітьми одної церкви.

Стали виходити. Народ висипався на майдан, мов бджола з улія під рійку. Владику повели під руки два найстарші чоловіки до школи.

В школі привітав його отець Атанасій відповідною промовою, а школярі відспівали кант, скомпонований на те свято одним учителем.

Владика засів на почеснім місці, і зараз розпочався екзамен.

Особливо звернув на себе увагу старший уже хлопчина. Він відповідав дуже гарно, хоч голос у нього дрижав зі зворушення.

— Як тебе звуть, люба дитино? — питає владика.

— Марко Жмайло-Кульчицький.

— Це мій правнук, — каже старий Грицько, ясніючи з радості.

— Благословення господнє! Його би, пане Грицьку, послати до вищої школи на науку, нам треба людей вчених.

— Раяли мені це панове вчителі, і я про те думав, раяли, до котрого ліцея єзуїтів, та я не можу цього зробити, боюся, щоби з нього не вийшов перевертень, на ганьбу нашого роду.

— Чого ж до єзуїтів? Хіба ж у нас нема православних шкіл? От школа братства ставропігійського у Львові... або школа князя Острозького в Острозі... Не всі ще вельможі нас покинули.

— Чував я про це, та не під силу мені.

— Не журись, славний прадіде. Мого письма до князя, їх милості, вистарчить, що його візьмуть не лише до школи, але і до бурси. Ти лише одежину приладь — і вишли.

Старий Грицько страх як зрадів. Він давно мріяв про те, щоби хтось з його численної родини вийшов у світ між людей, став вченим чоловіком... славним. Старий дивився в Марка, як в образок.

Та розмова велася стиха, а під час того йшов екзамен далі.

Владика прикликав до себе Марка і погладив його по голівці:

— Маєш, дитино, охоту до науки, то твій прадід пошле тебе до школи вищої, геть далеко звідсіля, — поїдеш?

Марко м'яв шапчину в руці, спустив очі вниз і каже:

— Поїхав би, якби поїхав зі мною Петро.

— Хто це Петро? — питає владика.

— Я! — встає такий самий хлопець в шляхетській одежині. — Петро Конашевич.

— Ходи сюди, дитинко.

Петро підійшов до владики, а той став його сам випитувати. Відповіді були напрочуд гарні.

— Чий ти, синку?

Грицько відповів за нього:

— Це сирота. Батько поліг, як ми відбивалися від татар у Кульчицях, маму вбили теж. Трилітнього сироту взяв по присуду громади мій унук Степан Жмайло, батько оцього Марка. Хлопчиська так полюбилися, що один без другого жити не можуть. Як я казав Марка віддати в школу, так ані дай боже без Петра. Я їх обох віддав. Разом вчаться, та мій рід любить його, як свою дитину.

— Де любов, там і благословення боже, — каже владика. — Добре, дітоньки, я подбаю, що вас обох приймуть... Підійдіть сюди ближче.

Хлопці приступили до владичої руки. Обидва були однакового росту. Владика придивлявся пильно Петрові, дивився в його розумні очі та гладив по голівці.

— Слухайте, діти! Підете в світ, а при пильності вийдете на великих людей. Не забувайте ж ніколи, звідкіля ви вийшли. Останьтеся до смерті вірними синами православної церкви, не забувайте за рідну стріху, за наш бідний руський народ. Я вже старий і більше вас не побачу на цьому світі. Поводьте себе так, щоб я міг на тому світі вами радіти. Пам'ятайте, що моя душа і з того світу зоритиме за вашими ділами. А ось вам на спомин від вашого архієрея. — Владика вийняв і дав їм по хрестикові та позавішував на шиї. — Ніколи з цим скарбом не розставайтесь, він вирятує вас із дна моря, — я благословлю вас у далеку дорогу. Жийте на славу нашої церкви, на славу святої Русі!

Хлопці були такі врадувані, що не знали, що з ними робиться.

Аж старий Грицько нагадав їм, що треба поцілувати владичу руку, та справив їх на місце. Таке відзначення для кульчичан розійшлося блискавкою між народом. Люде товпилися під вікнами школи, ставали на пальці, щоби понад голови других побачити таке чудо-диво, щоби побачити тих хлопців, яких бачили щодня.

Тим часом пригода, яка скоїлася вранці з нападом на владичу, донеслася у город. Котрийсь з гільтаїв добрався туди і оповідав, прибільшуючи страхіття: шляхти було там кілька тисяч, усіх напасників перевішали, а тепер лагодяться напасти на город і всіх перерізати. У страха великі очі. Кожний, оповідаючи далі, прибільшував. Донеслось до городської старшини, і всі дуже налякалися. Позамикано всі ворота. Цехмістри скликали свої цехи і роздавали зброю. На валах і мурах города появилися узброєні люде. Народ молився по костьолах, благаючи божої помочі.

Православні, бачачи це, думали, що з города нападуть на них. Запанувало велике подразнення. Шляхта стала готувитись до оборони. Кожний хапав, що в руки попало. Як не було шаблі, то відпинали люшні від возів. Треба було вибирати ватажка. Всі шукали за Грицьком, бо лише він міг завести лад.

Шляхта не втерпіла і викликала Грицька зі школи. Стали йому розповідати один наперед одного. З того вчинився під школою великий галас.

— Та-бо говори один, бо нічого не розберу. — Вислухавши уважно, каже: — На те вони не зважаться. То якась сплетня. Коли б так справді було, то хтось із наших остеріг би нас, та ж там живуть і наші люде. Треба справу перевірити. Підождіть на мене, лише спокійно, не робіть галасу, не треба турбувати владичу.

Він пішов прямо під городські ворота і, вимахуючи шапкою, каже:

— А що там, панове, так заворушилися, чи татарів вижидаете?

Ніхто не знав, що йому відповісти.

— Створіть ворота і впустіть мене до города, а то до завтра не розмовимося.

Сторожа на валах стала нараджуватись і порішили, що не буде ніякої небезпеки, як одного чоловіка між себе пустять.

Створили ворота, і Грицько пішов.

Шляхта за ним кликала:

— Не йдіть, Грицьку, то якась зрада.

Але він на те не зважав, пішов прямо до ратуші, де зібралися райці радити над обороною города.

Усі дуже здивувалися, побачивши його тут. Всі знали добре старого Грицька Жмайла задля його віку і розуму.

— Що у вас, панове, твориться? На війну готуєтесь?

— То ви нам війну готуєте, а ми лише обороняти себе будемо.

— Свят господи! А вам що у голову набрело? Хіба ж вітання свого владики — то війна?

— Шляхта хоче на город напасти, — обзивається один, — за те, що якісь гільтаї вашого біскупа зневажили.

— Хіба ж то ви тих гільтаїв на наших послали? За те, що вони поважилися, дістали таку прочуханку, що їм відхочеться; кілька навіть повисло на гілляці, і на тім досить. От розумні ви голови. Тому, хто вам таке доніс, дайте киями, не лякайте народу даремне, бо справді готово прийти до якої бучі.

— Поручаєтесь нам за безпеку города? — питає бургомістр.

— То смішне, ну, але для вашого спокою я вам поручаюсь. Грицько Жмайло вміє додержати слова. — Грицько подав бургомістрові руку. — А ви поручаєтесь, що городські гільтаї не будуть нас зачіпати?

— Поручаюсь.

— Отож по тім слові бувайте здорові, а як сонце зайде, йдіть спокійно спати.

Він вийшов із ратуші, бурмочучи під ніс:

— Оцапіли!

Опісля — так у городі, як і на площі біля церкви, — всі заспокоїлися.

Тут до пізньої ночі гомоніло, як в улію.

Про те, що того дня в Самборі сталося, довідалися кульчичане, ще заки Грицько Жмайло вернувся до села. Котрийсь із Кульчицьких вернувся ще того самого дня додому і тут розповів усе подрібно, як вітали владику, як побили гільтаїв, що діялося в школі, яка честь впала на кульчичая через старого Грицька.

Деякі завидували Грицьковому родові, як то між людьми буває. Інші величалися тим. Вістка йшла від хати до хати і, як усе, прибільшувалась. Хрестики, які подарував владика хлопцям, перемінилися на щирозолоті. При тім була велика мошонка з дукатами, які дач владика старому Грицькові на дорогу до того города, до великої школи, якої навіть назвати не вміли.

Грицько Жмайло пересидів у Самборі чотири дні. Вернувся аж по всьому, коли владика від'їхав до Спаського монастиря. Грицько з кількома значнішими шляхтичами супроводжував його аж на місце. Хлопці вернулися зараз другої днини, на святого Петра, бо нічого їм було тут більше робити, а і додому кортіло їх швидше вертатися та почванитися в селі.

Розуміється, що тепер не мали супокою перед цікавими. Запрошували їх до хати і частували медом та ягодами. Аж обридло безупинно те саме оповідати.

Ровесники дивилися на них з пошаною, не сміли до них приступити.

Через тих чотири дні Грицько, держачи в кишені владичий лист до князя Острозького, безупинно про те думав, як це велике діло довести до путнього кінця. Його мрія здійснилась, а тепер треба було подумати на розум. Він походив з шляхетського старого роду, тож хоч був худопохолком, як і уся ходачкова братія, не хотів посоромити себе перед князем, бажав виступити зі своїми правнуками достойно, по-шляхетськи. Поперед усього треба було подбати про гарну одежину та й зібрати гроші на перші потреби.

По повороті не давали йому сусіди спокою. Мусив усе розказувати подрібно.

— Не в тім діло, панове, що тепер владика зайнявся хлопцями-кульчичанами, та й мене, старого вашого брата, пошанував, та ви подумайте, яка то честь буде для нас, як хлопці в люде вийдуть, як будуть вчені. Тоді всякий питає: а звідкіля вони? Який їх рід? Хіба неправду говорю?

— Правда, пане Грицьку, коли б вони лише добре велися та пильно вчилися...

— Най би не так! Дав би я їм, то не може бути. Мій рід не сміє бути знеславлений, ну, а старого Конаша знали усі, чесна була людина, а пословиця говорить, що яка яблуня, такий і овоч.

— Тільки, пане Грицьку, от що я вас просив би: не посылайте вже ваших хлопців ні з кіньми, ні з товаром, хай уже доучуються, заки поїдуть, а то виходить з того шкода.

— Та яка шкода? — питає здивований Грицько. — Хіба ж вони які гільтаї? Говоріть, я зараз їх покараю. У мене того не може бути.

— Я не те думаю, а ось як: вийдуть з товаром чи там з кіньми на пасовисько. Зараз їх обсядуть хлопці, та й вони давай розповідати за владику, за хрестики, за экзамен. І зараз усі так заслухаються, що хоч стріляй, не почують. А тим часом товар поволеньки — та й у царину. Товар — то розумна твар, зараз зміркує, що його ніхто не пильнує. Мені вже зробили шкоди на кілька кіп, бігме боже!

— Шкоду-то я вам поповню і вашої ради послухаю, — сказав Грицько.

Він став тепер передумувати, чим би хлопців зайняти до того часу, коли треба буде їхати. Ходив по обійстю та думав. Часами говорив сам до себе півголосом, муркотів щось. А далі пішов під остріжок свого шпихліра і вистругав дві ясеневі шаблі на боднарським стільці.

— Ось чим я їх займу. Неминуче їм треба буде піти колись на Запорожжя між козацтво. Не завадить піти вже з чимсь. Либонь, що я їх більше не побачу, треба тепер навчити те, що я знаю і чим на Запорожжі славний був. Марку! Ходи сюди, дитино. На, бери шаблю та вважай. Кожний Жмайло мусить цю штуку знати, то жмайлівська штука. Дивись добре...

Старий став вчити Марка орудувати шаблею та Жмайлової штуки, А ця штука вимагала великої зручності і вправи. Випрямивши руку напроти себе, обертаю-

чи шаблю в малих колесах довкруги шаблі противника так, щоби шаблі "аж сплелись вкупу". Крутити так шаблю дуже швидко, не дати противникові освободити шаблі з того сплету. Відтак нагло зігнути руку в лікті, а тоді шабля противника полетить у повітря. Тоді вже махни раз по голові, та й годі. Ціла річ у тім, щоб виправити руку в кістці. До того треба заправлятися без упину день у день.

Така була теорія Жмайлової штуки, якою Грицько величався і чудеса про те розказував.

Відтепер хлопці не мали іншої роботи, як цілу днину вправлятися. Грицько мірився то з одним, то з другим, і кожного разу вибивав шаблю, як перце.

— Цього тебе ні в якій школі не навчать, а це треба кожному шляхтичеві знати. Го-го, небожата! Ще не одне прийдеться вам пережити. Живемо в поганих часах, а ще настануть гірші. Це прочуває моя душа. Нам прийдеться обороняти наш руський православний народ, нашу церкву від латинства, від лянші. Будуть криваві бої. Не лиш вчених нам треба, але і лицарів. Тих, може, ще більше, бо книжкою нахабного ворога не зможеш. Так воно, мої діти!

Такі науки давав старий частенько. Звичайно тоді, як відпочивали змучені. Тоді сідав старий на приспу перед хатою, а хлопці біля нього, на землі. Люде залюбки дивились на того сивоголового старця і двох хлопців...

Марко піймав науку швидше і більше до неї прикладався. Може, тому, що цю штуку вважав власністю Жмайлового роду. Зате Петро вправляв свою власну штуку, до якої почував змалку великий хист. Він добре стріляв з лука, який собі сам змайстрував. Довів до того, що стрілою поціляв птицю на дереві. Тепер, як наслухався від старого дідуня, що їм прийдеться й лицарями бути, він пильніше вправлявся в стрілянні.

І так минав їм час непомітно. Ніхто не кликав їх ні до якої роботи. Грицько передав ведення хазяйства синам, а сам по цілих днях піклувався хлопцями.

А крім того, треба було думати про те, як їх виправити в Острог у школу.

Дістатися з Кульчиць у такий далекий світ було в тих часах нелегко. Хоч би лише до Львова добратися, то була штука. Самому в таку дорогу пускатися було дуже небезпечно. Лише у великих валках, добре зоружених, можна було перебратися через Янівський ліс із Самбора до Львова. Цього лісу боялися люде дуже, бо там крилися розбишаки, які нападали на подорожніх, грабили та убивали або брали і перепродували людей. Треба було розвідувати частенько в Самборі, коли збереться в дорогу до Львова товариство.

По городах були такі ватажки, які брали на себе обов'язок перевести повірену їм валку з города у город. То були люде досвідні, проворні і відважні. За це брали вони невелику нагороду не так у грошах, як у тім, що треба було для нього на кожному возі везти трохи набору, а в дорозі годувати його на спільний кошт.

В Самборі було таких провідників кілька, а найславніший з них був Грицько Дрозд, міщанин самбірський, що торгував м'ясом.

Старий Грицько Жмайло знався з ним добре. Дрозд купував у Кульчицях товар і свині на заріз.

До нього звернувся Грицько, і він йому обіцяв, що як лише збереться компанія, то дасть йому знати, а що не знає, коли воно буде, то треба бути напоготовлі, щоби, не гаючись, бути готовим до дороги.

Грицько, як вернувся додому, наганяв жінки, щоби спішили з шиттям білля. Сільський кравець пошив їм капоти, і кожушини, та шапки. Грицько часто навідувався до Дрозда. Він побоювався, щоби не втратити часу та цієї осені конечно перевезти хлопців в Острог. Хлопців мав відвезти батько Марка, Степан. Степан був кремезний чоловік, відважний і проворний. З ними мав їхати наймит, Грицьків підданий'[1]. До дороги було все приготоване. Кілька днів по Спасі зайшов Грицько до Дрозда і довідався, що валка зібралась і за три дні від'їжджає.

Грицько дуже зрадів і спішив додому, мов на крилах.

— Хлопці! Лагодьтеся в дорогу, позавтра їдете. В хаті Грицька заметушились, мов в улію. Ладили віз, харчі, білизну. Грицько викопав вночі з сусіка в stodолі скриньку з грішми, рахував та передав Степанові:

— Може, там треба буде зложити який окуп, не можемо дати себе засоромити перед князем, що ми діди. Треба буде і вчителям ткнути куку в руку, щоб краще з хлопцями поводитися. Хто мастить, той і їде. А з князем як будеш говорити, то пам'ятай, говори достойно. Ми така сама шляхта, як і він, князь, але все ж то вельможа, а ми худобахолки. За тебе буде вправді говорити владичий лист, та все ж не треба показувати себе дурнем. А в дорозі вважай, вважай, не дай боже

напасти,, пропали би діти, пропала би уся моя надія, якби їх харцизи піймали та в неволю турецьку продали.

Такі науки повторяв Грицько безупинно, та все йому здавалося, що сказав замало, не все. Як наспів час від'їзду, тоді і хлопці отямилися, що їм приходитьсь покинути рідне село, може, і на все. Їм стало жаль того всього: і рідної хати, рідні, ровесників, рідних піль і левад. В надвечір'я від'їзду обходили хати знайомих прощатися. Аж плакати хотілося, хоч дотепер раділи страх і рвались думкою в далекий світ.

Хлопці всю ніч не могли заснути. Над ними пересиділа заплакана Маркова мати. Як лише на світ стало заноситися, усі були на ногах. Грицько наглядав, щоб усе було до ладу. По кілька разів оглядав воза й коней, чи що в дорозі не попусується.

Вже запрягли коней і мали сідати, як Петро кудись пропав, наче під землю провалився. За ним шукали і кликали. Тоді Марко побіг кудись, кажучи:

— Я його зараз знайду.

Він побіг на цвинтар[2] і тут справді знайшов Петра. Він стояв навколішки на могилі батьків

своїх і молився. Відтак поцілував землю, взяв грудку землі, завинув у ганчірку і поклав за пазуху. При тім він плакав, аж заходився, і зовсім не помітив Марка, що стояв за ним, не перебиваючи йому.

— Ходи, Петре, нам пора їхати.

Петро ще раз перехрестився, поцілував землю і, встаючи, обтирав заплакані очі.

Як вернулися, Марко виправдував Петра перед дідусем:

— Він ходив на цвинтар з своїми прощатися.

— Тепер попрощайся зі мною, з нами. — Старий обняв Петра і сердечно поцілував. — Ти гарна дитина, що своїх батьків любиш. Люби і нас так, як ми тебе полюбили.

Тепер стали всі хлипати, та прощатися, та обіймати хлопців. Коло загороди Жмайлів зібралось багато народу. Грицько пішов до хати і виніс старезну закопчену ікону. Як уже рушали з обійстя, старий стояв з відкритою головою на порозі і благословив їх образом. Ще на закруті оглянулися хлопці і побачили старого дідуся на порозі. Побачили востаннє...

В Самборі треба було ще один день переждати, поки валка зібралася. Хлопці пішли ще попрощатися зі школою та о. Атанасієм.

Чимало зібралось возів під рукою Дрозда. Він здавався чоловіком непоказним, бо був малого росту і сухий. Та в нього була така сила, що, піймавши вола за роги, валив його на землю.

У його валці було яких п'ятдесят озброєних людей. Було кілька рушниць, пістолів, шабель, списів і бердишів. Кожний озброївся у що попало, щоби було чим від напасті оборонятися. Були тут люде різного віку і професії, найбільше купців з своїми підручними. Одні їхали до Львова по набір, інші верталися з Самбора до Львова.

Дрозд придивлявся кожному зокрема і оцінював його бойову вартість. Видно, що був із людей радий, бо затирав руки і підморгував.

Прийшов і до кульчичан:

— Що ж, панове школярі, їдемо, — будемо вчитися, га? Вчімся, щоби не підсипали березової кашки... Ге-ге-ге...

В дорогу треба було пускатися підвечір, щоби до дня доїхати Янівського лісу.

Вже сонце сховалося, надворі потемніло: не було місяця, лише звізди мерехтіли по темному блакитному небі.

Степан уклав хлопців спати на возі, повкривавши їх кожухами. Сам присів спереду побіч наймита.

Дрозд перехрестився тричі на церкву і поїхав на першій возі, а всі рушили за ним. На останньому возі посадив свого челядника Петра, хлопа молодого, плечистого і сильного, як ведмідь.

Петро з Марком лежали горілиць і дивились на зорі. Вони перелічували падучі зорі та молилися потихеньку за померші душі. Загально було відомо, що коли паде зоря, то якась душа розсталася з тілом. Вози колихалися по нерівній дорозі, а це наводило сон на людей, і всі

дрімали. Не дрімав лише Дрозд та його челядник. Особливо Дрозд мусив бути при пам'яті, бо на його відповідальності була уся валка.

У тому місці розливався круто Дністер з своїм допливом Стрв'язем і Верещицею. Було повно закрутів, мочарів, і лише той міг туди вночі переїхати, хто знав добре дорогу. Під слітну пору, коли води повиливали, ніхто не важився переїхати і вдень, бо частенько люде топилися в болоті. Хто не знав дороги, той не знав, як виминути ті зрадливі місця, що, нібито порослі густою зеленою травою, криють під собою великі безодні, з яких нема порятунку. Не було тут близько ні села, ні лісу, хіба комиш та верболози, яких уночі від комишу та троці не відрізниш. А ще вночі, — люде присягалися, що це правда, бо кожний це бачив, — лихий — дух святий при нас! — із свічкою по болоті, по безоднях ходить і блуд наводить. Хто нетямущий піде за таким світлом, — пропав обов'язково. А коли хто, побачивши такий блуд, перехреститься, то лихий проти божої сили не встоїться, і світло загасить. Але зараз знову засвітить. Один чоловік з Конюшок Королівських лише чудом божим вирятувався від смерті. Заблукався, збився з шляху і пішов за світлом. Здавалося йому, що то в селі світять, бо світилося в кількох місцях. Аж натрапив на топіль і запався по саму шию. Довкруги почув чортячий регіт, — диявол радіє, бо душа без покаяння з тіла виходить. Чоловік мав настільки тямки, що кликнув: "Хрест святий, оруж'є на диявола!" — і в тій хвилі домацався ногами чогось твердого та надибав під водою гілляки з верби, що в тому місці в воду запалася. Тим він і вирятувався.

Про те всі посторонні люде знали, що тудою переїздили.

Дрозд знав ту дорогу, як свою власну хату, бо сотий раз переїздив. Вже надранком, як лише стало прояснюватися, задержалася компанія на крайчику лісу. Дрозд став гукати, люде прочуняли і стали заїздити вбік та уставляти вози. Вони окружили чотирикутник, в якому розклали огонь, і стали варити сніданок. Коням покладали пашу. Коні стрясували із себе росу і форкали, радіючи, що відпочинуть.

Люде шептали молитви та йшли до потоку митися. Кожний випростовував спину від довгого сидіння.

Дрозд заповів, що, як тільки сонце покажеться, треба їхати далі, щоби за дня переїхати небезпечний ліс.

Надворі ставало щораз ясніше, хоч землю присіла густа мряка, що світу божого не було видно.

Так як Дрозд заповів, о сході сонця рушили в дальшу дорогу.

Янівський ліс був дуже великий. Через нього вела лиха болотиста, ніколи не висихаюча дорога. Було тут повно калюжок, ямок і долів з гнилою позеленілою водою. До того — повно в них ломаччя і коренів, якими люде, їдучи, ті доли гатили. Тудою треба було їхати поволі і уважно, щоби не вивернути та не поломити воза, бо сонце сюди ніколи не доходило через височезні дерева, що росли по боках. І тепер, хоч поволі розійшлась мряка і випогодилося, тут було мрачно і непривітно.

З лісу тягло гнилим, задушливим повітрям.

Дрозд наказував, щоби люде не спали, бо не знати, що може трапитись. По боках дороги йшли вартові з бердишами та списами.

В'їжджаючи в ту пітьму, всі були схвильовані, начеб прочували якесь лихо.

Лише десь опівдні повіяв легенький вітерець, дерева стали колихатися, мряка кудись

подівалася, аж прояснилося. Всі повеселішали, і аж тепер прорвалася сумна мовчанка, що досі царила. Люде стали розмовляти.

Від переднього воза крикнув Дрозд, щоби ставати. Він побачив серед дороги півперек глибокий рів. Зараз догадався, що то якась злодійська штука, бо рова ніколи тут не було. Кількоро людей відставив з лопатами, інші рубали у лісі дерево і перетягали до рову. Дрозд цілий час ходив попри вози і пильно заглядав у ліс, чи нема чого небезпечного.

Робота була напівготова, як з лісу, з корчів стали виходити якісь підозрілі люде. їх було щораз більше. Дрозд крикнув:

— До зброї! Це напад!

Зробилася метушня, бо в цій самій хвилі лісовики кинулись на валку.

Дрозд узяв у руки якусь ломаку, періщив на всі сторони та кричав з усієї сили:

— Бий псубрата, що влізеться!

З другого кінця орудував його челядник бердишем. Купці обороняли своє добро чим попало. Зчинився страшний крик, що лунав по лісі.

Багато розбишак лежало з розбитими головами. Дісталось і нашим, та ніколи було перев'язувати рани, хоч кров лилася.

Марко з Петром повлазили на віз, бо так їм наказав Степан.

Один з розбишак закрався до воза кульчичан і став порпатись. Хлопці бачили його ноги. Петро приповз ближче, сплутав йому обидві ноги мотузом і прив'язав до колеса. Марко побіг попід вози і сказав батькові, що коло їх воза злодій порається. Степан надбіг до воза і замахнувся шаблею. Злодій хотів відскочити назад і впав у болото. Кілька людей кинулися на нього і зв'язали мотузом за руки й ноги.

Подорожні відбилися; розбишаки, ті, що могли рушатися, втікали в ліс. Запанувала велика радість. Тепер можна було і ранених перев'язати.

Дрозд підійшов до зв'язаного розбишаки і став його перепитувати. Розбишака мовчав, мов німий.

— Розложити огонь, — наказав Дрозд, — припечемо його трошки, то все виспіва.

— А далі став придивлятися до нього та й каже: — Еге, любчику, ти хоч нічого

не говориш, я тебе знаю. Панове, ми зловили самого ватажка... От будуть мати у Львові радість! Ну, пане Карий, поїдемо до Львова, там на тебе не віднині ждуть.

— Ніде мені таїтися. Коли пізнали, то я тобі, пане Дрозде, ось що скажу: пусти мене, а не пожалієш того.

— От вигадав! Тепер, як тебе розрубають начетверо, а вони зроблять це напевно, уся околиця буде мати спокій.

Карий засміявся:

— Чи ти того певний, що мене туди довезеш? Ще заки з того лісу виїдеш, мої товариші відіб'ють мене, а тоді ні один живий з вас не вийде.

— А ти також пропадеш, бо я тебе першого роздавлю.

— А хоч би й так, то з того лісу наш брат не виведеться. Як ти думаєш, чи є де краща сторона для нашого ремесла, як цей ліс? Не стане Карого, то буде білий, рудий, який хочеш...

— Ти це називаєш ремеслом? Може, і цех свій розбишацький маєте?

— Авжеж, що так. Кожне ремесло добре, що дає заробок. Ти ріжеш свиней і заробляєш, а я інколи заріжу чоловіка і маю теж свій заробок. Ти можеш страшити, але можу і я, от як тепер. Не повелось нам, а тільки через те, що той собака, якого я вислав на розгляд, фальшиво мені доніс про вашу силу. Коли б я був знав, що валка така велика, був би вас або не зачіпав, або взяв більше людей. Коли він живий, накажу його повісити за це... Але я рад би знати, який чорт під тим возом замотав мені посторонком ноги, так що я незчувся, та ще, шельма, прив'язав мотуза до колеса.

Подорожні стали придивлятися. Справді, до колеса був прив'язаний мотуз, а другий кінець обмотаний був коло ніг. Розбишака мав на ногах грубі чоботи і незчувся.

— То Петро таке виладив, — каже Марко.

— Покажіть мені його, — каже Карий.

Привели Петра.

— Отаке щеня мене, Карого, перехитрило і поконало?!

— Як Давид Голіята, — каже хтось із гурту. Дрозд узяв Петра попід пахи і підніс угору, як сніп соломи:

— Славний ти хлопець далєбі! Давай тебе поцілую.

— Слухай, пане Дрозд, чи миримось?

— Не хочу і слухати про те.

— А таки послухай! Мої товариші будуть мститися на тобі за мене. Не йти тобі більше тим лісом, а як піймають, то згинеш у тяжких муках. А хоч би ти з Самбо-ра і не рушався, то тебе й там знайдуть. У нас велике братерство, ти того не знаєш.

— Ані пес того не буде знати, що я тебе піймав.

— Тобі так лише здається. Чи гадаєш, що мої люде не підслухують, що тут говориться? Я навмисне закликав тебе по імені так, що аж в лісі було чути. А коли ти мене пустиш, то, я не то що твоєї валки ніколи в житті не буду чіпати, та ще тобі дам такий знак, що ніхто тебе не займе ніколи, під горлом. Пам'ятай, що рука Максима Карого далеко й широко сягає.

Дрозд став надумуватися. Може, він і добре говорить, краще було б не зачіпати чорта. Ціле життя відтак мучитися непевністю, що кожної хвилі може біда трапитися.

— А хто мене впевнить, що ти додержиш слова?

— Карий все слова додержує, хоч би і ворогові. Ви мене звете ватажком розбишак, а я лицар, запиши собі це. Врешті, роби, як знаєш. Я, пускаючись на такий промисел, був приготований, що скінчу на палі. Перед тим я був інший, а що мене до того привело, нащо тобі це знати? Ти не піп, і сповідатися перед тобою не буду.

Дрозд надумався ще, а відтак каже:

— Розв'яжіть його.

Карий випростувався на всю стать. То був кремезний хлоп. Петро аж налякався свого діла, побачивши такого велета.

— Ось моя рука, що слова додержу, а ось тобі мій знак. — Він вийняв з кишені кусок березової кори, на якій були нарізані якісь знаки. — З тим можеш йти через той ліс опівночі сам-один, а волос тобі з голови не впаде. А де ж той жовтодзюб, що мене так хитро сплутав?

Петро став ховатися поза людей, йому здавалося, що великан хоче його роздавити.

— Та тепер нічого тобі, хлопче, боятися, коли на мирову пішли. Ось на тобі дукача на спомин від Максима Карого. Жий собі, хлопче, на славу свого роду, та най тебе господь боронить, щоб дожив ти такої долі, як я. Здорові будьте, люде добрі. — З тим словом він скочив у ліс і пропав їм з очей.

З того, що так справа покінчилася, був Дрозд дуже радий. Він був певний, що Карий додержить слова, отже, він і та валка, яку він буде вести, буде вільна від напасті і грабунку. Через те його слава ватажка рознесеться. Тепер буде можна більше за провід заправляти.

Уже без пригоди заїхали надвечором до Львова. До середини міста не можна було дістатися, бо зараз звечора замикано всі брами.

Валка заїхала до самбірської господи.

У той час кожне більше місто мало у Львові свою господу. Коли кому було когось треба, то шукав його в його власній господі. Ті господи тяглися на лівім боці Полтви рядком, рівнобіжно з городським валом на го-родецькім передмісті. Господи то були просторі, заїзди позаду частоколом огорожені; там були стайні і возівні, а спереду містилась звичайно гостинна і кімнати для приїжджих гостей.

Таку одну кімнату узяв для себе Степан Жмайло і сюди запросив Дрозда. Він був дуже радий, що так щасливо добрався до Львова. Дрозд порадив йому, щоби завтра пішов по інших господах, чи не трапиться яка валка до Острога, бо самому небезпечно було їхати.

Гостинна у господі була простора кімната з столами і лавами, де їли гості, а крім того, у тій самій кімнаті була й кухня з великою піччю. Тут варилася у котлах страва. М'ясо пекли над огнем на різнах.

Степан Жмайло запросив Дрозда на вечерю. При тім випитувався, коли Дрозд буде другий раз у Львові, щоби вже разом з ним вертатися.

Ті, що приїхали тепер з Дроздом із Сам бор а, оповідали свою пригоду з розбишаками. Усі, що це слухали, виявляли Дроздові велику пошану, а він лише посміхався, узявшись під боки. Розуміється, що й Петрові дісталось немало уваги за те, що причинився так хитро до піймання розбишацького ватажка.

На другий день могли самборяне придивитися самому городові. Він був оточений валами і мурами, за котрими стирчали високі вежі костьолів. Успенської церкви ще тоді не було, зате було кілька церков з монастирями.

Степан Жмайло пішов по господах шукати за товариством, до якого можна би причепитися.

Йому пощастило знайти нову валку, яка їхала якраз до Острога. Були це солярі, що їхали з Дрогобича на Львів з сіллю у великих бриках під будами, навантаженими сіллю. До них пристали ще й купці з Острога.

В тім часі Львову відібрано право складу. Город, що мав право складу, міг купців не перепустити і змусити чужосторонніх купців, щоби свій товар відпродали купцям місцевим, а кому треба було, то мусив лише від городських відкупити і далі везти. За ті склади велись у тих часах вічні процеси. Такі процеси були тоді між Львовом і Краковом. Вигравав той, хто більше сипнув між королівських двораків, бо привілей на ті склади видавав сам король. Це його не перепиняло, що даний привілей відбирав одному, а давав другому городові.

Город, що мав привілей на такий склад, обставляв околицю своїми митниками, які полювали на тих купців, що манівцями хотіли виминути город упривілейований. Митники забирали купцям товар.

Таке саме право на склад добув собі український город Луцьк. Хто їхав з товаром зі Львова на схід, мусив наvertати на Луцьк і тут продати його місцевим купцям. Через Луцьк вела теж дорога зі Львова до Острога. Але князь Костянтин Острозький видав своєму городові привілей, що не треба було їхати на Луцьк і там сплачувати мито або продавати товар, — лише можна було без мита їхати в Острог на Кременець.

Ватажком у солярів був Микола Плескач, шевський майстер і цехмістер із самого Острога. Дізнавшись, що Степан Жмайло їде до самого князя з владичим листом, він радо прийняв його до свого товариства.

За той час, як Жмайло пішов за орудками, хлопці сиділи в своїй кімнаті, бо їм наказано було нікуди не виходити. Сиділи під вікном і дуже нудьгували.

Подорож в Острог відбулася без ніякої пригоди, хоч їхали туди п'ять днів. Настали великі зливи, що попусували всі дороги. Треба було їхати нога за ногою.

III

Серед просторих мочарів, облитий водами Горині і Вілії, околений довкруги великими лісами, лежав Острог — столиця першого руського вельможі князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, на той час київського воєводи. Його ім'я надавало великого значення городові, який князь Костянтин на старості літ обрав собі за столицю, його значення притемнювало в житті України на той час значення самого золотоверхого Києва. Тут почували себе православні цілком безпечними від переслідування латинства. Та не лише релігійним захистом був тоді Острог, бо за плечима могутнього князя всі тут жили безпечно. Хлібороб, що втік від поганого пана, як прийшов на вольницю князя, діставав шмат землі за двадцять чотири роки без ніякого обов'язку, і тут його не досягла рука попереднього пана; державець за оплатою невеликого чиншу дізнавав опіки й охорони. Купець не потребував оплачувати дорогого мита по дорозі, коли виказався, що везе свій крам до Острога, та ще на границі Острогівщини ждала його охорона княжого війська. Під оглядом релігійним панувала тут повна свобода. Тут не лише православні заживали повної свободи віри. Жили тут і католики; протестанти і аріяни могли по своєму молитися. Тут навіть і магометанам вільно було свобідно до аллаха молитися.

Одного лише вимагав князь, щоб йому вірно служити і в разі потреби ставати оружно під його рукою до боротьби з ворогом, хто би він не був. Князь Костянтин був знаменитим адміністратором свого величезного майна. Через те він багатів з кожним днем, з кожною годиною. Його річні доходи обчислювали на дванадцять мільйонів. Спочатку Острог ділився на три частини: княжий замок, властивий город і передмістя Застав'я.

Замок стояв на узгір'ї, з трьох боків облитий водою. Пишався на всю околицю, і здалека було його видно. Складався з двох поверхів і підземелля, яке було поділене на дев'ять кімнат. Тут містився скарб князя: бочки з дукатами і срібною монетою, скрині з ломаним золотом і сріблом, дорога зброя, кована золотом і сріблом, дорогі турецькі сідла і убори на коней. Усе це вартувало великі неоціненні гроші. Зараз над тим підземеллям мешкала княжа служба. Тут були також кімнати для приїжджих: шляхти, державців і прихильників князя, які частенько навідувалися до Острога "бити князеві чолом". Бо князь Костянтин вважав себе незалежним ні від кого паном, а на його гербовій печатці пишався латинський напис: "З божої ласки князь на Острозі".

З великих сіней вели сходи вище, де мешкав сам князь. Міркуючи по зверхній пишноті замку та по славі і багатстві князя, здавалося б, що в княжих хоробах знайдеться осліплюючий блиск і багатство. Хто так думав, мусив розчаруватися, увійшовши сюди. До князя входилося наліво з сіней. Яка ж простота на перший погляд! Кімната невелика, з двома вікнами, з скляними оболонками, великий дерев'яний стіл, а побіч нього дерев'яне крісло з поручами, вибиване чорним сап'яном. Під стіною просте ліжко, вузьке, монаше, вкрите медвежою шкірою. На стіні — одна ікона, а під нею — княжа шабля. В куті — боката присадкувата кафлева піч з комином, на якому горів безустанку вогонь, бо в мурах було холодно і сиво. Крім княжого крісла, не було нічого іншого, бо тим гостям, яких князь тут приймав, не вільно було в присутності князя сідати.

З тої княжої кімнати, яка була разом його спальнею, вели двері до дальших кімнат, краще прибраних, де князь приймав знатніших гостей.

По правій руці сіней входилося до їдальні. Тут стояли довгі та широкі дубові столи з стільцями. Під стіною стояла великих розмірів шафа, креденс, наповнена багатим столовим начинням. На стінах висіли портрети родини Острозьких у золочених рамах.

Звідси вели двері до заупокійної кімнати. Тут складали тіла померлих князів, поки їх зложено на вічний спочинок до родинної гробниці.

Ця заупокійна кімната притикала до замкової церкви Преображення. Аж тут можна було бачити красу і багатство, які відповідали багатству князя. Суто золочений, прегарно різьблений іконостас з іконами перворядних малярів. Князь, який звав себе "богомольцем", хотів таким побитом підкреслити різницю межі маєстатом божим і туземним княжим і для того на вивінування церков не жалувал нічого.

А однак, князь, як відрізняв свій стан князя від стану царя небесного, так знову знав відрізнити себе від інших мирян. У кожній його церкві стояла із бронзи кована, визолочена клітка з княжим ковпаком і гербом зверху. Там засідав князь в часі служби божої і виходив звідсіля аж по скінченій відправі. Князь не хотів, щоб звичайні люде дивилися, як князь земний поклоняється князеві небесному.

Як звідси князь виходив, то супроводжували його священики з співом і молитвою, а зібрані кланялись йому нижче пояса, а хто стояв ближче, вважав собі за велике щастя, коли міг своїми устами доторкнутися княжої одежі.

Чотири високі замкові башти піднімались гордо вгору і цілій околиці показували, до якого могутнього пана цей замок належить.

Про те все, про князя Костянтина і його багатства, довідалися кульчичане від Миколи Плескача в дорозі, ще заки доїхали до Острога, як лише довідався, що вони їдуть до князя з письмом від владики, показував їм свою особливу увагу. Він теж чимало зазнав ласки від його княжої милості і був усією душею князеві відданий. Повторював все, що хто раз покаже князеві свою вірність, зверне ласкаве око князя на себе, може бути певним, що князь ніколи його не лишить і з усякої біди вирятує. Оповідав таке, що князь посилав татарві значні окупи за своїх вірних слуг, які попали в ясир.

До Острога приїхала ціла валка вже вечором. У город, де стояла Плескачева оселя, вже не можна було того дістатися, бо під ту пору зачиняли городські ворота і ні перед ким не відчиняли аж до ранку.

Над брамою у башті стояла княжа варта. Лише вже рано, як князь ішов у церкву молитися, відзивався церковний дзвін, тоді відчинялися ворота і оживав рух. Такий тут був заведений порядок, відколи князь замешкав в Острозі.

Усі вози розмістились на передмісті Застав'ї, де кому трапилось. На Застав'ї мешкало більше як п'ятдесят родин татарських. Ще покійний батько князя, великий гетьман литовський, Костянтин Іванович, спровадив їх із своїх численних татарських походів і тут їх поселив. Татарам жилось тут добре, ніхто над ними не знущався. Вони мали тут свою мечеть. Займалися крамарством, хліборобством, а князеві платили невеликий чинш і зобов'язані були в потребі ставати під зброю "козацьким способом" під княжою рукою. Ті татари перемінилися на супокійних людей, були добрими сусідами, а за князем були би пішли хоч би проти кримського хана. Плескач мав на Застав'ї своїх кровних і туди повів кульчичан на нічліг.

Рано, на знак церковного дзвона, відчинилися городські ворота, і туди в'їхали вози, що учора вернулися зі Львова.

Плескачева оселя стояла при вулиці Литовській. Таких вулиць було в Острозі п'ять. Вони розходилися з ринку в різних напрямках.

Плескачева оселя була знатніша й відбивала від інших домів. Плескач був багатий чоловік, майстер шевський, цехмістр і лавник у городському суді. З-за того був у великому поважанні у всіх. Сім'я була в нього велика: три жонатих сини, одна замужня дочка та ціла копиця онучат, великих і дрібних. Лише один син був хліборобом і садівником та жив поза городом. Всі інші жили разом в одному домі способом патріархальним. Старий Плескач був головою всьому. Полишивши ведення робітні найстаршому синові, він частенько пробував у дорозі за ділом межі Львовом і Києвом. Туди він розвозив свій товар і скуповував шкури. В домі Плескача був великий рух з самого ранку. Усе ставало в означеній годині до праці.

З сіней того великого дому заходилося наліво до світлиці і мешкальних кімнат, направо — до робітні. Звідсіля виходила воня шкури і смоли. Сюди заглянули наші хлопці. То була простора, ясна кімната. Попід вікнами на низьких триніжках сиділи челядники і хлопці. Ковтали молотки, і шелестіла дратва. При столі стояв високий плечистий мужчина у фартусі і прикроював шкуру. Хлопці наші ще добре не розглянулися, як їх стара Плескачиха попросила у світлицю. У ту хвилю увійшов старий Плескач у робітню і поздоровив усіх. Вони встали і йшли до пана майстра, цілуючи його з пошаною в руку.

В світлиці попросили гостей сідати. З другої кімнати виглядали непричесані ще голівки

численної дівчорни. Плескачиха оповіла зараз, що троє їх унучат ходять вже до княжої меншої школи. Уся сім'я Плескача була письменна, але старий не давав синів вчити вище, щоб батьківського ремесла не цурались.

Під час сніданку поучував кульчичан Плескач, як їм на замку поводитися, коли стануть перед князем, коли і як говорити.

— Ви мусите перевдягтися по-святочному, особливо ви, батьку. Коли у вас нема відповідної одежі, то я вам визичу.

— У нас є своя одежа в скриньці.

— Що у вас одежа є, то я це знаю, лише я гадав, що в дорогу не брали. Отож ідіть собі до отсеї кімнати і перевдягніться. З чоботами треба теж порядок зробити, бо княжий поміст не терпить ані пороху, ані болота. А як прийдете перед лице князя, то треба від порога низько, у пояс, вклонитися і нічого не відзиватися, поки князь перший не заговорить. Відповідати лише те, про що його милість буде питати. Тепер ідіть, бо нам на замок буде пора.

Плескач прикликав з робітні хлопця, щоб їм послужив.

Кульчичане принесли свою скриньчину, повмивались, перевдяглись у свої сині капоти і причепурились.

Плескач оглянув їх від ніг до голови і заявив, що на замок сам їх поведе.

— Там мій сестрінок у княжих гайдуках служить, він уже сам решту заорудує, щоб вас перед лице князя пустили, а ви, хлопці, пам'ятайте, щоб не залякались та не поплутались, як його милість до вас заговорить.

Таких селюхів, як наші кульчичане, оце поучення не конче підбадьорило. Вони почували себе ніяково. Перед таким великим паном можна поплутатись, зробити або сказати щось не до ладу, князеві не подобатись, а тоді шкода було такий далекий світ їхати. Але вороття вже не було, і треба було йти. От коли б тут був дідусь Грицько, то вони всі йшли б сміло. Аж стара Плескачиха на ті упімнення і науки не втерпіла, щоб не завважити:

— Господи святий! Та чого ти людей так лякаєш? Та ж наш князь не вовк, хоч би й нічого не говорили, то сам лист владичий за них говорити буде.

Пішли в замок. По дорозі вступив Степан Жмайло до найближчого голяра.

З міста вела на замок вулиця Замкова, найкраща в цілім Острозі. Тут були найгарніші дома. Тут стояла Острозька вища школа, бурса, менша школа, друкарня, і тут мешкали вчителі, ректор, княжий лікар і аптекар. На початку вулиці стояв латинський костьол. По тій вулиці ходило багато народу. Кульчичане перший раз побачили тут татар і козаків.

Усім живіше забило серце, як зблизилися під башту, де була замкова брама. Тут стояла княжа сторожа замкова, яка випитувала кожного, за чим і звідкіля приходить. Плескач викликав свого сестрінка і розповів йому, про що йде. Заки він прийшов, ударив годинник, що стояв над брамою, і зараз відізвалася музика у годиннику, що дуже кульчичан здивувало, бо такого дива не бачили. Вони аж роти порознімали, а вартовий дививсь на них згїрдно, начеб хотів сказати: "Бачив ти, дурню, таке? А я щодня таке бачу і чую".

Плескачів сестрінок забрав кульчичан з собою. Тепер і вартовий, почувши, з чим ті люде

приїхали, дививсь на них ласкавіше.

Услід за ними закликав Плєскач:

— А заходьте до мене обідати.

На замковім майдані було багато людей, найбільше військових. Гайдук перевів їх до замкових сіней і, прикликавши старого княжого слугу, передав йому кульчичан. Він повів їх сходами на поверх.

Князь тільки що вернувся з церкви і снідав, як слуга сказав йому, що прийшли аж з Самбірщини якісь люде з письмом від владики. За хвилию приказав князь впустити їх.

Застали князя в його кріслі. Він був одягнений у довгий халат, рамований соболевим хутром. На голові мав невелику шапочку.

Кульчичане, увійшовши, поклонились у пояс, а Степан Жмайло, забуваючи всі науки Плєскача, гукнув:

— Слава Йсусу Христу!

— Слава вовіки! — відповів князь і простягнув руку.

Степан, поступаючи обережно по гладкім помості, підніс і передав владиче письмо, відтак поцілував князя в одєжу, кланяючись до колін.

Князь читав письмо, а тим часом кульчичане мали час до усього докладно придивлятися, що в тій кімнаті побачили. Уявляли собі, що князь мешкає в золоті та по золотім помості ходить, а тут така простота, таке убожество, що коли б це дідусеві Грицькові розповіли, то, певно б, не повірив. Князь мешкав, як звичайний худобахолук.

Князь поклав письмо перед себе на столі, підвівся з крісла і приступив до кульчичан. Тепер побачили вони велетню статть князя з довгою білою бородою. Не знали, що з собою робити, чи стати би навколішки перед ним, як перед святим. Вони так і зробили, зразу Степан, а за ним оба хлопці.

— Не треба, — каже князь. — Навколішки стається лише перед Богом, а я грішний чоловік, як би і ви, — вітайте! Владика Стецько Брилинський, мій знакомий і друг, пише мені про тих хлопців, а ще більше про вашого дідуса... Я знав колись Жмайлів, але то вже давно було... Скільки вашому дідусеві літ?

— Перейшла сотка, прошу вашої княжої милості, я його внук, а то — правнук.

— А цей другий, то не твій син?

— Ні, це сирота по наших добрім сусіді, що поляг головою, коли ми, кульчичане, від татарви відбивалися. Маму його теж вбито, а громада присудила, щоб ми сироту прийняли за свого, бо в нас такий самий одноліток був, оцей Марко. Хлопці так полюбилися, що один без одного й жити не можуть.

— Ви, шляхта, гарно списалися в обороні владики, — чи ти при тій справі був?

— Як же би ми самого дідуса пустили?

Степан став оповідати все подрібно. Князеві це подобалося і він був вдоволений

— Ви гарні люде і подобається мені.

Ті слова осмілили Степана, і він став оповідати про їхню пригоду в дорозі з розбишаками. Князь відразу зморщив чоло, бо балакання шляхтича виходило задовге. Аж коли Степан розповів, як Петро ватажкові сплутав ноги, чоло князя знову випогодилося.

— То ти, синку, такий проворний? — князь погладив його по лиці, підвів голову вгору і дивився йому в очі. Петро дивився своїми синіми, мов незабудьки, очима в княже лице. — Розумні в тебе очі, як познакомимося ближче, то, може, другами будемо. Ну, гарно, — князь плеснув у долоні, і зараз начеб з-під землі явився старий слуга. — Оцих хлопців заведи до ректора. Вони мають бути прийняті в бурсу і в нашу школу. Ректор скаже, в котру. Скажи, що і в бурсу, і в школу на наш кошт. Ти, Жмайле, де живеш?

— У цехмістра Плескача.

— Гарно. Коли від'їздитимеш, то поступи до мене. Передам гостинця для твого дідуся і для церковної школи в Самборі.

Князь дав знак рукою, що можуть відійти. Вони обняли князя за коліна і поцілували одержу.

Слуга повів їх до ректора Герасима Смотрицького. Він був першою особою в Острозі у князя. Герасим Смотрицький, що помагав князеві заснувати школу й друкарню в Острозі і дав їй початок до дальшого розвитку, уходив поміж тодішніми українцями за великого чоловіка і вченого. Заживав у всіх великої поваги й пошани. Заложив в Острозі так званий учений кружок, де згуртував найкращі українські сили. Кружок той видав при помочі княжої друкарні багато книжок.

Як княжий слуга привів до нього тепер хлопців і заявив волю князя, Смотрицький дуже ними зацікавився, бо князь звичайно не турбувався тим, кого до школи та до бурси приймається. Він став випитувати про все Степана Жмайла і зараз став хлопців екзаменувати. Зразу не йшли добре відповіді наляканих хлопців, та ректор був неабияким педагогом і потрафив з них видобути, чого йому було треба. Екзамен скінчився добре, ректор похвалив їх і зараз послав їх з дияконом у бурсу.

Бурса стояла зараз побіч ректорського дому, з якого виходило одне вікно на бурсове подвір'я і огород, так, що він усе міг бачити, що робила молодь, віддана його опіці.

Бурса — то великий будинок, боком до вулиці обернений. Входилося у вузькі сіни, звідки йшли двері до просторих кімнат. До такої одної повів їх диякон.

Хлопці, ввійшовши досередини, не знали, на яку ступити. Усе було для них новістю. Посередині стояли довгі столи з лавами, по боках — лежанки для бурсаків. У тій кімнаті була заразом і спальня, і їдальня, і тут вони вчилися.

У бурсі мали приміщення ті хлопці з околиці, які не мали спромоги мешкати в городі, були діти княжих державців і слуг з подальших околиць, міщанські діти з поблизьких містечок і городів. За своє удержання платили невеликі оплати, а багато їх було-таки на вдержанні князя.

Як кульчичане туди попали, було тут дуже гамірно, бо якраз поз'їздилися бурсаки з дому і наука леда день мала зачатися.

Диякон розповів даскалові, що був над бурсою поставлений волею ректора. Степан йому вклонився і всунув в руку золотого, чим відразу з'єднав собі його ласкавість. Він вишукав для кульчичан краще місце, і то одне біля другого, щоб їх не розлучати. Вдоволенний Жмайло просив ще даскала про опіку, розпрощався і пішов до Плескача.

На тім зійшов час до полудня. У сінях почувся дзвінок, і зараз почали напливати в кімнату хлопці, що бавились на подвір'ї, до обіду. Даскал показав хлопцям їх місця.

По обіді повиходили всі на бурсову площу, де вони забавлялися та заводили різні молодечі іграшки. Скакали через шнурок, перебігалися, кидали м'ячем, метали списами дерев'яними або стріляли з луків до мети. Даскал пояснював кульчичанам бурсовий порядок, а далі прикликав до себе старшого спудея (школяра) і казав і тих новиків взяти до гурту. Хлопці повеселішали, осмілилися і стали з другими забавлятися.

— Цікавий я, — питає один бурсак Марка Жмайла, — що ти вмієш?

— Я вмію на шаблі битися.

— У нас лише дерев'яні шаблі, бо залізних не можна.

— Я також залізної шаблі не вживаю.

— Семку! — кликнув хтось. — Ходи сюди, на шаблі з ним поміряться.

Всі зацікавились, і заки прийшов прикликаний Семко, вже й дві дерев'яні шаблі з'явилися. Марко зняв свою капоту і засукав рукави. Те саме зробив і Семко, і вони стали напроти себе, оточені бурсаками. На площі відразу затихло, і всі сюди позбігалися.

— До кількох разів маємо складатися? — питав Семко.

— Як хочеш, складаймося, поки один одного не поконає.

— Та до смерті не будемо битися, ти кажи, скільки разів хочеш?

— Хай буде по трьох.

Зложилися, поставивши ліві руки поза себе. Семко напер на Марка з усієї сили, хотів йому зараз показати свою перевагу. Марко відбивався зполегка, поки не зажив Жмайлової штуки. Зачепивши раз шаблю противника, він став так хутенько нею колувати, що Семко не міг її висвободити. Потім зігнув нагально руку в лікті, вибив Семкові шаблю з руки з такою силою, що вона геть полетіла понад голови оточуючих.

Всі аж охнули з подиву, бо Марко за той час ані кроком з свого місця не рушився, а Семко уходив в бурсі за великого мистця на шаблі. Але умова була до трьох разів.

Семко ще не зміркував, чим Марко над ним горує, і розпочав двобій так само. До того він був ще подражнений і гарячився. Маркові прийшлося тепер ще скорше його поконати.

— Підожди, небоже, я вже знаю, як ти робиш, тепер тобі не вдасться.

Семко став увихатися, щоб тільки не дати своєї шаблі захватити. Та Марко таки доконав свого і третій раз вибив з руки шаблю.

Семко, червоний мов буряк, задиханий, наблизився до Марка і, подаючи йому руку, каже:

— Ти тепер у бурсі будеш перший, нічого казати. Але я мушу твоєї штуки навчитися.

— Так, то по-лицарськи, — каже вдоволений даскал, — ну, тепер, хлопці, поцілуйтеся і будьте приятелями.

На кульчичан стали тепер дивитися інакше, і кожний забігав, щоб з ними познайомитися.

— А чи твій брат також такий мистець на шаблі? — питали, показуючи на Петра.

— Він також мистець, але від лука.

— Давайте лука! — кричали спудеї.

Петро взяв у руку лука, попробував силу тятиви, відтак зважив стрілу в руці й спитав:

— Куди маю стріляти?

— Ціли в турка, он там, на огорожі.

Справді, намалювали там хлопці вуглем турка у великій чалмі, з бородою, та ще з файкою в зубах.

— Де цілити?

— Кажуть тобі, в турка, не бачиш?

Та виджу, що в турка, але де — в око, в ніс, в писок?

— Невидальщина! Ти собі жартуєш з нас! Буде з тебе, як поцілиш у голову.

— Я з вами, відай, не договорюся. Отож кажу вам наперед, що поцілю в лице коло носа або в сам ніс, бо ще не знаю сили того лука.

Петро зложився і випустив стрілу. Вона поцілила турка в сам ніс. Знову усі охнули.

— Тепер цілю в зуби, — каже Петро, дуже радий з того, що так йому повелося.

Знову фуркнула стріла і попала туркові в зуби.

— Господи, а це що? — питали спудеї, зачудовані.

— Біса імієт! — каже один.

— Тепер стрілятиму без біса, — каже Петро, усміхаючись, — треба туркові вибити око! Во ім'я отця, і сина, і святого духа! — Він перехрестив лук і прицілився.

Стріла попала туркові в око.

Спудеї кинулись до фігури.

— Не рушати стріл! Хай побачить пан ректор.

Тепер виступив між хлопців якийсь козак. Він стояв позаду і приглядався так двобоеві на шаблі, як і стрілянню. Козак був кремезний, гарний мужчина. Лице гарне, обгоріле від сонця, чорний вус. На ньому багатий оксамитний кунтуш і сап'янові червоні чоботи. Вийшовши з

гурту, він узяв обох хлопців на руки, мов малих дітей, і каже:

— Лицарі з вас будуть, ось що! Таких мистців то хіба на Запорозжі шукати. Знайте, що я перший пушкар між козацтвом, а ти будеш перший лучник, а ти — перший на шаблі. Чи ти не з роду Жмайлів? Бо на Запорозжі ця штука Жмайловою зветься. Ростіть, хлопці, на славу України.

Він поцілував одного і другого і поставив на землю, а сам вийшов з бурсового города.

Це був Северин Наливайко. Бурсаки обожали його, він був для них узором козака-лицаря. Тепер, як він так звеличив тих новиків, то вони в очах товаришів виростили на великих людей, відразу схилили на себе серця усіх, Та то ще не був кінець їх сьогоднішнього триумфу.

Петро взяв ще раз у руку лук і вибрав стрілу.

— Я вам, товариші, ще щось кращого покажу! Ось — глядіть! — ворона летить! — Він прицілився, — ворона впала нежива в огороді. Між спудеями повстав великий рух. Всі бігли по вбиту ворону, мало що її не розірвали.

Та в ту хвилю надбігло кілька хлопців від входу і крикнули:

— Тихо, його милість іде!

Між хлопцями наче маком посіяв. Всі замовкли. Князь прийшов до огорода в товаристві ректора. Сюди заходив він інколи, як школа вже була в русі. Ніхто не міг вгадати, яка тому причина. Хлопці підступили і з пошаною цілували його одіжку.

— Чого ви такі веселі? — князь побачив вбиту ворону, в якій стирчала стріла. — Хто її вбив? — питає

— Оцей новик! — закричали всі, показуючи на Петра. — На лету поцілив!

Князь поглянув ласкаво на Петра, що стояв червоний, мов рожа, наче винуватець який.

— А оце в турка поцілив три рази, — каже другий, — з кожного разу сказав наперед, де цілити буде.

Князь підступив до огорожі і взяв стрілу, — вона вбилася дуже твердо в дошку.

— Якби, небоже, так живого поцілив, то не жити би йому більше.

Князь був у незвичайно добрім і веселім настрої, що в нього задля тих нещасть, які його дім навідували, траплялося дуже рідко.

— Ти в чім мистець, молодий шляхтичу? — питає князь, звертаючися до Марка.

— Він мистець до шаблі, — закричали всі.

— Ану, давайте шаблі, — каже весело князь. Принесли шаблі, а князь каже: — Бери, хлопче, шаблю, поміряємося.

Марко стояв як на грані. Шаблю брав несміло в руки.

— Бери, не соромся, це лицарське діло. Марко ще більше збентежився, взяв шаблю, ніби

складався. Всі визирали в напруженні, що з того вийде, але Марко поклав шаблю під ноги князя і каже:

— Я не смію. — Він став плакати.

Князь був тим вдоволений.

— Гарно, синку, що ти вмієш пошанувати і вік мій, і стан, хай тебе бог благословить.

— Чи екзамен пішов добре? — питав князь ректора.

— Дуже добре! Я навіть чудуюся, як могли вони стільки знання набратися в малій церковній школі.

— Видно, що вчителів має добрих. Ми про ту школу будемо пам'ятати.

Князь поговорив ще з ректором про потреби школи і відійшов.

Хлопців уже ніяка забава не бралася. Ректор, відвівши князя, завернув до огорода. І він був дуже радий, бо, користаючи з доброго настрою князя, дістав обіцянку, що князь спровадить до Острога вчителя прямо з Греції, до науки грецької мови.

Ректор дозволив бурсакам вийти до міста на цілу годину, розуміється, під наглядом даскалів та дияконів.

Ніколи хлопців самих не пускали, бо не можна було діждатися їх повороту. Їх забирали до своїх домів міщани і сито їх угощали. Крім того, їх обдаровували всякими "снідами", що вистало б на цілий тиждень. Тепер завели таке, що кожний мусив сказати, до чиєї хати йде. Бувало й так, що під неділю заходили міщане до ректора і випрошували собі по двоє-троє хлопців до себе. Острозькі міщане величалися своєю школою і дуже любили хлопців. Це діялося навпаки іншим бурсам, наприклад, в Києві, де бурсаки дуже людям пакостили і тягли з возів, що попало. За то звали їх курохватами і дуже їх боялися. В Острозі бурсак не потребував красти, лазити по чужих садах по овочі, бо всього йому давали добрячі міщане з доброї волі.

Петро з Марком зайшли відразу до Плескача, де їх гарно угостили. Плескачам, як їм розповіли про ту честь, яка їх сьогодні стрінула, здавалося, що і на них кинуло проміннями від княжого сонця.

Плескач говорив:

— Як йно, хлопці, будете себе добре вести, зайдете дуже вгору. Щасливий той, на кім княже око спочине. Тільки одне вам говорю: поки не скінчите науки, не важтеся покидати школи, не дайте заманити себе до ніякої сваволі, я так на ухо вам скажу. Не дайте заманитися Наливайкові. Він добрий козак і лицар, князь його любить, але він уже не одного бурсака підмовив втекти на Запорожжя, пам'ятайте. Про те я ще поговорю з його братами.

— Хіба ж його брати тут живуть?

— Авжеж. Старший є протопопом при Онуфріївській церкві в Острозі. Це отець Дем'ян Наливайко, дуже ревний в благочесті. Це сповідник князя. Велика це честь. Говорять, що сам патріарх новгородський, який тут у князя гостював, довів це діло до ладу. Велика то при князю особа. Це запам'ятайте собі, хлопці. А другий — це тутешній міщанин, кушнір. Йому теж добре живеться.

Стара Плескачиха наклала школярам повні кишені пряників, медівників, яблук та груш, коли відходили.

В бурсі гомоніло, мов в улію. Хлопці міняли між собою те, що поприносили з города. При вечері ніхто не хотів їсти.

На другий день при'йшлося зараз зрана розстатися з домашніми капотами, їм поприносили бурсацькі жупани і казали перевдягтися. Всі бурсаки одягались однаково.

Степан забавився в Острозі цілий тиждень. За той час навідав обі церкви в го— роді, Благовіщенську і Онуфріївську, оглянув базари, накупив гостинців для рідні.

В неділю довелось йому бути в замковій церкві на обідні. Такої величавої відправи він ще не бачив. Але-бо й церква тут неабияка. Усюди — золота, аж за очі хапає. Княжий хор співав, мов ангельський. Князь сидів у своїй позолочуваній будці, мов у сповідальниці. Коли виходив із церкви, попи його супроводжували співами, а народ кланявся, аж до землі припадав.

Як прийшов час від'їзду, Жмайло пішов на замок поклонитися князеві. Князь прийняв його дуже ласкаво, обіцяв хлопцями заопікуватися, дав мішечок з дукатами на Самбірську школу. Старого Грицька казав поздоровити і передати йому золотий хрестик, посвячений царгородським патріархом.

Степан Жмайло попрощав хлопців, всунув у руку ще одного дукача даскалові. Плескач не хотів узяти від нього грошей за те, що його і наймита годував цілий тиждень. Степан виїхав з Острога дуже вдоволений.

IV

Острозька школа, або, як її декуди називали і свої, і чужі, "академія", була в той час славна на всю Україну. Її заснував князь Василь-Костянтин як противагу єзуїтським ліцеям, у котрих вчили польського і латини. В протиставленні до того, князь назвав свою школу словено-грецькою. Та в тім часі без латини не було освіти, тому і тут, побіч греки, мушили вчити й латини, і її вчено більше, чим греки, бо до тої науки тяжче було знайти вчителя, чим до латинської. Тому-то, всупереч урядовій назві, яку надав школі основатель, вона називалася, силою факту, триязичним ліцеєм.

Князь Костянтин мав на цілі своєю школою ударемнювати змагання єзуїтів і збирати сюди руську молодь, яка в єзуїтських школах латиншилась і ляшилась. Пізнав він це на своєму старшому синові Янушу, який проти волі батька ще в молодім віці відпав від віри батьків і ніколи до неї не вернувся.

Відтак хотів князь виховати для руської нації і православної віри людей вчених, які б її обороняли і підпирали. На тому полі були великі недомагання.

Православне духовенство було темне і здеморалізоване. Сучасники говорять, що попа православного частіше можна було стрінати в шинку, як у церкві. До того були це великі неуки, що заледве вмели читати, а деякі і того не вмели. Польський уряд оставав під єзуїтським впливом і рад був з того, що руське духовенство не відповідало своєму званню. Прямо він ту темноту попирав. Те саме діялось серед вищої православної ієрархії, були єпископи, які навіть не були священиками. Тут робилось те, що в латинській церкві перед реформацією, а в Польщі — перед єзуїтами.

Православні єпископи нападали на себе збройною рукою, здобували приступом свої катедри,

грабували церкви своїх дієцезій, а упірних попів виганяли з паро-хій киями або замикали їм церкви за те, що піп не зложив наложеної єпископом данини. Такий стан вів благочестя у пропасть, тим більше, що латинська церква при всім переслідуванні православ'я вмiла той розпад у православній церкві для себе використати.

Коли ж усі православні дивились з закривавленим серцем на упадок батьківської церкви, то мусило таке саме діятись у серці князя Василя-Костянтина, який був по-синівськи прив'язаний до рідної церкви і мав силу тому розпадові покласти край.

Попри всі ті цілі наміряв князь Костянтин виховати у своїй школі духовенство православне освічене, карне й ідейне.

Початок Острозької школи припадає на рік 1580. До того часу була тут школа нижча, яких багато було на Україні, тому вона не могла нічим визначитися.

Князь добирав собі людей, де лише про них міг довідатися. Спроваджував їх до Острога і наділяв своєю княжою ласкою. Таким першим піонером української освіти був Герасим Смотрицький, шляхтич український з міста Смотрича. Він був гродським писарем у Кам'янці.

Не знаємо, де він вчився і яку мав освіту, однак то певно, що на такий уряд гродського писаря треба було мати освіту. На нього звернув князь свою увагу, і таки його до Острога стягнув, і поручив йому таке важне завдання. З пізніших письм Герасима Смотрицького бачимо, що він на той час був найгарнішим письменником і полемістом на Україні.

Ми не знаємо, який був заведений план науки в тій школі. З письма Захарії Копистенського бачимо, що вчили там, крім слов'янської мови, латинської і грецької, ще філософії, астрономії, математики і риторики. Розуміється, що теологія була тут окремим предметом науки.

Князь Костянтин змагався доповнити учительський збір поперед усього своїми людьми, яких лише міг стягнути. Відтак стягав сюди греків, виминаючи латинників, які могли б його плани ударемнити. Краще вже мали приступ представники нових релігій, як протестанти і аріяни, які так само поборювали латинську церкву.

Другою особою по Смотрицьким був о. Дем'ян Наливайко. Походив він з Гусятин, де його батько був ремісником. Батька вбив Каліновський, і тоді його три сини перебралися на Україну. Дем'ян Наливайко визначався вищою освітою і фанатичним прив'язанням до благочестя. На нього звернув особливу увагу, в часі свого побуту в Острозі, царгородський патріарх Єремія, і він наклонив князя, щоб узяв собі о. Дем'яна за свого сповідника. З тої причини о. Дем'ян мав великий вплив на князя. Цій обставині треба приписати, що козаки приятелювали з князем, а їх представник, Северин Наливайко, знаходив в Острозі безпечний захист і відпочинок.

Поволі зібрався тут значніший гурток учених, який зайнявся виданням книжок. Вікопомним ділом стало видання Біблії з передмовою Герасима Смотрицького.

Як наші кульчичане попали в Острог, то школа існувала вже 10 років. За той час вона гарно розвинулася. Приятель пізнішого гетьмана Петра Конашевича-Сагай— дачного говорить, що гетьман вчився в Острозькій школі, тоді, як там квітли науки.

Зразу тяжко було хлопцям привикнути до такого життя, але з часом вложились у форму бурсацьких і шкільних порядків і були перші між своїми товаришами. Ними піклувався князь, ректор і о. Дем'ян, який частенько брав їх до себе і навчав того, чого в школі не вчили. Щиру прихильність і батьківське серце знайшли вони ще в міщанському домі Плескачів. Усі їх там полюбили, як рідних дітей, і не було неділі та свята, коли б їх там не прошено на обіди.

Перший раз були там на обіді, ще як Степан Жмайло пробував в Острозі. При цій нагоді могли пізнати родинне життя тих патріархальних українських міщан. Родина Плескачів жила в просторім домі при вулиці Литовській. До дому прилягав просторий огорог із садом. Наліво від сіней заходилося до світлиці, де жили старі Плескачі і приймали гостей. Звідси вели двері до дальших кімнат, де жили сини і зять з дітьми. На другім боці була майстерня, а далі комори і склади шевських матеріалів. В майстерні покладено лежанки для челядників і учнів. Тут вони спали, їли і працювали. Лише в неділі і свята заходила уся челядь до світлиці й засідала до одного стола з хазяїнами. Світлиця була простора і ясна, вікнами звернена до вулиці. Велика піч з зелених кахлів, кілька скринь з усяким добром і широчезна постіль під стіною. Під образами велика лава, прикрита килимом, і стіл, прикритий білою скатертю, на яким лежало все: хліб і сіль. Попід вікна йшла довга лава. Над вікнами — полиця з приборами кухонними. Чільна стіна проти входу завішана густо образами, на яких пишалися вінки з польових і огородніх квітів, що їх святити в церкві по празниках. Перед іконою богоматері висіла срібна лампадка. В неділі і свята приносили сюди другий стіл з майстерні, бо годі було всім поміститися.

Микола Плескач, як уже вище говорилося, давав усьому порядок і наділяв усіх роботою. Коло домашнього господарства поралась Плескачиха з донькою і невісткою.

В суботу надвечір прятано в робітні, і вже аж до понеділка не було ніякої роботи.

В неділю рано всі по-празниковому одягнені йшли до церкви. Мужчини — в довгих міщанських капотах, в високих смушкових шапках, жінки — в довгих хутрах, обрамлених кращим хутром з куниць. Старий Плескач, брав із-за образа великий молитвослов і йшов попереду з жінкою; за ними поступала вся сім'я зі старшими дітьми, челядниками й учнями. Малі діти лишалися зі старою бабусею-помивачкою вдома.

В церкві ставали на призначених для себе місцях. Плескачеві, як цехмістрові шевському, належалося почесне місце і цехова свічка. Він зараз розвертав свій молитвослов і співав голосно з криласом.

В тім порядку вертали з церкви. Жінки, пороздягавшись, виймали з печі зварену ще рано страву й ставили на стіл. Тепер мали право сідати до столу челядники, учні й парубки, що доглядали коней. Дівки від корів обідали окремо. Вони мусили при обіді послугувати. Обід зачинався молитвою, котру відмовляв голосно старий Плескач. Під час обіду ніхто не говорив. Лише сьорбання й жування було чути.

Степана Жмайла посадили на почесному місці. За ним посідали хлопці. Хоч вони молоді ще були, та не випадало саджати їх між челяддю, бо то спудеї вищої княжої школи.

Лише як поставили в збанках мед, розв'язалися язика, й розпочалася гутірка.

Плескач приказав кому-небудь повторити нинішнє казання в церкві, яке було Євангеліє. На ту тему велась розмова. Плескач не міг тому подарувати, хто в церкві не вважав на слово боже.

Аж після того пішла розмова на інший шлях. Плескач випитував про те, як їх князь прийняв, і оповідав про місцеві відносини. Степан розказував про відносини в Самбірщині, про переслідування православних, про те, що православним не можна ставити церков у середині міста. Говорив, як то королівські комісари хотіли записати шляхту всупереч їхнім клейнодам і шляхетським грамотам у інвентар, як шляхта аж шаблюю мусила оборонятися та силою комісарів прогнала. Бо ж їхні привілеї шляхетські походять ще від князя Льва. Плескач слухав усе те, хитаючи головою, а далі каже:

— Слава, честь і поклін нашому князеві, його милості Костянтинові, щасливі ми, православні, під його могутчою рукою. За його плечима ми безпечні, мов у Бога. Ніхто нам нашої благочестивої віри не сміє чіпати, а церкви наші ставить сам князь, великоліпні і багаті. У нас свобода. Нема ніякого гніту. Ось я був собі бідним шевцем, коли сюди прийшов, як його милість прикликав сюди усяких ремісників, рукодільників, а тепер я не послідній, як бачите, багач. А всього доробився власною працею і пильністю, нікого на гріш не покривдив. І нічого, і нікого мені боятися, хіба страху господнього. Є в мене всього подостатком, ще й на бідних стане. Ніхто мені того не відбере, бо нашого Острога ніхто не здобуде. Татари кілька разів заганялися, коли-то хотіли захопити в ясир княжу дочку Катерину, що за князя Радиви́ла вийшла. Нічого не вдіяли, лише зубів наломали.

— Чи ви ведете своє ремесло на замову?

— Ні, я роблю на запас. Потім свої вироби розвозжу по ярмарках. Мої ярмарки між Львовом і Києвом. Великі пани в моїх чоботях ходять, бо в мене товар добрий і тривалий. На партацтві я свого знаку не дам. Врешті, я мушу другим за примір служити, бо я старший у шевському цеху.

— А який ваш знак?

— Який? Три зірочки — на зап'ятку, між підковою побіч себе, а одна, більша, — спереду. Такі самі знаки ставлю на шкурі всередині халяви. Ніхто їх не бачить, бо вони закриті підшивкою. Лише як підшивку відпореш, то їх побачиш. Це на те, щоби ніхто знаків на зап'ятку не підробляв на партацькім чоботі і мого верстату не знеславлював. Я зараз пізнаю фальш, бо ніхто не потрафить зірдо́к розмістити, як я сам своєю печаткою.

— А коли б ви такого зловили?

— Го-го, за це велика кара. Цех може його з шевської корпорації викинути, і ніколи вже не міг би бути майстром.

— А як тут у вас татари поведуться?

— То дуже добрі люде. Одне, що не мають трунків, бо цього їм їхній пророк наказав. Вони працьовиті і додержують слова. Ніхто їм не робить кривди, їхньої віри ніхто не чіпає, тому вони є добрими сусідами, а за нашим князем то пішли б в огонь, так його люблять. По-нашому говорять вже, як би й ми, хоч між собою усе галакають по-своєму.

— Щасливі ви, що такого доброго князя маєте...

— Нашому князеві дай Господи много літ прожити, бо що потому буде, то Господь знає...

Плескач задумався і став хитати головою.

— А хіба ж що? Нема в нього дітей?

— Та що з того? Найстарший син Януш цілком відвернувся від прадідної церкви. Він уже лях, не наш...

— А князь на те позволяв?

— Що має робити? Бачите, мама була ляхка та й сина за собою потягла, а решти доконали езуїти та й перевертня з нього зробили.

— Я би на те не дозволив. Видно, що в панів інакше живуть, як ми, прості люде.

— Ні, ви того не знаєте, який князь строгий чоловік. Його син Януш, а так само й інші два сини, не сміють при батькові сісти, ані словом відізватися, поки не дістануть на те дозволу, не сміють нічого зробити без дозволу князя. Говорять, а ми то всі добре в городі знаємо, що князь дуже гнівався на сина, грозив, просив, — не допомогло нічого, а тепер князь сина дуже любить, може, за те, що такий впертий. Другий син Костянтин, зразу гуляка великий, відтак і він став перевертнем, а тепер богомолець. Нічого з нього не вийде. Може, ще з наймолодшого, Олександра, вийде що путнього. Він теж з ляшкою вжився, але, певно, старий князь сам виховувати буде внуків і не пустить їх на чужину, бо вже на Янушеві попикся. Чимало клопотів та гризот перейшло понад головою нашого доброго князя. А та його братанка по Іллі, княжна Гальшка, скільки князь мав із-за неї і її матері процесів, боротьби з її мужами та з тестем, вітчимом.

— Вона вже не жиє?

— Господь змиливався та й забрав її до себе. Вона була божевільна, таке їй Господь дав. Бувало, не можна було видержати, як зачне, бідна, на замку з своєї вежі голосити та кричати. Кажу вам, аж морозом проймало. Цілий город, почувши її плач, крик, тільки хреститься, а дітвора ховається по кутах та плаче налякана. Такої долі не хотів би я мати і за ті княжі скарби, за те золото, що має його наш князь під своїм замком... І від того часу князь посумнів, згірнів та лише в молитві шукає розради, потіхи. Бідний він. Він неприступний ні для кого. Одна його дочка, Катерина, вміла з батьком дійти до ладу, вона одна могла роз'яснити його чоло. Страх як її князь любив. І тому, коли хто потребував князя, то хіба через отця Дем'яна або княжну Катерину діпнув свого.

Плескач оповідав те про княжі справи, що знали всі острожане, а що кульчичан дуже цікавило, як нове, нечуване. Степан мотав на вус і запам'ятовував, щоби відтак дідові Грицькові розповісти. Хлопці цікаво й радо слухали, бо відтепер їх доля була зв'язана на довгі часи з тим славним паном на Острозі.

Вже стало сонце хилитися на захід. Хлопцям час було вертатися до бурси, а Степан з наймитом ладився в дорогу.

Плескач вишукав їм певну, дуже чисельну компанію солярів, що їхали з Острога до Дрогобича. Можуть разом переїхати геть поза Львів, значиться, поза той страшний Янівський ліс.

Прийшла хвиля розстатися. Марко розплакався. Петро закушував губи, щоби не плакати вголос. Усім було жаль. Розставалися на довгі літа, а може, ніколи вже не побачаться. Це в божих руках.

Степан не втерпів, щоби востаннє не сказати, може, вже десятий раз:

— Хлопці, вчіться, слухайте старших, не зробіть сорому нашому шляхетському родові Жмайлів.

— А до нас заходьте, коли вам буде завгодно, як до своїх рідних, — говорила Плескачиха їм услід.

V

Плескачі справді любили кульчичан. Вони раділи, як на них з усіх сторін спливали похвали за їх пильність і статечність. Хлопці розвивалися і росли-таки на очах. В міру того Плескач більше про них непокоївся.

— Занадто вони вирізняються від своїх товаришів, більше звертають на себе увагу, а я боюся, щоб той Северин не збаламутив їх і не намовив до козакування, — говорив часто Плєскач до своєї жінки. — Не одного він уже заманив. Для них ще час, аж розуму наберуться. Я не впокоюся, поки з отцем Дем'яном не поговорю.

І справді, одної неділі пішов до о. Дем'яна і розповів свою турботу:

— Знаю, що вони будуть лицарями, і така доля їх не мине, але на мій простий розум виходить, що вони сотворені на щось кращого, що більшу користь принесе нашій православній церкві і нашому народові, як піти в козаки і там або голови молодецькі зложити, або в ясир попадуть, або... на колі згинуть...

О. Дем'ян вислухав його уважно, бо його поважав, і каже:

— На тих хлопців я маю особливе око. І їх милість не байдужий. Ми їх уже заздалегідь до чого іншого призначили, — то неабиякі голови. Не розумію, чого тобі за них так побоюватися?

Плєскач помовчав хвилю, заки перемиг себе, а далі каже:

— Одного боюсь я. Ваш брат Северин має на них великий вплив, вони його обожають, знаю це, бо хлопці часто до мене заходять і чую їхні розмови. Северин — то вершок козацької досконалості, врешті, я і всі, що Северина знаємо, тої самої думки. Коли би так Северин закликав їх до себе, то покинули б усе й пішли б за ним на край світу, як уже багато бурсаків пішло. Отож я б прохав вашої милості звернути на це увагу пана Северина, щоб тих хлопців не займав. Бо я також маю право піклуватися ними, — дав мені його їх батько.

— Про таке, то я й не подумав, і не думаю. Знаю, що мій брат Северин не раз мені про хлопців говорив, що вони йому по нутру, але то він без мого відома й дозволу не зробить, щоб дітваків баламутити.

— Ваша милосте, поки ваша милість про це довідаються, поки попросить дозволу, може бути запізно, бо як їм лиш слово скаже, то полетять пташки з клітки і поминай, як звали, а велика була би шкода. На мій простий розум, треба б забезпечитися наперед.

— То я тебе розумію так, щоб я Северина остеріг.

— Так, так, ваша милосте, я сам не смів того договорити, я дуже прошу. — Плєскач поклонився о. Дем'янові в пояс.

— Можна й так, при найближчій стрічі поговорю з ним.

Плєскач був дуже радий, начеб любих хлопців за десять замків заховав.

О. Дем'ян додержав слова і при першій стрічі заговорив до брата:

— Ти знаєш оцих пришельців од Самбора?

— Того лучника Петра і того двобійника Жмайла? Чому б їх не знати? Вони дуже замітні між бурсацькою юрбою. З них лицарі вийдуть.

— Та їм ще завчасно про лицарство говорити, то ще діти.

— А я залюбки з ними про те говорю, коли лише стрінуся. Думаю, що, щоби лицарем бути, треба змалку до того заправлятися.

— А я тебе прошу, брате, дай тому спокій. Кажу, то ще діти, їм ще не час до козакування, хай вчаться. У нас більше лицарів, як учених, наша народність, наша церква має великий на те голод...

— А! Чи не вибираються вони козакувати? — сказав Северин і розсміявся. — От горобчики, навіть не думав я, що в них таке завзяття. Далєбі, куплю їм горіхів за це й вицілюю обох.

— Вони не вибираються козакувати, але я побоююся, щоби ти їм такої думки не піддав.

— Се, брате, ще смішніше від того. Мені і в голову таке не прийшло і ще довго не прийде. Годі мені з такими козаками возитися, що за мамою плакали б.

— І князь би тобі сього не вибачив, бо його милість уже тепер покладає великі надії на них.

— Краще не говорімо про такі небилиці: я такої дурниці не зроблю.

При найближчій нагоді стрінув Северин обидвох кульчичан і заговорив. Вони аж горіли з радості, що такий славний лицар, про якого стільки наслухались, говорить із ними.

— Гаразд, хлопці! Чи не вибираєтесь ви на Запорожжя?

Вони оторопіли від такої несподіванки, а Петро каже:

— А чи пан Северин взяв би нас?

— Поки що годі. Таких жовтодзюбів нам не треба. На Січі не можна жінкам жити, а ви годі, щоб ще без паніматки обійшлись.

Хлопці обидва засоромились дуже. Петро каже:

— Ми ж і тут без паніматки живемо.

— Ех, дурень ти один з другим! Тобі здається, що на Запорожжі то самими пирогами, та медівниками годують, що нічого не роблять, хіба в оксамитах ходять та й гуляють? Ой небоже, тверде те життя, і не кожний з того хліба жити буде. Ви ані думайте про те. Я перший, коли б вас там здибав, то здорово випарив би, і привіз би наперед себе до Острога, та віддав ректорові на карцер о хлібі й воді.

Северин відійшов, думаючи: "Тепер відійде їм охота про козакування думати. Скажу про те братові".

А хлопці знову думали собі таке:

— Чого він нас вчепився? Хіба ж ми йому говорили, що хочемо приставати до нього?

А Петро міркував таке:

— Нічого іншого, тільки що Северин був напідпитку, бо то все не держалося купи.

— Але вже знаємо, що би нас ждало, коли б прийшла думка тікати з бурси.

Ніде правди діти, що така думка у них не раз по молодечій голівці блукала, хоч ще не виросла, але вже зроджувалась. Відгадав її Плескач з їх говоріння.

Та по тій стрічі з Северином та думка затратилася відразу, тепер у них осталась одна ціль: вчитися і скінчити вищу школу, а відтак хай міркують старші, що з ними станеться.

Найближчої неділі розповіли Плескачеві немилу стрічу з Северином, — чого він від них хотів, чого їх вилаяв так погано?

Та в тій хвилі прийшов дякон Онуфріївської школи від отця протопопа Дем'яна по тих двох спудеїв з-під Самбора, щоби прийшли зараз до нього.

Хлопці вдивилися на себе, а відтак на Плескача.

— Треба йти, діти, — каже Плескач, — то важна особа і без причини вас не кличе.

Пішли. А по дорозі — Марко каже до Петра:

— Чого Наливайки до нас причепилися? Чи не виговорився ти, Петре, перед ким, що хочемо на Січ втікати? Висміяв нас один, а другий, певно, ще вилає.

— Я лише те говорив, що ти чув. Питав нас жартома за Січ, а я жартом йому відповів. Випили одне, вип'ємо й друге.

— А може, нас відішлють додому? Може, ми що не так робимо, як треба?

— Як вишлють, то поїдемо. А гріха за нами, сам знаєш, нема ніякого.

Та у о. Дем'яна цілком не було того, чого побоювалися. Він прийняв їх ввічливо і зараз почастував їх горіхами та медівниками.

— Сідайте, хлопці, та поговоримо. Я давно мав вас прикликати, та не було часу. Я хотів вас випитати, як у вас, у Самбірщині, з нашою церквою?

— Певно, що не так, як тут. У нас православних переслідують, наприклад, у Самборі не вільно церкви ставити всередині міста, і хіба те мають, що їм люде скинуть. Такої церкви, як тут, ми ще ніде не бачили. — Так говорив Петро.

— А які у вас священики?

— Та які... У нас, наприклад, у Кульчицях, є чотири попи, та лише двоє знає читати...

— А як же вони читають Євангеліє?

— Навчилися одне "За всяке прошеніє" напам'ять та співають його щонеділі, а службу правлять напам'ять.

— Сумно, — каже о. Дем'ян, — шкіл нема, людей нема.

— І князів руських нема, — докинув Марко.

— Бачите, діти, в якій небезпеці наша благочестива віра? На вас, молодих, тяжить святий обов'язок рятувати її, а то лише тоді статися може, як матимемо своїх вчених, до церкви і народу прив'язаних людей. На князів не числимо, бо їх не розведемо, а учених людей можна мати без помочі єзуїтів. Тому міркуйте, які великі услуги може зробити тутешня школа, а ви в ній. Не лише що самі навчитесь, та ще своїм прикладом товаришів заохотите до невсипущої праці. Від вас двох мусить школа більше вимагати, як від усіх інших. Лише вам тим не

гордитись, не виноситись понад товаришів, бо янголів гордих навіть Господь не стерпів. Пам'ятайте собі те. А пам'ятайте ще й притчу господню, що не вільно закопувати даного господином талану, бо треба за таке марнотратство тяжко відпокутувати.

— Та ми вчимося, що можемо, — оправдувався Петро.

— Сину мій, я ж тобі докорів не роблю, а дивлюся за вашими поступами в школі, вчителі вас хвалять, а я вас остерігаю, щоб ті похвали вас не попсували. Чим більше вас хвалять, тим більше ви повинні працювати, ось що хотів я вам, любі діти, сказати. Про вас знає і його милість, а подумайте, як би йому було жаль, коли б на вас обманувся. Бог, церква, народ — вітчизна наша. За ті три речі не жаль життя покласти. Наша церква і народ у небезпеці. Латинство і ляхи вдираються тими щілинами, мов гнила вода до розсохлого сосуда. А ви до того ще шляхта, ви — сіль землі сія, як ваші батьки говорять про себе. Тут козацтво бореться за церкву православну, за народ, а там той обов'язок спадає на шляхту, не ту високу, лише ту, дрібну, хліборобську. Пам'ятайте, щоб сорому не зробили вашим шляхетським родам.

Хлопці слухали о. Дем'яна, мов якої проповіді, по-божно, і кожне слово западало глибоко в їхні молоді душі.

— Чим ти, Петре, хочеш бути?

— Божа воля, я ще не знаю. Тільки що зачав вчитися.

— А коли б ти так... при божій допомозі скінчив нашу Острозьку школу?

— Як мені старші порадять.

— Гарно ти говориш. Старших треба слухати, бо в них більше досвіду. А ти, Марку?

— Я так само кажу, як Петро. Ми ж побратими, одnodумці.

— І ви ніколи не посварилися між собою, як це між хлопцями буває?

— Хіба як дітьми малими були, та я того не пам'ятаю, а так, відколи прийшли до розуму, ми заодне думаємо.

О. Дем'ян розпитував їх з цікавості, чи вони собі рідня. Тоді Марко оповів історію Петра, яку ми вже знаємо.

— Діти мої, — говорив о. Дем'ян, кладучи руки на їхні голови. — Господь вас залучив, вибрав ваші душі для себе ще в лоні ваших матерів, — не розлучайтесь душею ніколи, бо цього вам не вільно робити. "Я же Бог сочита, человек да не розлучаєть!" Побратимство — свята річ.

О. Дем'ян наклав їм у кишеню яблук, горіхів та пряників, поцілував у голову та відправив ласкаво. Вертали не в такому настрої, як сюди йшли.

— Що ти, Петре, на це скажеш? — питає Марко.

— Як я можу знати? Я аж боюся того, що так усі на нас очі звертають.

— Певно, тепер щонайменше ми би провинилися, та зараз усі на нас закричать, хоч під землю ховайся.

— Отже, треба нам пильнуватися, а це нам лиш на добро вийде.

Для Острога був зразу призначений один Онуфріївський ярмарок. Відтак король для великих заслуг князів Острозьких визначив ще два: Миколаївський і Йорданський. У ті часи ярмарки дуже важні були. Без того ні один город не міг існувати. З ярмарку йшла головна загальна користь для города: з оплат, з мита, з того, що на ярмарок з'їздилися — з подальших околиць, мусили тут довший час жити, звичайно два тижні, і немало лишали грошей для города за право торгування, а в людей за постаєнне, за мешкання, їжу і корм для коней і товару. О призначення ярмарків дорічних городи і містечка дуже побивалися. Із-за того були різні спори, коли б ярмарки мали відбуватися в один час у поблизьких місцевостях. Церкви ж мали з таких ярмарків, що припадали в день якогось храмового свята, великі користі через братські пири. Братствам прислугувало право на такі пири варити мед і продавати його на загальному угощенні. На те запрошували посторонніх людей з-поза братства, які вкуповувалися на пир і за це добре платили. З меду зоставався віск на церковні свічки братські, з того знову приходила користь.

Ярмарок на зимного Миколи того року, як прийшли хлопці до Острога, заповідався величаво. Надворі було морозно, але сухо. За тиждень перед тим святом стали з'їздитися купці з різних сторін. Не лише в городі, але й на Заріччі не було одного дому, де би не гостював якийсь приїжджий. На ринку виростали шатра крамарські, наче гриби по дощі. Турецькі та татарські купці містились у своїх одновірців на Заріччі. Городські пахолки немало мали роботи, порядкуючи вози та крамарські шатра.

На той ярмарок лагодились і тутешні купці. У Плескачів аж горіла робота. В робітні на довгих жердках вішано готове обув'я, призначене на продаж. Були тут цілі в'язанки чобіт із сап'яну, курдибану, з простими і задертими вгору носами, призначені для шляхти. Плескач казав навіть кілька пар підкувати срібними підківками, які йому зробив місцевий золотар. Були тут і жіночі черевички на високих зап'ятках, шнуровані шовковими шнурками. Плескач знав робити чоботи венгерські з твердими халявами та шовковими, різного кольору кутасами.

Все то мало бути продане на Миколаївському ярмарку. До слідуючого, Онуфріївського, буде приготовлятися новий крам.

Кульчичане заздалегідь раділи, що такого дива надивляться, хоч інші бурсаки приймали це байдужо і навіть не згадували про те, що за кілька днів має наступити.

Як котрий із кульчичан заговорив до кого про ярмарок, то старий бурсак лише посміхався під носом, не кажучи новикам нічого.

Кульчичане думали ще й про те, що на святого Миколи Плескач свої іменини святкувати буде. Петро скомпонував навіть якийсь стишок в день "тезоіменія славетному пану цехмістру", який вивчив напам'ять.

В неділю перед святим Миколою хотіли хлопці піти в город, та немало зчудувались, як застали двері зачинені, а диякон заявив, що в часі цілого ярмарку не вільно жодному бурсакові вийти на світ.

Згодом довідалися, що такий приказ завела вже від кількох літ управа бурси і школи тому, що бурсаки ходили поміж крами і тягли, що під руку попало та легше лежало. У міщан не рушали нічого, бо ті приймали їх, як своїх, але у приїжджих годилося покористуватися.

Купці жалувалися перед городською старшиною. Голова пішов князеві пожалуватися, і з того вийшов такий арешт на бурсаків. Старші бурсаки нічого не говорили про те новикам, ще інколи розповідали їм чуда-дива, щоби їх зацікавити, поки не розчаруються, от як тепер кульчичане.

Такий заказ не зовсім виходив купцям на користь. Бурсаки-шибайголови викрадалися з бурси вночі і ходили на заробітки промишляти.

І тепер знайшлося кілька старших, що уложили собі план такого нічного походу. Не було одної ночі, щоб чогось не дісталось поза огорожу бурси з ярмарку. Часом воно і не вдалося, часом декого переловили, а тоді, щоб його засікли різками, він не видав товаришів.

Так було й тепер. Зібралася компанія шибайголів. Головна річ лежала в тім, щоб даскали, що мешкали в бурсі, нічого не помітили, щоби було в що перевдягатися, перебратися через огорожу, справитись добре на базарі, а потім тою самою дорогою зі здобиччю вернутися та й непомітно дістатися до своєї лежанки.

Компанія вибрала собі ватажка, а він над усім промишляв. Одежу зносили з города довший час і ховали так, що ніхто її не міг знайти. Інші бурсаки, хоч бачили це, не сміли зрадити. Взагалі слово "зрада" в бурсі не мало місця. Зрадник або донощик міг переплатити здоров'ям свій вчинок, не сподіваючися коли і не знаючи від кого.

Одного дня, вже над ранок, зчинився на Замковій вулиці, де стояла бурса, страшний крик. Люде летіли гурмою, когось ловили. А той хтось вдирав щосили, аж допав високої бурсової огорожі і перескочив її зручно. Нічні стражники добувалися до дверей бурсового дому і приказували собі створити в імені управи города. Та ніхто не хотів того слухати, бо бурса була княжа і городська управа не мала тут своєї влади.

За стражниками надбіг цілий гурт крамарів, які нічого собі з княжого права не робили. Вони були подразнені тим смілим злодійством. Відзивалися наклики й погрози в різних мовах. Стали гримати до дверей, а коли їм не відчиняли, один кремезний москаль підпер двері плечима, і вони подалися. Юрба впала досередини шукати і ловити злодія. Та ж усі його бачили, як втікав і перескочив огорожу, мусять його знайти і покарати. Так кричали з усіх боків. Одного даскала перевернули і змісили ногами. Інші поховалися по кутках. Хлопці, налякані, посхапувалися з лежанок і стали кричати. Юрба стала їх бити. Інші пішли до огорода і шукали за слідом. Городські пахолки, що прийшли сюди перші,

ані прочували, що така буча скоїться. Хотіли тепер роззвірену юрбу спинити, але не мали вже сили.

Хлопці ховалися попід лежанки. Юрба піймала кількох старших і стала немилосердно бити та мучити. Одного бурсака прив'язали до сволока за ноги і били, а він з болю признався, що то він дійсно ходив красти, хоч не вмів сказати, де вкрадене подів.

Один бурсак вспів вирватись тихцем і побіг на замок, побіг босий, бо ніколи було взуватися; другий розбудив ректора, котрий втратив голову і не знав, що робити.

Той, що вспів перебратися на замок, розповів отаманові сторожі, що сталось, благав помочі, бо всіх бурсаків повбивають.

На замку, на час ярмарків, стягав князь більше число гайдуків, що творили на кожний випадок поготівля. Могли які розбишаки напасти на купців, могла статися яка пожежа або що іншого.

Отаман вислав зараз гайдуків на поміч, і вони прилетіли миттю, бо від замку до бурси не було далеко.

З бурси виходив пекельний крик і вереск. Гайдуки вдерлися досередини і стали бити кого попало. Напасники тепер отямилися. З гайдуками не була така легка справа, як з хлопцями.

Дехто став оправдуватися. Мучення хлопців відразу устало. Кожний дивився, як би з цілою шкурою видістатися звідсіля. Та це було неможливо, бо всі виходи були пильно стережені. Гайдуки шукали всюди, ловили напасників і в'язали. Витягали їх за бороди і тягли до сіней. Тепер хлопці помагали гайдукам шукати, ніхто не скрився. Вже було рано, як з бурси вивели цілу юрбу, пов'язану мотузками, і повели на замок, де її запроторили до замкових льохів.

В бурсі був нелад, як по татарським наскоку. Обстановка поперевертана і поламана, усюди валялася солома з подертих солом'яників, порозмітувана одежа, кількох бурсаків було вбито, одному даскалові зламали руку і два ребра, багато поранено, одному вибили око, а що повибивали зубів, то й не злічиш.

Зараз прийшов княжий лікар з помічниками та цилюрниками і стали ранених перев'язувати.

Прийшов наляканий ректор з учителями. Вони випитували, як воно сталося, і все записували, щоб зараз здати справу його княжій милості.

Та його милість, що вставав дуже рано до церкви замкової молитися, почув галас. Однак не звертав на це уваги, поки своїх ранішніх молитов не скінчив. Цього був би він не відложив, коли б навіть татарва напала, бо Бог перший.

Ректор, йдучи на замок, вже стрінувся з посланцем, що йшов від князя по нього.

Ректор, ввійшовши до кімнати князя, низько вклонився, ждучи, аж князь перший заговорить, хоч був першою у нього особою.

— Донесли нам про якийсь напад на нашу бурсу.

— Так, ваша милосте. Був напад, і зчинилося велике нещастя. Є кілька вбитих, а багато ранених, та гайдукам вашої княжої милості вдалося всіх напасників переловити, і вони тепер сидять у замковім льоху, дожидаючи заслуженої кари.

— З чого ж воно взялося?

— Говорять, що якийсь бурсак, викравшись з бурси вночі, пішов по базару промишляти. За ним гонили аж до бурси, тут він перескочив огорожу і скрився. Го-родські пахолки домагалися, щоби їх впустити досередини шукати за злодієм. Притча бурсова не хотіла цього зробити, бо ж то бурса княжа, а не городська. Тоді юрба роз'ярена виважила двері, вдерлася досередини, одного даскала перевернули і розмісили ногами, багато хлопців побили, як я вже казав. Одного якогось, що мав подобати на того якогось злодія, страшно, по-звірськи катували, і він з болю признався, та не вмів сказати, де вкрадене скрив.

Князь не втратив холодної крові. Він плеснув у руки, і явився старий княжий слуга.

— Приклич сюди пана Претвича.

Претвич, шляхтич гербовий, був довіреним княжим секретарем.

Як слуга вийшов, князь каже:

— Такого пропустити не можна. Занадто собі ті бороди дозволяють за те, що я їх освободив від мита і драчок, для того, що до моїх городів безпечно заїжджають, бо усюди моя служба їх пильнує. Напад і розбишацтво тут, під моїм боком, — то нечуване. Та скажи мені, ректоре, що за причина такої сваволі, неслухняності, такого зухвальства між бурсаками, чого ходять поночі

красти, чи голодують у бурсі?

— Причина того, прошу вашої світлості, — то буйна молодість. Я певний, що вони не роблять того ані з голоду, ані з якогось браку, ані для наживи. Це в них називається геройство, удалість: помимо замків непомітно викрастись, помимо пильного стороження пахолків вкрасти. Ось що цей нещасний, що стільки лиха

накоїв, що він вкрав? Під огорожею бурси, в огороді, найдено розсипані фіги, сушені сливи полудневі, турецький мед і горіхи... та ще й одного в'яленого судака.

— Його не дасться викрити? — питав князь.

— Неможливо, ваша світлосте, сам не признається, хіба на сповіді, а товариші не видадуть його, хоч би на тортури брати.

Князь задумався і не говорив нічого.

Прийшов Претвич і став перед князем.

— Маю для вашмосці роботу: розслідувати, як і що сталося цієї ночі в нашій бурсі, здаси мені справу, потім відішлемо винуватих судові городському. Скажи ротмістрові надвірної команди, що я з нього невдоволений. Якби був щоночі посилав ронда по городу, було би до цього, певно, не прийшло.

— Я смію оправдати перед вашою світлістю пана ротмістра. Замало людей у нього. Багато війська розіслав до границь князівства вашої світлості, куди йдуть шляхи до Острога, щоби купців обороняти перед розбишаками та чужогородськими митниками.

— Як то? Вони сміють нехтувати мої розпорядки і побирають мито? Так ми їм іншої заграємо.

— Ваша світлість зволють прийняти ласкаво це оправдання вірного слуги вашої світлості, я кажу, що в нас нема стільки людей, щоби під пору ярмарку сторожити всюди.

— Отже, я це приймаю, а ти, вашмосць, напиши зараз до моїх залог Дубна, Ровна і Полонного, щоби зараз присилали відділи на підмогу. Тих бородачів я так візьму в карби, що їм відхочеться нападати на мене. Далі, то я в моєму замку не буду безпечний.

— Я певний того, що більше такого не повториться.

— У тих купців, що їх нині позамикали, сконфіскувати увесь набір. Покривджених відшкодувати потреба. Зробиш так, як я приказав.

Претвич вклонився князеві в пояс і вийшов.

— Треба щось, ректоре, зробити, щоби бурсаки не буяли і з бурси не викрадалися. Які з них будуть, люде, коли в молодім віці на таке беззаконня пускаються.

— Позволю собі завважити вашій світлості, що про них я помимо того спокійний. Молоде пиво мусить вишуміти і устаткується.

— Ну, нехай шумить, краде, розбиває. Нехай замолоду привчається до розбишацтва, опісля як знайде. Але я не думаю ложити на школу розбишак.

Князь був, очевидно, подразнений, бо не зрозумів інтенції ректора.

— Вибачте, ваша світлосте, я не так думав, як висловився. Я говорю, що в буйності молодих є певна границя, яку лише вправний педагог доглянути може. Границя між тим, що береться на рахунок дїтвацтва, а що свідчить про злобу характеру. Навіть те друге дасться у молодого справити, коли б був на те час і можливість, коли б таку молоду, зіпсуту парість можна відокремити і охоронити від прокази інших. На те ані школа, ані бурса не надається, але коли я знаю добрі прикмети дитини, то я йому вибухи дїтвацтва мушу вибачити, розуміється, остільки, щоби не топити його, а вдоволитися звичайною, не шкідливою карою. В данім случаю, коли би ті гільтаї робили свої нічні екскурсії для наживи, я би, їх викривши, понаганяв; а що вони для наживи не робили того, доказ в тім, що не крали ні парчі, ні адамашка, ні шовку, лиш фіги, горіхи і мед. Вони колись самі до того признаються і признають свою молодечу похибку.

— Прикажу бурсу на час ярмарку обставити сторожею.

— Прошу цього не робити, ваша світлосте, бо знайдуться такі, що винайдуть способи, щоби сторожу успити. Це підбадьорило би їх до ще більшого гільтайства, бо поборення аж таких перепон — то ще більше геройство, чим обманути городських пахолків та купецьких челядників. Я маю, ваша світлосте, інший, успішніший спосіб.

— Який?

— Я поставлю сторожу з-поміж них самих. Вони самі її вибирати будуть з-поміж себе. Вони самі будуть себе взаємно пильнувати, навіть без мого контролю, а коли би таке приключилося, як цієї ночі, то ті стражники, а ніхто інший за всіх тих, що викралися, відповідають. Тим способом зломиться їхня псевдосолідарність в тім напрямі: поставлений мною на сторожі не для того видасть того, що провинився, щоби його покарали, лише для того, щоби він сам не підляг карі за зле сповнений обов'язок, що не допильнував.

— Твій план, ректоре, мені по нутру, поспробуй.

Як ректор вернувся до бурси, то застав уже тут і о. Дем'яна, і кількох міщан, які допитувалися про знайомих. Був тут уже і пан Претвич, який пильно вів слідство. Показалося, що шкода була з початку прибільшена, бо лише одного бурсака забито на смерть. Кульчичанам дісталося теж трохи. Вони поховалися під лежанки, і тут їх покопано чоботами: Петра — в ухо, а Марка — в чоло. За ними розвідувалися пильно о. Дем'ян і старий Плєскач.

В тягу скількох днів не було цілком науки, заки усе привели до ладу. Половина хлопців лежала в шпиталі. Острозькі міщане були між молотом і ковадлом. З одного боку, боялися, щоби ярмарок не попсувався, коли би застрога винуватців покарали; з другого боку, жаль їм було хлопців, і почували зневагу на собі самих і на князеві, якого дуже поважали.

Так само невеликий був пожиток з того, що в купців нагнали. Бо показалося, що межі ув'язненими був лише один купчик із Кафи, що привіз полудневі овочі до Острога. Всі інші — то челядники купецькі, які привезені були їх панамі до помочі і до пильнування панського добра, їх потрафив той купчик, який сам уночі спав при своїм крамі, підбити до того нерозважного кроку, за який прийшлося всім покутувати. Їх панам і не снилося платити за них, бо вони їм не казали такого робити і всього відпекувались.

VI

Стрілою сходовив нашим хлопцям час в Острозькій школі. Життя йшло одноманітно. Часами дістали яку вістку з дому через дрогобицьких солярів, часами посилали вони письма до своїх рідних. Але про це, щоб деколи самі тамтуди поїхали, не було й мови. Дорога до Кульчиць давно заросла травою, та й вони мусили освоїтися з тою думкою, що поки їхня наука не

скінчиться, то про поворот і мови не може бути. А коли та наука скінчиться, про те ніхто не знав, ні вони, ні їхні вчителі. Треба було вчитися багато, різної схоластичної мертвеччини, та в тій науці не було розмеженого плану. Багато хлопців не видержало, кидало науку й вертало або додому, або йшло світ за очі.

Кульчичане не могли ні на одне, ні на друге зважитися. До дому далеко, а у світ широкий йти було страшно. Школа приковувала їх так, що не могли від неї відірватися. Дідусева наука і напимнення глибоко засіли їм у душу, щоб могли їх забути. Цілою їх осолодою були ті признання вчителів, ті шкільні та княжі нагороди, які їм рік річно діставалися.

Інколи кликав їх на замок князь і казав собі читати книжки, інколи заводив з ними розмови, бо він дуже любив диспути на релігійні теми. Інколи, коли який вчений монах з'являвся в Острозі на замку, князь прикликав хлопців, щоби прислуховувались розмовам вчених людей. Коли ж траплялись ферії шкільні, хлопці їздили по численних селищах і економіях княжих і тут відпочивали. А відпочинком для них було те, що займались газдівством і їздили в поле. В такій роботі вони дуже любувалися, бо це нагадувало їм рідне село.

При тій нагоді пізнали вони спосіб адміністрації княжого добра і його велич.

Недарма держали його в цілій Польщі та Україні за найбільшого дуку.

До князівства Острозького належали два Волинські повіти: Луцький і Кременецький. Від півночі заходило воно в мозирські мокляки, йшло повз київське воєводство, на полудне займало чималий шмат Поділля. Крім того, належали до князя великі простори в Галичині, що були віном його жінки.

На тім просторі було не менше як 1300 сіл, 100 містечок і 40 замків, випосажених гарно і озброєних у все, що до оборони було потрібне.

В Острозькім князівстві жило в тім часі, тобто при кінці XVI століття, 4700 родин, значить около 28 200 душ, на просторі двох мільйонів моргів. З того третина належала до хлопів, осадчих. Після того, які були їх обов'язки, вони ділились на три категорії, але отчичів, тобто підданих, прив'язаних до землі, як водилось у інших панів того часу, тут не було.

Князь, маючи багато пустої землі, закликав робучий люд до себе на слободу, яка тривала 24 роки, заки прийшлося відробляти за землю та платити податки. За той час кожний так загосподарився, що вже йому не хотілося рушати й деінде шукати непевної долі.

До того, хлібороб почував себе тут безпечніше, як деінде. Ніхто не чіпав його віри, а густо розсіяні княжі замки, з добре озброєними залагами, бистро зорили за тим, щоб робучий народ був безпечний перед нападами хижацьких татар.

Траплялося інколи, що загін татарський нечаяно шарпнув яке крайнє село, та князь переводив ограблених на іншу оселю, а на татарах звичайно люто мстився. Із тої речі князь жив добре з українським і низовим козацтвом, і тут вони, шануючи княже майно і людей, бували як у себе дома.

Кульчичане їздили кожного року в іншу сторону, пізнавалися з княжими державцями і економами, пізнавали народ робучий. Побачивши, що тут живеться людям краще, як у Самбірщині, вони чули до князя ще більше поважання.

За час побуту кульчичан в Острозькій академії, якось на другому році сталась подія, яка цілий острозький світ дуже заворушила.

Перед недавніх часом жив на службі князя убогий шляхтич з Полісся, Христофор Косинський, гербу Равич. Князь його любив і нагороджував, і здавалося, що він остане князеві вірним до смерті. Що там між ними зайшло, ніхто того не знав, але Косинський покинув князя і пішов шукати щастя на Запорозжі, як багато інших людей тої доби.

Не знати, чи Косинський мав злість на князя, чи на його сина Януша, який зовсім зляшився. На ті рахунки приготувався Косинський довгий час. Вишукував собі людей таких самих невдоволених, як і він, проти панів, магнатів.

На Запорозжі серед низового товариства кипіло проти Польщі. Король видавав часто універсали до руських воєвод, до "українних" старостів, щоб не допускали до сполуки між низовцями й Україною. Не можна нікого пускати ні сюди ні туди. Низовцям не вільно нічого продавати, ані купувати від них. В той спосіб хотіла Польща змусити запорожців до покори й послуху.

— Польща не признає наших вольностей, наших старих прав, не признає нашої виборної старшини, а наставляє проти нашої волі якогось старшого, якого ми не приймаємо.

— Я знаю того старшого, пана Язловецького. Добряга чоловік і козак цілою душею.

— Але нам накинений. Хай живе між нами, то коли покажеться, то і виберемо кошовим, хіба ж у нас не отаманували шляхтичі?

— Згадати б лише Дмитра Вишневецького-Байду. Тепер думи про нього співають, або Дашковича? Може бути отаманом і Язловецький, але прийди сюди, братику, хай побачимо, які в тебе зуби, — а накиненого старшого ми не приймаємо.

Так ремствували запорожці, а Косинський піддавав:

— Ще буде поганіше, панове товариство. Коли ви не відрубаєте руки, що за вашими вольностями посягає, то не лише старшого накинуть вам ляхи, але ще на на-

шу Січ Запорозьку своїх кварцяних на постій пришлють...

— Не діждуть!

— Це лише від вас залежить. Як ви покажете свою силу, тоді й вони пізнають, що не можна.

На Україні було невдоволеного матеріалу дуже багато.

Зачнім від уходників. Як стало тяжко жити народові українському через драчі, через панщину, то збиралися ватаги сміливіших людей у степ козакувати, йшли звичайно ранньою весною в дике поле, орали тут землю, вели бджільництво, ловили та в'ялили рибу, стріляли звірину. Було це дуже небезпечно, бо степові хижакі нападали на них зненацька, ловили в ясир. Треба було орати, держачи зброю наготові. Але підприємство оплачувалось, і уходників не бракло, а тут було всього доволі, та не було панського гніту. Та пословиця каже, що біди конем не об'їдеш. Пограничні королівські старости пронюхали наживу і здержували повертаючих уходників, щоб їм платили вить, цебто дань, яку собі самі встановляли довільно.

— За що ми маємо платити? — гукали роз'ярені люде. — Чи староство піклується нами, як над нашими головами татарський аркан фуркне? Чи обороняє нас од напасті, чи то його земля, чи помагає нам її обробляти?

На те казали приклонники Косинського:

— Хоч би не верталися по роботах додому, а там, в степу, поселилися, то і там сягає лядська рука за вашою свободою і поверне вас у своїх підданих. Так буде доти, поки не проженете ляхів геть у Польщу. Гуртуйтеся, хапайтеся за зброю і чекайте даного знаку.

Реєстрові козаки були невдоволені, що Польща не виплачувала їм на час умовленої плати. Такі залеглості множилися все. А на море йти було теж строго заборонено козакам. Польща замість вихіснувати могутній, молодечий розгін козацтва проти невірних, переоцінювала силу Туреччини і боялася її погроз, які сипалися з Царгорода на Польщу по кожнім козацьким набігу. Отже, заспокоювала козаків, як могла, коли не грозьбами, то просьбами, щоби на море не ходили.

— Польща нам не платить, що приймалася платити за нашу вірну службу, не дозволяє нам йти в похід і поживитись — значить хіба бідувати дома, бо так панам подобалось.

До них писав Косинський:

"Дійшло до нас те, що не спішна його милості пану старості дорога з тими грішми до вас, отже, вашмосці, не барячись довго, зараз до нас поспішайте".

Був ще на Україні другий рід козаків нереєстрових, тобто таких, яких в урядовий список ніяк не можна було змістити. Польща, боячись козацької сили, встановила, що більше тисячки козаків бути не може. Ті остаються на службі Речі Посполитої, дістають від уряду плату (ніколи не доплачувану), а решта — все то поспільство, піддані, яким від козацтва — зась.

Але приходили на Польщу прикрі війни, де треба було багато війська і то дешевенького. Тоді треба було збирати козацькі полки. До того було багато охочих. Кожному хотілося вийти з хлопського підданчого стану в козацький, де були вольності запоручені. Уряд польський радо їх приймав в козаки, але лише поки було треба. Опісля наганяли знову тих охочих до плуга під панський канчук. З того виходило велике роз'ярення.

— Ляхи нас обманюють. Як треба було за їхнє діло головою важити, то нас голубили і золоті груші обіцяли, тепер показується, що ті груші на вербі ростуть, — не підемо в панське ярмо.

Тоді Косинський піддавав їм:

— Так приставайте до мене, а при Божій допомозі скинемо панське ярмо раз на все з себе.

Опріч того було на Україні того козацтва, мов макового цвіту по містах і містечках.

Живе собі в городі смирененький, працьовитий та тверезий чоловік. Стане на службу за челядника у якого ремісника. Дотепний він та веселий, вміє всілячину розповісти складно та людей сміхом морити. Ніхто не знає, хто він та й звідкіля. Домує він цілу зиму та лише наслухує голосу, йому самому зрозумілого. А коли той голос почує, то мов під землю пропав. Ще з вечора лягав спати, а над ранок то й місце по нім застигло. Аж згодом дізнавалися міщане, що то був козак, який зайшов до них на супочинок, бо іншої козацької роботи тоді не було. Ватаги Косинського росли, як гриби по дощі. Вони порядкувалися, криючись по широкій Україні перед оком панів та дожидаючи пори. То були ватаги невдоволених, покривджених. У них одна-одинока ціль: прогнати панів з України і зажити тут без хлопа і пана вольним козацьким життям.

Косинський перший повстав проти панського гніту. То була перша хмара на Україні, відколи

там Польща запанувала. То була хмара, з якої вдарив перший грім народного гніву. Початок зробив Косинський, кінчало начате діло гайдамацтво.

Косинський зібрав ватагу з п'яти тисяч козацтва.

На перший раз вибрав собі Януша Острозького, сина Василя-Костянтина, який був тоді ляхом душею і тілом. До нього належала Біла Церква. Цей город лежав найближче козацьких земель.

Косинський вибрав до того найвідповіднішу пору, коли князь Костянтин поїхав з синами на королівську елекцію до Варшави. З собою забрав він найкращі війська з замків і постійних місць, те саме зробив і його син Януш.

В Білій Церкві орудував іменем князя Януша його свояк старий підстароста князь Дмитро Курчевич-Булика. У нього було під рукою мало війська і то плохенького. Його жовніри безвпинно зводили бучі з міщанами, обдираючи їх з усього добра.

Замітне було те, що те заняття Білої Церкви відбулося спокійно, без проливу крові і нікого не покривджено, нікому нічого не рушено, крім майна князя Януша. Сам князь Булика не потерпів ніякої шкоди.

Зараз опісля проголосив себе Косинський гетьманом козацьким і всього низового війська.

Князь Дмитро Курчевич-Булика зразу дуже побоювався про себе, бо як свояк князя Януша Острозького держав з ним одну руку. Тепер, побачивши, що Косинський поводить ся по-дружньому й нічого, крім княжого добра, не чіпає, осмілився і став заходити на замок, де мав свій постій Косинський з своїм штабом.

Гетьман приймав його.

Булика поважився спитатися його, чи йому не совісно чіпати такого могутнього пана, в котрого він їв хліб-сіль і зазнав від нього не одного добродійства.

Косинський поклепав його по плечу, та й каже:

— Проти старого князя я поки що не маю ніякого рахунку. На разі розплачуюся з паном Янушем, а опісля покажеться, що буде.

— Що ж тобі, пане гетьмане, князь Януш злого вчинив?

— Чи ти, князю, справді не знаєш того, чи, може, лише показуєш незнайка. Ти також у тім свої пальчики помачав, та тобі я вибачу, бо ти так мусив робити, як тобі твій пан казав. Ти хоч князь зроду, та такий самий худобахолок, як би і я. Та як ти забув, то зараз я тобі нагадаю причину. Ти тямиш, що я служив у старого князя. Платив він мені, та не задармо, бо моя служба була вірна, і небезпечна. Не раз я наставляв свою голову в обороні княжого добра. Не раз ганявся за ордою, що княжі слободи шарпала. Ну та й я переконався, що в князя нічого не дороблюся, що треба деінде доли шукати. Князь так, як добрий хазяїн з конем; поки може робити, то йому дає їсти, а коли не годен уже ногами волочити, то його вижене в степ, вовкам на снідання. Таке було б і зі мною. Я бачив, що коли рука зімліє і не зможе шаблею володіти, то треба буде в старці піти та жебраним хлібом жити. Не буде наді мною змилювання, бо в князя камінне серце. Я пішов на Запорожжя. А там я не був посліднім козаком. Пізнало товариство, чого я варт, і післали мене на Тавань за ордою зорити. То була дуже важна і тяжка та відповідальна служба. Треба було спати з створеним ухом і оком, бо як у Святому письмі сказано: не знаєш ні дня, ні години. Положив я там немалі заслуги для козаків, для князя, для люду, для цілої Речі

Посполитої. Я не стану себе хвалити. Ти спитай запорожців, спитай самого кошового Богданка Мікушинського. Не одному нещастю я вмів вчасно запобігти, бо всі рухи татарської орди я мав на оці і про все заздалегідь дізнавався.

— Я це знаю, — каже Вулика.

— Ти все знаєш, та я тобі ще дещо пригадати хочу. За мою вірну й корисну службу, на вставлення Мікушинського, мене нагородив король, його милість. Я дістав за мої заслуги надання на Рокитну. Вважай, мене король обдарував! — Гетьман виголосив це слово значущо, а відтак, підсміхаючись, каже: — Дарував мені таке, що йому нічого не коштувало. Бачиш, які наші королі щедрі! Рокитна — то була пустіль: ліс та й болота. Треба було йно усе заселювати, кликати різних сіроманців на слободу. У його милості, князя Острозького, йде це гладко, мов по маслі, бо він новосельчанам помагає, і селища ростуть, як гриби по дощі. Я, худобахолк, такого не втну. Ті, що до мене йдуть на слободу, мусять самі дороблюватися, а це вже йде тяжче й повільніше.

— А ти, гетьмане, ремствуєш, що князь недобрий чоловік.

— Певно, певно, але так само добрий чоловік той хазяїн, що для своїх волів та корів ставить стайню, щоби не мокли, не мерзли, та не виздихали. Та слухай далі.

Я не міг так відразу заселити тої Рокитної – мені йшло пиняво, але я був би того доконав, бо люде чували про мене і були би до мене пішли. Та тепер починається друга історія. Знаєш з Святого письма, як той богомільний цар Давид побачив гарну жінку свого сотника, проходжуючись з молитвою на устах по своєму пишному огороді. Ну і сотника велів вбити, бо йому заважав, а жінку його забрав собі. Таке зробив і твій пан князь Януш, ненаситна душа. Забавив мого худобахольського добра, бо Рокитна заходила поміж його посілості, і загравав те, що було моє, де я хотів на старості літ вмирати та моїй бездомній рідні кусок стріхи лишити.

— Він не забрав, а дістав од його милості короля надання, на те він грамоту має.

— Вже її не має, бо та грамота вже в моїх руках, і він її тоді побачить, як своє ухо. Бо він ту грамоту у короля вимантив, вишахрував, замовчав, що Рокитна моя. В старину наші предки скити, піймавши одного деруна Креза, глитая, у пельку топленого золота налляли. Я золота не маю, але як піймаю, то наллю йому топленого олова в рот. Олова у мене досить.

— Не даси ради. За ним уся шляхта постоїть, старий князь порушить небо і землю, щоби тебе, гетьмане, здавити.

— За мною повстане увесь народ. Певно, що я сам нічого не вдію. Але таких невдоволених є тисячі, кожний з них має з якимсь паном свій порахунок. Я поки що з старим князем не зачіпаюся. Але як і він проти мене виступить, то я і йому не поступлюся.

— Шкода, пане гетьмане, то гріх. Князь Костянтин — одинока підпора і охорона нашої церкви.

— Тут церква ні при чім. Хіба я проти церкви воюю? Я підняв боротьбу проти панів, ненаситців-гнобителів бідного українського люду.

— Князь дає на церкви, на школи.

— Дає псові муху. Він називає себе богомольцем, та богом у його — гроші, нажива...

— Пане гетьмане, це хула, це образа для такого чоловіка.

— Ха-ха-ха! Знаєш, князю, увесь час, як з тобою говорю, дивлюся на цей його портрет, того твого богомольця. Чи правда? Це ж портрет князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького. Він лічить гроші, не розстається з ними навіть тоді, як його малюють. Не дав себе малювати, як клячить та молиться Богу Вселенної. Ні! Худопахолки, голота, не сміють бачить, як велич земська поклоняється величі небесній. Нехай дивляться на нього лише тоді, як він лічить гроші. От бачиш, голото! Я гроші маю, золото і за них усе куплю, навіть Бога... Такий той твій богомолець, як цей фарисей, що випоминав господові кожний гріш, даний на боже... Тьфу!

— Загостре ти його, гетьмане, осуджуєш. Ти обрав злу дорогу. Наробиться заколоту на всій Україні, а боротьба буде нерівна: він — велет, а ти йому не спростаєш.

— Як Господь дасть, в його це руці. Але пам'ятай, що малий Давид поконав Голіята...

В хату ввійшов козак.

— Пане гетьмане, старшина зійшлась на раду і тебе просять...

— Так здоровий будь, князю. Кажу тобі, що й ти, і всі люде в Білій Церкві безпечні і від напасті, і від грабежу, як довго я тут гетьманую. Нікому волос з голови не впаде, і нитка не пропаде...

Вулика пішов додому, а гетьман — на козацьку раду старшини.

VII

Про повстання Косинського, про заняття Білої Церкви та пограблення княжого добра дійшла до князів Острозьких вістка, як вони вертали з елекції з Кракова.

Обидва запалали страшним гнівом на таке зухвальство худопахолка. Треба було відразу усьому зломити шию, здавити розбійника, бо коли би це мало повторитися, то не було би гаразду на світі.

Князь Костянтин хотів з цього повстання зробити справу загальну, якою повинна зайнятися уся Річ Посполита.

Князь написав листа до польського гетьмана Жолкевського, який сторожив на українних землях за порядком. Жолкевський дививсь на цілу справу інакше. Це не була справа загальна. Вона дотикала виключно інтересу князя Острозького, це була привата, за яку князь повинен постояти сам. Гетьман радив князеві піти з Косинським на мирову і не роздувати великого вогню, бо з того скористають вороги Речі Посполитої і вийде з цього приватного непорозуміння шкода. Бусурмани лише ждуть на такий заколот, щоби впасти на землі Речі Посполитої. Одним словом, гетьман не хотів спричиняти поклику до посполитого рушення шляхти, як цього домагався в своєму письмі князь. А що й король послухається ради гетьмана, то на таку поміч князь не міг числити.

Діставши таку відповідь од гетьмана, князь дуже розсердився.

— Ось як воно! Я маю за гетьманською порадою перепросити гордого шляхетку, кланятися йому і просити прощення. Гарних часів ми дожили, мій сину, — говорив він до Януша. — Я тобі кажу, що це початок, за тим повстанням підуть інші, бо невдоволених ніколи не забракне. Річ Посполита тяжко спокутує за ті примхи пана гетьмана. Та нам самим треба про себе промишляти. Я підйму усю свою силу і провчу як слід кожного, що важиться мене зачіпати. Збираймо, сину, військо і рушаймо на ворога. Ще нас на те стане.

Князь порозписував листи по всіх своїх маєтках Острозької землі. Написав до свого зятя Радивіла й закликав його до походу. Князь вважав у тім допуст божий, що на старості літ не можна йому мирно жити і треба сідати на коня. А допуст божий треба з покорою зносити.

Князь мав по всіх замках військо добре узброєне. Крім того, його новосельчани обов'язані були на кожний поклик збиратися й виходити в поле. Зброї було для них доволі, а коней і не перелічиш.

Князя боліло це, що проти нього виступають і козаки, з якими він все жив у згоді і єдності. У нього були козацькі ватаги між двірською міліцією. Князь мусив з жалем довідатися, що багато його козаків перейшло до Косинського. Остався лише Северин Наливайко з своєю ватагою. Князь хотів за нього запевнитися і покликав до себе о. Дем'яна, який мав великий вплив на свого брата.

— І що ж, отче благочинний, Северин теж мене покинув?

— Не покинув вашої світлості і не покине, поки я живу.

— Я мав право говорити так і про Косинського, а сталося інакше, і він, забувши страху господнього, підняв на мене святотацьку руку, на свого добродія.

— Ваша світлосте, Косинському сталася кривда через ту Рокитну.

— То чому ж мені не сказали? Я ще був би в силі такого Косинського по-княжому винагородити.

— То не було діло вашої світлості, лише князя Януша. Без Рокитни можна було обійтися. Косинський далекий від того, щоби проти вашої світлості повстати. Його діло з князем Янушем, і справу можна би мирно поладнати.

О. Дем'ян князя Януша не любив як перевертня і тому його не щадив, а як сповідник старого князя, маючи в руках ключ до його совісті, міг собі дозволити на таке, за що другому треба було покутувати, як за велике зухвальство.

— І ти, отче, радиш мені йти на мирову з розбишакою? Ні, того не буде. Я його поконаю збройною рукою і роздавлю, як муху!

— Смію завважити, що це не по-християнськи. Остави нам долги наші, яко же і ми оставляємо должникам нашим.

— А хіба ж це по-християнськи — нападати по-злодійськи на другого і його добро грабити?

— Я знаю, князю, що Косинський в цілій Білій Церкві нікого не пограбив.

— Як нікого? А князя Януша?

— Шукав відплати за зроблену йому кривду.

— Твій совіт лукавий, — каже подражнений князь. — Як хочете, то йдіть всі до Косинського, і ти, і твій брат, всі!

— Кривду нам робиш, ваша милосте. Ми други вашої милості, не опустимо вас, хіба нас киями прогнати прикажете. А ще й тоді, відійшовши, величати будемо князя Костянтина, як захитника і добродія православної церкви. Але було моїм обов'язком, як сповідника і духовного дорадника вашої світлості, звернути увагу на те, що не по закону божому твориться.

За це я готовий покласти голову, бо за вашу милість я перед Богом відповідаю.

— Що ж тут не по-божому? Хіба Бог забороняє свого добра захищати?

— Якби з цього мало вийти більше лихо, то треба таку заштиту понехати.

— Не розумію тебе, отче. Яке ж може вийти з того більше лихо, як те, що мене той злодій, мене, православного князя, ограбив?

— Він не вашу милість, православного князя, заштитника нашої церкви, пограбив, лише шукав своєї кривди на князеві неправославнім, на католикові.

— Як смієш! — крикнув князь і затиснув кулак.

— Удар, князю, ось моя сива голова, — сказав о. Дем'ян і склонив голову. — Я сказав правду і ще остерігаю вашу милість, що з тої міжусобиці повстати може велика шкода для православної церкви.

Князь заспокоївся, а о. Дем'ян говорив далі;

— Коли вже такий допуст божий, щоб сини нашої богоспасаємої церкви мусили повстати за себе збройною рукою, то ще одна пересторога: щади, ваша милосте, того Косинського, коли би він у твої руки попався. Не треба козаків доводити до крайності. Прийде час, коли вони будуть одиними заштитниками православної церкви. Подумайте, ваша милосте, що станеться по вашій голові? Син найстарший вже для церкви пропав. Він — латинник і лях, з тої дороги його не в силі ми завернути. Діти вашої милості не підуть слідами свого славного батька. Рід Острозьких для церкви пропаде, це почуває моя душа. Хто ж постоїть за церкву? Лише козацтво. Це сила, це душа і кров українського народу. Правда, вони ще не з'єднані, та над цим треба працювати, пригортати їх до себе, як свавільні діти. Уся шляхта може покинути свою церкву — народ, а цвіт його, козацтво, церкви ніколи не покине, а за неї голову положить. Могутність вашої світлості поконеє Косинського, але не сміє його знищити. Батько покарає свавільну дитину, але її не уб'є. Не дай мені, Боже, дожити такого нещастя.

Бесіда о. Дем'яна зробила на князя велике враження. Він очевидно м'як, як віск, від слів свого сповідника, хоч як його княжа гордість проти цього бунтувалася. Чого не зробив лист такого вельможі, як польський гетьман Жолкевський, то доконали упімнення слабосильного о. Дем'яна. О. Дем'ян, вийшовши від князя, пішов прямо до свого брата-кожем'яки, у якого жив Северин.

В домівці Северина було замішання. Северин збирав свою мізерію і ладився в дорогу. О. Дем'ян прийшов в саму пору.

— Ти куди?

— Ще й питаєш! Не можу ж я тут бабіти, як козацтво рушається?

— Чи до Косинського тобі спішно?

— Авжеж...

— Бійся Бога, брате, того не може бути, ти князя не можеш, не смієш покинути.

О. Дем'ян говорив так твердо, що Северин аж видивився на нього і каже:

— Та я би мав проти козацтва з князем йти? Ніколи! Мені би на Запорожжі того ніколи не вибачили, я би сам себе прокляв, і нашому родові, моїй добрій славі була би ганьба.

— А однак так мусить бути. Ти ходи до мене, я тобі те все розтолкую.

Северин зібрався й пішов з о. Дем'яном. Як прийшли на місце, о. Дем'ян зачинив двері, щоб їх хто не підслухав, і каже:

— Я прямо від князя прийшов до тебе. В щасливу пору я прийшов, бо міг я вже тебе не застати. Ти в гарячій воді купаний, бо така річ вимагає розваги. Подумай, щоби з цього вийшло. Нас князь все милував. На тебе покладав він надії, тому мав ти в його посіlostях певний приют і охорону. Коли б ти тепер з його ворогами проти нього повстав, увесь світ підняв би на тебе великий крик, а князь ніколи би тобі цього не вибачив.

— Чи так, чи сяк, то мені з цієї матні не видістатися. Як не одні, то другі на мене повстануть. До мене пише Косинський і до себе взиває. Ми знакомі не від сьогодні і приятелі. З одного казана ми кашу їли. Як мені тепер стояти проти нього з князем, коли піднявся народ проти панів-дуків? Хіба так зроблю, що скриюся, поки буря не минеться.

— Ні, ти підеш у похід з князем. Ти дуже будеш там потрібний. Слухай мене, брате. Це перше повстання народу проти гнобителів. Козацтво ще заслабке, щоби з такою силою міряться. Я вірю в силу козацтва. Воно побідить, але не тепер. Скажеш мені: нащо ж зачинати? Так! Та я того не перепиню, до бурі мусить прийти, бо Острозькі такої зневаги не подарують. Нехай же бодай невелика шкода з того вийде, хай не знищиться козацтво, бо — його буде треба. Ти будеш при князеві тою студеною водою, щоб жагу міркувати. Коли би Косинський попав у руки князя, то за ним промовиш слово і погодиш їх. Косинського шкода, щоб так марно пропав, то гарний лицар, не харциз. Його треба обороняти в пригоді, а ти це можеш, бо ти проворна людина. Вже то саме, що ти князя не покинув, з'єднає тобі серце князя, котрому здається, що усе козацтво проти нього повстало. Князь тебе послухає. Я вже йому представляв, щоби Косинського не губити. Його княжа гордість може перемогти мої упімнення, може за них забути, а ти йому це в пору пригадаєш. Між князем і козацтвом мусить прийти до згоди, а цю згоду доведеш ти, мій брате, до пуття. Пам'ятай, що одна мати нас родила, що ми з низького ремісничого роду, і лише власними силами вийшли в люде: я — в церкві, ти — між козацьким лицарством. Обидвох нас треба на світі, треба для народу, для церкви. Ми при князеві маємо тверду опору. Незриваймо того зв'язку з князем, стараймося його зміцнити. Брате! Не гаючись, йди до князя і проси про прикази для тебе...

Северинові кожне слово брата глибоко западало в душу. Він зрозумів його

наміри і в його голові зачав творитися план, як братову думку перевести в діло. Може, вдасться йому не допустити до проливу крові і довести до згоди між князем і козацтвом.

Северин, не гаючись, пішов на замок до князя.

На замку тоді відбувалася велика воєнна нарада. Приїхали княжі сини: Януш, воєвода волинський, і Олександр. Костянтина там не було, то й так не було з нього пожитку. Погулявши гаразд по світу, він тепер топив свої гуляцькі спомини в молитві й практиках релігійних. Зате поприїздили приятелі старого князя:

князь Олександр Вишневецький, Гулевич і інші. Вони всі мали спільні діла з князем супроти невдоволеного козацтва. Князь говорив:

— Коли так далі піде, то з нашої праці сліду не остане. Загине, пропаде шляхта, голота запанує

над усією Україною. Пани з Польщі хіба осліпли, що того не бачать і не хотять нам допомогти. Така байдужість уряду відомститься колись тяжко на самій Речі Посполитій. Пани Заславські та Жолкевські сміють писати мені адмоніції, що то моє приватне діло, що я сам наварив того пива й сам його маю випити...

— Невже ж так писав? — питає Вишневецький.

— Так би ніхто не поважився, навіть сам король його милості князеві Острозькому написати, але так виходить з інтенції того письма. Пише мені, щоби йти на мирову з тим розбійником Косинським. Згадайте, ваші милості, мої слова, що то лише початок того, що має наступити. Козацтво збунтує всю сірому. Вони заволодіють нашим добром, нас проженуть за десятю межу. Отож, поки пора, треба тій гідрі шию скрутити, поки вона ще в колісці, поки їй ще зуби не вирости. Радьте, ваші милості, думаймо про рятунок самі, коли панам з Речі Посполитої не пильно за шляхтою постояти.

— На мою думку, — каже Вишневецький, — до того й сил великих не треба. За кількома стрілами все те гільтайство розбіжиться на чотири вітри. Тепер вони тріумфують у Білій Церкві, бо не було кому її обороняти. Замок підупав, найліпший доказ, що сам пан підстароста, князь Курчевич-Булика, не мешкає в замку, лише в городі, між міщанами. Не було війська, не було чим боронитися, тож Косинський вмашерував без усякої перепони в город. Інакше діло піде, коли стане проти нього вишколене у воєнним ремеслі лицарство.

Князь Костянтин, почувши про Білоцерківський замок, узяв це до себе, бо ходили всюди говори, що князі Острозькі через свою скупість не хочуть у своїх воєводствах направляти замків, хоч тих там дуже потреба так супроти орди, як і українського своєвільства.

— Чи я раз писав до сейму, що всі замки в Київщині потребують направи, що все занепадає, що замки ті не в силі зупинити непроханих гостей. Писав я, що козаки-низовці приходять до Києва й забирають для себе всю арматуру. Мої письма, мої слова — як горох до стіни. Великі пани з Речі Посполитої дають мені пізнати, що це я повинен зробити своїм коштом. Які вони мудрі! Користь пішла б на цілу державу, а я маю сам поносити кошта? Як дбають, так і мають. Будуть колись жалувати, та вже вороття не буде. А з тим, щоби йти з малими силами на того гільтая, я не згодний. Ми не знаємо, яка в нього сила. Може бути, що всі козаки панські, всі реєстровці перейдуть на його бік, я за своїх не є певний. А підемо ми з малою силою й нас розгромлять, то краще не зачинати; то роззухвалить ворога ще більше, й тоді запалає полум'я явного повстання по всій Україні.

— А може, та напасть на вашу милість то з іншої руки походить? — втрутився котрийсь з присутніх.

— Над тим я також міркував. Панове гетьмани кладуть мені в ухо, що то моє приватне діло. З того можна думати, що вони щось знають більше, як я. Коли то діло приватне, то може бути чиєсь, кого я не знаю. Та дай Боже, щоби лише так було! У моїм приватнім ділі я дам собі раду своїми силами при божій помочі й при помочі моїх приятелів і сусідів. Вашмосць воєвода, — каже, звертаючись до сина Януша, — поїдеш у Галичину й там збиратимеш військо. Ми всі збирати його будемо тут. Я розсилаю накази по всіх замках і волостях, щоб кожний обов'язаний ставав до зброї. Часу маємо небагато.

— Ваша милосте, — сказав потиху старий слуга князеві, — від довшого часу нетерпеливиться пан Северин Наливайко й хоче пильно з вашою милістю говорити.

— От добре, що ми тут усі зібрані, — каже князь до гостей, — якраз Наливайко хоче до мене.

Міркую, що хоче вимовити мені службу — то по-лицарськи, бо міг від'їхати, не кажучи ані слова. Нехай тут прийде.

За хвилю увійшов Северин Наливайко. Вбрався, як на велике свято, в кунтуш бронзової краски з червоним, як кров, сподом, у червоні штани й сап'янові чоботи. Виглядав, як мальований. Він не сподівався застати таке світле товариство, але цілком не збентежився панами. Він вклонився від порога, а далі підступив до князя й, кланяючись у пояс, промовив;

— Ваша голова, милостивий князю!

— З яким ділом приходиш, пане Северине?

— Зачуваю, бо вже про те говорять, що ваша милість ладиться в похід на свавільників під Білу Церкву. Смію спитати вашої милості, що прикажете, ваша милосте: вірному слугі остати на печі чи йти в поле?

На ті слова всі дуже зачудувалися, бо дожидали чого іншого.

— Хіба ж ти би пішов проти козацтва воювати?

— Коли ваша милість не прикажуть, то не піду...

— Таж козаки — твої брати.

— А ваша милість — мій батько, батько ближчий, чим брати. Було б погано, коли б я опустив у пригоді мого добродія й пристав до його ворога.

— А нема в твоїх словах якої хитрості, бо самим словам віри не йму?

— Ваша милість Наливайка не знають, як видно. Він найвірніший слуга вашої милості, та я ще мушу виправдати свою нетерплячку, я, слуга, повинен ждати, поки пан не прикаже, але я мушу знати волю вашої милості наперед. Зібрати військо — то не через пліт перескочити. Треба негайно зібрати людей, узброїти, нагодувати. Відтак треба все впорядкувати. Треба людей заздальгідь упередити, а то ті шибайголови підуть на той бік. Вони без війни, як риба без води, жити не можуть.

Усім та смілива розумна мова козацького ватажка дуже сподобалась.

Князь Костянтин каже:

— Твоя мова розумна і щира. Пам'ятай, пане Северине, що хто нам прислужиться, той може бути певний нагороди. Князь слова додержує. По тім поході, коли так буде, як ти говориш, будь певний моєї ласки. Даю тобі дозвіл на збирання козацтва, роби, як знаєш. Усього будеш мати, а що ти неабиякий ватажок, то я це знаю.

Наливайко вклонився й вийшов.

— Це певний чоловік і певно нашої справи не зрадить, — каже Вишневецький.

— Він нам більше прислужиться, як хто інший, — каже князь Януш, — По-перше, то справний ватажок і вміє орудувати гарматою.

— І розумів козацьку тактику.

— На Северина ждав на замковій вулиці о. Дем'ян.

— Трохи не подавився своїми власними словами, так садивсь на чемності. Щоб тільки за твоєю радою, брате, не втратив козацької слави.

— Не втрапиш, увесь світ дізнається, яку ти козацтву прислугу зробив.

— Ніхто того знати не буде, а всі мене побачать там, по тім боці, де я не повинен бути. Та вже вороття нема, бо коли я сам заявив князеві свої послуги, то аж тепер би зрадником остав. Нехай діється Божа воля!

VIII

В Білій Церкві все заспокоїлося. Козаки Косинського жили з міщанами в згоді; був у городі порядок; Косинський з старшиною сидів на замку і тут уклали план дальшої війни. Косинський розписував листи на всі сторони й взивав козацтво єднатися під його булавою. Писав на Запорожжя, писав до своїх приятелів, писав до московського царя.

Зійшлась рада козацьких старшин. Косинський був у добрім настрої духа. Мав надію, що на весну підніме до себе усю козаччину проти панів, що на Україні заведеться новий лад без хлопа і пана.

Між його старшиною був сотник Максим Шило. Він, вислухавши голоси товаришів, каже:

— Пане гетьмане, ти все бачиш під схід сонця, а воно так не є. Завчасно ще, щоб уся Україна на панів встала. Буде доволі наших лицарів по тім боці. От зараз скажу: ти, гетьмане, писав до Наливайка. Ти його сподіваєшся. Для нього оставив ти одну важку роботу, а то впорядкувати гармату нашу, окопати город. Він до того мистець.

— І він це, певно, зробить, то мій добрий знайомий.

— Зробить, але не на цім боці. Я дістав вістку певну з Острога, що Наливайко держиться цупко княжого хвоста і збирає на нас козацтво.

У всіх, що те чули, наче б громом вдарило.

— Сотнику, — каже Косинський, — чи це аби не наклеп на славу доброго козака.

— Дай Боже, щоб це був наклеп, та воно щира правда. Северин пішов туди. При князеві стоїть і його брат, піп Дем'ян. А вони оба нерозлучні, як можна було на нього надіятися?

— Обійдемося без Наливайка, — каже Косинський, — я теж потрафлю орудувати гарматою.

— Не в тім діло, а лише в цім, що на других уповай, а своїми силами роби. Ти, гетьмане, надієшся і на московського царя, і на орду, а з того пуття не буде. Цар тоді вмішається в наше діло, як побачить у тім свою користь, а хан татарський на те тільки прийде нам з поміччю, щоб собі за згодою козацтва ясиру набрати та Україну пограбити. Нікому я не вірю, ні на кого не уповаю, хіба — на свою шаблю.

— Так, по-твоєму, не зачинати нам нічого, хіба розійтись додому?

— Я того не кажу, але ніде правди діти, боюсь, щоб ми задалеко з такими силами не зайшли. Ми задалеко від Запорожжя. Коли б вороги позаду нас станули, так хіба на дикі поля. Нам треба десь ближче.

— Ми замок Білоцерківський приведемо до ладу і можна буде довго оборонятися. Припасів всіляких тут доволі.

— Кажу вам, що ви діти, — говорив старий Шило. — Зачинати війну проти панів-гнобителів на те, щоби сидіти за валами? Подумайте! На таке діло йти вперед, не задержуючися, здобувати замки на те, щоби їх нищити, щоб пани відтак ніде не знайшли захисту. Але нас замало, щоб йти вперед. Пам'ятайте, товариші, з ким граємо, — то неабиякий шляхетка, то — Острозький. Він лише десяту часть своїх грошей видасть, а поставить таке військо, що з німецьким цісарем поміряється, не то що. Я кажу так: Біла Церква не до оборони. Шукати нам пригіднішого місця, а за той час збирати сили, рушити ціле Запорожжя. Тепер би нам лише потроху рвати панів, де вдасться, а цілої нашої сили не виставляти, поки не запевнимось, що ми побідимо.

— На твій резон, сотнику, то нам ніколи не dokonати великого, задуманого діла.

— Пане гетьмане, ти береш річ гарячо. Не наставляй даремне голови. Ти лицар, ти добрий ватажок, але ти нерозважний, і то тебе згубити може. Чи доконаємо ми задумане діло? Ні! Ми робимо початок, уготовляємо путь грядучим поколінням, ані ми, ані ті, що прийдуть зараз по нас, не поконаємо панів, це зробиться пізніше. Але початок треба комусь зробити. Треба показати мирові хрещеному, що можна би це зробити, якби це й те.

— А поки що на нас йде королівська комісія, — обзивається Павло Жук. — Вони вже в Фастові отаборились. Самих знатних панів до нас, худобахолків, король посилає.

— Кого?

— Претвича, Струся, Гульського, разом з ними йде і наш паперовий гетьман Язловецький, — самих старостів понасилали.

— А йде за ними військо?

— Ні, вислали самих комісарів. То таке діло, панове, що коронні пани не конче то за Острозьким руку тягнуть. Вважають це діло приватним самого князя з козацтвом. Це для нашої справи і добре. Нам леда день сподіватися письма з адмоніціями, і зачнуться переговори, з котрих ніякого пожитку не буде.

— Не може це бути, щоби комісари без війська йшли. Я знаю від своїх людей, що якась там сила з ними, і по якого чорта вони би окопувались у Фастові...

— А я все кажу, що Біла Церква для нас не добре місце, — говорив Шило.

— А куди б ти гадав?

— Краще в Трипіллі. Звідсіля заберемо усю гармату та муніцію. Зайняли Білу Церкву, займемо і те. Чи згода, панове товариство?

— Авжеж, що згода!

І Трипілля зайняти не було великої штуки, бо ніхто не хотів його обороняти, а ця здобича, яку тут знайшли, варта була легкого труду.

Косинський видав приказ добре окопатися та поустановляти гармати як ті, що тут знайшли, так і ті, що привезли з Білої Церкви. Не довго ждали, як тут з'явився посланець від польських комісарів з листом від пана Миколи Язловецького. Цей поставлений польським урядом

"старший" над низовим військом писав:

"Панам молодцям запорозьким, що в Трипіллі під той час.

Панове молодці! Хоч ви, не вважаючи на моє писання, вже показали себе непослушними і королеві, панові своєму, і мені самому, забувши свою присягу і обов'язки супроти природженого пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника королеві і Речі Посполитій, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще цього листа, наказуючи вам іменем короля, щоби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противилися, бо тут ви породилися і трудно б було вам обійтися без Польщі, котрої вам би вже не знати. Інакше замість того, що я з вами мав служити королеві й кров поганську розливати, — коли ви зараз не ув'язните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за поміччю божою з людьми королівськими буду мститися над вами".

— Ова! — гукнули козаки. — Не страшний нам пан Язловецький. Нехай лиш прийде, поміримось, хоч би й зараз.

Комісари, не діставши відповіді, підступили справді з невеличким військом під Трипілля.

— Піддайтесь, панове запорожці, нам, комісарам його королівської милості, видайте нам цього бунтаря Косинського, а тоді не мине вас королівська ласка, — гукали поляки до зібраних на валах козаків.

— Краще буде, як самі сюди прийдете, то поглядаєте собі між нами всіх бунтарів. У нас є один Косинський, але то пан гетьман усього низового війська.

— Покайтеся, бо година помсти близька!

— За ласку вам дякуємо, а вам ми радимо, забирайтесь до диявольської мами, бо зараз привітаємо вас олив'яними галушками, що ні один з вас живий не вийде.

Що було робити! З такою малою силою годі здобути фортецю. Комісари взялись за переговори — козаки пристали на них, і так списано угоду, якої козакам ані снилося додержати. Вони обіцяли бути послушними і більше ніколи Косинського гетьманом не вибирати. Ніхто не вірив у тривалість такої угоди, але комісари мали чим похвалитися, що без проливу крові покорили козаків. Робили усе, мовляв, лівою рукою, бо ж це на загальну думку не була справа Речі Посполитої, а гордого князя Острозького.

Косинський оставався далі в Трипіллі, не покидаючи думки допекти Острозькому. Його ватаги почали шарпати посілості княжі. Між іншими напали і пограбили Переяслав, що теж належав до старого князя. З Київщини і Брацлавщини перекинулись ці розрухи на Волинь, а всюди доставалось або Острозькому, або його приятелям. Шляхта жалувалась, що козаки "обычаемъ неприятельскимъ замки і места его кор. милости якъ и шляхецкие посадають и людей забияють и мордуютъ... на послушенство своє примушають".

Ті жалоби мали такий наслідок, що король приказав шляхті з тих воєводств збиратися під руку князя Острозького. Поза те уряд не вийшов зі своєї байдужості до козацького руху.

Костянтин Острозький змобілізував сили і своїх приятелів: Претвича, Вишневецького і Гульського Яна і віддав команду своєму синові Янушеві.

Косинський сидів тоді в маєтності князя в Острополі. Та це місце не видалось йому певним. Він пішов далі на схід і окопався під П'яткою близько Чуднова. Військо князя підступало не разом,

а частинами. Косинський користав з того і побивав одних по других. Так само було, коли наспіла головна сила. Це було 23 січня 1593 року. День був тихий, морозний. Ця зима дала багато снігу, що зверху примерз. Косинський вдарив сміло на військо княже. Воно не вдержало і стало розбігатися.

— Побіда! — гукали козаки і перли за втікачами, добиваючи їх серед глибокого снігу. Косинський радів, що одним ударом вдалося ворога розтрити. Та сталося щось несподіване. В саму пору прийшов князь Януш з новими галицькими силами і вдарив на козаків, що, ганяючись за втікачами, порозбігалися. Усе пішло шкереберть. Малі козацькі коні западали в глибокий сніг, в якому легше було повертатися великим панським коням. Погром був страшний. Косинському ледве з невеликим гуртом козаків вдалося втекти за вали П'ятки і тут замкнутися.

Під час того бою Северин Наливайко робив так, щоб найменше до бою мішатися і найближче держатися князя. Князеві старому, який нарочно сюди приїхав, пояснив Наливайко, що йому серед такого снігу ніяк орудувати гарматою, але як приїде до облоги, то він уже покаже що вміє.

І справді зачалася облога. Наливайко мусив лаштувати гармату на своїх братів.

— Пане Северине! — гукали козаки з валів. — І ти став панською собакою? Ну, ну, бреш на братів — не вийде тобі це на здоровля, ще ми стрінемось.

Косинський пізнав, що чи тепер, чи в четвер, а треба буде здатися. Він послав свого довіреного з листом до князя Олександра Вишневецького, просячи його о посередництво.

Вишневецький прочитав листа князеві, а цей каже:

— Такому лотрові, бунтареві замала кара згинути на колі.

— Ваша милість, треба по-християнськи. Ласкою покорений ворог може з вдячності стати приятелем.

— Не треба мені його приязні. Пане Северине, як довго здобувати будеш це бунтарське гніздо?

— Можу його здобути в одній хвилі, — каже Наливайко. — Знаю таку одну чудотворну гармату, що нам відразу всі брами створить, а це є ласка вашої милості для всіх обложених.

— І ти тої самої співаєш?

— Так, ваша милість. Я козак і знаю козацький звичай. Вони доведені до розпуки, усі вигинуть до одного, а не здадуться, ані свого ватажка не видадуть. Силою ми його живого не дістанемо.

— Так нехай пропадуть усі! — каже сердито князь.

— Стільки крові християнської православної поллється. Ворог уже впокорений, а того лише вашій милості було треба.

Князь задумався, ходячи по кімнаті.

— Добре, — каже. — Ще той раз, останній, прощаю їм. Підеш до них на переговори.

— По приказу вашої милості піду зараз.

Наливайко взяв із собою сурмача й підступив під вали. Його зараз пізнали козаки.

— З чим приходиш, Наливайку? Гляди, що куля тебе не мине, бережись!

— Не говори небилиць, а висилайте когось із старшини до переговорів.

Послали сотника Шила з писарем генеральним Іваном Кречковичем.

Шило каже:

— Не подам тобі, Наливайку, козацької руки, ти зрадник козацтва. Чи не мали пани кого іншого послати?

— Сотнику, опісля нехай козацтво мене осудить. Сам я поставлюся на суд, на саму Січ, або куди хочете, але знайте це,— що я просив за вами всіма, бо вас усіх мали саджати на колі. Ось спитай присутнього тут пана Претвича.

Претвич потвердив це.

Княжі послы поставили умови мира подібні до трипільських. Але козаки тепер зобов'язалися скинути Косинського з гетьманства і ніколи його не вибирати. Зобов'язалися не нападати ані княжих осель, ані посіlostей тих панів, що з князем стояли. Поставлена була ще одна упокорююча церемонія. Косинський мав три рази вдарити чолом перед князем і його синами.

По тій понижаючій церемонії усіх козаків враз із Косинським випустили на волю, забравши їм усю гармату, разом 26 штук.

Косинський закипів ще більшим гнівом на князя. Прямо з-під П'ятки подався на Запорозжя зібрати нові сили до дальшої боротьби.

ІХ

То був останній похід старого князя Костянтина. Вертався до свого Острога з великим тріумфом, як побідник. Тих усіх, що йому помагали, нагородив по-кня-жому. Пороздавав їм різні надання в своїх посіlostях. Северин Наливайко не хотів такої нагороди прийняти.

— Такий непосидючий дух, як я, — говорив князеві, — не може придержуватись одного місця. Для козака світ широкий, то його вітчина.

Князь нагородив його золотом і гарною шаблею з своєї зброївни, подарував йому гарного коня з багатим сідлом.

На приїзд князя роблено в Острозі великі приготування, в яких брала участь і княжа школа. Скомпоновано канти й віршований привіт. Петрові Конашевичеві припала честь вітати князя віршованою промовою, в якій величалися великі лицарські прикмети князя. Було то в місяці лютому. День був погідний. Далеко в дорозі порозставлявано гончих, які мали звіщати, коли княжа коляса приблизиться.

Усе міщанство вийшло назустріч. Поставлено ворота з смеччини. Церкви вийшли з хоругвами. Школа уставилася під наглядом ректора біля школи. Як князь сюди зблизився, школярі відспівали кант, а тоді Конашевич приступив до княжої карети й виголосив сміло похвальний вірш, який князеві дуже подобався.

— А, то ти, лучнику! Пізнаю тебе. Гарно ти виріс. Завтра приходи до мене на замок.

Той день був великим празником для Острога. Увечір палено смолоскипи й смоляні бочки. З вежі княжого замку трубили на широкий світ сурмачі славу князя. Цілий день дзвонили по усіх церквах дзвони, правились молебні.

Одна лише душа була, що не веселилася тої днини: Северин Наливайко. Йому запала гострою колючкою в душу та зневага, якої дізнав від старого сотника Шила, що назвав його зрадником козацтва й не подав руки.

Першим словом, яким привітав брата Дем'яна, було:

— Пропала, брате, моя козацька слава. Мені Запорозжя цього ніколи не вибачить.

Він оповів подрібно цілий похід і яку заключили мирову з козацтвом.

О. Дем'ян його заспокоював:

— Не турбуйся тим, брате, лише трохи потерпи, а все гаразд виясниться, і запорожці тебе виправдають. Химерний то народ, ті запорожці — з часом усе забудеться. При найближчій нагоді пошлеш їм гарний подарок, і все забудеться. Ти пам'ятай про те, що сповнив єси гарне діло. Раз, що добрі відносини між князем і Наливайками покріпшали, по-друге, ти охоронив від неминучої смерті такого ватажка, як Косинський. З князем то так, що поки він жиє, треба його використати для православної церкви. Що тепер від нього церква дістане — то наше, по його смерті готово все пропасти. Бо хто ж перейме спадщину? Його зляшений синок Януш, його дочка Радивилева, ну і нічого не обіцяючий син, а з Олександром, то не знати, що буде, бо він слабкого здоров'я.

По тім поході Северин довго не важився показатися поза посілості князя Костянтина.

Петро Конашевич дістав від князя гарної роботи сріблом кований лук і тридцять київських стріл. Стріли київські, були на той час дуже вартною річчю. За десять таких стріл, прикрашених орлиними перами, давали кримці один човен солі.

Розуміється, що довгий час говорено в Острозі про похід князя на всі лади. Конашевич мав одного знайомого між придворними жовнірами князя, який у тім поході брав участь, і від нього довідався про цілу кампанію. Та то були нагі події. Причин ніхто не знав, тому ціла справа видалась Конашевичеві неясна, незрозуміла. Петро був дуже маломовний чоловік, при тім дуже осторожний. Ні з ким не хотів про той похід розмовляти, хіба з своїм побратимом Марком.

— Чому воно так? Православний князь, православне козацтво, православний народ, що до них пристав, а завели між собою бучу? Дотепер жили вони в згоді. Народові у князя, як то ми собі не раз бачили, живеться добре. Що за причина?

— Вважай, Петре, що перша напасть від Косинського пішла на князя Януша, а це ж не православний, лише лях душею й тілом.

— Хто знає, чи то була напасть. Говорять, що князь Януш покривдив Косинського, а він хотів лише помститися. Він пограбив княже добро, перебрав, а певно, й понищив якісь грамоти.

— То був грабунок.

— Косинський на грабунок не йшов, бо був би увесь город пограбив, а він навіть у князя Булики нічого не рушив. Очевидно, що то був порахунок між ним і князем.

— Мені потім неясно, звідкіля Косинський набрав стільки приятелів, що заризикували своїми головами за його справу.

— То не так, Марку. Вони всі мали свою справу в тім теж. На грабіж не йшли, як показується, нічого не здобули для себе, а полягли в чистім полі. Видно, що і в них були порахунки з паном. Вважай, Марку: сутичка інтересів народу з інтересами дуки...

— Воно виходить на бунт.

— Так і мені здається. Тут не йшло ані про церкву, ані про руський народ, лише про буття матеріальне. Ми того добре не знаємо, бо ми поза княжі посілості не виходили, але там було зле. Впрочім, ми потроху бачили в Самбірщині. Пес не втікає від хліба, лише від кия. То був перший зрив працюючого люду проти гніту панів. Не вдався він, то піде за ним другий, третій, бо пани добровільно свого не попустять. Ця робота й нас не мине...

— Ми князеві обов'язані...

— Князь не вічний, але хоч би й так, то ми Наливайками не будемо.

— Правда, Наливайко не повинен був іти з князем проти своїх.

— А я його оправдував, поки думав, що Косинський звичайний собі розбишака, за якого його княжі слуги проголошували. Та тепер бачу, що то собачі язики того лицаря оплювали, й тепер я дивлюсь на Северина іншими очима, як перше.

— Гончий пес, та й годі, або обласкавлений вовк, що на панський приказ своїх братів розриває.

— Ти добре кажеш. Я бачу, що ми живемо серед неправди, а це не зробить нам наш побут в Острозі милим. Знаєш, Марку, коли б я був знав те, що тепер знаю, я був би не скомпонував тих повітальних віршів, а коли би був хто інший за мене це зробив, я був би не в силі їх виголосити. Мені б кожне слово в горлі заков'язло.

Від тої хвили Петро Конашевич начеб не той став. Почування його до князя геть перемінилося. Він відразу став по стороні тих угнетених, покривджених від панів-дуків. Молода уява творила нові виднокруги. Він став міркувати над тим, чому це так, чому є люде ненаситні і яку тому раду дати. Петро став ще більше мовчали-вий. Держався осторонь. Ще одне питання засіло йому в голові: чого отець Дем'ян дозволив своєму братові на таке грішне діло? Певно, що воно сталося без його відома і дозволу?

Його душу мучили сумніви. Може, він помиляється, може, так мусить бути? Він своїми думками грішить проти князя, свого добродія.

Таких сумнівів не міг йому розігнати Марко. Той був м'якшої вдачі. Критично не вмів на світ дивитися, брав річ так, як вона йому зверху показувалася, а глибше не вмів міркувати.

Серед таких обставин пережили кульчичане кілька літ. Перейшли всі науки, що їх вчено в Острозькій академії. Їх зачали помалу вживати до літературних праць в острозькому кружку вчених. Ті праці оберталися коло питань богословських. За одну таку працю дістав Петро значну нагороду від князя.

А в тім часі скінчилося повстання гетьмана Косинського тим, що його підступом заманили під Черкаси в засідку й вбили.

Про таку неславну смерть Косинського довідалися в бурсі згодом. Це їх дуже збентежило. Із того їх побут у Острозі став ще скучнішим. Хіба ж так жити ціле життя, поза княжі посілості світу божого не бачити? А що з собою робити? Вертати додому, до Кульчиць і братись до плуга? Нащо ж їм було такої науки, знання латини і греки? От добре було би поговорити з дідусем Грицьком, та Господь знає, чи він ще живий. Давно, давно не було ніякої вістки про нього, ні про рідну сторону.

Стати на розстайній дорозі й не знати, в котрий бік повернутися, — це дуже людину дратує й відбирає охоту до всякої праці. Хлопці дуже посумніли й робили свою роботу, як панщину, їх душа рвалась у світ, та не мали відваги отворити власною силою тої золоті клітки, в яку їх судьба замкнула. І були б ще довго так мучилися, коли б та сама судьба не зглянулася на них і не вказала їм дорогу. Сталося це так нагально, що навіть і не помітили гаразд, коли опинились на волі серед широкого світу.

Х

Нема людини на світі, яка б не мала якогось ворожого духа серед свого оточення. Хоч кульчичан усі вчителі і старшина школи любили, хоч князь їх відзначав і милував, був у бурсі один дякон, Артемій звався, що не злюбив їх з тої хвилі, як вони щойно прийшли до бурси. За те, що ті хлопці у синіх капотах звернули на себе очі усієї школи, він їх не злюбив і не ворожив для них нічого доброго. Та вже стільки літ минуло, а його ворожба не здійснилась, вони велись гарно і показували, що з них вийдуть неабиякі люде. Його це ще більше лютило. Де лише міг, мусив їм пришпилити латку та лише дожидав нагоди, щоби їм підставити ногу.

Раз якось поїхав князь Костянтин до Полонного. З ним поїхав і о. Дем'ян.

Князь мав звичай виїздити з великим почтом служби і гайдуків як для своєї оборони, так і для світлості свого княжого стану. Такі виїзди князя траплялися в останніх часах рідко. По тім виїзді в Острозі наче б усе перемінилося, наче б людей убуло. Князь самою своєю присутністю в Острозі вмів держати порядок. За час його неприсутності усе попустило трохи.

Отже, сталося так, що однієї ночі якийсь бурсак шпурнув у вікно ректора каменюкою. Зачалось слідство. З того скористався о. Артемій і посвідкував перед старшиною, що то зробив Марко Жмайло. Він бачив його на власні очі, як вночі викрадався з бурси, пішов на подвір'я і, оглядаючись на всі сторони, як злодій, кинув каменем у ректорське вікно.

Прикликали неповинного ні в чім Марка перед старшину. Дякон сказав йому це у вічі, та ще й на хрест забожився. Він показував, як Марко порпав у снігу за каменем. Марко тепер щойно придивився своєму ворогові, бо досі не звертав на нього уваги. То була людина невеличка, поганенька, кахикаюча, з рудим волоссям на голові, з ріденькою борідкою. Марко присягався у своїй неповинності, оправдувався тим, що не було йому ніякої причини ворогувати на ректора. Даремно божився за нього Петро і інші товариші. Не допомогло нічого. Дяконові дали віру, а Марка по тодішньому звичаю порішено покарати різками.

Нічого було робити. Дякон, переходячи помимо Марка, поглянув на нього котячими очима, усміхнувся злобно і сказав:

— Не журись, вашмосць, ти шляхтич, на голій лаві тебе не покладуть, килимами підстелять. Це тобі належиться.

Присуд виконали зараз і вибили Марка болючо різками.

Та ще більше боліло його те, що потерпів невинно, що така кара приключилася йому в бурсі

перший раз, хоч тут не жалували іншим березової кашки. Його боліло ще те, що потоптано його честь. Не менше терпів з ним його побратим Петро. Він аж плакав з лютості, та нічого було робити. В часі екзакуції Петро закусив губи до крові і затискав кулаки. А опісля взяв зомлілого від болю Марка, мов малу дитину, і поніс на лежанку. Він обливав його студеною водою, щоби прикликати до пам'яті. Щойно по екзакуції дали ректорові знати, що винownika знайдено і покарано.

Ректор був з того невдоволений і сказав відразу:

— Ви помилилися. Того Жмайло не міг зробити. Як ви сміли робити суд без мене?

— Бо то була справа вашої милості.

Смотрицький каже:

— Бідний хлопець, я знаю, що він не винен.

Марко перележав цілу ніч у гарячці, а Петро не лишав його ані хвилі самого. Піклувався ним, як малою дитиною. Від того часу Марко не приймав ніякої поживи. Поклав собі вмерти голодною смертю.

— Не варто жити на світі, де живуть такі злобні люде, що на неправду хрест цілують.

— А то б то ти зробив потіху рудому діяконові, коли б справді помер. Я з ним так ще порахуюся за те, що костей своїх не позбирає. Слухай, Марку, викинь з голови ті дурні замисли, їж, щоб набрав сили. Пам'ятай, що з весною ми плюнемо на ту школу і махнемо на Запорожжя. Аж тепер мені ясно стало, що нам робити, хоч так довго вагались. Але перед тим розправлюсь із кривоприсяжником, щоб він і під землю сховався.

Тими словами уговорив Петро Марка. У нього віджила охота до життя і почув вовчий голод.

— Спасибі тобі, Петре, що ти мене врозумив, справді воно так краще. Нащо нам, молодим, загинати?

Петро пильнував хворого і не ходив у школу. Це не подобалося вчителям. Вони взяли це за зухвальство. Послали до Петра.

— Кроком відсіля не рушуся, поки Марко не подужає.

— То непослух! — говорили вчителі. — Такого пропустити не можна. Непослух треба проломити силою.

На те не хотів ніяким чином згодитися ректор:

— Ви з глуздів збилися. Петра би хвалили за його гарне, побратимче серце, що друга не лишає в біді, а ви його карати хочете, ще, може, й різками? А що зробите, як за Петром вся школа стане? Вже за одне безправство вся школа гуде. Не доливайте олію до вогню, бо хлопці збунтуються, а тоді що?

— Хіба ж нам бунту боятися? А княжі гайдуки для чого?

— Ось куди мірите! Княжими гайдуками побивати княжу школу? Проливати кров дітей, яких князь повірив вашій опіці і за це вам добре платить?

Ректор чимраз більше гарячився.

— Все пішло з наклепу дякона. Подождіть! Ще вам за Жмайла від князя дістанеться. Хлопці самі пожалуються, коли князь вернеться, і я не замовчу. Школа під моєю управою. На те, що задумуєте, я не дозволю. А коли б ви ще раз таким безглуздим засудом довели до бунту, до проливу крові і споганили цим нашу школу, тямте, що князь прикаже вам голови познімати.

Опір ректора мов студеною водою їх облив. Вони налякались. Один складав вину на другого. Справді, може бути з того халепа. Треба б якось Жмайла задобрити.

Та відомо на світі, що один промах родить другий, особливо як людина, що раз промахнулась, не старається зрівноважитись, а хоче промах направити загаряча.

Пошептавшись між собою, урадили задобрити його червінцями.

Послали одного даскала з червінцями. Він прийшов до Маркової лежанки і звітався з хлопцями, та вони ні словом до нього не відзивалися, а балакали між собою, начеб його не було. Даскал щось говорив, а далі всунув Жмайлові червінці під заголовок. Марко, почувши щось тверде, вийняв гаманець з-під заголовка.

— А це що? — питає грізно.

— Це ректор посилає за терпеливість.

Марко почервонів, як рак, і шпурнув даскалові гаманець у лице.

— Йди до диявола! Ти зневагу і кривду червінцями хочеш заплатити, і то шляхтичеві?

Даскал, бачачи, що ще й Петро затискає кулаки, підніс гаманець із землі і мерщій втік зі спальні.

— То, моспане, не жарт. Бунтар зухвалий, але його конче треба вилічити, заки князь верне.

— Треба до нього лікаря послати, а коли не схоче, то вже й не гріх буде сили вжити. Послали княжого лікаря.

— Йди геть, бо голову розіб'ю! — кричав Марко. — Напосілися не давати мені супокою — я сам видержу без тебе.

Та лікар привів з собою помічників, бо його упередили, що без опору не піде.

Тепер виступив Петро в обороні побратима. В його руці блиснув ніж.

— Котрий з вас хоче піти перший чортові в зуби? Виступай!

Помічники лікарські не вступалися. Та тут зчинився пекельний галас. Хтось крикнув, що хочуть Петра бити. Бурсаки збігались з усіх усюдів. Інші повибігали зі школи. Кожний хапав, що під руки попало.

— Не дамо знущатися над нами, досить пролляли крові. Бийте напасників!

В цілій бурсі настало пекло. Лікар втік мерщій. Повтікали й даскали, а ректор каже, заломлюючи руки:

— Що ви наробили? Подуріли? Що я тепер зроблю?

Ректор пішов сам до бурси. Його дуже всі поважали й любили.

— Діти! Що ви робите, що з вами сталося? Бог з вами, заспокойтеся. Слухайте, я знаю, що Жмайлові зробилася кривда, і справа піде перед князя. Чого ви так?

— Петра хотіли бити...

— То не може бути. Без мого дозволу ніхто не смів нікого доторкнутися, але старшину треба слухати.

Петро тепер отямився. Йому дивно стало, що міг так різко проти старшини виступити, хоч завжди її слухав. Він налякався свого вчинку.

— Прошу вашої милості, ми обидва були роздратовані тою кривдою, яка Маркові сталася, а тут ще як на глум, присилають сюди лікаря з пахолками.

— А ти не дозволив його оглянути? Петре, я мав тебе за розумного хлопця, хочеш, щоб твій побратим ще більше терпів? Я знаю, що як прийде ще раз княжий лікар, то ви обидва без опору зробите, що він прикаже. А ви, хлопці, — до школи, не робити мені галасу, не бунтуватися, бо це мене дуже гризе й болить.

Наче б олію налив на розбурхане море, так усе заспокоїлося. Хлопці розійшлися, а лікар міг в присутності ректора оглянути та перев'язати Маркові рани. Потім Марко твердо заснув.

Тепер уже Петро не потребував коло нього сидіти, бо лікар приходив щоднини і доглядав його. За кілька днів — Марко став уже виходити та проходжуватися.

Однієї ночі Марко, думаючи, як то вони обидва з весною на Січ помандрують, не міг заснути пізно вніч. Ніч була ясна й морозна. Місяць світив крізь вікна та від дерев, що стояли перед вікнами, виписував різні фантастичні малюнки по долівці. В бурсі усі спали. Чути було спокійний віддих молодих грудей. За піччю цвіркотів цвіркун. На замковім годиннику вибила одинадцята година.

Марка, аж тягло щось, щоби вийти надвір і полюбуватися чарівною ніччю. Він одягся, накинув на себе кожушину і вийшов потихеньку до сіней, а звідсіля на бурсовий огорог. Тут було тихесенько. Білолиций плив спокійно по небесному просторі, мерехтіли зорі, а по замерзлім снігу блищали мільярди іскор, начеб хто діамантів насипав.

Марко відітхнув повною груддю свіжим морозним повітрям, і на душі в нього стало легше. Забув за злидні, що йому недавно лучились, забув заподіяну кривду. Йому стало весело, і він став проходжатись по огороді. Ходив так довшу хвилю і не помітив, що його хтось слідить. Із бурси вийшла за ним якась людина і стала за углом. У неї в сутіні світилися очі, мов у ката. Марко ходив хутенько, щоб не замерзнути.

"Тепер певно засну по тім проході". Зайшов аж під вікна ректора. Там було темно. Він завернув, та недалеко дверей вийшов йому назустріч диякон Артемій. Вийшов із сутіні на світло місяця. Марко так налякався цієї нежданої появи, що трохи не крикнув.

— Знову пан шляхтич на полювання ходить? Може, і тепер випрешся, що заглядав у вікна пана ректора? Лише далі так. Пошукай добре каменюки. Дістанеш другу порцію, поки ще давнє не загоїться.

Марко зразу став, мов вкопаний. Та кожне злюче слово Артемія його приводило до пам'яті. Тепер стало йому все минуле перед очі. Заболіла душу стара рана, нагадалася заподіяна кривда. Марко запалав страшним гнівом. Він чув, як кров у нього б'є до голови і заливає мозок. Охота помсти виступила з цілою силою.

— Але ти, кривоприсяжнику, більше на мене свідкувати не будеш, — засичав крізь зуби Марко і з усієї сили зацідив дякона в висок.

Диякон без стогону, наче підтятий гострою косою комиш, присів і повалився на землю. З губи жбурнула кров.

Тепер Марко пізнав умить цілу вагу свого вчинку. Він вбив людину. Його напав великий жах. Пішло поза спину морозом, в очах почорніло, зуби стали бити об себе, а волосся стало дибом. На землі лежав вбитий чоловік. Марко, не оглядаючись, начеб чортяки за ним гонили, побіг до спальні й припав до Петра:

— Петре, Петруню, рятуй мене, я чоловіка вбив!

Він обняв Петра і дрижав як у пропасниці.

Петро спав мертвецьким сном. Прокинувшись від слів та обіймів Марка, не міг зразу прочуняти та нагадати, де він тепер є.

— Петре, ради Бога, прочуняйся і рятуй мене, нещасливого!

Петро насилу протирав очі, а далі вщипнув себе болючо. Зразу здавалося йому, що Марко з безтями говорить, як тоді по езекуції.

— Марку, Бог з тобою, тобі щось погане сниться.

— Тихше, Петре, щоб товариші не чули. Я не з дуру говорю, то дійсна правда, я вийшов на огород пройтись, бо сон мене не брався, а там чатував на мене анахтемський Артемій і знову підсунув мені думку, що я йшов ректорові вікна бити. Мене взяла лють, я його лише раз вдарив кулаком, а він й околів.

— Де ж він тепер?

— Лежить в огороді на стежці. Слухай, Петре, мені треба зараз, не гаючись, утікати, а то тюрма мене жде або й смерть. Поможі мені одягтись і дай мені гроші, я втікаю у світ за очі, а ти за той час позатирай за мною сліди, як зможеш.

— Втікати треба, але нам обидвом разом. Самого я тебе не пущу.

— Ні, я того не хочу, ти останься, я знаю, що серед зими я десь в дорозі заков'яну, та краще мені так, чим гнити в тюрмі або згинути з руки ката. Та нехай я сам пропаду, а ти останеш і боронити будеш моєї доброї слави.

— Марку! Ми — побратими. Ще під кульчицькою церквою не раз визнавали собі, що один одного в ніякій пригоді не покине. Коли загинати, то обидвом враз. Тут нічого говорити більше. Одягаймося, а я візьму в дорогу, чого нам буде потреба.

Петро став поспішно одягатися, а відтак вибирати зі скринчини різну мізерію. Петро взяв трохи білля, взяв гаманець із грішми, взяв лук, подарований князем, і стріли з сагайдаком.

Загорнулись кожухами і вийшли на пальцях із спальні до огорода. Артемій лежав на стежці скулений, а при нім червонілась кров. Місяць освічував його. Хлопці аж задрижали на той вид, а Марко охнув і закрив долонею очі. Петро взяв мерця попід пахи і заволік під огорожу, де лежала купа снігу і тут загорнув його снігом. Відтак позасипував кров на стежці. Робив це з великою відразою, але так треба було конче зробити, щоб не зараз попали на слід, що тут зроблено. Поки сніг не стане, ніхто не буде знати, де подівся Артемій, а за той час вони будуть далеко від Острога.

Серед тої роботи укладав Петро план, що їм далі робити. Марко не в силі був що-небудь думати. Він плакав, і дрижав усім тілом, та дзвонив зубами. Як покінчив Петро роботу, каже до Марка:

— Ставай мені на плечі та перелазь через огорожу. Марко послухався і за хвилю був за огорожею. Петро перекинув узлик з мізерією і перескочив сам. Перейшли в тіні від місяця вулицю Замкову, перейшли ринок і подались у вулицю Татарську, до воріт города.

XI

Втеча бурсаків із школи при кінці шістнадцятого віку не була чимсь незвичайним. Який втікав перед карою, який тому, що вчитись наскучило, який знову тому, щоб зажити слави на Запорожжі. Кожний бурсак знав, куди в такім припадку діватись, бо про те всі межі собою толкували. Знав це й Петро.

Під самим міським валом столиці князя Острозького стояла оселя старого вірменина Аслана. Він торгував усім. У нього можна було купити одягу, зброю, коня. У нього можна було те саме продати або проміняти за іншу річ. У нього можна було перевдягтись так, що й рідна мама не пізнала б.

Аслан мешкав у малій хатині, що від старості всіла в землю по самі віконця. Малі віконця, заслонені замість скла піхуровими оболонками, коли в хаті світилося, виглядали так, як очі якоїсь приземної потвори, що прилягла до землі й чатує на свою добичу, до скоку ладиться.

Петро застукав у вікно раз і другий. Довкола все спало мертвецьким сном. Чути було лише тікання великого годинника на вежі замку та хід по скрипучім снігу сторожних.

Хоч було вже около півночі, на Петрів стук зараз у хаті заметушилося. Заблисло світло, а згодом рипнули двері сіней. Вони відчинилися, й показалася зразу кудлата голова з довгою бородою, а відтак і ціла постать Аслана.

Аслан був худощавий невеликий чоловічок, пригорблений від старості. Зате голова в нього була незвичайно велика і не відповідала до його дрібної постаті. Дивишся та й міркуєш, чи той чоловік не заміняв голови з яким велетом, що дуби ламає. На голові довге сиве кудлате волосся, така ж, аж у пояс, борода і великі брови. Не відбіг від цього ще великий ніс, яким старі вірмени дуже величалися. Довгі руки, що десь до колін сягали, вкриті синявими жилами, мов мотузками.

Був одягнений у старий засалений кожух, з котрого, либонь, ніколи не роздягався.

Стрінувши таку цяцю в лісі, можна було його взяти за лісовика або яку іншу нечисту силу.

Про Аслана ходила по городі недобра слава. Говорили, що за гроші він готовий був усе зробити. Люде його боялися, може, були б і з города прогнали, коли б не те, що він був потрібний не лише людям, але й самому бургомістрові, який ним частенько послугувався.

— Добрий день, діду! — заговорив Петро.

— Доброго здоровля панам спудеям. А за чим там пізньою порою?

— Не питай багато, а пускай у хату, на морозі толкувати не будемо.

— Дуже просимо вашмосців, — і дід відчинив перед ними двері, пускаючи їх усередину.

В сінях було темно, що годі. Дід замкнув перше двері на засув, а відтак створив двері в хату, де вже світилося. В ту мить викараскався слуга із-за печі й прислонив вікна грубим сукном.

— Милості просимо, сідайте, панове, та розкажіть, яке діло?

Знеможений зворушенням Марко присів на лаві зараз. Він тяжко дихав і трясся цілим тілом. Петро розглядався довкруги.

Була це простора низька кімната з очаділими брудними стінами. Під однією стіною стояв довгий стіл, неначе скриня з засувами. За столом довга лава, так само — попід вікна. В куті — знову велика піч з кахлевою грубою для тепла. Під задньою стіною — лежанка з подушками та перинами. Між піччю і лежанкою — чорні грубі двері до комори. Дивлячися знадвору на цю хату, ніхто не вгадав би, що в ній стільки поміститься. По хаті вештався брудний, мов кочерга, слуга. Він лише всміхався, отвираючи рота, в якому не було ні зубів, ні язика. Тому його Аслан і держав, бо він не міг виговоритися з того, що тут бачив і чув. Старий поглянув ще раз косо на хлопців і зараз вгадав, за чим вони прийшли. Він уже не одному школяреві допоміг до втечі, не одного виправив на Запорожжя. Одне йому було дивне, що в таку пору втікати вибираються, бо на Запорожжя втікається літом. Дід догадувався, що якась важна причина до цього їх змушує, й поклав собі вихіснувати їх скрутне положення.

— А гроші у вас є?

— Хіба ж без грошей приходити до тебе? Перевдягни нас мерщій за козаків та продай нам ще два коні.

Дід змірив оком ріст хлопців, узяв каганець і пішов у комору, полишаючи їх у пільмі. Згодом він оберемок одежі й поклав на стіл. Були тут штани, жупани, свитки, кожухи, пояси та шапки. Хлопці роздяглися з своїх бурсацьких халатів і стали перевдягатися. Не довго тривало, як при допомізі Аслана стали справжніми козаками. Вибрали ще дві шаблі й по два пістолі. Пильно їм було, і не довго торгувалися.

Старому наказали, щоб вранці відіслав бурсацьку одежу в бурсу.

— Справжні запорожці, їй-Богу! — приговорював Аслан, оглядаючи їх на всі сторони. — Ще би тільки борідки ваші оббрити.

— Правда! Ми й забули... А чим же бритися?

— Є! В мене є все.

Старий вийняв зі стола бритву й мило, яке розробив, намилив лиця і вмить оббрив перші молоді волоски.

— Тепер давай коні! Коли нема коней, то на чорта нам того всього!

— Вже би в мене коней не було! От вигадали! У мене сам пан Наливайко коні купує, не то що. У

мене самі турецькі, як огонь. Ходімо в стайню й виберемо — є в чім. — Перейшли через сіни в стайню, яка стояла під землею міського валу. Передом йшов без'язикий слуга і присвічував каганцем. В стайні стояло яких двадцяттеро коней. Петро вибрав на вгад, бо на тім мало розумівся. Торг йшов трохи тяжче. Старий хрін хотів добре заробити. Маркові було спішно і сіпав Петра за рукав, щоб кінчав. Старий таки трохи мусив попустити. Німак вивів куплені коні до сіней, а старий пішов з хлопцями в хату.

— Це такі коні, що під кошового давай. Правдиві турецькі, як огонь.

— А де ж сідла і уздениці? — питав Петро.

— Хіба ж ви з сідлами та узденицями купували? Це треба купити окремо.

— А хіба ж ми не під верх купували? Хвоста будемо держатися? Вибачай, діду, нічого з того, забирай собі оце лахміття. Підемо на Заріччя між татар і знайдемо, чого нам треба.

І Петро став згортати в калитку дукати, які був висипав на стіл, щоб заплатити. А тих дукатів наскладав Петро з тих подарунків, які князь Острозький роздавав між пильних школярів при різних нагодах. Аслан, побачивши золото, зм'як відразу, як віск. Став гостей перепрошувати й виніс з комори два сідла з узденицями.

В місті обізувалися перші півні. Крайній час було виїздити. Марко щораз більше нетерпеливився. Йому здавалося, що вже знають у замку про вбивство дякона і ось зараз прибіжать княжі гайдуки та його зловлять. Петро виплатив усі гроші.

— Як доїдете до воріт міста, подайте вартовому по золотому, а то, далєбіг, воріт не відчинить.

— Скажи, діду, куди дорога на Запорожжя?

Дід став хитати головою.

— Держіться на схід сонця, і більше на полудне.

Хлопці посідали на коні.

— Прощавай, діду!

— Щасливої вам дороги! — відгукнувся дід, замикаючи двері.

Хлопці обернулися в напрямі церкви, перехрестилися й подалися до міських воріт. В місті піяли півні. За хвилию воротар відчинив браму і з Острога виїхали два молоді козаки. Перед їх очима розкрилося біле безкрає море. Від снігу було добре видно, бо місяць давно зайшов. Хлопці так спішилися, що забули взяти з собою яких-небудь харчів у цю далеку небезпечну дорогу, якої зовсім не знали.

Поклали собі виминати всі людські оселі, прочуваючи, що за ними неперемінно піде погоня. Одна в них була думка: коли б якнайдалше від Острога. Переїхали добре замерзлу Горинь, поскакали на полудне в тім напрямі, який вказав їм Аслан. Туди випадала дорога на Брацлав, та вони нізащо не поважились були поступити в город. Їм здавалося все, що увесь світ знає про їхню втечу, що вони втікають перед карою, що хто-небудь їх переловить і відставить для нагороди до Острога. Не говорили до себе ні слова. Дивилися перед себе в цю далеку далечину, вкриту одною великою білою плахтою.

Надворі вже геть розвиднілося. На сході сонця зарожевіло небо, а далі викотилося велике червоне сонце. Його яркі проміння відбивалися від білого примерзлого снігу й засліплювали очі.

Їхали так до вечора, виминаючи здалека людські оселі, які лише здибали на дорозі.

Тої днини вони і їх коні не їли нічого. Були голодні. Коні стали постогнувати та приставати від втоми. І тепер їм прийшла на думку турбота, де тут, у такій пустині, переночувати?

Нараз побачили якусь сторчачу копицю снігу. Це не могло бути нічого іншого, як якесь широкогалузе дерево, вкрите снігом. Оселя це не могла бути, тому і не боялися підїхати ближче. Та приїхавши близько, помітили, що це був вітряк, яких на Україні було багато. Снігу стільки навалило на крила, що їх ледве можна було доглянути. Те саме було з вершком і стінами. Видно, що давно сюди ніхто не заходив.

— Тут якось переночуємо, — говорив Петро. Вже хотів висказати свою турботу, що без їди для себе і коней годі буде, та здержався, щоби не тривожити хворого Марка.

Марко був дуже знеможений. Рана йому долягала так, що інколи аж зуби затинав, щоби не йойкнути.

— Тут нема чого ні розбишак, ні людей боятися, — потішав його Петро далі.

— А що з кіньми зробимо? — питав тривожно Марко. — Коли трапиться тічня вовків, то завтра знайдемо лише сідла та копита.

Заки Петро на це відповів, побачив зараз за млином якусь малу будівельку, засипану теж снігом. Це, очевидячки, була хатина для мірошника. І тут не видно було людського сліду, значить, що хатина стояла вже давно пустою.

Петро скочив з коня і підступив під двері, засипані снігом. Намучився чимало, заки відгорнув сніг. Двері були засунені ізсередини. Петро стукав та кликав, але ніхто зсередини не відзивався. Брала його нетерплячка. Зіперся усією силою і виважив двері із завісів. Вони впали до сіней із лоскотом. Петро підняв їх і знову вставив на завіси. Тепер зліз із коня й Марко, і завели сюди коней, та зачинили, і засунули мерщій за собою двері. Стояли тепер у великій непроглядній пітьмі. Петро викресав огню і запалив обережно віхоть соломи. При світлі побачили себе в затишних сінях з жолобом і драбиною. Сюди заводили, очевидно, коней ті, що до млина приїздили. За драбиною було ще досить недоїженого сіна. Коні пішли зараз сюди й стали запопадливо хрупати.

— От буде де переночувати під жолобом, — говорив Петро. — Господь на нас ласкавий.

— Я такий голодний, що мені аж млісно, — каже Марко.

— Коби лише коні піджилися, а ми-то якось витримаємо; може, яку звірину дасться сплювати, ось я зараз вийду, лише коней розсідлаю.

В тій хвилі Марко, мацаючи напмацки, знайшов двері. Запалили знову віхоть соломи, відчинили двері і ввійшли до невеличкої кімнатки. Дуже тим втішились. В них вступила якась надія, що, може, що й для себе знайдуть.

Петро безупинно піддержував огонь і розглядався. На зимній печі стояв каганець, повний сала. його зараз засвітили і оглядали хату далі. Стояв тут стіл, збитий з дощок, лава під одиноким віконцем, над ним полиця, на ній миска, горнець, посуда на воду та й увесь такий домашній

достаток вбогого чоловіка.

Під задньою стіною лежав мішок із борошном, чим вони дуже втішилися.

— Коли є борошно, то буде і гарячий куліш.

Їм дуже хотілося попоїсти чогось гарячого. За піччю була широка лежанка. Петро взяв у руку каганець і подався туди оглядати. Та зараз на перший погляд аж крикнув зі страху. Там лежав чоловік, вкритий кожушиною. Петро отямився, що нема чого одного чоловіка боятися двом, приступив ближче і став до нього придивлятися. Стягнув із нього кожух, та чоловік не ворухнувся. Це був старенький сивий дідусь. Здавалося, що він спить. Петро став його будити. Дідок закостенів зовсім.

— Замерз сердега, — говорить Петро. — Ну годі, неживий мусить живому вступитися.

Він взяв обережно мерця на руки і виніс на двір. Мерлець закостенів так, що годі було його розпростувати. Скулився, зігнувся. Обі руки склав під голову збоку, а ноги підігнув.

— А де ти його подів? — питав Марко Петра, як той вернувся.

— Поки що я його в сніг запорпав. Може, завтра зможемо поховати. Тепер ходімо до коней, ти світи, а я їх обійду.

І справді, того було треба. Коні попріли так, що аж шерсть злипалася. Петро їх розсідлав, познімав уздечки і повитирав віхтем, з вишки скинув соломи і добре їм настелив. За драбиною було ще досить сіна, а Петро позмітав в жолобі трохи зерна. Відтак став шукати по сінях і знайшов під соломою в куті купу рубаних дров.

— Покійник хазяїн був, царство йому небесне! — говорив Петро. — Ти, Марку, коли можеш, затопи в печі, а я ще піду шукати, мені здається, що я ще щось випорпаю.

Зняв з себе кожух, узяв за халяву ніж і подався до вітряка. Прогорнув сніг, і знайшов східці, та поліз нагору. Варто було трудитися. Знайшов тут ще мішок з борошном, а другий з зерном. Заніс одне і друге в хату.

Тим часом Марко розложив в печі ватру. В хатчині зробилося тепло і весело.

— Можемо тут і цілий тиждень пересидіти і відпочити.

— Наші коні не поєні.

— Правда, годі тепер за криницею шукати. Принесу їм снігу.

Петро пішов по сніг. Марко набрав теж снігу в усі посудини, які лише в хаті знайшлися, і приставив до огню. Петро шукав далі на полиці та по кутках хати і аж скрикнув з радості. Знайшов добрий кусок солонини, два бохонці засушеного і замерзлого хліба, коробочку солі, кілька сушених риб і все те складав на столі.

— Дивися, Марку — празник на цілий тиждень. Як стрінемо першого попа, то золотого дам на панахиду за душу "раба божія, єго же ім'я ти Господи віси...".

— Як ми тут довше посидимо, то погоня зловить нас, як рибу в саку, — каже Марко.

— Чортзна-що верзеш! Кому би хотілося за нами ганятися? Вони вже знають в бурсі, що ми

втекли, а чортового диякона знайдуть, хіба як сніг стопиться, то значить не зараз. Впрочім, хай буде, що хоче, а я себе живого взяти не дам, — говорив твердо Петро і тупнув з досади ногою об долівку. — Ми вже Богу дякувати, не дівтаки, а козаки.

За той час в хаті робилося тепліше. Огонь від печі блимав по чорних зачаджених стінах хатчини. Петро набрав кілька пригорщ борошна і взявся варити куліш, до якого всипав солі і вкинув сала. Куліш кипів, а хлопцям аж слина від того набігала, так їсти хотілося... Відкололи два куски хліба і виладили ложки. Не треба було й казати, що вечеря дуже їм смакувала.

— От ще й лишилося для гостей, — каже Петро, заглядаючи на дно горщика.

— Лише не виговорися в лиху годину. А щоби було, якби справді гості трапилися?

— Ну то що? Хіба такі самі втікачі, як і ми обидва; було б нам веселіше, а я їх ні раз не боюся... Те-те-те, треба коням всипати зерна, нехай добре відживляться.

Він розв'язав мішок і став набирати в шапку пшеницю. Та тут знайшов таке, що з дива не міг вийти. Там були завинені в платку три салені свічки.

— Не кажу ж я, що покійник добрий хазяїн був, — царство йому небесне.

Огонь став погасати. Петро присипав його попелом, щоб зовсім не погас. Відтак поклякали обидва й стали молитися Господові за той захист безпечний. Пороздягалися. Настелили на печі свіжої соломи і полягали спати. По такій утомі, по невиспаній попередній ночі заснули відразу твердим сном. Марко спав легше, бо йому долягала рана. Крізь сон почув він якийсь рух докруг хати. Якась біготня в різні сторони. Він прокинувся і став наслухувати ліпше. Біготня збільшувалася. У стайні стали коні форкати і непокоїтися. "Що це може бути? — подумав. — Хіба ж погоня?"

— Петре! Чи ти чуєш, що там твориться? Петро підвівся, протер очі і слухав теж.

— Це нічого іншого, лише вовки. Отож ми були б виховалися на вітряку!

Вовки стали гаркотіти, жертися між собою, добуватися до дверей, а далі стали по одному вити, поки те виття не злилося в один пекельний хор.

— А бодай вас святий Микола побив!-крикнув Петро. — Не дадуть нам уже до ранку спати.

— Коли б хоч дверей не перегризли, бо коні наші пропали б, а може, й до вікна доберуться та в хату влізуть..

— Це ні, бо вікно засипане снігом, а на двері я піду подивитися.

Встав з лежанки, зодягнув кожух, узяв пістоль і вийшов до сіней. Почув справді, що вовки гризуть двері. Коні страх непокоїлися. Петро встромив пістоль в отвір до засова та й почув, що за пістоль щось вхопило й стало ним термосити. Петро з пересердя спустив молоток — і розлягся стріл. На хвилю притихло гаркотіння та за хвилю розпочалося наново, поки вовки не розшарпали застреленого товариша.

Петро, упевнившись, що дверям нічого не станеться, пішов у хату й поліз на лежанку, де незабаром і заснув.

Як наші подорожні прокинулися, то вже був ясний день, хоч того в хаті не було видно. Петро

шанував Марка. Сам устав, запалив у печі, обійшов коней і став варити сніданок. Надворі було тихо й гарно. Днина заповідалася погідна й морозна. Вовки пішли собі, лише сліди по них остались: куски шкіри розшарпаного вовка й останки костей бідного дідуся, якого вовки випорпали з снігу й з'їли. Немило воно вразило хлопців, що з їх причини не судилося бідному мірошникові зложити костей у святій землиці. Марко кілька разів заговорював, щоб їхати далі, та Петро й думати про те не хотів. Поки стане харчів для них і коней, треба пересидіти тут, бо ледве чи знайдуть кращий захист. Петро виліз на сам вершок вітряка й розглядав околицю. Хоч би де деревину побачити, а то один непроглядний степ, вкритий білою плахтою. Втікачі збилися зовсім з дороги. Не знали ані де вони є, ані в який бік їм повернутися.

Пересиділи так три доби в хатчині мірошника. Харчів вистало б ще на два дні, а це треба було взяти в дорогу. Коли б хоч за таких два дні знайшли яку людську оселю. Чим далі від Острога, тим менше треба було боятися людей і погоні. Під вечір останнього дня прилагодили все до дороги. Мали виїздити, — скоро на світ божий займеться. І вони, і коні відпочили добре. У Марка рана вже добре присохла. Вовки вже більше не приходили. І знову днина заповідалася гарна, коли, помолившись, посідали на коні й рушили до полудневого сходу. Коні порскали весело, біжачи по скрипучому снігу, й їм було весело. Як зійшло сонце, то вітряка вже не було видно. В полудне нагодували коней, з'їли трохи сушеної риби, паляниці й поїхали далі. Та чим ближче було до вечора, тим сумніше їм було. Одна турбота їх мучила, де тут у пустині взимі переночувати? Їхали навмання все в один бік. Треба хіба так цілу ніч їхати, бо приставати ніде. Настала зоряна ніч, мороз побільшав, аж тріскотіло. Коні пообмерзали імлюю. Нараз стали перед якоюсь загородою. Невеликий кусок землі, огорожений високим плотом, у якому стирчало декілька присадкуватих верб.

— Це, либонь, якась пасіка буде.

За плотом не видно було ніякого домівства. Позлазили з коней і відчинили хвіртку. Це була справді пасіка. Попід плотом під остріжками стояли рядком улії, обвиті соломкою. В одному куті лежали порожні улії й сухе вербове пруття, присипане грубо снігом.

— Може, знову якого мерця знайдемо? — каже Марко.

— Цим разом дуже шукати не будемо. От слава Богу, що є де як-так сховатися.

Вони розсіддали коней, витерли віхтями і дали в мішечки пшениці. Розвели огонь і стали лагодити леговисько на ніч. Так не спали ще ніколи. Вправді, як були ще хлопцями, не раз ночували з кінями в полі, та це було літньою порою. А тут — зима. Мороз тріщить. Небо засіяне рясно зіздами, що мерехкотять, а їх світло сипле мільйонами дорогоцінних камінчиків по замерзлому снігові. Лежачи біля огню лицем вгору, дивився Петро на ясні зорі й згадував колишнє: рідне село, широке оболоння, поки не заснув твердим молодецьким сном.

Прокинулися далеко ще до дня і зараз вибралися в дорогу. Марко втратив цілком надію, щоб вони могли Добратися до цілі своєї дороги, до Запорозької Січі. Прийдеться їм загинути в степу. Совість не давала йому супкоюю, що спричинив загибель нічого не повинного приятеля Петра, якому всміхалася така гарна будучність під могутньою опікою князя Острозького. Петро був іншої думки. Колись до краю якогось мусять доїхати. Знайдуть людей, що не дадуть їм загинути, й Господь не дасть їм пропасти. З полудня того дня побачили далеко на обрії великий ліс, і туди завернули коней. Той чорний ліс був окутаний темно-синьою хмарою, більшав і поширювався в міру того, як до нього зближалися. Якесь прочуття говорило їм, що там знайдуть безпечний захист і спроможність вижити. Коні відгребають собі сухої трави з-під снігу, а звіра в лісі досить, бо не можна собі без того лісу подумати, особливо взимі.

Справді, ліс був великий, хоч не дуже густий. Велети-дуби й буки витягали свої безлисті конарі

високо вгору. Корчів було мало. Декуди купка тернини, ліщини або малинника, бо під тинню таких велетів годі меншій деревині вирости. Якраз сонце заходило, як вони виїздили до лісу. Високо на деревах лопотіли та покракували ворони, лагодячися до сну. Хлопці оглядалися на всі боки, шукаючи для себе догідного пристановища. Петро побачив під корчами великого цапа. Він дивився здивовано на подорожніх, неначе б хотів спитати, чого їм тут треба? Петрові прийшла добра думка в голову. Він зліз з коня, здійняв з плеча свій лук, нап'яв стрілу й став хильцем до цапа наблизатися. Стріла фурнула, поціливши цапа в груди. Він підскочив угору й простягнувся мертвий.

— Буде вечеря, якої ми давно не їли.

Взяв цапа на руки й поклав на коня, який зразу боявся й став форкати. Поїхали далі, шукаючи місця, де би їм переночувати. Була тут невеличка полянка, окружена ліщиною і терням. Тут здавалося їм найліпше. Позлазили з коней. Марко нарубав шаблюю ліщини, а Петро патрошив цапа. Незабаром загорівся весело вогонь. Петро вирубав здоровий кусень хребта, застромив на тичку й став пекти над огнем. Огонь порскав, м'ясо припікалося й розносило приємну воню. Тим часом коні зачали порпати копитами за сухою травою. Хлопці так запряталися своєю роботою, так пильно їм було повечеряти, що й не зчулися, як до них підійшов чоловік і гримнув над головою:

— А якого біса шляєтеся по моєму лісу?

Хлопці схопилися з місця, мовби хто над ними стрілив. Біля них стояв чоловік у короткій кожушині й постолах, пообвиваних ганчірками. На голові стирчала кінчата татарська бараняча шапка. На плечах — рушниця, а за мотузьяним поясом — довгий ніж.

— А ти, чоловіче, якого біса зачіпаєш поночі добрих людей та не даєш спокійно повечеряти? Це такий твій ліс, як і наш.

Петро стояв, держачи на тичці недопечене м'ясо.

— Ти, жовтодзьобе, я тобі зараз покажу, чий це ліс! — кричав старий, хапаючи за рушницю. Петро вмить відкинув тичку, вихопив із-за пояса пістоль і натягнув молоток.

— Не рушся, — гукнув, — а то далєбіг уб'ю!

Старий пристав на хвилю здивований, а далі став сердечне сміятися.

— От, козаки, молодці! Далєбіг я лише вас налякати хотів. Бачу — школярі якісь, втікачі, налякаю, то плакати стануть, та проситися будуть, а я посміюся, — а то не те, бачу! Ну, згода! Що козаки, то козаки!

Він наставив на Петра обі руки. Петро встромив пістоль за пояс і приблизився до старого.

— Ну, а ти чого став, як намальований? — каже старий до Марка. — Бери печеню та вінчай пекти, бо на снігу ледве чи спечеться і я з вами повечеряю, коли мене не проженете...

— Милості просимо до гурту!

Старий поклав рушницю коло себе в снігу, прикучнув до вогню і став гріти руки.

— Одного не можу я зміркувати: звідки ви цапа взяли? Бачу, що недавно вбитий, а я стрілу не чув.

— Це таке, що голосу не видає, а стріляє певно, — каже Петро і показав дідові свій лук. Старий став оглядати цапа.

— Мистець, далєбіг, мистець, поцілив в саме серце. Ну, ну... та-бо й лук — якась панська штука.

— Він птицю на льоту з лука поцілить, — прихвалював побратима Марко.

— Ну, хлопці, лагодьте мерщій вечерю, та ходіть спати до мене у мій зимівник.

Петро врізав ще м'яса і поклав на грань.

— То у вас, діду, десь тут недалеко зимівник?

— Є зимівник, і пасіка, і стайня, буде і вам, і вашим коникам безпечно. Сиджу в самоті, та хіба що деколи гість трапиться.

— Ви, діду, певно із запорожців, бо ми якраз на Запорожжя вибралися.

— Й не говори, бо сам знаю. Вчилися в школі, десь там щось провинилися та тепер втікають...

— Чому ж зараз говорите: провинилися...

— Авжеж, бо зимою втікаєте. Коли б не те, заждали би до літа так, як ваш брат-школяр робить. А вам було пильно, хоч як воно в степу зимою небезпечно.

За той час м'ясо спеклося. Заїдали смачно, а дід вийняв ще з торби кусок паляниці та обділив усіх.

— Тепер пора в дорогу, незадовго й північ буде.

— А коли до вас далеко, то, може б, таки тут переночувати, бо дуже-то підбилися.

— Дурний ти, хоч вчений. Гадаєш, що в лісі так безпечно? А вовки! Ти втечеш, може, на дерево, а що з кінями? Останеться сідло та й копита. Не цурайся гостини, коли добрі люде просять, а то певно того пожалуєш.

Хлопці зібрали свої статки, забрали решту м'яса і, ведучи коней таки в руках, йшли за старим.

Той ліс показався дуже великим, йшли більше години, а краю не було. В такім лісі можна справді пропасти. Аж стали перед високою огорожею з плоту і частоколу. За плотом гавкали люто собаки. Старий відчинив ворота, придобрив собак, і подорожні пішли туди за ним. Недалеко воріт стояла хатина, обведена загатою з лісової трави. Біля неї стояла клуня. До неї завели коні, яким старий заніс оберемок сіна. За той час дві собаки вовчої породи обнюшили подорожніх зі всіх боків і стали лащитися. Одна таки підскочила і лизнула на привітання Марка по лиці.

— Добрі ви, бачу, люде, коли Лиско так з вами лащиться, то мудре сотворіння: лиху людину нюхом пізнає і не попустить їй. Знаєте, що він раз на смерть загриз розбишаку, що хотів мене, самітнього, ограбувати. Як схопив зубами за горло, то і не пікнув.

Старий відчинив хатчину і попросив туди гостей. На припічку тліло. Він розвіяв огонь і засвітив грубу воскову свічку.

— Вітайте мені, любі гості! Слава Богу, що напутив вас до мене, дуже вам радий, сідати просимо.

Хата була зовсім проста: піч, лежанка, одна лава, стіл, полиця — усе з простих дощок. Над столом — образ богородиці, а докоला нього повішана в порядку зброя: шабля, пістолі, дві турецькі рушниці. Видно, що старий колись-то козакував. Старий розвів у печі вогонь та став подорожніх приймати, чим хата багата. Приніс із погребу глечик меду, поставив з мищиною патоку, поклав велику паляницю.

— Будь ласка, споживайте здорові та напийтеся, лише за горівку вибачайте, бо її не маю.

— Не дуже-то і нам за нею[4] банно.

— Ну, коли так, то ладно. Деколи і у мене вона появиться, коли який купець барильце привезе.

— Хіба ж сюди купці заходять?

— А заходять, — я з них живу, продаю їм мед, шкури, віск.

— Які шкури?

— Та вже ж, що не з мишей, а звірячі. Є лисячі, вовчі, ведмежі, сарнячі, оленеві, — звіра тут досить. Від них я купую всіляку потребу, особливо порох, одержу, борошно, — що треба.

— А цей ліс чий?

— Що ж тобі казати, коли не віриш. Казав, що мій, а ти за пістоль хапаєш. Вгадай сам, чий він.

— Не тому я за пістоль хапав, — оправдувався Петро, — а то не знав я, який ви чоловік, а ми все маємося на острозі.

— Що й казати, — обзивається Марко, — ми все погоні виглядаємо.

— Погоні? А звідкіля?

— З Острога, від князя...

— Смійтеся з того, кому б там хотілося зимою за втікачами ганятися? Коли б ти і кріпаком був, та від пана втік, то ще не важилися би. Зима — не мама. Вони вас вже і так за пропащих вважають, і як у вас був який приятель в Острозі, то, певно, вже й панахиду за вас найняв.

— А вам, діду, не лячно так самому в лісі жити?

— От вигадав! Чого ж лячно? Усюди є Бог. Чого ж мені боятися? Я із цього лісу вже двадцять п'ять літ не виходжу, і тут мені так добре, як у Бога за дверима. Не те, що не голодую, та ще і другого нагодую, коли трапиться. Два рази до року приїжджає до мене купець: восени — по мед і овочі; весною — по шкури. Привезе мені полотна, солі, тютюну, пороху та олова, борошна на паляниці, сухарів. Чого ж мені більше треба? А коли б лихий чоловік трапився, то ще не дам себе живого взяти, а мої вірні собаки теж за мною постоять. От побудьте у мене який тиждень, то побачите, як тут у лісі гарно живеться. Ні зимою, ні літом мені не вкучиться. Взимі мисливство; от ти, лучнику, коли хочеш, то й завтра підемо на лови, лише прилагодь багато добрих стріл, то заведу тебе в таке місце, що не жаль буде труду. А літом, то в мене так, як у божім раю, самому Адамові не було краще. Ех, коли б побачили! Як ліс стане зеленіти, як трава зацвіте, як пташка защебече, як бджола забринить, як усе стане веселитися, то я старий аж

відмолодію. Справді, тоді й людей не хочу. Навештався я по божому світу, був на возі і під возом, усячини надивився, а тепер відпочиваю та Богові милосердному дякую, що мене в той рай завів.

— Де ж ви, діду, бували?

— Спитай краще, де я не бував, говорив старий, стелячи гостям сіно на долівці. — Бував на Запорозжжі, з козаками на турка ходив походами. Крим мене знає, побував я і в тяжкій неволі бусурменській, лише слава Богові, що не довго, бо вдалося мені втекти, поки на місце, у Бахчисарай, завели. Як будете на Січі, то поспитайте старих січових дідів за Ониська Печеного... Що я тепер? Старий гриб, а тоді я молодець був, та що й говорити? Потому я з козаками на море ходив...

— А скільки вам, діду, років буде?

— Скільки мені буде, я того не знаю, скільки мені є: вісімдесят минуло і на перший пішло.

— Молодший від нашого дідуся, — каже Марко до Петра.

— А твій дідусь хто такий?

— Далеко звідсіля, аж під Самбором, коли знаєте. Йому минуло сто років, як ми ще хлопцями були, та у школу до Острога виїздили. Грицьком Жмайлом звався, не знать, чи ще живий?

— Коли живий, то нехай здоровий буде, а як вмер, то царство йому небесне... Жмайлів я знав на Запорозжжі кількох. У мій час було їх на Запорозжжі кілька. Та не кожний там і Жмайлом мусив зватися. Запорозжці такий химерний народ, що кожному своє імення приложать, до чого хто вдався, або й так. Ось мій батько звався Залужний, а мене прозвали Печеним, а як прозвуть раз, то не відпросишся і не відкупишся. Коли будеш за це сердитися, то вони ще більше при своїм будуть стояти. Ось із чого мене Печеним прозвали. Пішов я раз з козаками в Крим. Послали мене з другими на розгляди ворожої сили. Так трапилося, що татари мене піймали. Привели мене до якогось мурзи та давай розпитувати, що і як, скільки козаків прийшло. А я начеб води в рот, — нічирк. Хіба ж своїх буду зраджувати? Тоді стягнули з мене сорочку та давай припикати розпаленим залізом. Шкварчало моє тіло, а я затяв зуби та й мовчу. І були б мене на смерть замучили, коли б Свята Покрова за мене не заступилася... Як мене так мучили, зробився крик: шайтан! Аллах! Аллах! А тут чую гомін та стукітню наших... Наскочила одна козацька чета, як вихор, вирубали татар, а мене освободили... Довго я лічився з ран, але таки не пропав... І тоді прозвали мене Печеним.

— Щасливо воно сталося, що ця чета на них натрапила...

— Еге ж! Побратим мене виручив... От був товариш, щиріший рідного брата... Царство йому небесне! У морі потонув, а я остався.

Старий присів біля печі, порпав ціпком огонь і важко задумався. Дивився старечими очима на грань, може, там кого із своїх знайомих у своїй уяві побачив...

— Не знаю, як там, у цих великих книгах, що по церквах, написано, бо я неграмотний, але мені здається, що в Господа милосердного є така книга, де всі люде списані і кожному приписана доля, від якої не втечеш, не встережешся. Так цьому й бути. Тому-то наші запорозжці нічого не бояться — що мав бути, то й буде. Козак — то так, як муха: бринить, літає, веселиться, аж поки в мед не впаде...

— Або в дьоготь, — добавив Петро.

— Добре кажеш: або в дьоготь, або поки й яка птиця не проковтне.

В хаті стало гаряче, мов у парній. Хлопці роздяглися до сорочок. Довгенько ще вніч балакали. Петро став розказувати, які тепер на світі порядки, та старий йому перебив:

— Не хочу слухати ні про людей, ні про їхні порядки, вони були і будуть все однакові, досить мені їх. Ти краще перекажуй мені молитву "На сон грядущий", а то далі забуду все.

Петро став говорити молитву, а дід повторяв за ним кожне слово.

В хаті стало тихо. Всі позасинали. На дворі інколи собаки гарчали, коли під спліток який звір приближався.

Вранці старий заварив кулешу і побудив хлопців. Вони хотіли зараз вибиратися в дорогу.

— Ого! Так мені гостину відплачуєте? А не думай один з другим їхати. Перед весною не пущу. Слава Богові, що гостей дав. Я хоч людей не люблю, а таки інколи за миром божим скучаю і хочу з добрими людьми повеселитися та побалакати.

— Нам, діду, пильно на Січ...

— Гадаєш, що Січ он там, за оплітком, або край цього лісу? Ще, небоже, не одну паляницю треба буде з'їсти, заки туди дістанешся.

— Хіба ж воно так далеко?

— А ти гадаєш, що близько? Коли поїдете тоді, як я схочу, то покажу і дорогу, а коли наперлися, то їдьте, але надвечір знову до моєї зимівки завернете...

— А то ж як?

— А так, що я вас зачарую і колесом будете їздити... я характерник... — старий став сміятися.

— Може, ви, школярі, й не знаєте, що воно таке характерник?

— Характерник — то такий козак, що із всякої халепи може себе вирятувати... що його куля не береться...

— Ось-бо то й є.

— Що з чортом знається...

— О, то вже неправда. Хіба таке в книжках написано? То неправда, бо характерник і чорта не лякається, та й чорта перехитрить, окульбачить, та мов на шкапі їздить. А при тім він Богові молиться, в церкву ходить, людям добре творить... Ось який характерник, і про таких я знав... А коли в мене ще останете, то і про тих характерників, яких я знав на Запорозжі, розкажу вам.

Нічого було робити. Хлопцям стало ніяково відказуватися від тої щирої гостини. Хто знає, як воно буде далі, чому ж не вихіснувати хвилі. І вони осталися.

Зараз другої днини пішли на лови. Старий пішов лише з Петром, бо Марко не міг ще добре ходити, так йому рана долягала. Петро мав нагоду показати своє мистецтво з луком. Не хибив ні разу. Старий не міг з дива вийти. Того дня вбили кілька більших штук і з бідою дотащили їх

додому.

По вечері старий порався коло добичі, знімав шкуру, чвертував і вішав в димарі м'ясо, а коли по вечері полягали, зачинали балачку.

— Діду, — каже Марко, — ви обіцяли розказати нам про характерників, я дуже цікавий почути.

— Ти собі будь цікавий на все. Старайся все своїм розумом збагнути. Чоловік, що не цікавий, остане до смерті дурнем. Але ти ніколи не кажи, що ти на що-небудь цікавий. Ти або слухай, що другі говорять, і на вус мотай, або питай політичне так, щоб ніхто не знав, куди ти міриш. Розумний чоловік, та ще й козак, куди-інде мірить, а поцілить там, де ніхто того не сподівався.

— Спасибі, діду, за науку, вона нам придасться, та ти не заговорюй, лише розкажи, що обіцяв, а то завтра ні одного звіра не поцілю. Буду мірити в оленя, а поцілю в дерево...

— От і не говори! Хіба ж не знаю нашого брата-мисливця? А що скаже стрілецька слава? Та вже досить, що обіцяв, то й додержу. Слухайте, поки не заснете...

У мій час жив на Запорозжжі характерник — старий Артем Похожий. Ніхто не знав, скільки йому літ, бо він раз показував себе старим, столітнім, дідуганом, а другий раз — молодцем, хоч під вінець ставай. Від других запорожців держався осторонь, усіх називав жовтодзьобами та дурнями. Говорив мало. От так віднехочу кинув кілька слів та й замовк. Всі його поважали і боялися. Старшина поважала його тому, що ніхто так не порадив, так діла не повернув, як Артем. А на язик з ним було піти дуже небезпечно, бо відрубав, мов сокирою. При тім був він неабиякий силач. Возьме, було, коня поперед себе і несе, як ягня. Піднесе на плечах гармату з колесами, то нічого. Куля його не бралася: що до нього встрілиш, то він і оком не моргне. А вже тих татар, то трощив, як мишей, та ще до них по-їхньому говорив не гірш татарина. Раз якось наскочив татарський загін на наші степи і зайняв табунець козацьких коней. А тоді якраз коней нам було треба, бо у похід ладилась. Татари захопили і кількох молодиків, що коней пильнували. Дізнався про те Артем, і, не говорячи нікому ні слова, сів на коня, і поїхав. Кошовий навіть погоні не посилав, бо ті, що спаслися, говорили, то татарва з добиччю вже, певно, в Криму. Не знать, куди Артем поїхав, але він скорше приїхав до Перекопу і тут вижидав кримців. Це все розказували опісля ті піймані хлопці. Кримці такі раді, женуть добичу і ясир, аж тут на дорозі стоїть старий жибручий татарин. Здержав їх та щось по-їхньому з ними галакає. Татари здержалися і його обступили. Йому якраз треба було мати їх всіх у купі, щоб не розбігалися. Тоді він миттю скинув татарську шапку, відкинув сиву бороду — вона була у його, бачите, причеплена, а тут довгі козацькі вуси показалися. З-під поли витягнув кусень довгого заліза. Говорили опісля хлопці, що вдвох ледве то залізо піднесли. Тоді як зачне бити, кого попав по спині, то так і переломив хребет, а кому по голові достанеться, то й мізок зараз на верха. Усіх побив. Тоді порозв'язував хлопців, закурив люльку та й каже: "Ну, хлопці, пора нам додому".

І утрюх пригнали табун коней додому. І гадаєте, що хоч одним словом почванився з свого діла? Ні. Махнув рукою, начеб він лише муху забив.

А раз його ляхи піймали. Намотлошив він тих панів-драгунів, чи як там вони називаються, а опісля став та й ні вусом не моргне. В нас усіх і дух завмер, бо він нам тоді ватажкував. Ну, не оборонимо, як він сам себе не оборонить, — пропало. Кожний втікає в комиш. А вони вже й не дивляться на нас, лише в'яжуть Артема, але він за кожним разом, як його в'яжуть мотузами, що мали сили, лише рушить руками, то всі мотузи потріскають, мов те павутиння. В'яжуть знову, а він — те саме. Ми з комишів дивимось, що воно буде. За третім чи четвертим разом він вже — нічого. Стоїть зв'язаний, як вівця. Його повели — такий смирененький, що годі. Що сталося? Чи так знемігся? А вони такі раді, вигукують та веселяться. Неодмінно настромлять на

палю або почвертують живого. Ми ждемо ночі, щоб до себе перекрастися, аж тут Артем як не гукне над нами: "Хлопці, збирайтеся, тепер ворогам справимо бенкет".

Ми гадали зразу, що то його праведна душа при нас з'явилася, а то сам Артем стоїть, як і перше; люлька в зубах, а шабля в руці.

Повів нас опісля вночі на ворожий обоз... Господи, що там тоді за бенкет був!.. Усіх перебили, багата здобича лишилася нам у руках. Тоді Артем каже: "Ходіть, хлопці, покажу вам, кого то вороги замість мене піймали".

Приходимо поміж обозові вози, а там — до великого паля, вбитого в землю, стоїть на грубім ланцюгу прив'язаний цап.

— Що, що?

— Ну кажу вам — цап. Гадаємо собі, воно ж і правда, що Артем, бо хіба ж цапа в'яже хто на ланцюгу до такого паля? От бачите, що то значить бути характерником!

— Може, він з чортом знався? — каже Марко.

— Гріх тобі, синку, таке говорити. То був богобоязливий чоловік, молився, на церкви давав у Черкасах, вбогого не поминув. То вже такий угодник у Господа був, і Пречиста йому в усіх пригодах помагала...

Такі балачки й оповідання вели вони кожного вечора.

Петрові таке життя в лісній пустелі дуже подобалося, і радо був би тут посидів до весни. Та Марко намагався дуже їхати. Йому вже не давала супокою та думка, що можуть їх догнати. Він просив Петра, трохи не плакав, щоб уже зараз їхати далі. І Петро дав наклонитися.

П'ятого дня заговорив до діда:

— Нам, діду, пильно на Січ.

— Останьте ще трохи, — просив Онисько, — хіба вам у мене зле?

— Нам пильно.

— Та воно небезпечно тепер їхати,— мороз пустив, буде сніг, а може, й метелиця. Пам'ятайте, що тут довкруги нема ніякої оселі, ніякого захисту, та ще як із шляху зіб'єтесь, то пропадете.

— А весною, як води порозливають, а опісля, як татарва рушиться, ще небезпечніше буде.

— Що ж порадиш? Їдьте з Богом, на мотузок вас не прив'яжу.

Другого дня вранці попрощались із старим, подякували за хліб-сіль і поїхали.

Старий дав їм багато харчів на дорогу, нав'язав сіна для коней. Виправляв їх у дорогу, мов рідних синів, розповів їм, кудю їхати. Та коли вже мали виїздити за ворота, він зняв з стіни ікону богородиці і благословив їх у дорогу, достоту так, як дід Грицько Жмайло зробив, коли виїжджали з Кульчиць.

— Поклоніться від старого Ониська матері Січі та Дніпрові-Словутиці, і мене пом'яніть у ваших молитвах!

— Оставайте здорові, діду!

Зразу їхали лісом, поки знову не опинилися в чистому полі без краю.

— Жаль мені цього зимівника, та й старого діда. Ти завважав, що він прощав нас так, як наш дідусь?

— Його благословення піде вслід за нами, — каже Петро, — бо він богобоязливий, праведний чоловік.

— Коли б я почував себе безпечним, я увесь вік звідсіля не рушився б. Так тут гарно жити...

— Добре так жити старому, що вже покінчив зі світом, а молодий не видержав би. Молодого кортить у світ, між людей розуму добути та слави нажити. Старі люде говорять, що те все, за чим люде ганяють, суєта, Молодий, хоч вірить тому, а все ж хоче сам те все збагнути, інакше не може бути, бо світ звівся б нінащо. Старий Онисько лишається в своєму лісі при пасіці, бо він уже своє відробив. Тепер черга на молодих, поки знову не доведеться лягти за піччю. Ми призначені до діла, до слави...

Було вже з полудня. Небо занеслося чорними олив'яними хмарами. Чути було у воздуху вологість. Сонця не видно стало. Довкруги стало темніти. А далі почав падати грубими пластами сніг. Зразу рідко, а відтак щораз густіше. Хлопці нагодували коней, перекусили, що було в торбі, і поспішали щосили далі. Онисько розповів їм дорогу, куди їм треба їхати. Та чи можна було тепер потрапити та й шляху не збитися? Сніг падав щораз густіше, а далі завелася хуртовина. Мело снігом з усіх боків, що на кілька кроків нічого не було видно. Хлопцям стало страшно. Вони мовчали, думаючи те саме. Нарешті простогнав Марко:

— Пропали ми, Петре, тут нам остання година, в снігу загинемо.

— Не говори так, Марку! Бог-батько... От краще ми помолимося... Щира молитва із дна моря добуває. Як тяжко було з нами недавно, а дав Бог, що знайшли захист один і другий, знайдемо ще...

Та воно лише так говорилося, а небезпека була велика.

Снігу нападало багато. Коні стали постогнувати. Вони дуже знемоглися, бродячи у мокрому великому снігу.

— Мені страшно пече рана, — говорив Марко, — до сідла обтер. Може би, ліпше пішки йти?

— Куди? Все ж, що кінь на чотирьох ногах, то не чоловік на двох.

— Онисько говорив, що тут ніякої оселі близько не буде.

— Хіба ж ми вже від Ониська близько? Цілу днину їдемо. Не журися, трапиться який-небудь хутір.

Та Петро сам не вірив у те, що говорив. Він говорив на те тільки, щоб свого побратима не тривожити, але й потішити.

— Петре!

— А що?

— Чи ти пам'ятаєш наші Кульчиці?

— Як таке можна забути?

— Я вже там ніколи не буду... — і він зітхнув важко.

— Не говори! У всім воля Божа, не бути тобі, то й мені не бути.

— Я прочуваю мій кінець. Мені привиджується, що це наше кульчицьке оболоння. Ось там стоїть наша стара церковця, під якою твій покійний батько поляг... Гм... Бачу і старого дідуся Грицька: стоїть з образом, як тоді, коли нас прощав... він таки мене кличе, їй-богу!

— Тобі, Марку, так привиджується, то все так буває під снігову пору.

— Сам не знаю. А чому тобі не привиджується? Це так перед смертю. Я це знаю. Тіло завмирає, а душа освободжується і тому бачить таке, якого чоловік здоровий не видить.

— Авжеж, щоб там яка душа не була, а не побачить тут ні Кульчиць, ні оболоння, бо це зі сто миль звідсіля! — жартував собі Петро, хоч йому ні раз не було до жартів, бо від слів Маркових його проймало жахом, тривою.

Він боявся ще одного, про що Маркові не згадував: коли б так тепер надбігла тічка вовків, тоді було б їм амінь.

Петро зблизився до Марка й приложив руку до його чола. Воно було гаряче, мов грань, хоч холодний сніг безупинно його обліплював. У висках бив живчик, наче молотком.

— Ти, Марку, нездужаєш...

— Тихо! Чуєш? Десь недалеко дзвони дзвонять. Так само дзвонили в самбірській церкві, як приїхав владика на наш екзамен. Ти маєш ще той хрестик?

— Певно, що маю... Владика говорив, що він нас від усякої біди вирятує.

— Але дзвони таки дзвонять, що й не говори.

— Це в тобі так кров ворухиться. Не думай про те, брате, а краще молися до Пречистої, щоб за нами заступилася...

— Молитися буду, щоб Господь гріхи простив, мені вже не жити...

— Не вдайся в розпуку, все буде гаразд.

— Мені вже загигати, так загигати. Оцим гріх свій спокутую. Я ж вбив чоловіка. Але чого ти зі мною гинеш? Ти ні в чому не повинен, тобі би тільки жити... А мені все одне, чи на шибениці повиснути за вбивство, чи в снігу закостеніти, може, так і краще...

А тим часом курява не вгавала, але ще більше з кожною хвилиною дужчала. Петро знав, що це значить. Він втратив усю надію.

— Пропало! — крикнув Марко в передсмертній розпуці. — Слухай, Петре. Послухай мене ще раз перед смертю... Лиши мене тут, а сам втікай, рятуй себе! Я вже не можу на коні всидіти. Рана огнем пече, я мушу злізти з коня, а йти нездужаю... А як вернеш у наші Кульчиці, так постав мені під церквою на цвинтарі хрестика.

— Марку, не говори небилиць, забороняю тобі це.

Надворі стемніло зовсім. Метелиця не вгавала, а снігу насипало по коліна. До того взявся ще сильний вітер, що кидав масою мокрого снігу на всі боки й заліплював очі та запирав духа.

— Бачиш, Марку, зараз буде кінець біди, цей вітер геть розжене снігову хмару й випогодиться.

Марко мовчав. Коні страшно потюпалися, вони тяжко стогнали й ледве волокли ноги. Часто вони приставали й треба було їх підганяти. Петро став стиха відмовляти передсмертні молитви, йому страшно було жаль молодого життя. Ладився, мов сокіл до лету, та крила передчасно підломило.

В тій хвилині кінь Марка спотикнувся й упав зразу на передні коліна, а опісля повалився в сніг боком, застогнав і простягся. Петро скочив зі свого коня й з бідною витягнув Марка з-під неживого коня.

— Ет, може й так бути, сідай на мого коня, а я прочуваю, що тут десь недалеко буде людське житло.

Марко отягався.

— Лиши мене, Петре, тут; мені так страшно спати хочеться. Я ось так приляжу біля того бідного коня й трохи подрімаюся... А ти... Ти втікай звідсіля, бо тут смерть!

Він скрикнув ті слова якимсь нелюдським страшним голосом: "Втікай!"

— Марку, я старший, мене маєш слухати — говорив твердо Петро. — Зараз сідай на коня!

Він з бідною висадив Марка на свого коня, взяв за поводи й, бродячи по глибокім снігу, йшов навмання.

На світі стояла ніч, ніч біла, як сорочка мерця.

Волоклися якийсь час, а далі й кінь під Марком став спотикатися, поки не впав, як і його товариш.

Петра аж заморозило. Пропала остання надія. Він узяв Марка під руку й так бродили далі нога за ногою.

— Не можу далі й кроком рушитися, — говорив Марко, сідаючи в снігу. — Лиши мене тут.

— Не лишу, — говорив завзято Петро, — пропадемо так вкупі, в братніх обіймах, як слід щирим побратимам. Сідай мені на плечі...

— Не хочу... Я останусь тут, а ти втікай.

— Мушиш! Чув? Я приказую!

Він скинув з себе кожух, нагнувся й підсадив на себе Марка, та взяв його попід ноги.

— Держися шиї, та не души, щоб можна було дихати.

Тяжко було Петрові нести недужого товариша. Хоч зимний вітер прошибав до кості, він прів і добував останніх сил, щоб наперед крок за кроком поступати.

Аж нараз... Господи! Чи це може бути правда? Петро почув гавкання собак, що несло десь здалеку збоку... А може, це лише причулося? Маркові причулися дзвони, а йому — голос собак. Та ні, воно справді так...

— Марку, чи ти чуєш що?

— Я давно вже чую голос собак та нічого не говорю, бо ти кажеш, що мені прочувається й сердишся на мене. Та коли ж правда, то пусти мене, я вже відпочив і піду сам.

Маркові справді прибуло сили. Держачися за руки, поспішали щомога далі на голос. Собаче гавкання ставало щораз ближче, виразніше помімо виття вихру.

— Як є собаки, то є й люде, якась оселя недалеко. Радій, братику, молитву нашу вислухала Свята Покрова.

Тяглися так довгий час, аж стали над якимсь широким ровом, за ним щось сіріло, начеб ліс, а за тим гавкали собаки. Не знать хто там живе... Хай би й татарин, а все ж — людина. Собаки, почувши чужих людей, ще дужче стали гавкати та присікатися.

Петро став гукати з цілої сили:

— Гей люде добрі, пустіть подорожніх! Товариш мені занедужав. Рятуйте ради Бога!

— Я тут трохи приляжу, та й відпочину... Мені дуже спати хочеться.

— Не можна тепер спати, — крикнув сердито Петро. — Хочеш заснути навіки, тепер, коли ми людей знайшли? Кріпись, Марку, вже нашій біді кінець. Люде добрі, рятуйте мерщій, душа християнська пропадає...

Собаки гавкали, аж землю гризли.

За тим лісом щось заметушилося, скрипнули десь двері, чийсь голос закричав:

— Пугу! Пугу!

— Христа ради, пустіть, бо загинемо.

— Хто ти такий, озовись, а то собак на тебе пуцу...

— Не роби цього, добрий чоловіче, гріха на душу не бери... Ми подорожні козаки, з шляху збилися, а мій товариш хворий...

— Такий ти козак, що козацького звичаю не знаєш, верещиш, мов баба...

Знов собаки прискочили й стали гавкати. Знов скрипнули двері. Тепер побачив Петро світло.

Перед ними відчинилися ворота, яких Петро досі не помітив.

Він рушив наперед, а Марко впав зімлілий на землю.

— Стій, дурню, — кричав той чоловік, — не йди, бо в рів упадеш, хай спуцу міст.

Щось заскрипіло, один чоловік світив смолоскип, другий спускав великий дерев'яний міст півперек рова.

— Тепер ходи!

— Не можу, товариш зімлів, допоможіть!

Двоє людей перейшло міст і взяли Марка на руки. Один світив смолоскип і відганяв собак.

— А ти, небоже, без кожуха вибрався по степу гуляти?

— Був у мене кожух, та я його скинув, тяжко було нести недужого товариша...

— То ти його ніс? Ну, ну...

— Годі було побратима в біді лишати...

— А лука-то таки не кинув.

Ввійшли в сіни, а звідси в простору теплу хату...

Були врятовані.

Напроти них вийшов із другої кімнати високий козак з довгими вусами та чубом, закрученим за ухо. Він був босий і в сорочці. Свої широчезні штани попідв'язував здолу мотузками. Видно було, що він тут хазяїн. Марка казав занести до другої кімнати й покласти на печі. З нього зняли кожух, роздягли й ззули чоботи, перемоклі від снігу. Козак розняв йому пальцями рота й влив ковток горілки. Відтак натирав йому груди й виски. Йому помагав у тій роботі другий старший чоловік.

Марко відітхнув важко й створив очі, та знову їх заплющив. Козак обернувся до Петра й каже:

— Твій товариш хворий, його треба довший час лічити...

— Та чей же видужає,-сказав заляканий Петро.

— Як Бог схоче, то видужає.

Марко відкрив знову очі, оглянувся довкруги й спитав:

— Петре, де ми тепер?

— У добрих людей, парубче, — каже козак.

На те Петро:

— Ми подорожні козаки, в степу заблудили...

— Хіба я тебе питаю? Бачу, що хрещені, та й цього мені досить. Знаєш, що в Святім письмі говориться про милосердного самаритянина?.. Як ти голодний, то сідай їсти, а як ні, то лягай спати, а завтра, то вже поговоримо.

— Я дуже голодний, бо вже давно не їв.

— Максиме, подай йому з печі вареників, а твій товариш хай вибачить, сьогодні нічого не дістане, хіба — молока.

Петро, заїдаючи вареники, мав час роздивитися по хаті. В першій кімнаті, куди ввійшли з сіней,

напроти дверей стояв стіл, застелений білою скатертю. На ньому лежали хліб, сіль, і стояла пляшка. За столом і під вікнами — довгі дерев'яні ослони, застелені багатими турецькими килимами. На стіні — образи в золочених рамах. Понад вікнами — на цілу довготу стіни полиця, а на ній — різна посудина: дерев'яна, мідяна, а то й срібна — миски, полумиски, збанки та чарки. На противній стіні від вікон навішано всілякої зброї: рушниці, шаблі, кинджали, келепи, ножі, все багато сріблом коване.

При дверях грубка з зелених кахлів. Це була світлиця для гостей. Петро зміркував, що попав до славного козацького лицаря. Це все по-тодішньому звичаю не було куплене в краму на базарі, це була воєнна здобича, якою тодішні люде величалися, й про кожну річ уміли сказати, де її здобуто.

В другій кімнаті стояла велика піч на хліб з грубкою для тепла і з припічками, на яких можна було спати. Під стіною стояла лежанка, вкрита кожухами. Кімната не вибаглива, яка трапляється усюди по селах.

Максим постелив гостям на печі. Марка непритомного ледве туди висадили.

Надворі змагався страшний вихор. Вітер бив скажено об стіни хати, начеб хотів її вивернути. Петро вкрився кожухом. Він був мокрий до самого тіла. Дякував Богові за спасіння, бо в таку негоду пропали б у степу певно. Йому дзвонило в ухах, переходило через голову страшно, тільки що пережите. Відтак заснув мертвецьким сном. Захріп і Максим на лаві. Один хазяїн не спав. Він шептав молитву за "путешествуючих".

І хуртовина там, на світі, не хотіла впокоїтися...

XII

Марко став спросоння балакати:

— Господи, я ж не хотів того... я... не хотів його вбити.. раз лише вдарив з пересердя... за мою кривду... за неповинні побої ще й глузував з мене... Ох Боже, прости мені гріха в передсмертній годині! Петре, Петрусю!.. Лиши мене тут, хай я загину, та мій гріх спокутую... а ти будеш... ти мусиш жити... ти ні в чому не повинен... ти втікай мерщій, тут смерть!

Марко скрикнув страшно, начеб справді побачив смерть з косою.

— Дідусю, ой, дідусь прийшли, — говорив, мов врадувана мала дитина. — Йду вже, дідусю, йду зараз... Тільки з Петром попрощаюся... Дідусю, — говорив крізь плач, — я нічого не винен, я вікон ректорові не вибивав, бігме Боже! Дідусеньку, чи далека нам дорога на той світ?.. До Господа небесного... Не лишай мене самого... я дуже боюся...

— З ним щось недобре, — говорив до себе старший козак. Встав з лежанки й засвітив свічку. Марко сидів на печі. У нього горіли очі, усе лице було, мов у полум'ї. Розкидав руками й безупинно балакав уривані слова.

Козак прийшов до нього й обмацав голову й тіло. Марко його не видів.

Хазяїн закликав Максима, що спав на лаві:

— Вставай, небоже, з тим парубком недобре щось коїться. Вважай на нього, я розведу огонь. Зілля треба заварити.

В тій хвилі Марко крикнув:

— Вже йду! — й скочив з печі в обійми Максима, що його придержав.

— Покладь його на мою постелю.

Пішов хазяїн, приніс липового цвіту, кинув у кипучий глечик і всипав патоки.

Марко не давався Максимові:

— Гайдуки, голубчики, пустіть мене, не віддавайте на муки, не саджайте в тюрму!

Він страшно плакав.

Хазяїн помагав Максимові та заспокоював:

— Не бійсь, синку, нічого тобі гайдуки не зроблять, ти в безпечнім місці між козаками.

Коли діткнулися болючого місця, Марко засичав з болю.

Поклали його на лежанку горі спиною. Хазяїн став обережно його роздягати, поки не добрався до болючого місця. Скривавлена сорочка пристала до рани. Треба було відмочувати сорочку теплою водою. Показалася велика рана.

— Здорово вибили, чортові сини, дивись, Максиме, та держи його-таки так, поки я не вернуся.

Хазяїн пішов до комори, приніс якогось сушеного листя, яке розмочив у воді. Рану промив теплою водою, обложив розмоченим листям і обв'язав. Тепер обернули Марка і посадили. Хазяїн подав йому кухоль липового вивару з медом.

— Пий це, парубче, здоровий будеш.

У Марка запеклись уста, аж почервоніли. Він жадно глотав солодкий напитек, бо спрага його мучила.

Від того хворий начеб прочуняв. Дивився на всіх наляканими очима:

— Де я? Що це? Петрусю, чи ти тут?

— Твій Петро спить, і ти проспися, ти безпечний, ніхто не рушить тебе, і гайдуків не бійся, бо ти між добрими людьми, що тебе не зрадять і нікому не видадуть...

Марко знеможений впав на лежанку. Хазяїн поклав йому мокре полотенце на голову і груди.

Марко дихав важко й заснув.

Хазяїн просидів коло нього усю ніч, змінюючи полотенця. Максим куняв на лаві, далі приліг і захріп.

А надворі не вгавала завірюха.

Вихор вив та свистів на всі тони, бив об стіну снігом. Достоту чортяче весілля завелось там, надворі...

Надраном здавалося, що минулася в Марка гарячка. Він спав спокійно. Петро прокинувся аж

коло полудня.

Перше його слово, як не побачив біля себе товариша, було:

— А Марко де?

— На моїй лежанці. Добре ти спав, хлопче?

Петро зліз з печі й приступив до Марка:

— Що з ним, батьку?

— Нічого, подужає, нехай лише зіпріє добре. Ми його зараз на піч перенесемо та добре кожухами вкриємо.

Перенесли його на піч, у якій горів огонь, наче під хліб.

— Тепер мені розкажи, Петре, куди ви, небожата, в таку лиху годину чимчикували?

— Ми козаки, на Запорозжя їхали, та в дорозі в снігу заблукались, з шляху збилися.

— А ви ж знали шлях на Запорозжя?

— Кожна дорога веде на Запорозжя...

— Те-те-те... Як не вмієш брехати, так кажи правду, ось що. Ви й не козаки, й розуму козацького у вас дасть біг. З Острога не туди на Січ дорога. Не козаки ви, а школярі, бо козацького звичаю не знаєте. Нема у вас козацького розуму, бо добрий козак не пускається в дорогу в таку пору.

— З острога? — питає наляканий Петро. Йому вже тоді ніяково було, як хазяїн назвав його по імені. Звідкіля він те все знає?

— З Острога? — питає наляканий Петро. Йому вже скажу, що я знаю. Твій товариш був суджений в школі за те, що вибив ректорові вікна, хоч він того не зробив. За це вибили його дуже болюче різками. А опісля він спересердя вдарив брехуна і вбив відразу. Через те ви перевдяглися за козаків і втекли в світ навмання, міркуючи, що Запорозжя зараз за бурсацьким тиним. Коли б були так трохи ще поїхали направо, були б попали між буржацьку орду. Тоді було б вам Запорозжя. На щастя ваше, — так вже вам Пречиста Діва допомгла, — ви натрапили на мою редуту, а то було би вам амінь. Бо кого степова зима візьме в свої обійми, того не випустить аж до страшного судища Христова.

Петро не міг з дива вийти, звідки хазяїн те все знає. Хіба ж тут були вже княжі гінці і все розповіли, та ще й піймати приказали? Петро зложив перед козаком руки, як до молитви, і став благати:

— Батеньку рідний! Не видай нас княжим слугам! Помилуй наші молоді голови! Мій побратим нічого не винен, він лише спересердя, що його з наклепу скарали. Довіку вам служити буду, лише захистіть нас, сховайте в себе.

— Ех ти, зелене, дурне! Хіба ж я княжий гончий, щоб втікачів ловити? Знай мене: я сотник Запорозького війська, Іван Чуб, а то моя славна на всю Україну редута Чубівка. Хто попав під мій покров, той безпечний, як у Господа за пазухою.

— Та коли б сюди наспіла княжа погоня, гайдуки, так...

— Начхати мені на твого князя і його гайдуків. Хай поспробує мене взяти. Не доказала того орда, скільки разів собі зуби вищербила, не візьмуть і княжі гайдуки. Шкода, що ти, письменний, та таке верзеш.

Петро приступив і поцілував сотника в руку. Він цілком заспокоївся та й питає:

— Пане сотнику, звідкіля ви все про нас знаєте, це для мене дуже цікаво.

— Ха-ха-ха! Невелика штука, а дурному чудо: твій брат виговорив у гарячці цілу вашу історію.

— Він не брат мені, тільки побратим.

— То ще краще, коли так твердо побратимство держите. Ти його ніс на плечах?

— Коні нам попадали, годі було його в степу оставляти на певну смерть...

— Гарно, синку! Люблю за це і давай хай тебе поцілую, як твій батько. Ти ж з Острога лише задля побратимства утік. Будуть з вас люде. За твого Марка заспокойся. Я не таких лічив, та й вилічив. Тепер приймаю вас до свого товариства. Побудете тут, козацького звичаю навчитеся. Скучати в мене не будете. А як прийде слухний час, тоді з Богом на Запорожжя я сам вас вишлю. — Сотник обняв і поцілував Петра в голову. — Тепер посидь ти коло Марка, а я вийду. Там, у печі, є глечик з завареним зіллям. Коли прокинеться, дай йому напитися. Та скажи, як вас зовуть, бо я вас у мій козацький реєстр заведу.

— Я — Петро Конашевич, а мій побратим — Марко Жмайло-Кульчицький.

— Невже ж! — скрикнув врадуваний сотник. — Ви, певно, з-під Самбора?

— Так, справді.

— Петро Жмайло товаришував зі мною на Січі. Враз ми у Крим ходили. Славний козак був, на шаблі мистець. Шкода його, замолоду поляг головою.

— Це був рідний стрий оцього Марка.

— От гаразд! Будете для мене любими гостями, а опісля товаришами.

— А я все ще побоююся, що за нами буде погоня.

— Дурниця! Кому схочеться за якогось там цапообразного дякона погоню висилати за двома зеленими бурсаками. Та скажи мені, звідкіля ти роздобув такого лука? Штука неабияка, панська...

— Це подарував мені князь, як вернув з походу на Косинського.

— Видно, що князь дуже радий з того, що побив Косинського. Невелика штука. Косинський гаряче купаний. Взявся до боротьби з такими дуками, не обчислив гаразд своїх сил.

Сотник вийшов.

В тій хвилі Марко підвівся й сів на печі. Він дивився кудись широко відкритими очима.

Петро прискочив до нього, врадуваний:

— Марку! Голубе мій! Ми безпечні, в добрих людей, промов до мене хоч слово.

Марко не пізнав товариша. Як Петро наблизився до нього, він відтрутив його з цілої сили:

— Геть від мене, ти, диявольський дяконе! Не приводь мене другий раз до гріха, я ще одного не спокутував... — Марко кричав.

Надійшов сотник.

— Він іще в гарячці, ще не отямився. Ти його напувай пильненько тим зіллям. Не дамо його. Кожного Жмайла два рази жалко.

Сотник обернув Марка, щоб перев'язати рану.

— От поглянь, як здорово били.

Петра аж серце стиснуло. Рана була більша, як зразу. Місцями повідпадала шкура. Марка пильнувати лишився Максим. Сотник пішов з Петром через сіни до куреня обідати.

Курінь — то була простора кімната, на яких сто людей. Стіни були городжені з хворосту й обмазані глиною. Попід стінами стояли лежанки, а насередині, на гаку, висів чималий казан, з якого йшла густа пара. Під казаном горів огонь. Дим виходив димарем угору, аж під стріху. На стінах висіла козацька зброя. На почесній стіні висіла ікона Покрова, а під нею горіла на срібнім ланцюжку лампадка. Здовж куреня стояв довгий стіл, а по обох боках — лави.

Петро такого ще не бачив. Він не знав, на яку ступити, й що з собою зробити.

Сотник каже:

— Прийміть до гурту нового товариша, називається Петром Конашевичем. Дайте нам їсти.

Козаки підходили з дерев'яними мисками до кухаря, а той черпав кожному великою варехою. З цими мисками йшов кожний до стола й сідав, виймаючи з-за халяви ложку. Знайшлась миска і для Петра. Сотник сів на почесному місці. Відтак стукнув до стола і всі повставали. Сотник проговорив голосно: "Отче наш", перехрестив тричі стіл і тоді всі посідали. У Петра не було ложки.

— Їж, товаришу, — глузували козаки. Петро добув ножика, відкріїв кусок хліба й зробив собі ложку.

— От бачите, що вміє собі дати раду.

— Коли б мені роздобути кусок яворини, то завтра матиму свою.

— Не лише яворина, у нас знайдеться й кривий ніж, — каже сотник.

По обіді пішов сотник спочивати, а Петро остався і знайомився з козаками.

На стіні висіла бандура.

— Чи можна взяти? — питає Петро.

— Як вмієш грати, то можна.

Петро навчивсь грати на бандурі в бурсі. Пристроїв інструмент і вдарив по струнах. Зразу "пробував пальців", а відтак загравав дрібненького, що аж жижки скакали.

— Ось мистець! — говорили козаки, обступивши його довкруги. Далі стали притупцювати і вдарили тропака.

Петро грав, козаки гуляли, аж попріли.

Тепер вдарив кілька акордів і заспівав думу. Голос у нього був гарний, дзвінкий та сильний. Усіх узяв за серце, кожний слухав, запираючи в собі дух. У курені стало тихо-тихесенько. За тим пішла друга пісня, як батько виправляв сина в похід, як сестра виводить братові коня вороного, а мати-жалібниця нишком плаче та молитвою супроводжує, як козак дістається в турецьку неволю...

Так усі заслухались, що не бачили, як ввійшов у курінь сотник і став позаду інших.

Петро скінчив сильними акордами бандури.

— Бог тебе прислав сюди, сину, — каже сотник і поцілував його в голову, — такого голосу я ще зроду не чув. Не їв ти дармо хліба в бурсі. Спасибі, що розважив душу та повеселив. А що, хлопці, раді з нового товариша?

— Дуже раді! Хай здоровий буде

— Хваліть, та не перехваляйте, — обізвався осавул, Касян Байбуза.

То був старий високий та сухий, мов вуджена козяча лопатка, дідуган. Він шелепів тому, що в нього зубів не було. Був дуже строгий і злючий, а до сотника щирий, хоч не раз на сотника воркотів, мов старий пес. Сотник зробив його осавулом тому, що знав козацький звичай, як "Отче наш". Розумів добре всі козацькі й татарські хитрощі й провадив усюди порядок, як у годиннику. Навпаки, сотник був м'якого серця й на вискоки молоді дививсь крізь пальці. Найбільше ремствував Касян, що сотник псує тих шибайголів і не дає їх вивести на добрих козаків. На Петра дивився він спідлоба сердито й жалкував, чого вчора того дурного жовтодзьоба пустив у редути.

— Хваліть, та не перехваляйте, — повторив ще раз Касян. — Не кожний бандурист буде добрим козаком. Лицарство в шаблі, а не в бандурі.

Така бесіда всім не подобалась, бо Петро всіх взяв за серце, та ніхто не посмів старому противитись. Навіть сотник скривився на це, та не казав нічого, лише махнув рукою.

Петро показував, що цього не бере собі до серця, та, щоби звернути бесіду в інший бік, каже:

— Товариші, а дайте мені кусок доброго дерева та й того кривого ножа, — я собі витешу ложку, бо не буде чим вечері їсти.

Петро сів на лавці й став мовчки стругати. Небавом вийшла гарна ложка.

Сотник оглянув і каже:

— Витнеш таку й для мене. Ти й тут мистець. Ложка пішла по руках, аж дійшла до Касяна. Йому вона не подобалась.

— Такою ложкою треба два рази так довго їсти. То для дитини ложка, а не для козака.

— Годі, батьку! В кого нема в роті зубів, то може там і волами заїхати, а в мене поміж здорові зуби велика ложка не влізла б.

Касян аж закипів зі злості. Всі пізнали, що Петро б'є до його беззубого рота, й раді були, що старому хрінові так відрубав.

Старий не знав, що відповісти, й зараз вийшов з куреня.

— Чого він такий злючий, усе йому невлад.

— Він такої вдачі, та при тім добрий, характерний козак. Але в тебе, Петре, гострий язик.

— То лише тоді, коли за що нелюбого завадить, а так я не страшний, побачите.

Марко приходив помалу до себе. Дуже підупав на силах. Гарячка його знемогла так, що зразу Петро мусив його водити попід руку. За той час Петро мав нагоду пізнати цілу редуту й порядок, який тут заведено.

Ця редута, звана Чубовою редутою, або Чубівкою, була одна з тих, які козацтво ставило на пограниччі земель татарської орди. Вони мали на меті не лише зорити за рухами татар, але ще в разі татарського набігу орду здержувати, а то й нищити. В редуті звичайно посилено із Запорозької Січі відділи запорожців, які змінювалися.

З Чубівкою було інакше. Тут засів запорозький сотник Іван Чуб. Він її побудував, і випосажив у всі потреби, і не хотів звідсіля рушатися. Навпаки, він завів тут козацьку школу на подоби Січі. Сюди приходили молоді люде, хто мав охоту козакувати, й тут під умілою рукою сотника, під умілою й твердою рукою осавула Касяна Бай бузи ставали справжніми козаками.

Таких вишколених у воєнному ремеслі людей посилав сотник від часу до часу на Січ з окремим реєстром. Хто в той реєстр попав, приходив на Січ не як новик, а як козак-товариш.

Чубівка лежала на правому березі Синюхи, що впливала до Бога. То був чотирикутник, окопаний із трьох боків високим валом. З четвертого боку притикала вона до великого лісу. З того боку була забезпечена ровами, засіками, вовчими долами і такими іншими штуками. В потребі можна було випустити з недалекої Синюхи воду, а тоді цілий простір між лісом і редутою заливала широко вода. Щоби остерегти добрих людей, що не туди дорога в редуту, понастромлювано на краю лісу на тичках черепа з татарських голів.

На двох рогах валів редуту стояли наріжники, де містились по дві гармати. Вали були порослі терниною і дикою рожею, а на верху дубові палісади з дірами до стріляння. Навкруги валів був широкий рів, а в ньому застромлені кінчасті коли. Хто в той рів упав, мусив застромитися на палі. В редуту вело двоє воріт з противних боків, з мостами до підношення на ланцюгах. У ворота заходилося попід земляний вал.

Редута виглядала зверху, мов який ліс.

Всередині стояла хата сотника з приліпленим до неї куренем. Хата була широка, присадкувата. Крім тих двох кімнат, які вже знаємо, була тут і комора, від якої ключ носив або сотник, або, коли його не було, його вірний товариш Касян. З комори тої, де хазяїн ховав свої скарби, входилося в таємний хідник глибоко і далеко попід землю — геть аж до лісу серед великої гушавини. Коли б у редуті неможливо було вдержатися, то можна було втекти тим льохом у

ліс, а тоді поминай, як звали.

У самих валах, довкруги невеликого майдану, містилися будинки й стайні та склади на хліб і пашню, бо Чуб завів своє хазяйство. Зараз за редутую, по другу сторону ріки, були розлогі поля з усяким хлібом і пасовиська для товару й коней.

В редуті був військовий січовий порядок. Були поготівля й сторожі. Як лише сторожний козак помічав небезпеку — давав умовлений знак. Тоді робітники утікали з поля, скотарі й конюхи заганяли товар і коні всередину редуту. Підносили міст і зачиняли ворота. Ця редута стояла близько буджацької орди, й частенько стрічала непроханих гостей оловом.

Згадати б ще, що крім хати всі будівлі були вкриті землею, й ніяким способом не можна їх було іззовні підпалити.

Ніхто тут не дармував і не нудьгував. Кожний мусив робити, до чого його приставили. Робота була розложена на кожну годину, а хто би зробив не так, стрінувся з твердою рукою Касяна, який побоїв не жалувал.

Сотник Іван Чуб, чоловік п'ятдесяти років, невеликого росту і кремезний, довгі роки працював і думав над тим, як свою редуту зробити нездобутою. Завжди щось уліпшував і щось нового додавав. Його зброївня мала всього подостатком, а хліба, солоної риби, в'яленого м'яса, меду, було стільки, що можна було перетримати облогу цілий рік, коли не більше.

Слава Чубової школи розходилась по цілій околиці. Охотників було стільки, що сотник не міг вибрати, бо більше, як стокілька людей не хотів приймати.

Касян завів такий порядок, що одні йшли до хазяйської роботи, других вправляв у воєнній ремеслі: вчилися їздити на коні, стріляти в ціль, поводитися з гарматою. Так було щодень. В неділю і свята спочивали, читали Святе письмо тощо.

Крім людей, сторожили редуту ще й собаки, яких було кілька. То була незвичайна порода собак сильних, розумних і чуйних. Такий пес заїдав на смерть вовка, а татарина занюхав здалека, їх не припинали, бо своїм нічого не робили. За ворогів вважали самих татар.

Сам сотник, славний низовий лицар, був м'якої вдачі. Хотів, щоби кожному було добре. Любив поговорити і пожартувати, і для того може би не вспів завести воєнної карності, якби не старий Касян. Той завжди дивився на всіх бісом, був непривітний, воркотун і дуже строгий до себе і других. Ті супротивні вдачі двох людей доповнялися дуже добре. Не раз, як Касян починав воркотіти, то сотник тільки махав руками і втікав у світлицю. Касянові було все вільно. Зате ніхто так не їздив на коні, хоч би який дикий, ніхто так у ціль не потрапив, ніхто так роз'їзду не провадив, язика не дістав, як старий Касян. Козаки вважали Касяна за характерника, дуже його боялися, але поважали його за його лицарські прикмети. Відважний, що самого чорта б не злякався. Не завагався б піти до самого Царгорода і висмикати султанові бороду, коли б йому сотник це приказав. Але й кожний йому підчинений мусив виконати приказ, хоч би прийшлося і голову покласти.

Тому-то з Чубової редуту виходили славні лицарі, і на Січі мали велику пошану. Наші кульчичане попали сюди взимі. В цю пору не виїздили роз'їзди.

Займались роботою домашньою. Уїжджали коней, молотили збіжжя, мололи борошно, заходили товар і ходили на лови в ліс. Робили припаси на літо.

Увечері сходилися всі в курінь: і тут не було теж без роботи. А при тім співали пісень та

розказували усячину, або читав один Святе письмо, а всі слухали, хто стругав дещо, кравці шили, ткачі ткали полотно або сукно — ніхто не був без діла. Сюди заходив і сотник. Аж дядько Касян вийшов на двір, поглянув на зорі, а коли пізня пора була, кричав з порога:

— Досить того, спати пора!

Кожний кидав свою роботу, відмовляв молитву і лягав на лежанку.

Наші новики мусили вчитися кінної їзди. Коли перший раз посідали на коней, то ціла громада аж за боки бралась зі сміху.

— От жаби! У козацтво преться, а на коні сидить, мов гуска на вербі. От вчені! На бандурі грає, а до коня треба його прив'язати. Татарин тільки дмухне, вже тебе нема.

— Та не сердься так, дядьку, поки б він мене здув, то я його дмухну стрілою — каже Петро.

— Ов, хвали мене, роте, бо тебе розірву.

— Це не хвальба, дядьку, а суцця правда. Коли прикажете, то можу піти об заклад, що поцілю в місце, де мені наперед прикажете.

— З дурнями не закладаюся, — воркнув Касян.

— Може, я й дурень, а з луком знаю обходитися краще інших.

На те каже сотник:

— Добре, я піду з тобою об заклад, коли поцілиш в оці двері.

— Не так, пане сотнику. Ми напишемо на дверях вугликом колісце, а я потрафлю звідсіля десять разів.

— Ти, мудрагелю, глумишся з мене, — каже сердитий Касян. — Я залежуся з тобою, але так, що на десять разів не поцілиш ані разу, вчищу тобі десять прутів на спину оцією рукою.

— То коли йде об заклад, то мусило б бути те таме й навпаки. На десять разів скільки разів поцілю, стільки ж би вам, дядьку, прийшлося хіба від мене відібрати прутів на спину.

— Ех, то язиката шельма, — сказав Касян.

— Ні, я закладаюсь на правду, — говорив сотник. — Що ставиш?

— Ставлю червінця, бо більше не маю.

— А я ставлю коня, якого собі сам вибереш.

— Мені краще кожух придався би, бо мій десь у снігу пропав.

— Хай буде за першим разом кожух, за другим кінь, за третім шабля.

— Отже, до трьох разів. Та ба, у мене лук є, та стріли пропали. Товариші, напишіть на дверях колісце, таке завбільшки чоловічої голови.

Сталося це миттю, бо всі були дуже цікаві. Петро вийняв червінця і дав Касянові на руки.

Петро приніс свій лук, подали йому три стріли.

— Ні, — каже сотник, — давай десять. Заклад був, що на десять стріл має три рази втрапити.

Петро поставився. Перші три стріли попали в колісце, одна при другій.

— Мистець з тебе, небоже, виграв ти. Йди ж тепер у стайню й вибери собі коня. Будуть з тебе люде. Касяне, віддай йому червінця.

А Петро каже:

— На конях я не знаюся. Я прошу дядька Касяна, щоб для мене коня вибрав, з кожухом то я скорше дам собі раду.

— Не так, хлопче, тобі два коні належиться, бо ти три річі виграв.

— Коли ласка, то цей кінь буде для мого побратима Марка.

— Ні, це для тебе обидва. Побратим нехай сам доробляється. А що він уміє?

— Вміє Жмайлову штуку на шаблі, — підхопив Петро, — тільки не знаю, чи здужає ще, бо дуже охляв у тій недузі.

— Я попробую, — каже Марко.

— Виступай котрий! — говорив Чуб.

Знайшовся охотник. Принесли шаблі, а Марко показав таку саму штуку, як тоді в бурсі.

— Далєбі, Жмайло, — говорив владуваний сотник. — Пізнати птицю, з якого гнізда. Марку, йди вибирай і собі коня. Будеш мати й кожух новенький.

Касян пішов з хлопцями до стайні. Старий говорив:

— Я гадав, що ти один з другим хоч вчений, а в лицарстві незнайко, так бачу, що ні... Добре. Тепер я вас сам вчитиму, як на коні їздитися.

Довкруги редути в степу стільки напало снігу, що не можна було туди на коні пускатися. Коні западали по груди й не хотіли йти. Треба було їздити всередині редути по майдані, звідки сніг відгорнули.

Касян вчив хлопців щодня, й був з них вдоволений, хоч ніколи не переставав воркотіти й сердився за найменшу похибку. Хоча їх поважали всі й любив їх сотник, Касян ні в чому не змінився й так строго й суворо поводився з ними, як і з іншими.

XIII

Зараз по Йордані заповів Касян лови в великім Чубовім лісі. Такі лови відбувалися кілька разів зимою, а то інколи й літом. Козаки готувались на це, як на яке свято. В лісі було повно звіра, і то грубого. Були тут цілі стада оленів, цапів, диких кабанів, можна було стрінутися з ведмедем і диким котом. На тих звірів полювали хіба лише взимку, бо їх ловлено задля хутра, яке відтак сотник продавав приїзним купцям.

Як лише стало на світ заноситися, Касян поділив козаків на гуртки й порозсилав на призначені

місця. На лови йшов сотник теж. Лише молодики мали остатись в редуті, а це дуже не подобалося Петрові. Він зайшов до сотника й каже:

— Пане сотнику, невже ж і я мушу остатись в редуті? А мені б так хотілося поспробувати мого лука. Вже більше двох літ його маю, та лише раз довелось мені застрелити цапа, як ми з Острога втікали.

— Лук — то заслаба зброя на грубого звіра. Добре, ти підеш з нами на лови, але візьми рушницю. Там можеш і з кабаном стрінутися.

— Кабанові теж дам ради з лука.

Сотник запорядив, щоби й обидва кульчичане пішли на лови. Марко взяв рушницю, а Петро таки пішов з луком, узявши двадцять добрих вибраних стріл

Зі сходом сонця були вже всі в лісі. Снігу було повище колін. Зверху він трохи примерз, однак не так, щоб чоловік наверху вдержався. Як поставали на місцях, Касян заграв у сурму і розпочались лови. Козаки з другого боку стали викрикувати. Вони звіра полошили і наганяли на стрільців.

Петро стояв під грубим буком. Коло нього зараз стояв Марко, далі — сотник, а з другого боку — Касян.

На Касяна вийшов великий олень. Побачивши чоловіка, він став, потряс своїми великими рогами і став фучати. Петро побачив щось такого, чого дотепер не доводилось бачити. Касян не мав рушниці, лише невеликий ніж. І по-мистецьки він тим ножом орудував. Відвів праву руку назад і викинув ніж, котрий улучив оленеві в самі груди. Олень підвівсь на задні ноги вгору, заричав страшно і повалився на землю. Тепер підступив до неживого оленя, вийняв ножа і обтер його об шерсть звіра. "От такої штуки навчитися б; це краще, чим мій лук", — подумав Петро, але в тій хвилі, порючи великою головою сніг на всі боки, йшов на Петра великий кабан. Він фучав люто, що вигнали його з логовиська серед морозу. Петро нап'яв лук і вижидав хвилі, коли кабан обернеться до нього боком. А тим часом кабан ступав щораз далі. Окружився цілий сніговим порохом, начеб у хмарі. Петро скрикнув, і кабан справді подався вбік. Тепер прицілився Петро і випустив стрілу. Вона поцілила кабана під лопатку. Кабан підскочив угору і лише тепер побачив свого ворога. Стріла стирчала йому в боці, і він кинувся в сторону Петра.

— Втікай на дерево, — кричав Касян, біжачи з усієї сили з ножом. Та вже було запізно. Кабан вдарив рилом Петра і підкинув вгору. Петро впав на землю. Здавалося, що йому буде амінь. Сотник і Марко аж скрикнули і стали щосили бігти на підмогу.

— Пропав хлопець! — крикнув, бо саме тоді скочив кабан на Петра, який не міг видобутись із снігу. В ту хвилю надбіг Касян. Надлюдською силою піймав кабана за оба уха. Ножа держав у роті. Кабан виривавсь з усієї сили, намагаючись зачепити іклом. Та Касян держав його своїми жилавими руками, мов кліщами. Відтак виждав хвилю, вихопив правою рукою ніж з губи і штовхнув кабана під ребро, в саме серце. Кабан захарчав і повалився на землю неживий. Позбігалися на те диво інші козаки, що стояли близько. Ніхто навіть не прочував, щоб у того старого сухого козака стільки сили взялося, бо, говорили всі, легше вола за роги повалити на землю, чим кабана вдержати за вуха.

Касян віддихав тяжко, обтираючи одягу з крові. Петро встав на ноги, приступив до Касяна і поцілував його в руку. Те саме зробив і Марко, котрий гірше налякався, як Петро і трясся, мов у лихорадці.

— Чей же хоч раз признаєшся, — каже Касян до Петра, — що лук не на дика. Був би тобі тельбухи випустив. Ну, чого поставали? На місця! — крикнув на козаків. Усі порозходилися.

Лови пішли далі. Петрові пощастило, що вбив ще два цапи й оленя.

На сотника вийшов дик, і він його відразу положив з рушниці. Стріл загудів по лісі. За тим почулось ще кілька стрілів. В другім кінці дались чути крики. Туди побігли всі й застали таке, що кілька козаків із собаками обступили ведмедя. Пси присікалися до нього, торгаючи за кудли. Козаки сміялися та радились, як до нього взятися. Ведмідь певно не втече. Один хотів стріляти з рушниці, та інші не дали.

— Подожди, Охрїме, шкода псувати; ану хто піде на нього з ножем? Говори! Поки хто знайдеться, то собаки порвуть на ньому хутро.

— Подождіть, я піду, — говорив молодий кремезний козак. Він скинув рукав кожуха з правої руки. Підступив до ведмедя, який стояв на задніх ногах, а передніми обганявся від собак, мов здоровий хлоп. Побачивши нового ворога, не зважав уже на собак і пустився, ревучи люто, на козака. У нього був отворений червоний рот з білими зубами. Козак миттю впхав ведмедеві в рот руку, обвинену рукавом кожуха, а правою встромив йому ніж у серце. В саму пору ухилив голову, з якої злетіла шапка, бо ведмідь був би його зачепив за пошиття.

— Козак з тебе, Панасе! Далєбі юнак.

З противного боку надійшла партія козаків, що робила галас у лісі. Лови скінчилися. Касян послав додому по вози. Лови вдалися гарно; привезли два кабани, ведмедя, два олені, кілька цапів і лисів.

Того дня не було іншої бесіди, як про лови. Всі дивилися на старого осавула з пошаною. А він анічирк. Знову сердитий воркотун дивився на всіх бісом. Коли зійшлися увечері до куреня, пішла розмова за сьогоднішні лови.

— Воно пішло б було краще, коли б менше снігу було... Як тут ловити, як треба по пояс в снігу бродити?..

— Тут ще у вас не великі сніги бувають, а там, у нас, на Полїсї, то як звалить сніг, то так занесе хати, що треба людей лопатами відгрібати.

— От не говори так, я такого снігу ще не бачив, щоб хату цілу засипав.

— А я такий сніг бачив, що не то хату, а ратушеві вежу засипало, — каже Петро.

— Як? До верху?

— До самої шпички тої, що на вершку вежі поставлена.

— Це вже неправда.

— Як неправда? Ось послухайте, як то було. Раз у Самборі падав сніг, більше як місяць безупинно. Старі люде не пам'ятали такого, й декому здавалося, що господь хоче заморити світ потопою зі снігу. Нанесло стільки, навіяло, що засипало ціле місто, а з ратушевої вежі сама шпичка осталася. В той поганий час випала одному шляхтичеві в Кульчицях потреба до Самбора. Осїдлав коня, закурив люльку і їде. Байдуже йому. Переїхав Дністер, дивиться, а міста немає, лише величезна гора снігу. Що робити? Місто буде під тою сніговою горою, під

землею не провалилося, їде він далі, сніг примерз, кінь не западався, рветься вгору, мусить десь доїхати. Дивиться, а на середині стоїть шпичка з ратуші. "Ну, слава богу, що я не заблудив". Прив'язав він коня до тої шпички, а далі, як стане порпатися вниз, як стане порпатись, аж добрався до знакомого міщанина, в якого полагодив свої орудки. А тим часом, поки це та те, засвітило боже сонечко, подув теплий вітрець і сніг геть стаяв та поплив у ріку. Виходить шляхтич той на ринок, а його коник висить у повітрі на тій шпичці та хвостом від бджіл обганяється. Бачить шляхтич, що не жарти, що коня муха закусає, дає пахолкові городському золотого, щоби виліз на вежу і коня відрізав. Пахолок поліз, як різне ножом по уздениці, а кінь бебех униз.

— Забився?

— Куди там! Шляхтич наставив шапку, і кінь попав йому в саму середину.

— Ха-ха-ха-ха! — стали усі реготати. Касян не вдержав своєї поваги і реготався з іншими.

— Здорово ти брешеш, небоже, та скажи мені, звідкіля там бджоли взялися?

— Ось як воно було, дядечку, зараз скажу. Городський сторож держав на вежі кілька пнів бджіл, котрі якраз тоді зароїлися.

Тоді настав ще більший регіт, аж стіни куреня тріщали. Старий Касян поплескав його по плечі та й каже:

— З тебе характерник вийде, лише не берись більше в кабана стрілою стріляти. Не жаль мені, що тебе сьогодні з біди вирятував. Я ще зроду так не сміявся, як сьогодні. Спасибі, що душу розвеселив.

— Розкажи ще що, Петре, далєбі! — говорили козаки.

— Вже пізня пора, і дядько Касян нажене нас спати.

— Сьогодні-то й дядько Касян нічого не скаже.

Касян не говорив нічого. Підпер обома руками свою стару голову і важко задумався.

— Коли так, то слухайте, — каже Петро. — Говорив я за сніг, тепер розкажу вам за воду, бо сніг і вода — то одне. Слухайте. У нас є ріка Дністер. Вона дуже химерна. Є ріки поважні, от наш Дніпро-Словутиця, якого я, нігде правди діти, зроду не бачив. Він поважний, статечний, от якби наш дядько Касян, дай йому боже вік довгий. Дніпро пливе з повагою до моря, як необережного кого на собі зловить, то не пустить, але щоб він аж на берег виходив і людей або кого ловив, — то ні. А наш Дністер, лише коли б трохи води прибуло, зараз пнеться на берег і хапає що попало, коли не чоловіка, то скота, то бодай віхоть соломи, аби лише з порожніми руками до моря не плисти. Він собі дуже химерний, та це не триває довго. Не стане води, а він знову останками з камінцями бавиться, та й муркоче, наче кіт, що мишу зловив. Отож одного разу, во время оно, прибуло з весною більше води, і давай гуляти по-своєму. А в ту пору гнав один вірменський купець воли у Краків чи Львів — не знаю. Дністер якраз розгулявся і всі воли йому забрав, як через річку їх переганяли. Вірменин переходив кладкою, і його забрало. З тяжкою бідою чепивсь мотуза, що йому підкинули, і він вирятувався, але такий мокрий, як хлющ. Занесли його, сердегу, до поблизького панського двора. А в тім дворі чорт завів своє володіння й коверзував по ночах так, що ніхто не міг видержати. Знайшлись смільчаки, що завзялися з чортом погерцювати, та кожного з них найшли вранці без голови.

Про те знав той вірменин, але не міг нічого говорити, бо сливе живий був. Про ту ніч страшну розказував він сам мені ось як: "Зразу, — каже, — я заснув і прокинувся аж десь коло опівночі, саме в чортову годину. Слухаю, аж ось свистить. Еге, думаю, це чортяки по мене приходять. Що ж мені було робити інше, як молитися? Бо я так задеревів зі страху, що ні ногою, ні рукою не можу рушити. А воно все свистить. Раз біля вікна, то знову біля дверей, то десь в печі. А я молюся, та душу господові поручаю. Чортяки сходяться з різних боків. Говорю всі молитви, вже й "Вірую" проговорив, а воно вже мені під подушкою свистить. Мені виступає зимний піт на чоло, ось моя остання година. Проговорити би ще "Ослаби, остави", і якраз господові душу віддати... Не договорив я ще половини... слухаю, а то мені так в носі свистить..."

Знову настав страшний регіт. Дядько Касян відвів руку від голови, і сам за боки держався від сміху.

А Петро замовк і ні вусиком не моргне.

Касян підступив до Петра, поцілував його в голову і каже:

— Спасибі, синку, стократ спасибі! Давно я, дуже давно не сміявся, здавалось, що й забув сміятися, аж ти мене розвеселив.

— Що ж вам, дядечку, такого сталося, що ви й сміятися забули? — питали осмілені тепер козаки, бо таким вони Касяна ще не бачили.

— Діти мої любі, не дивуйтеся мені, старому, що я для вас такий суворий буваю, та хто таке перейшов, як я, той на віки вічні розбратався і зі сміхом, і з веселістю. І я був молодий і веселий, і до мене світ божий усміхався. І радів світом, кожною ростинкою, що з весною до сонця божого свою голівку повертала. Аж настала для мене страшна хвиля. На її спогад мене мороз проймає.

— Та розкажіть нам, дядечку, будь ласка, — говорили молоді козаки, цілуючи старого по руках. Старий знову задумався і не говорив нічого.

— Я молодо оженився. Зажили ми з жінкою молодою в одній балці. Що вам з того, як вона називається. Вона для мене раєм була. Ми поробилися й придбали таких статків, що більше собі і не бажали. Було у нас двоє діточок. Донечка Настя, семи літ, і п'ятилітній хлопчик Івась.

Наслав на нас чорт загін татарський. Хто знає, звідкіля він прийшов, бо мій зимівник не був при шляху, і добре був закритий у гущавині. Наскочили нас ненадійно. Я оборонявся, як лев, поки мене зацідив татарин ломакою по голові. Я впав без пам'яті на землю і не знав нічого, що робилося. Як я прочуняв, то побачив таке, що краще було вмерти. Моя хата і клуня догорали. Скота ані сліду. Не було ані моєї небоги, а двоє моїх діточок, безвинних янголят, лежало недалеко з розбитими голівками. Жінку, відай, повезли в ясир, і ніколи я її вже не побачив. Підвівся я насилу, викопав оцими руками яму і поховав моїх соколят, а сам пішов у світ за очі. Опинився я на Запорожжі у Січі. Тут я сидів так довго, поки не вивчився від одного старого діда татарської мови. Перевдягся я за татарина, помазав тіло горіховим відваром і з тим пішов у Крим за моєю небогою шукати. Перейшов його вздовж і поперек. Ходив по тих городах, де ярмарки на християнських людей відбуваються. Надивився я на людське горе-муку, та не знайшов того, чого бажалося.

Від тої страшної ночі не покидав мене сум ніколи, і не покине, хіба що стільки татар-зłodіїв наб'ю, що моя помста насититься...

Касян замовк і задумався. Всі мовчали. Аж Касян прочуняв, обтер очі рукою, либонь плакав, і сказав твердо:

— Хлопці, пора лягати спати.

XIV

Усюди ми бачили весну, та усюди вона інакше виходить: не так у городі, як на селі; не так у горах, як у степу. І не кожному прийде на думку стежити за її приходом і розвитком. Зачинається від прибільшування дня. Сонце йде щораз вище, воно набирає сили, і дужче гріє. Від того тане сніг, зима бореться з літом і змагається не попускати свого володіння над землею. Буває боротьба дуже завзята. Ще не раз сипне снігом, зимний вітер повіє, та таки весна переможе. Приходить теплий вітрець з далеких сторін, забирає з собою усю вогкість і жене далеко на північ. Річки й потоки набирають жовтої води і несуть останки зими геть до моря. Показується перелітна птиця. Крюкають журавлі, лопотять та погегують дикі гуси. Злітаються бузьки і бродять по болотах за жиром. Десь-кудись покажеться зелена травка, покажеться вчасна квітка. Деревя випускають пуп'янки і все так переміняється. Де недавно була біла плахта снігу, тепер простираються зелені коври. Під небесами жайворонок свою пісеньку до бога-творця защебече, а тут по болотах скиглить чайка, відзиваються цілі стада жаб, як лише сонце піде на супо-чинок. Хазяїни лагодять плуги та борони, із хат висипаються веселі діти, радіючи, що можуть вийти на світ божий. Оживає надія у серці кожного на краще, вільніше життя.

Та не все так бувало на божому світі. Наші батьки не все раділи весною, бо то була пора лихоліття татарського. Не один вітав весну з тим почуванням, що це його остання весна буде. Бо то була пора татарських набігів. Як лише сніг стаяв, вода сплила і теплий вітер сушив степ, коли стало трави попасти коні, голодна орда бігла на Україну поживитися. Збиралися поганці в купи, ладили коней, зброю і сирівці ясир в'язати, та в свій поганій край, мов товар, гнати.

Так було кожного року на весну. Це знав добре український народ і ладився до оборони. Сподівалися того і в Чубовій редуті і, як лише конем можна було проїхати, виїздили роз'їзди в степ зорити за рухами орди. Виїздили в різні сторони. Ночами бачила сторожа з високого валу попал від пожарів на обрії, то татари так давали хрещеному мирові знати, що вони вже при своїй поганій роботі. Бережись, християнський народе! Не одна твоя оселя піде з димом, не один головою поляже, не одна людина в татарські пута попаде, і не побачить більше рідної України, і його не побачить, не приголубить рідна ненька. Сторожа, бачачи далекі попали, хрестилася та молитву відмовляла: "Хорони, господи, мир хрещений".

Їздили щоднини роз'їзди, по кілька миль далеко і верталися ні з чим.

Аж одного дня вернувся роз'їзд із півночі і сповістив, що татарський загін розтаборивсь по цім боці Бога, якихось дві милі від Чубівки. Із табору було чути плач і крики. З того міркували, що татари ясир везуть.

Сотник порадився з Касяном. Поки можна було на щось рішитися, треба було гаразд розвідатися, яка там сила і чи дасться їм ради. Касян рішився поїхати сам на розслід і з невеличкою дружиною вибрався під вечір. Ждали на нього досвіта. Сторожа пильно зорила за ним з валів. Всі дожидали нетерпеливо. Цілу околицю закривала мряка, як почувся від степу тупіт коней, а за хвилю гукнув старий Касян козацьке гасло:

— Пугу, пугу!

Всі пізнали Касяна. Забряжчали ланцюги і спустили міст.

Касян віддав коня козакові й пішов до сотника.

— Дамо їм раду: це не орда, а табір. Орда пізніше наспіє. Табір вижидає на орду, бо розтаборився неабияк і шатра порозпинав. В таборі є досить награбованого добра, є і бранці. Треба на них скочити, поки орда наспіє. Вони з Поділля вертають. Безпечними почуваються, бо і сторожі не поставили, я підповз під сам табір і їх розмову підслухав. Я лежав недалеко татарської арби і добре чув. Так само непомітно відійшов я до своїх, та й ось ми. Коли нападати, так не гаючись, бо цілому загонові в чистому полі не дамо ради.

— Як так, то так, — каже сотник. Він вийшов до куреня й запорядив так: — Нинішнє поготівля остане в редуті. Слідити пильно й не спати. Налаштувати всі гармати. Може, ми вернемо аж уночі, тому треба нам мати гасло: "Київ", відзив: "Колоти". Тямте! Хто не скаже гасла як слід, пали з мушкета. Решта козаків — сідлати коней і поживитися. Не завадить яку паляницю взяти в кишеню, бо татари не запросять обідати. Скажіть кухареві, щоби наварив багато страви, дай боже гостей-бранців. У Чуба ніхто не сміє бути голодний.

Пішли до куреня, поїли що попало й вже сиділи на конях. Ватага складалася з вісімдесятьох людей.

Відчинили браму, спустили моста, й ціла чета висипалася з редути, мов з рукава. Оставші в редуті козаки супроводжали їх зором, поки не запали в степ далекий. Попереду їхало двоє козаків. Вони мали дати знать, коли би що помітили. Попереду чети їхав сотник з Касяном. Вони між собою радилися, як їм робити. Доїхали так до річки Бога, й тут запали під берегом, начеб під землю провалились.

— Як нас лише татари не помітили, то ми виграли, — каже сотник.

— Не могли нас помітити, бо це ще дуже далеко, й мряка нас прислонювала.

Сотник дививсь по небі.

— Сьогодні погода буде. Ми під'їдемо до табору й підїдемо під берегом до заходу сонця.

— Розумію, і я так думав, — каже Касян, — над'їдемо від сонця, то побачать нас аж під табором.

Довгенько їхали понад воду, під берегом, довгою варівкою, кінь за конем.

Сотник зліз з коня, підповз під берег і розглядав татарський табір. Звідсіля доходив гамір і плач бранців. Сотник каже:

— Ще того нам треба було, чорт татарина до ріки несе.

— Ми його спрячемо так, що не побачить свого улуса.

— Справді. Та поперед усього треба нам його гаразд випитати, заки пірне у воду. Пильнуй його, Касяне, ти мистець ловити "язика".

— Ми задалеко заїхали. Піймаємо одного злодія, прийде десять, як той не верне, і нас відкриють. Мерщій завертайте, ось там на закруті. Я тут остану.

Завернули коней і поїхали назад, аж скрилися за закрутом.

Касян сидів під берегом за кущем і чатував. Татарин, не прочуваючи лиха, зсунувся з берега й пішов з кожаним мішком черпати воду. Касян підокрався, мов кіт, і піймав татарина за карчило:

— Як крикнеш, — каже до нього по-татарськи, — зараз заріжу. Не надумуючись довго, накинув татарина на плечі й побіг до своїх. Татарин налякався, що слова не міг промовити.

Касян, держачи ніж у руці, став його розпитувати. Довідались, що зараз, з весною, вибралась орда на Поділля. Пограбили кілька сіл, набрали добичі та ясиру й тепер вертають. Наперед послали табір, а орда скочила ще на бік за здобиччю. Сюди мають прийти завтра й тоді переправляться на правий берег Бога.

— Дурні ви, — говорив Касян. — Вам було вчора так зробити. Чи ви не знали, що тут недалеко стоїть фортеця?

— Ми знали, та ми не сподівалися нападу, бо все ж до фортеці далеко.

— Зв'яжи його, Пархоме, й пильнуй, щоби не втік, бо наробив би нам бешкету.

У тім місці перестояли, аж сонце стало хилитися до заходу. Яркі промені сонця освітлювали цілу околицю. Тоді рушили на давнє місце й повиїздили на берег.

— Клином, — скомандував сотник.

Уставились у клин. Напереді став сотник із Касяном, відтак ставали козаки один за другим, віддаляючись щораз далі, достоту, як ключ журавлів.

— Боже нам помагай! — Сотник перехрестився й рушили з місця. Зразу їхали ходю, далі — підтюпцем. Татари їх не помітили, бо сонце з того боку не давало дивитись.

Як були вже близько табору, сотник крикнув:

— Списи в руки й скоком!

Задудоніла земля. Козаки крикнули: "Слава богу!" — й, мов сокирою, вбились у татарський табір.

Татари не могли зміркувати, що з ними сталося. Мало хто боронився. З криком: "Шайтан!" — кожний ховався під вози, по шатрах. Козаки перевертали шатра, ганяючись поміж вози, й кололи, кого попало. Навіть ті, що під арби поховались, не минули смерті. Бранці, побачивши своїх спасителів, підняли великий крик з радості. Один другому помагав розв'язувати сирівець. Помагали собі зубами, заки козак подав їм ножа.

— Бранці! — кликав сотник. — Сідайте на арби. Хто міцніший, женить скот. Мусимо перед ніччю бути в редуті, бо орди йно що не видно.

Козаки й бранці стягали татарські шатра, впрягали коней, до арбів зганяли товар і коні, — й так ціла валка, околена козаками, вертала в напрямі редути. Касян їхав з самого заду.

Як прийшли під ворота Чубівки, то вже було темно. На ясному небі показувались одна за одною зорі. Від заходу ще тільки рожевіло небо. По болотах залунали цілі хори жаб. Здалека чути було летючі стада диких гусей.

Обмінялись гаслами, а тоді заскрипіли ланцюги, впав міст через рів, і відчинилися важкі ворота.

— Що чувати? — питає сотник.

— Усе гаразд, пане сотнику. Було спокійно.

На майдан редути заїздили татарські арби з жінками й дітьми. Загнали товар і коні. Стало так глітно, що нікуди було поступитися.

— Що ми з тим цілим крамом зробимо? — журився сотник; а на те Касян:

— Маємо порожні стодоли. Позаганяємо туди товар, а опісля піде все пастися,-тепер весна.

— Не буде нам спокою цього року. Татарва нам цього не подарує, що їм сьогодні виладили. Що нам з бранцями робити? Відсилати їх додому небезпечно.

— І тим нема чого журитися. Заоремо трохи більше степу і хліба не бракне.

— Порядкуй же тут, Касяне, а я навідаюсь до кухаря. Треба тих бідних нагодувати, бо, певно, добре голодні. Запорядкуй, щоб те все трохи попрятати. Коли б так зараз татари до нас навідалися, то далєбі подушимося всі.

На приказ сотника запалено смолоскипи. Кухар виносив з козаками з куреня цілі казани теплої страви та оберемки хліба.

— Люде добрі, поживайте здорові, що бог дав.

Не треба їх було довго просити. Народ кинувся на страву, розбирали коритця й сідали по кутах. Хто не мав ложки, брав жменю. Матері годували та заспокоювали плачучих діток. Сотник казав їм дати по михайлику меду.

— Касяне, зараз по вечері понаганяй їх спати. Мені аж лячно, що тут стільки народу. Я все ще сподіваюся непроханих гостей, а цілий порядок перевернувся догори дном. Гляди, щоб наші нічого не пили. Ще би нам лише цього треба було. Треба поготівля здвоїти, коли б лише ординці показалися, створити заставу і пустити воду з ріки.

— Чого ти, пане сотнику, такий сьогодні схвильований? — говорив Касян. — Сам кажеш, що твої редути татарин не візьме. Чого ж боятися? Ще й між бранцями знайдемо людей, охочих до оборони. А зброї і пороху буде у нас доволі.

— Моя душа щось недобре віщує. Ми зачепили собі чорта, а глота в редути мене страшно дратує. То все підійме крик і буде попід ноги плентатися та заважати.

— Годі ж їх у степ вигнати...

— Цього я не кажу, але ти завчасу йди поміж бранців та вибери путніших людей. Я тепер піду на хвилю спочити, бо мене сон бере. Опісля я тебе зміну.

— На якого диявола брали ми татарів у полон! Який з них пожиток?

— У літі треба нам буде робітника. Ти їх запри у льоху та постав сторожу.

— Звідкіля стільки сторожі набрати? На валах — сторожі, від ліса — сторожі, поготівля ставляй, посилай на роз'їзди, — звідкіля людей взяти?

Сотник уже не чув того воркотіння, бо пішов у хату. Його приказ мусив бути виконаний, бо й ще дехто з козаків його чув, а Касян не хотів перед своїми учнями показувати, що прикази старшин можна знехтувати, Касян був би найохотніше казав полоненим татарам поскручувати

в'язи.

Згодом стало усе стихати. Бранці позасипали. Сторожі козаки ходили по валах. Касян таки на майдані редути поклався на кожусі...

Нараз посхапувалися собаки і стали непокоїтися, а далі побігли, гавкаючи до брами. Касян наслухував. З валу кликнув сторожний козак:

— Пугу, пугу!

В тій хвилі поцілила його стріла, і він повалився на землю, стогнучи.

Касян вже був на ногах, скочив на вал і звідсіля побачив щось неждане: редуту обступила ціла хмара татар. Заки здужав збігти з валу, почув скрипіння ланцюгів. Якісь чорні постаті спускали міст.

— Сурмач! Труби... — не докінчив слова, бо в тій хвилі почув петлю на своїй шиї, і заки вспів зняти її рукою, вона затяглась, і Касян повалився на землю. На нього налягло кілька людей і стали в'язати, його душила петля. В голові шуміло, а очі вилазили наверх...

Та в тій хвилі послав йому бог таких оборонців, про яких і не думав. Йому на підмогу прискочили собаки. Лиско й Султанка, як занюхали татар, прискочили й кинулись на ворогів. Татари їх не сподівалися. Султанка хватила татарина за ногу і вп'ялила свої здорові зуби, аж татарин завив з болю. Лиско скочив другому татарині до горла і повалив на землю, аж прогриз йому гортанку. Касян, маючи вже свобідні руки, здійняв петлю й підвівся. Він гатив довкола себе кулаками, мов довбнями.

Касян побачив щось таке, що його аж заморозило. Татари силкувалися відчинити ворота, лиш їм те не йшло.

Те все відбулося біля брами серед метушні, але без крику. Крик Касяна за сурмачем прогомонів безслідно. Вартові пильнували валів і не знали, що тут твориться, бо всюди залягала густа мряка. Касян добув пістоль із-за пояса і стрілив на тривогу. Від того посхапувалося все із першого твердого сну. Надбігло поготівля і кинулося до воріт, куди пхалися татари, силкуючись виломити важкі ворота.

Один з перших, що вискочили з куреня, був Петро. Він чув під воротами метушню і галас, та нічого не бачив. Побіг на вал і запалив смолоскип, відтак запалив бочку зі смолою, яка тут стояла з порохом льонтом.

Бухнуло великим полум'ям і стало ясно в цілій редуті. Татарва заревла пекельним голосом і рвалась у браму, як нетлі до світла.

Поготівля стала до оборони й стала густо стріляти з рушниць. Та тим не можна було ординців здержати. Вони пхались густою даною через міст, поломили поруччя й стручалися в рів, де калічилися на гострих стовпах.

Сотник прокинувся зі сну й вибіг босий, у своїй куцїй кожушині, на майдан.

Напад був такий нагальний, що всі потратили голови. Вартові не знали, що їм робити: чи бігти на підмогу, чи пильнувати валів.

Тоді Петро задумав щось на власну руку. Прикликав кількох молодиків, пішли під шопу й

виточили звідти гармату.

— Хлопці, беріть порох і сіканці, давай льонт.

Затягли гармату, мов сикавку, під браму й налаштували сіканцями.

— Геть сюди, козаки, геть від брами на майдан! — кричав Петро. — Я гармату поставив.

Козаки подались миттю взад. Татарва рванула за ними, й наповнила густо перехід під валом. У цю діру звернув Петро гармату й приложив льонт до запалу. Було це в ту хвилю, як кільканадцять татар висипалося на майдан.

Гукнув стріл, мов у бочку, й аж оглушив усіх. Навіть ті татари, що вспіли на майдан дістатися, замість кинутися на обслугу гармати, поставали, мов вкопані.

— Давай другу гармату, — кричав Петро. — Стріляймо наперемінку!

Заки те сталося, гукнув другий стріл. Перехід завалився трупами й раненими. Тут був страшений крик, що лунав глухо, наче з бочки.

— Бий собачих синів! — кричав Касян.

Козаки кинулись на горстку татар і били, чим попало. Касянові подав хтось великого келепа. Настала різня.

Петро налаштував гармату залізною кулею. Вона пробилась крізь трупи й ранених і попала аж на міст. За тим пішла друга, третя...

Петро віддав льонт пушкареві й пішов ік хаті, бо почув, що йому кров лице заливає. Хтось утяв його шаблею по голові. Міг у замішанні хтось зі своїх його скалічити.

Сотник стояв недалеко хати й дивився на храбрування своїх бравих борців. Не знав, що з ним твориться. Аж почув, що за його плечима щось тяжко впало.

Сотник оглянувся. На землі лежав неживий татарин, а над ним стояв Петро з скривавленим ножом:

— А це що?

— Нічого, — каже Петро, обтираючи кров з лиця. — Я йшов саме до куреня, щоби перев'язатися, бо кров мені очі заливає, та побачив, як татарин підвівся з землі й хотів тебе, пане сотнику, ножакою штовхнути ззаду. Я його випередив і зробив йому те саме.

— Хлопче, тебе ранено.

— Нічого, коли ще на ногах стою. Трохи хтось шкуру здряпав.

— Ходи, я тебе перев'яжу, тут тепер без нас обійдеться.

Пішли в хату. Показалося, що рана була значна. Шабля на шапці задержалась. Якби не те, то був би йому голову розчерепив. Так говорив сотник, засипав рану порохом і перев'язав полотенцем.

— Ти вже там не ходи, без тебе обійдеться. Ми, слава богу, татарву відбили. Але мудрий був

той, хто заточив гармату. Те нас врятувало.

Петро не сказав ні слова. Він чув, що рана зачинає долягати, бо перед тим серед бойової гарячки того не завважив. В ушах стало шуміти, в очах іскорки скакали.

Зразу хотів ще піти подивитися за Марком, та не мав сили стати на ноги. Голова в нього кружляла, а в висках кров молотом біла.

Прочування сотника, що буцімто вже всьому кінець, не справдились. Татари, побачивши, що туди, до редуту, не дістануться, стали шукати іншого проходу. Вони облягли її зі всіх боків та стали добуватися до валів. Тут були перешкодою широкі рови з понастромлюваними колами. Багато їх тут застромилося. Козаки з валів з-поза частоколу пражили їх із рушниць, з гармат, а дехто таки колодки шпурляв у збиту масу ворогів. Найслабша сторона показалася від лісу, де, крім вовчих долів і ям, не було нічого. З того боку були доріжки, відомі мешканцям редуту. Коли б вороги на ті стежки попали, то нічого би не здержало їх увірватися в редуту. Один рятунок був би, коли б витягти заставу на греблі й пустити туди воду. Та серед тої великої метушні ніхто про це не пам'ятав.

Марко вештався всюди й помагав, де було треба. Нагадав собі Петра, й пішов за ним шукати. Довідався, що Петро лежить ранений і побіг до нього. Гадав, що застане його в курені й побіг туди. В курені горів огонь. Пасмуга світла виходила заднім вікном і освічувала цілу сторону далеко. В тім світлі побачив, як ватага підходить доріжкою від сторони лісу.

— Мати божа, рятуй! — скрикнув він. Коло нього не було ні живої душі. Вмить пригадав греблю й заставу.

"Коли б лише на час наспіти", — подумав. Вибіг з куреня й кинувся до греблі. Йшов хильцем, щоб його не помітив хто. Добравшись до греблі, побіг до застави й став її підносити. Робота не була під силу одного чоловіка, тим більше, що річка весною багато води набрала й на заставу налягала. Надлюдською силою, тямлячи, що від такого залежить доля всіх товаришів, він так довго силкувався, поки застави не рушив. Поволі цаль за цалем підносив заставу вгору, аж вода рванула цілою силою. Задиханий і знеможений не міг кроку поступитися. Дихав важко, кров біла в жилах.

Він присів з умучення й забув, що з ним робиться, аж почув, як сюди бігли якісь люде, а рівночасно з долини почувся крик. Вода стала долину заливати.

Татари побачили небезпеку й хто міг, то звертав.

До застави прибігло кілька людей.

— Гляди, Пархоми, заставу вже хтось відсунув, вода рветься цілою силою, а дядько Касян сварив, що про заставу ми забули.

— Та ось тут хтось є... — каже другий, що наткнувся на знеможеного Марка.

— Поможіть, братики, — говорив слабим голосом Марко, — не можу своїми силами підвестися.

— Та це Марко! Тебе ранили?

— Ні, я знемігся.

— Хіба ти сам заставу відсунув?

— Як бачите, сам, нікого тут не було.

— Було чого знемогтися. Ця робота на двох, коли не на трьох.

Марка насилу підвели, він ледве ноги волочив. Надворі стало світати, а ще боротьба не вгавала. Тепер татари побачили, що нічого не вдіють, редути не візьмуть. Вони стали відступати. За ними стріляли з гармат. Дехто піддавав думку, щоб сісти на коні та погерцювати з поганцями в полі.

— Буде з них, — говорив Касян. — Ми знемоглись. Татарин подякував би нам, коли б так ми йому поле дали. Нас замало.

А тим часом в stodолі жінки з дітьми аж тряслися зі страху, що з ними станеться, коли татарам вдасться редути здобути. Неодмінно всіх поріжуть.

Тепер, коли стріли переставали, аж душа в них вступала, всі були раді.

— Гей, баби, — кликав Касян, — виходьте козакам снідання варити та ранених обходити! Збір!
— кликав Касян.

— Скажіть, хлопці, кому впало в голову викотити гармату до брами?

— Та я помагав, але Петро мене до того закликав...

— Славний хлопець, де він?

Сотник каже:

— Він трохи ранений, лежить на моїй лежанці. Тепер я був у нього. Він спить.

— А тяжко ранений? — питає Марко.

— Нічого йому не буде. Трохи дряпнув хтось шаблею по голові. Шапка його врятувала.

— Тепер скажіть, хлопці, хто з вас заставу на греблі відсунув?

— То Марко. Застали ми його там, ледве дихав — так ізнемігся.

— Сам-один! Ну, небоже, ведмежа в тебе сила...

— Ніде правди діти, пане сотнику, — каже Касян, — цих двох бравих козаків слід нагородити. Вони врятували редути. І серед такої метушні не втратив жоден голови і робив з власного розуму, що було треба, і зробив добре.

— Так тому й бути, — каже сотник, беручись за боки. — До того Петро мені життя урятував, того ви всі не знаєте. Він в саму пору заколов татарина, як підходив до мене ззаду. Знайте сотника Чуба. Петрові за те, що мені життя врятував, — сто червінців, а за те, що вони обидва так гарно знайшлися, — по оксамитному жупану, по шаблі і рушниці з моєї зброївні. Маркові ще дати коня, щоб пішки не тьопав. Тобі, Касяне, старий товаришу і друже, — мої дві пістолі сріблом ковані, турецькі, що над моєю лежанкою висять. Вам усім — моє сердечне спасибі. Сьогодні в нас празник буде. Бранці нехай погребуть татарські трупи. Під літо йде, і стерво занечистить повітря, що дихати не буде чим. Тепер скажіть, скільки вас полягло?

— Буде п'ять, — каже Касян.

— Тих поховаємо, як лицарів. Годі, де дрова рубають, там тріски летять. Ще одне хочу сказати: обидва наші молоді лицарі віднині переходять з новиків у козацтво.

— Добре, — каже Касян, — згода, вони варті цього. На спомин нинішнього дня даю їм від себе по одній пістолі, які щойно від сотника дістав.

— Славно! Ходімо до Петра! — гукали козаки.

— Кажу, що не можна. Він спить, нехай перш подужає, а це буде незадовго.

— А я ще мало не забув на своїх оборонців, — каже Касян.

Він став свистати, і на це прибігли пси, між ними була Султанка, а Лиска не було.

— А он Лиско лежить, — говорили, — що він, неживий?

Прийшли ближче. Лиско лежав на татаринів і держав його за горло. Він дивився на козаків зизом і махав хвостом.

— От завзятий! Лиску, пусти його, то вже труп.

Але Лиско не міг розняти писка, так йому задеревів, треба було силоміць розвести вилиці. Лиско ледве стояв на ногах.

— Йому зараз теплого молока дати. Бідний, добрий Лиско! — Всі його стали гладити. Пси стали його нюшити. Султанка була дуже врадувана, підскочила до старого осавула і лизнула його широким язиком по лиці.

XV

Від часу, як у редуті засіли бранці, не можна було завести давнього порядку. Сотник був невдоволений, і не знав, як цьому порадити. Він бачив, що карність у редуті псується, і тим найбільше журився. Між бранцями були гарні молоді й дівчата, які козакам позавертали голови. Козаки ходили, наче зачаділі, і коли лише сонце заходило і стемнювалося, не було кінця жениханню. Позаводились пари, які сходились на різних кутах редути, і під спів соловейка заводили свої ахи та охи.

Кілька разів зачинав розмову з Касяном, та ніколи путнього нічого не договорився. Касян все розводив руки і говорив:

— Годі, сотнику, у степ не виженемо, не на те їх висвободили, щоб знову в пута попали. Ординці лише того ждуть, щоб своє відібрати.

— Та бійся бога, Касяне, у нас січовий порядок, як можна з жінками? Козацтво геть знівечилось, збабіло. Якби так тепер орда на нас наскочила, то далєбі, що кожний козак поперед усього хапав би свою дівчину наперед себе та ховався б у мишачу дірку, щоб її личка часом татарин нігтем не задряпнув. Тоді ми пропали, а тепер пропадає наша добра слава у низових товаришів. Господи! Нащо мені треба було того всього?

— Не гніви бога, сотнику. Дав нам бог велику побіду над поганцем, привели добичу, освободили хрещений народ, а ти ремствуєш і богові хулиш...

— Тьфу на вас, старих і молодих дурнів. Прийдеться між вами вдуріти. Та ні, я кину все, заберу свою мізерію і піду на Січ, а ви тут робіть собі, що вам завгодно; вибирайте собі за сотника яку

Палажку або Катерину. — Сотник сердився, як ще ніколи, і пішов у свою світлицю. — Тим дурним жовтодзюбам не дивуюся, бо то ще зелене, молоде. Побачить хвартушину, то вже м'якне, як віск, але не можу з дива вийти, що сталося Касянові? Може, він залюбився? От, старий здурів до краю, і козацьку славу занастив! — Сотник став сердечно сміятися. — Та я мушу його вислідити, котра-то йому в серце запала. Тоді бігме на сміх його поставлю, хай сміються, та, може, це його отямить. Бо так, справді, не може бути. Старий був строгий і суворий, карав кожну провину в службі, а тепер-то молодики по голові йому скачуть, мов горобці по полукіпку. Мушу його виловити.

І сотник став слідити за Касяном. Виходив на майдан тоді, коли його ніхто не сподівався.

І вдалося йому.

Одного пообіддя, тоді як звичайно йшов спочивати, вийшов сотник із світлиці. Перейшов майдан і зайшов до стодоли. І тут побачив таке, що йому й на думку не прийшло би.

Старий Касян сидів на пеньку й стругав якусь іграшку ножом. Біля нього бавилось на землі двоє діток: дівчина, може, десяти літ, і, може, шестилітній хлопчик.

— Дідусю, — каже хлопчик, оперши свою рум'яну голівку на його коліні, — а вистружи мені шабельку, я хочу татарина бити.

— Добре, Івасю, вистружу тобі шабельку і вчити тебе буду, як нею орудувати, щоби, як виростеш, добрим козаком був...

— А наш татко, — обзивається дівчинка, — мав шаблю справдішню, гостру. Він так рубав татар, як вони на нас наскочили, поки його не зарубали.

— Татари — поганий народ, моя дитинко, їх треба нівечити, бо то наші вороги.

— Дідусю, а мені не можна шаблі так, як Івасеві, чому воно так? А я сильніша за Івася.

— Так уже бог дав, що жіноче інше діло, а козацьке інше...

— А я тобі покажу, — каже Івась, — що я сильніший і тебе поборю.

Він схопився і хотів поборотися з сестричкою.

— Годі, діти, так не можна, — говорив Касян. — Коли б ви побилися, то я нічого вам не зладжу і сердитись на вас буду. От, краще ви поцілуйтеся, — ось так, то люблю, а тепер поцілуйте вашого діда.

Діти прискочили до Касяна і взяли його за шию та стали цілувати. Касян кинув стругання і обняв їх, цілував у русяву голівку то одне, то друге і гладив по личку. Не міг очей від них відірвати, як в образок дивився. Сотник дивився на те крізь щілину. Бачив лице старого Касяна, і не міг його пізнати. Уся суворість зсезла, лице випогодилося, проясніло, він цілий сіяв з радощів. Сотник побачив, що в його ясніючих очах блистіли сльози.

"Нагадав, сердега, своїх небожат, може, вони якраз на них схожі, радіє, мов мала дитина. От яку собі мій друг любов знайшов. — Сотник відійшов зворушений, не показуючися Касянові. — Не треба старого соромити. Очевидно, він не хоче, щоб його підглядали".

Сотник, йдучи до себе, побачив Петра, що якраз виходив з куреня.

"Може, хоч той не звівся з глузду та, може, щось путнього порадить. Нехай буде, як хоче, але перемінитися мусить".

— Петре, заходь до мене, діло є.

Як ввійшли в світлицю, сотник зачинив двері і присів на лаві.

— Чи ти бачиш, що в нашій родині завелосья?

— Певно, що бачу, і так не може остатися, коли не маємо пропасти, — ми тепер збабіли, і не дай боже набігу, — не здержимо.

— Слава богу святому, що бодай від тебе одного почув розумне слово, а то й Касян верзе, як здуру, — говорив сотник, розводячи руками.

— Інша причина в козаків, а інша в дядька Касяна, — каже Петро.

— А ти знаєш яка?

— Знаю, та й не дуже старому дивуюся. Ми ж знаємо сумну історію його життя. Він втратив все, що мав найдорожчого на світі. Через те відбігла від нього усяка радість. Не знала душа ясної хвилі. Тепер знайшов на старості літ серед твердого козацького життя двоє діточок, на його янголяток схожих. Не дивниця, що зм'як, як віск, і хоче на старості літ надолужити собі те, що в молодих літах стратив. Я його цілком розумію і виправдую, але це не приносить шкоди його лицарській славі, і коли знайде потреба, він знову перекинеться в давнього Касяна.

— Хлопче, ти говориш розумно, як старий досвідчений чоловік.

— Спасибі, пане сотнику, за ласкаве слово, але не подивуймося старому і не затроюймо ясных хвиль на склоні його життя. Він заслуговує на те, щоб цьому потурати. Увесь курінь знає, що він з дітьми водиться, а йому здається, що ніхто того не бачить і не знає; думає, що радість виключно для нього. Й ніхто не сміє з ним нею ділитися. Йому здається, що кожне чуже око споганило б його святощі. Тому я наказав товаришам, щоб ніхто не важився зрадитися, що знає тайну старого. Ніхто не сміє заглянути в стодолу під ту пору, як старий туди пішов. Бачите, пане сотнику, мене. Я втратив батька дитиною й не дуже його пам'ятаю. Батька заступили мені родичі мого побратима Марка Жмайла. Його прадід був для мене прадідом. І коли б я в гурті людей побачив чоловіка, на старого Грицька Жмайла похожего, чи не зрадів би я? Я б його по руках цілував, я б... не знаю, що я би зробив.

Петро дуже зворушився. Сотник каже:

— Хлопче, нехай тебе обійму. Такої душі, як твоя, я ще не бачив. Але таки скажи мені, як діло повести, щоб і давній лад у редути завести, й старого не обидити.

— Справа не важка, пане сотнику, й до осені може бути все гаразд...

— Цікавий я — як?

— Заснуймо зараз із того боку редути вольницю й назв'їм її Чубівкою. Маємо бранців з Поділля шістдесят душ. Зразу вистане.

— Хіба ж самі баби будуть хазяйнувати? Між ними мало мужчин.

— Чого самі? Хіба в нас нема козаків? А ще й інші прибудуть; люде знають, де Чубова редута.

Хіба самі козаки поженяться й заживуть на слободі. Поля, лугів, лісу, лук у нас вистане.

Як Петро те оповідав, сотник не міг з дива вийти над його розумом і статочністю.

— Бо до чого воно доведе? Будуть з собою дикі пари воркувати, та лише образа божа з того вийде; й церкву поставимо.

— Та як будуть вінчатися без попа?

— Коли б стільки лиха. Знайдемо попа з попадею і церкву поставимо.

— І гадаєш, що до осені поставимо село як слід, з церквою і зі всіма порядками?

— Не зі всіма, бо не буде в нас ні пана, ні жида, а самі вольні люде, козаки. А дасть бог, то і школу заведемо, щоб діти вчилися грамоти. Тоді Чубівка стане славна на всю Україну.

— Коли ти так видумав, то даю тобі вдасть. Орудуй всім і роби, як знаєш. Я нічого не пожалію, щоб гаразд все переведено. Тільки, може, нам сил, робучих рук не стане.

— Пане сотнику, коли їм скажемо, про що йде, то днями і ночами будуть працювати.

— А ти вже любив яку дівчину? Признайся!

— Моя дівчина ще в попелі грається, а тут її нема.

— Ну добре! Одна нам буде біда. Коли нас татарва занюшить, напевно, нічого не вдіємо. Скличемо народ на слободу, а татарва наскочить та в ясир поведе.

— Будемо так робити, як роблять уходники на диких полях. Будемо стерегтись. А для безпеки прокопаємо підземний льох аж до самої редути. Розуміється, що редуту треба поширити, щоби вона не сто, а тисячу народу помістила. Молодь буде до нас напливати, як мухи до меду. Вишколивши їх, посилатимемо на Січ, а відтак котрий верне, одружиться тут і заживе спокійно, не знаючи ні холоду, ні голоду. Із тої Чубівки буде колись оселя, славна на цілу Україну. Уходництво повернеться на нас. Вона набере такої сили, що й орда нічого не вдіє.

— То правда. Мала сила козаків добре узброєних поб'є велику татарську купу. То розбишацька голота. Вона лише у великій купі небезпечна. Татари зле узброєні. Шаблю мав в них хіба десятий, а то все ломаки, кінські черепи на дрючку, лук й стріли. Я мав з ними не раз роботу. Та з ними треба би раз зробити порядок.

— Як?

— Козацтво мусить здобути Крим, задавити петлею ту шию, якою татарва нашу кров проковтує. Перекоп мусить бути наш. Розумієш? З Криму вся біда йде. Ногайці і буджацькі татари не були б страшні, якби в Криму хан татарський не сидів.

— А що січові товариші на те?

— Відкладають все до слушного часу, а поки що на Крим, на татарські та турецькі землі набігають тільки. Татари їм відплачуються тим самим і так зволікається, місто зробити вже раз путне діло й — кінець.

Петра мов запалив до давно придуманого діла. Не раз хотів поговорити з сотником, та вже настільки познайомився з козацькими звичаями, що не слід молодому старому розуму вчити.

Він не смів перший заговорити, і тому радий був, що так воно до ладу склалося, що міг сотникові розкласти та пояснити.

Зараз того вечора, як вернулися з поля, вийшов на майдан і тут об'явив народові, що сотник задумав:

— Слухайте, товариші! Заснуємо тут зараз під редутою слободу, покладемо село, а тоді, кому охота, нехай жениться і хазяйнує.

— Славно! Ось далєбі добре!

— Але треба багато праці, бо ніхто нам не допоможе, хіба один бог; треба буде добре чуприну нагріти, щоби до осені бути зі всім готовим. Я розмежую, поміряю місце, а з неділі зачнемо рубати дерево в лісі й хати ставити.

— Будемо працювати день і ніч, дай боже здоровля пану сотникові, що таке видумав.

Сотник слухав тих Петрових розпоряджень з хати.

"З того хлопця щось велике буде. Розумний до біса, як старий. І я певний, що він діло виведе на чисту воду. Тоді слава наша піде гомоном по всій Україні. То буде Чубівка, а я тут буду собі таким самим паном, як князь у своїм Острозі або кошовий на Січі. Тільки, що мене ніхто не скине".

По тім всім каже Марко до Петра;

— Чого ти мені того всього не сказав?

— А хіба ж ти не довідався тепер, як вже всі знають? Впрочім, не було ще часу, бо це все зробилося нині рано.

— Знаєш, Петре, що як вже тут стане слобода, то й ми оба тут останемо раз на все.

— Ані не думай про те. Як лише діло покінчу і заведу лад, ми їдемо на Січ. Гріх би, коли б ми, покінчивши Острозьку академію, засиділися за піччю. То би був закопаний талан. Перед нами будучність. Ми для України маємо щось більше зробити, чим заснувати одну Чубівку.

XVI

Петро мав таку вдачу, що коли що раз задумав і обміркував, то мусив перевести в діло, щоб не знати які перепони стрінув на дорозі. Так було й тепер. Сказав слово сотникові, що заснує слободу, і на це видавав усю свою енергію.

Порозумівшись з Касяном, котрий за цей план аж вицілував Петра, він поділив козаків, новиків і бранців на партії і призначував їм роботу. Одні йшли своїм звичаєм робити в полі, інші йшли до лісу рубати та возити дерево на будівлі. Навіть жінки мусили помагати — місити глину, витинати хворост на огорожу, суши— ти очерет на стріхи. Петро сам розміряв з Марком місце, де мали стати будинки, стодоли, стайні та клуні. Показалося, що Петро, хоч любив з людьми пожартувати, був строгіший, чим старий Касян. Кожний непослух або недбалість, лінивість карав власною рукою дуже болючо.

Сотник говорив до Касяна:

— З нього кошовий буде, побачиш.

— Щира душа, їй-богу. От, слава небесному, що нам його прислав на потіху...

Старий Касян не менше других радів з того, що закладається тут оселя. Вже не треба буде розставатися з тими голуб'ятами. А то він страшно боявся, хоч знав, що така розлука мусила б наступити. Він бачив той непорядок, який тут завівся. Значиться, що тому конче треба було покласти край, і всіх бранців повивозити десь з редути. Тепер ця журба перестала його гризти. І старий укладав плани на той час, як воно буде, коли він стане непотрібом. Тоді заживе в хаті своїх діточок, буде їх голубити, Поки господь не покличе його до себе.

— Господи небесний, — говорив собі Касян у молитві, — дав ти мені дожити на склоні мого віку щастя, яке мені і не снилося. Заступала тяжка хмара мою душу, аж тепер післав господь ясний промінь. Слава тобі, боже, і дяка! А як воно добре буде, що матимемо церкву і свого попа. Коли-то я в церкві був? Вже й не пам'ятаю.

Касян змінився до непізнання, наче відмолодів, а ще й те його радувало, що тепер не потребував критися з своєю любов'ю до тих сиріток. Робив це явно, на очах усіх. Старий радів, що малого Івасика саджав на коня наперед себе. Діти, що не мали ні батька, ні матері, прилягли до дідуся цілою душею. Усюди за ним ходили.

Продумав Петро цілий план села. Відзначив місце на майдан. Там мала стати церква й попівство. Хати були довкруги, усі до сонця. Коло кожної хати — огород.

Робота йшла гладко. Вже стали хати пошивати, як раз каже Петро до сотника:

— Пане сотнику! До осені я вже буду готовий. Та нам треба слобожан. Ніхто цього ще не знає, і ніде правди діти, не знаю, як до того братися. Признаюся, що навіть того не знаю, в якій околиці я живу. Знаю, що над Синюхою, недалеко Бога, але як та сторона називається, їй-богу, не знаю.

— Вона називається Україна, а те місце — Чубівка. Про слобожан не турбуймося. Ми пошлемо охочих людей наших. Коли дізнаються про нашу слободу, то вістка піде, як по степу огонь.

Так воно і сталося. Роз'їхалось кількоро людей на Вкраїну, і під осінь стали люде стягатися.

Між іншими приїхало три козаки. Один з них ледве держався на коні. Вони принесли сумну відомість, що цього року панські війська розбили цілком військо Косинського, і сам він поліг головою.

Князь Вишневецький, з яким зачав собі Косинський, заманив його підступом у город Черкаси, і тут його вбито. Його військо, кого не вбито, подалося на Запорозжя. Вони якось вирвались із халепи, взяли хворого товариша й пішли в світ за очі. Щасливо натрапили на Чубівку.

— Косинський, хоч добрий козак, а все був шибайголова, неосторожний і легковірний. Тому і згинув марно, хоч до великого діла був призначений, — говорив сотник. — Буде це наука для грядущого покоління: не знаючи броду, годі лізти у воду. У Косинського замала сила була, щоби з такими дуками мірятися.

Під саму осінь покінчено оселю на сто домів. Кілька хат поставлено на запас, бо стільки слобожан ще не було.

Поки ще мали слобожани перенестися з редути, Петро клопотав голову сотникові, що треба це зробити врочисто. Треба усе посвятити, й до того попа звідкілясь привести.

— Ей, коли б то так можна отця Дем'яна Наливайка з Острога... — каже Петро.

— Що то за один? — питає сотник. — Чи то яка рідня тому зрадникові Наливайкові?

— То рідний брат Северина.

— Я його й знати не хочу. Він зрадив запорожців і станув проти них на стороні пана. Того йому запорожці ніколи не забудуть, а хай його бог заступить, щоби він їм у руки попався.

— Відкіля, пане сотнику, знаєш про те?

— Хіба ж у мене запорожці не бувають? Який би я був товариш, якби не знав, що на Запорозжжі робиться?

— Отець Дем'ян, певно, тому не винен, — виправдував його Петро. — Северин був придворним у князя Острозького і мусив слухатися. Отець Дем'ян, певно, його до того не намовляв. То дуже дебела душа, і за нашу православну церкву дав би душу.

— Я того всього не знаю, який він для церкви, але його браток — то поганець, який не варт козаком називатися, і тому я про ніякого Наливайка чути не хочу.

— Я би таки рад, щоби зачинати з богом.

— І я того хочу, а хіба нема попа крім Наливайка? Та про те ще час говорити, церква ще не готова.

— Як не готова?

— А образи де? А іконостас? А дзвони? Навіть кадильниці не придбав... Я гадаю так. У мене є в Умані — до Умані ближче нам, як до Острога, — знакомий піп, Юрко Книш, гарний чоловік, і гарно співає. До нього напиши від мене листа, щоб або готових образів нам купив, або вишукав богомаза, який би нам всі образи до церкви вималював, які треба, та щоби роздивився за всею потребою. Та це зараз не зробиться, тої роботи буде на цілу зиму. Отож з твоїм святом треба подождати на рік.

Петро схопився за голову:

— Хіба ж ті бранці будуть зимувати в редути? Що з нашої редути станеться? Треба буде в stodолі печі поставляти, бо померзнуть. А де ж зложити хліб?

— Чого ти так розкудкудакався, Петре? Забери собі їх хоч би зараз на слободу, а з попом то відложим справу на рік...

Нічого було говорити, коли не можна інакше. Сотник прийшов у світлицю, як приступив до нього старий Максим з козаком Ониськом. Максим каже:

— Прийшли ми, пане сотнику, прохати, щоби ти нас пустив звідсіля, за хліб та сіль дякуємо.

— А ви куди?

— На Січ йдемо або світ за очі...

— Що вам сталося? Так мене покидаєте? Чому?

— Вибач, пане сотнику, за слово. У твоїй редуті завелось таке, що сором козакові тут пробувати. Говорилося, що Чубівка — то мала Січ, і січовий закон тут є. І так воно тут було, поки чорт бабів не наслав. Тепер тут не Січ, а бабський кагал. Козаки нівечаться, бабіють, місто козацького ремесла вчитися, вони воркують, мов голуби, з дівками, а старий Касян дітей няньчить...

— Та хіба ж ви не бачите, що всі ті люде підуть у село жити, а тут заведеться старий січовий порядок?

— Бодай так пси траву пасли! Хлопці забігати будуть на село до дівчат, нікому буде в редуті службу робити. Зле ти, пане сотнику, діло обдумав, нам того не треба було.

— Пождіть ще зо два дні. Я обдумаю діло ще інакше.

— Нічого не продумаєш. Один вихід: відігнати слобожан куди-інде.

Сотник узявся за голову. Справді, старші козаки, по приміру Максима, порозлітаються, останеться сама молодь, а тій все зелено в голові.

Сотник покликав Касяна:

— Що будемо робити, старий товаришу? Ми собі біду напители, козаки старші ремствують і втікати збираються від нас. Ось тільки що Максим з Ониськом подякували за хліб та сіль.

— Хай ідуть з богом, я відсіля не рушуся і моїх сиріток від себе не дам; а коли на те, то я для себе беру одну хату й зимовиком заживу. Вже пора дати старим костям одпочити.

— Маєш, бабо, книш! Ось вигадав! А хто ж у редуті осавулом буде?

— А хоч би й той Петро. Чом же не козак? Усьому дасть раду.

Якраз надійшов Петро.

— Петре, чи ти знаєш, що козаки перед бабами за Запорожжя втікають? Ось Максим нагородив мені сім міхів полови.

— Боже мій! Та зараз нині забираю всіх слобожан на село.

— Він каже, що хлопці до дівчат забігатимуть, а в редуті собаки сторожити будуть. Нещаслива година. На що я на таке свій дозвіл дав?

— Пане сотнику, таке можуть говорити старі діди, яким заздро, що ніяка дівчина їх не хоче. Але світ для молодих. Коли б світ так робив, то би рід людський мусив загинути. А як господь говорив до наших прародителів: "Ростіте і множітеся, ісполняйте землю..."

— Але через бабу й Адам в раю не вдержався, — ' докинув Максим, що збоку прислухався тій розмові.

— А господь казав ще інакше, — говорив Петро — "Не добре єсть чоловіку єдиному бути, сотворім єму чоловічицу".

— До чорта зі всіма чоловічицями, тьфу, — сказав Максим і хотів відходити.

— Пождіть, дядьку Максиме, ще одне слово. Правда, що на Січі жінкам під карою смерті не

можна жити, бо такий закон.

— Сам це добре знаю, тому тут не хочу з бабами жити.

— Але ти, дядьку Максиме, старий запорожець, і знаєш, що на Запорозжжі, поза Січчю, живуть жонаті козаки й хазяйнують, а коли кошовий закличе, то кожний вилазить із запічка, хапає за шаблю і — знову козак, ще може завзятіший, чим той нежонатий, бо він стає в обороні своєї небоги та діточок, правда, що так?

— Ну і що з того?

— Чому ж би в нас такого не мало бути? Тут, у редуті, то наша Січ, а там, за редутою, то наше село. А те, щоби молоді козаки не нівечилися, на це в рада; закон. Не вільно виходити, та й годі. А хто не послухає закону, то зробиться з ним те, що й на Запорозжжі. Не бійсь, у старого Касяна тверда рука.

— Ні, синку, — каже Касян, — твоя рука твердіша, і я саме говорив сотникові, щоби тебе на моєму місці поставив. Мені вже час спочити та за піччю галушки жувати.

— Таки так, Петре, й буде. Тебе роблю осавулом у нашій Січі. Порядкування села передай твоєму побратимові Маркові, а ти заводи тут порядок, як знаєш

— Це для мене велика честь по старім козарлюзі Касянові тут осавулувати, та я ще замолодий.

— Пішла би я, та боюся, — говорив Касян, — не відмовляйся, тебе Ще кошовим не вибирають, а слухай, що старші говорять.

Петро став осавулом у Чубовій редуті. Проголосив це сотник усім, що зібралися обідати. До них говорив Петро:

— За вас, товариші, я життя положу, але хто мене не послухає, то далєбі так випарю, що йому біс присниться. У цю неділю відправимо молебень, і всі слобо-жане підуть жити на своє хазяйство. Пан сотник дасть кожному по корові і хліба стільки, щоби перезимував, а про все інше треба самому промишляти. Кожний дістане і зброю. У вільних хвилях від роботи, коли сурма на валах редути заграє, кожний козак приходить сюди узброєний. Хто би не прийшов, а не виправдався, буде строго покараний. А кому ця кара і раз, і другий не допоможе, тоді зі слободи проженемо на чотири вітри. Жінкам до редути під карою смерті приходити невільно. Село має собі вибрати свого старшину, котрого всі мають слухати. Того має кожний триматися, що я тут проголосив, такий буде наш закон козацький. Розуміли?

— Добре, того будемо держатися.

— Пам'ятайте, що пан сотник не для примхи так наказує, лише для вашого добра. Під боком орда сидить. Якби не було тут порядку, то вас усіх забере, як кури з-під стріхи, і в ясир пожене. Тепер кожний приступай, хто вибрав собі дружину, хай тебе запишу у реєстр.

Слобожане стали оглядатися, а за хвилю приступали парами, хто з дівчиною, а хто з молодницею.

Надійшла одна така пара: молодий хлопець, якихось вісімнадцять літ зі старшою молодницею, літ понад сорок. Всі стали сміятися, а Петро, оглянувши їх, каже;

— Ти, Климе, хочеш з нею жити?

— Так.

— Підожди, я тебе зараз звінчаю. Петро вхопив хлопця за пошиття і став з цілої сили парити прутом та по кожнім ударі приговорював:

— Беру собі тебе за жінку, а їж тебе не опуцу. Ось тобі, жовтодзюбий ледаре, ось маєш. Мамине молоко з-під носа не висохло, а він женився би! Тепер, княгине, прочитаю тобі шлюб...
— Із бабою зробив те саме. — Недавно тебе з татарського пута ослобонили, а ти будеш мені хлопця-молокососа баламутити... Тепер рушай. А того ледаря замкнути ще на добу до льоху о хлібі й воді...

Усі страшно сміялися, а сотник на рундуку аж присідав зі сміху.

Максим каже до Ониська:

— А що, товаришу, йдемо?

— Ні, лишімся, той дасть собі раду, і буде порядок. Такого не сором і старому слухати.

І справді, відтепер настав порядок, якого давно тут не було. Слобожане пішли на село жити. Кожний порався під зиму в хаті й коло хати дороблював, чого йому не ставало.

Петро часто скликував слобожан у редути, і тут зарядив вправи військові. Першого, що спізнився, вибив. Показалося, що Петро строгіший був, чим Касян. А мимо того всі його любили, бо й порядкувати любив, і оповів щось цікавого, і на бандурі заграв та заспівав.

Сотник послав з листом до Умані по образи й за те заплатив червінцями. Попа Юрка Книша замовлено заздальгідь, щоби приїхав посвятити церкву, коли буде готова, і повінчати слобожан. Коли це буде, сотник опісля дасть йому знати.

Вже було по весняних роботах, як Петро скомпонував таке письмо до отця Юрка Книша:

"Ваша милость, благочинний отче!

Я, товаришь славного сечового Запорожского войска і наказний сотникъ Иванъ Чубі на козацкой редуть тогож имене надь рікою Сенюхою положеной, упорядковавши на способъ козацкій запорожській слободу Чубівку, прошу со всемъ товариствомъ вашу милость прибыти къ намъ й посвятити наші новосозиданый храмъ божий Пресвятыя Покрове во славу Господню и на пользу хрещеному православному народу, а ижъ у нас въ реченой слободѣ много люда жиеть въ безбрачномъ сожитію, ибо священника не было досель, то жиченіемъ нашимъ бы било пры томъ то торжествъ, тоже и бракосочитаніе учинити соблазны избъженія ради. Такожде было бы желаніемъ нашемъ приобрьсти нам попа-священнослужителя, который бы здесь свою парохію имь л и для насъ богослуженіе еженедьльно и по праздникамъ господнимъ служиль.

Вашой милости покорный слуга и приятель Иван Чубъ сотникъ власною рукою и осауль Петрі Конашевичъ".

Листа того повіз відділ козаків, забравши з собою два вози, навантажені всяким добром для протопопа Книша.

У той час приїхав до Умані о. Дем'ян Наливайко. Він був з о. Юрком добрий знайомий, і того року загадав його відвідати. Якраз під ту пору приїхали козаки з листом від Чуба. О. Юрко

прочитав листа і передав його о. Дем'янові.

— Не знаю, звідкіля у тій пустині такий гарний писар знайшовся, ось глянь.

О. Дем'ян довго придивлявся листові, читав, став щось нагадувати собі, а далі вдарився радісно по полах і аж скрикнув:

— А я по ньому вже й панахиду відправив...

— Хто ж то такий?

— А ось тут підписаний Петро Конашевич, колишній спудей Острозької школи. Та скажи мені, хто цей лист приніс, і приклич його сюди.

Прийшов козак, а о. Дем'ян став його випитувати. В міру того, як слухав оповідання козака, щораз більше цікавився о. Дем'ян. Був дуже радий, дізнавшись, що і Петро, і Марко живі та здорові.

— То ціла з тим історія, — говорив о. Дем'ян до о. Юрка, — там, в бурсі, зчинилася халепа діввацька з наклепу одного дякона. Та по тім всім одної ночі, серед лютої зими, пропали оба хлопці, а з ними й дякон, Артемій звався. Ніхто не міг відгадати, що з ними сталося, бо ж неможливе, щоб дякон з своїми ворогами разом втівав. Лише коли сніг стаяв, знайшли дякона неживого під бурсовою огорожею. Усі догадувалися, що хлопці помстилися на клеветнику, та що опісля втекли, але куди? Як? Ніхто не міг відгадати. Сам князь дуже цікавився, бо обох хлопців дуже любив і великі надії на них покладав, а я теж. Усі розпити не довели до пуття... Аж ось вони в Чубовій редуті засіли, но і, як видно з оповідань козака, вони там у пошані. Знаєш що, приятелю? Я їду з тобою враз, візьмемо зараз і монаха з якогось монастиря, а може, якого іншого попа маєш, і там впорядкуємо їм парохію. Я знаю, що то Петрова робота, бо він завжди був дуже до церкви прив'язаний і дуже побожний. Я мушу тих гільтаїв побачити.

— Як вони вбили чоловіка, і до того духовну особу, то не конче вони такі добрі.

— Говори своє! То була кара божа на того дякона. Ледащо був, та ще й криво присягав, я того певний. Хлопцеві сталася із того велика кривда, то я їм не ду-же-то дивуюся. Впрочім, мусило то статися не злоумишленно, а так, в суперечці, бо на дякові знайдено лиш один знак від кулака, на виску. То була, зрештою, така нездара, що не багато йому було треба. Впрочім, так бог зарядив, що вибрав собі їх на караючу десницю, кажу тобі, що дякон присяг ложно, я того певний. Коли ж їдемо? Шукай скоро того попа, що з нами поїде.

— Той піп жонатий.

— То й ліпше. Знаєш, що наші люде не люблять безженних, що за молодицями зиркають. Давай його зараз.

— Я мушу їхати, бо сотник мій приятель і благодітель моєї церкви. Щороку пришло щось і на церков, і для мене, худобахолика, але зараз то так не може бути.

О. Дем'ян нетерпеливився, але нічого було робити.

Вибралися аж третього дня. Їхали на тих возах, що з козаками сотник прислав.

На однім возі їхали оба благочинні, на другім молодий піп з попадею.

Супроводжали їх козаки, то й безпечно було.

Петро не радий був з того, що не о. Дем'ян, лише хто інший бачитиме його роботу і ревність до церкви, але годі було переломити упір сотника, котрий, як і всі запорожці, не любив Наливайка за те, що козацтво зрадив і проти них воював.

Можна собі уявити, як зрадив Петро, побачивши о. Дем'яна неждано. Він цілував його по руках. О. Дем'ян поцілував його в голову. Зате Марко не хотів зразу показатися. Він почував себе винуватцем, і о. Дем'ян зараз того догадався.

— Скажи Маркові, я знаю, що він тут є, що як посвятимо церкву, то нехай прийде до мене висповідатися.

А тепер Петро нагадав свою турботу, як тут сказати сотникові, що приїхав о. Наливайко. Сотник готов підозрівати його про який підступ, про непослух проти

його волі.

"Нехай діється воля божа, коли так бог запорядив, я тут ні при чім..."

Сотник тільки що вернувся до редути з поля. Він зрадив, побачивши о. Юрка. В тім молодім догадувався попа до своєї парохії, на о. Дем'яна дивився, як на незнайомого.

— Чого ж ти, пане сотнику, так недовірливо на мене дивишся? — каже о. Дем'ян.

— Зложилося так, що я якраз був у нашого спільного приятеля, як приїхав твій післанець, а що я знаю добре Петра і його побратима, то я з власної охоти приїхав сюди. Чи не радий такому гостеві?

— А хто ж ти, отче, будеш? Звідкіля знаєш мого осавула Петра Конашевича?

— Давно його знаю, ще зі школи Острога.

— Коли ти, отче, Наливайко, а здається, що так воно й буде (о. Дем'ян притакнув головою) — то нігде правди діти, я тобі не радий, і краще, щоб ти був не переступав порога моєї редути. Ім'я Наливайка на Запорозжжі серед низового лицарства зненавиджене, а Северин — то, либонь, твій брат.

О. Дем'ян відразу догадався про що йде.

— Заспокойся, пане сотнику, а побачиш, що справа мого брата виясниться.

— Виясниться тоді, як його козаки, піймавши, живого у землю закопають. У нас така кара, коли козак товариша вб'є, а він убив їх більш сотні... А поки те, я не хочу, щоби якийсь Наливайко у мене священнодіяствовав... Коли ця твоя штука, пане осавуле, то ми і з тобою порухуємось, — каже, дивлячись грізно на Петра. — Ти хитрий з біса, але я не позволю нікому на носі собі грати!..

Петро стояв, не знаючи, на котру ступити, — він такого гніву в сотника Чуба не видів ще.

Тепер вмішався о. Юрко:

— Іване! Брате мій! Прийми мої запевнення, як твого приятеля, що пан осавул тут ні при чім. Мій друг отець Дем'ян приїхав до мене випадкове в духовнім ділі. Мені здається, що по давній

дружбі ти мені повіриш, а щодо твоєї неохоти до отця Дем'яна, то розтолкуйте річ, як на статечних людей пристало, а все виясниться.

— Не треба мені ніякого вияснення, бо саме діло за себе говорить, — каже сотник.

— Поперед усього брат за брата не відповідає...

— Навпаки, — обзивається о. Дем'ян, — я на той раз за мого брата Северина відповідаю.

Сотник поглянув грізно на о. Дем'яна і хапав уже за пістоль. Положення ставалося грізне. О. Дем'ян підвів руки догори і каже:

— Можеш мене вбити, я в твоїй владі, але поперед послухай: я виправив Северина в похід з князем, щоб рятувати Косинського від неминучої смерті, бо я знав, що діло Косинського впаде. Я знав, що Косинський не буде себе щадити, буде між першими, і коли не поляже лицарською смертю, то попаде в руки князеві. Я знав, який був князь лютий на Косинського, і знав, що як піймає його, то відрубати голову прикаже. А Северин мав до того не допустити, і так воно й сталося. Северин його випросив. Косинського пустив князь на волю, те, пане сотнику, сам здоров знаєш. Я тебе впевняю і моїм словом ручаю, а й побожитися можу на Євангелії, що так було. А що Косинський, попикшися раз, згорів у тім самім огні, то ні я, ні Северин тому не винен, лише його необережність і нерозважливість. Косинського ти мусив знати добре...

Сотник Чуб слухав уважно і м'як, як віск. Гнів його минався.

— Коли ти, отче, правду говориш, то дай тобі боже здоровля, що ти мені діло пояснив. Велика шкода, що ніхто того на Запорозжжі не знає. А може, й знає, а нумо зараз розвідаємо. Закличте сюди тих двох козаків, що з Косинським були.

Та ці два нічого не знали, чи під П'яткою був Наливайко, бо лише так у війську Косинського говорилося. Вони бачили, що з княжим військом були якісь козаки, та Наливайка, а вони його знають, не бачили.

Хоч вони слів о. Дем'яна не могли потвердити, але й не перечили тому, а добрячий сотник повірив. І зараз вигладилося його лице, а він каже:

— Ну вибачайте за прикре слово, і будьте гостями, у хату просимо...

Попа з попадею відвели зараз у попівство на село, а обидва протопопи зажили в сотниковій хаті в редуті. З цього усього Петро найбільше був радий.

Посвячення церкви назначили на найближчу неділю. За той час гості оглядали нову оселю. Водив їх всюди Петро і пояснював, а вони з дива не могли вийти над цими порядками, які тут Петро позаводив.

Прийшла вижидана неділя. Посвятили церкву, а опісля по службі божій звінчано шістьдесят пар слобожан. Та при кінці відбулося водосвяття перед церквою і о. Дем'ян виголосив до народу проповідь. У ній згадав він і Петра:

— Люблю тебе, Петре, як рідну дитину, полюбив тебе від першої хвилі, як ми стрінулись, і я проглянув наскрізь твою щирю душу. Провидіння показало тобі дорогу, яку ти вибрав, і якою підеш. Йди усе твоє життя туди в страсі господнім, а зайдеш дуже високо. Тебе жде велике завдання між українським народом, між козацтвом, а коли господь тобі й далі благословити буде, то в твоїй руці опиниться гетьманська булава. Тоді ти пізнаєш, яка вона важка. Та тобі не

вільно буде її кинути, бо тим закопав би ти талан, який тобі господь дав. Коли на своїй гетьманській шапці заткнеш чаплине перо, не здимай її ні перед ким, хіба перед православною церквою та козацьким товариством. Не корись нікому, хіба богу та українському народові. Бог тебе вибрав, як оноді Мойсея на проводиря народів, з якого ти вийшов. Бог тобі помагати буде на славу вольного козацького народу...

І коли о. Дем'ян говорив про чаплине перо, сталося таке, що саме в цю хвилю залопотіло в повітрі й надлетіла чапля. Вона летіла низько, не лякаючись людей.

Усі не могли з дива вийти, що це сталося в тій самій хвилі. Усі брали це за пророцтво і аж ахнули з дива.

В тій хвилі подобав о. Дем'ян на якогось святого. Цей старий, згорблений чоловік, сухий, мов аскет, випрямився і говорив з жаром, а слова виходили з його уст, мов полум'я.

Петро стояв зворушений. Його налякали слова о. Дем'яна, бо так високо, аж до гетьманської булави він і думкою не сягав. Петро впав навколішки, закрив лице долонями і заплакав. Він сам повірив, що таке мусить статися... а гетьманська булава вельми важка, і він не вдержить, опустить її, а тоді треба буде перед Богом тяжко відповісти, коли почує слова: "Рабе лукавий, проч від мене!" Йому стало так лячно, що аж морозом його пройняло.

Того дня справив Чуб народів великий бенкет. Виточили з льоху кілька бочок меду, і народ веселився.

Сотник говорив весело:

— Шістдесят весіль, то не що-будь. А тепер як стануть мене усі в куми просити, то, їй-богу, не подолаю того.

XVII

Петро побув у Чубовій редуті ще два роки. За той час татарва не зачіпала їх. Раз тільки вкрали татари чубівським слобожанам табунець коней. Та не мали з того пожитку, бо не встигли перебратися на той бік Бога, як їх Петро догнав з козаками, розгромив, а табун відбив.

Настав початок зими. Земля тільки що замерзла і вкрилася невеликим снігом. У ту пору сотник виправляв партію козаків на Запорожжя. Його редута стала справдішньою фортецею, а слобода розжилась на кількасот душ. Старий Касян жив на слободі при своїх прибраних діточках. Вже оглядався за женихом для своєї донечки.

Сотник прикликав Петра і каже:

— Люблю тебе, Петре, як рідного брата, та не вік тобі тут вікувати, тобі пора у світ. Ти йди з цим гуртом на Запорожжя; жаль мені з тобою розстатися, та годі інакше. Тебе на Січі більше треба, як тут, у редуті. Знаєш, яке тепер на Січі завелось, багато народу полягло над Солоницею з Лободою і Наливайком. Гей-гей! Коли-то ті убутки заповняться свіжим народом! Не повелось Косинському, не повелось тим двом, кому ж воно поведеться, хто освободить Україну від панського ярма?

— Замала сила була, — каже Петро. — На таке діло треба добре приготувитися, а поки не підійметься до боротьби увесь народ, то панів не поконеємо.

— Сила була замала, а незгода ще більша. Та вже не ми старі втремо цьому носа. Це велике

діло на вас, молодих, жде. Я, Петре, на тебе велику надію покладаю...

— Коли Польща не ослабне, не можемо до неї братися, — каже Петро.

— А хто її ослабить, коли в нас сили не буде?

— Бачиш, пане сотнику, я не одну нічку над цим передумав, самі не можемо подоліти!

— А хто нам допоможе, де знайдемо союзника? Від Москви нічого нам надіятися. Вже Косинський пробував, та не повелось. Москва лише до того руку приложить, де бачить свою користь. Куди ж звернемось?

— Я так міркував теж, але нам лишається одна Туреччина...

— Господи! Що ти кажеш! З бісурманами в'язатися? Що ж скаже увесь хрещений мир? І яка ж з того користь? Турки зайняли би цілу Україну, яничарів би з нас робили так, як роблять в Молдавії, в Волощині, в Болгарії та в Сербії. Ні, сину, ти або глузуєш, або зле обміркував діло.

— Ні, батьку, я обміркував добре. Турки ані догадаються, що вони будуть нашими союзниками на ослаблення Польщі. Бо ми їх маємо бити, палити, грабити, а чим більше їх козацтво буде мотлоштити, тим більше вони будуть метатися на Польщі. Знаєш, пане сотнику, чому приходять від Польщі до козаків ті всі заборони ходити на море? То все під грозою Туреччини, з боязні перед нею.

— Тобто так: чергою, пане брате, то й батькові дістанеться, — говорив сотник, сміючись. — Та бач, з другого боку, — Польща задавить козацтво, щоби від Туреччини мати спокій.

— Ні, батьку, Польща, боячися Туреччини, лише одною рукою держати буде козацтво за чуба, а все мусить про те пам'ятати, що козацтво буде колись їй потрібне, чи на турків, чи на шведів, чи на Москву, бо і в московській огород лакове їх око заглядає.

— Гаразд, сину. Так і роби, із того показується, що таких, як ти, на Запорожжі потреба. Ти незадовго вийдеш наверх. Ти козацький звичай знаєш, і вчити тебе не треба. Бісурманів бити, а вони битимуть Польщу — гаразд так, ти гарно це обміркував, най тебе за це обніму. Посилаю тепер з тобою сорок чоловіків, вибирай собі їх сам. Я перезимую з чим є, за той час прийде новий народ, вишколиться, а як зберу силу, то і я попробую бісурманів шарпати.

— Ні, батьку, не роби цього. Ти скількимога лиш обороняйся від тих поганих сусідів, та не пускай їх на Україну, але не зачіпай їх, бо не будеш мати супокою і Чубівка буде на тім терпіти. Виховуй, батьку, твоєю мудрою, досвідною головою козацтво, а тим найбільше допоможеш ділу. Поширяй свою слободу народом вільним, кріпким, а тим допоможеш неньці Україні. Та не гнівись, що я, молодик, тобі, пане сотнику, старому запорожцеві, науку даю, але я привик говорити з тобою по ширості, як з батьком.

— Від тебе, любий Петре, все прийму, спасибі за щирість твою, спасибі за твоє щире товариство. Ніколи тобі цього не забуду. Ти зробив мою Чубівку славною, зробиш і Запорожжя славним, щоб вороги перед ним дрижали, а увесь світ щоб забігав у нього приязні та побратимства. Чи Марко іде з тобою?

— З Марком ми не можемо розлучитися, бо ми побратими.

— Правда, правда, а того розривати я не буду, хоч добре було б мати тут письменного чоловіка. Отож, Петре, ми зробимо так: ти будеш ватажком над тим гуртком, що на Січ іде. На

проводиря, щоб ви по степу не блудили, як тоді з Острога, дам вам старого запорожця Ониська Пугача, що в мене недавно гостює, а йому дуже скучиться за Січчю. Хотів сам іти, та небезпечно одного чоловіка самого пускати. Він не лише дорогу на Січ знає, а ще й порадить тобі в потребі, розумна голова.

Стали приготувлятися в дорогу. Сотник, по прийнятому звичаю, виправляв на Січ своїх учнів одягнених, обутих і озброєних. Кожний діставав ще по коневі, які йшли відтак на власність січового товариства. До того додавав вози з харчами для усієї чети.

Так було і тепер. Вибиралось сорок козаків. Була то на той час сила, яка в дорозі не пропаде й оборониться від напасті.

Як мали вже виїздити, був лагідний зимовий день. Трошечки притрясало снігом. Козаки поставали на конях на майдані редути. Тут зібралися всі, щоб попрощати товаришів в далеку дорогу. Петро з Марком вийшли з світлиці сотника. Він вийшов теж. З'явився старий Касян, що прийшов якраз з села.

Петро, знімаючи шапку, вклонився низенько сотникові й цілому товариству і каже:

— Благослови, пане сотнику, твоїх вірних товаришів у далеку дорогу. Спасибі тобі за науку, за твою ласкавість, що нас, сиріток, пригорнув до себе. Вибач нам за нашу неслухняність, коли тебе дечим образили. Дай боже нам здоровля побачитися. Твоєї редути повік не забудемо.

На те сотник:

— Нічим ви мене не обидили, мої голуби. Тішуся, що я вас в людей вивів, хоч жаль мені з вами розставатися. Служіть так вірно матері Січі на Україні, як мені служили, а бог вас буде благословити. Я вас благословлю, нехай вас рятує свята Покрова від усякої пригоди.

Петро поцілував сотника в руку, а сотник його обняв і перехрестив. Те саме зробив і з Марком.

Петро приступив ще і до старого Касяна. Старий втирав сльози, обняв і голубив Петра, мов рідного сина.

— Боже вас провадь. Во ім'я отця і сина, і святого духа, амінь!

Петро був зворушений. Скочив на коня й став напереді. За плечима в нього були, крім рушниці, ще й сагайдак зі стрілами та сріблом кований лук, подарунок князя. Задудоніли на мості й рушили в село мовчки. Вали редути заповнилися народом, який вигукував і вимахував шапками.

А на селі згуртувалися всі на майдані коло церкви. Не було дитини, яка б сиділа в хаті. Багато людей повилазило на стріхи, щоби ліпше видіти.

Перед церквою стояв піп у ризах, повиносили й хоругви. Петро став перед церквою з своєю четою в порядку.

Піп відчитав молитву й кропив козаків свяченою водою. Між народом почувся плач. Відтак ходив поміж ряди козацькі й давав цілувати хрест.

Петро знову став насередині, перехрестився тричі і рушив. Народ супроводжував їх благословенням. Жіноцтво плакало. Залунала пісня і покотилась широкою луною по степу...

Засвистали козаченьки

В похід з полуночі –

Заплакала Марусенька

Свої карі очі...

У хаті вдови Прокопихи стояла на порозі її дочка Настя. Вона затиснула бліді уста і дивилася на від'їжджаючих козаків, мов сонна.

Коли чета виїздила з воріт села, вона заломила руки і влетіла у хату:

— Мамо, моя мамо, нема вже його, що мені робити?

— Бог з тобою, моє серденько, за ким ти так побиваєшся?

— Мамо, чи є хто такий інший між усім козацтвом, як цей Петро? Боже мій, боже! Чого я його так полюбила?

Вона плакала, ломлючи руки.

— А хіба ж він тебе любить так?

— Не знаю я того, мамо, він мені того ніколи не говорив, не знаю, чи дивився на мене...

— Дурна дівчино, чого ж ти за ним побиваєшся? От, викинь дур з голови...

— Ні, мамо, не можу я його з серця викинути. Який він гарний, який бравий козак. Я би за ним на край світу пішла, якби лише словечко сказав... Не жити мені без нього...

Настя, мов божевільна, вибігла прожогом з хати і пропала.

А далеко із степу лунала ще козацька пісня...

Під різдво виловили рибалки молоде Настине тіло з-під льодової кори Синюхи.

Козацька чета щораз віддалялася від редути. На полудне погодували коней, перекусили і йшли далі. Петро їхав із Марком та січовим товаришем Пугачем напереді. Всі були веселі. Марко каже:

— Петре, тямиш нашу втечу з Острога? Ми як нетлі на огонь летіли, чудом божим спаслися.

— Ми були ще діти. Тепер зробили б інакше. Ось хоч би те: чого ми не перезимували в діда Ониська? Були би ми лиху годину переждали.

— Але нічого нам не сталося, ми пережили прикру годину, досвіду набралися і на людей вийшли.

— Як біду перебудеш, то краще живеться, чим не зазнавши її, — каже Пугач, — не одну я біду перебудув, і з тим мені добре жити на світі.

— А яку ви, батьку, найтяжчу біду перебули?

— Та остання, над Солоницею, була найтяжча. Те, що я там перейшов, то морозом проймає, а

що я лише чудом врятувався, то хіба богу подякувати.

— А розкажи нам, будь ласка, як то сталося? — питає Марко.

— Подождіть, станемо ночувати, тоді й розкажу. Може, й інші схочуть послухати.

Сонце вже зайшло, і стало смеркатися. На землю насіла мряка. Поставили чотири вози, які з ними везли провізію, поприпинали коні й розвели чималий огонь. Всередині, між возами, розіп'яли шатра. На трьох коликах розіп'яли перед шатром великий котел і стали варити кашу. Накидали туди капусти і м'яса. Як повечеряли, Марко нагадав Пугачеві, що обіцяв, і всі стали його просити, щоби розповів їм про похід Наливайка з Лободою та їх розгром.

Пугач подумав хвилину і каже:

— Нема поганіших людей на світі, як ті пани. Як їм козаків треба, як не можуть власними силами чого подолати, тоді до козаків: любчики та голубчики, допоможіть. Ось бусурмани на нас йдуть, ось татарва на нас чатує, а ви — християнське лицарство, а нуте, збирайтеся, ми вам нічого не пожаліємо, — і це, і те.

— Ми — народ воєнний, і війна — то наше ремесло. Збираємось, гуртуємось, а тут показується, що нема ні зброї, ні коней, ні гармати, а панам не спішно нам помагати, а всі їх обіцянки — то грушки на вербі. Ми мусимо йти голіруч і здобувати собі усе на ворогові. А тут і пани пишуть листи, польські гетьмани, і король, його милость, а от цісар німецький, і різні князі, й княжки. Зачала собі Польща з Волощиною, султан розсердився, — гвалт! Козаки, помагайте! А ми, дурні, йдемо, проливаємо свою кров за ляцьку справу. У тій розправі багато нашого брата полягло. Нас таки добре пошарпали, і молдавани, і волоша, і турки, і татари. Але ми таки доконали великого діла. Тепер вертаємо на Україну з свіжих ран вилизуватися. А пани до нас: вертайте собі, куди хочете, лише не через наші оселі. Йдіть собі попід землю або хмарою попід небо, лише не важтеся стати на нашу землю, бо ви голодні, вам їсти хочеться, а вас нам тепер не треба. А як вернете додому, то ті, що записані в реєстр, нехай остануться козаками, а уся інша голота, чернь, гайда до плуга, до роботи, бо прецінь панові працювати не ялось.

Засіли ми зимувати в Брацлавщині, то тут, то там, бо не було нам сили йти далі. Пани в крик: гільтайство та свавільство грабує нас, об'їдає, і піднесли на увесь шляхетський світ. З того вийшла велика буча, яка скінчилася аж над Солоницею. Наше військо засіло в Білій Церкві. Нас зразу не чіпали, та цілою силою кинулись на наливайківців. Нічого казати, що Наливайко неабиякий ватажок. Він відступав збройною рукою возовим табором. Відтак завернув на Білу Церкву, щоби з нами сполучитися. Хоч ми з Наливайком не були добрі, ще від часу Косинського, та мимо того не хотіли послухати панських брехливих слів, щоби на Наливайка кинутися і допомогти панам його здавити. Тому-то пани і проти нас виступили. Храбрував проти нас той собака запорозький, князь Ружинський. Він у нас держав козацьку булаву, він годувався козацьким хлібом, а тепер, пізнавши всі козацькі штуки, навчившись в нас воювати, виступив проти козацтва, мов кат.

Свою дорогу значив він шибеницями й палями, на яких застромлював своїх колишніх товаришів. Найлютішим показав себе, прийшовши у Паволоцьку волость. Страшно подумати, що там творилося. Від того, що очевидці розказують, волос дибом стає. Бачить наша старшина, що то не жарти, посилає полковника Саська з трьохтисячним військом проти Ружинського. Хто його знає, чи нас господь відступив, чи Ружинському чорт помагав. Сасько поступив нерозважно. Не розвідавши гаразд, в котрім боці Ружинський та яка в нього сила, вислав у цей бік передню сторожу, яка необачно наскочила на Ружинського і він її розбив на порох. Того налякався Сасько, і вій уступив під Київ. А в Ружинського було всього-на-всього тисяча війська.

Він, осмілений такою легкою побідою, підступив до нас під Білу Церкву. За ним пішов Жолкевський з своїм військом. Наш полковник Шавула виступив проти нього, бо ми довідалися, що йде до нас Наливайко. Нас було разом сім тисяч. Як бачите, як ми могли тоді Ружинського роздавити. Та йому на час наспів з поміччю Жолкевський. Ружинський напав на табір нагло. Ми збентежились. Настало замішання, бо ніхто такої сміливості не сподівався. Наш табір розірвали, і ми стали уступати. Лише за Руткою вдалося Шавулі військо впорядкувати, і тоді ми Ружинського відбили. Наспів зі своїми і Наливайко, і тоді ми Ружинського так спражили, що ледве втік. Ружинський з останками замкнувся в Білоцерківським замку. Та тепер наспів Жолкевський. Старшина вважала неможливим давати йому поле. Ми стали уступати на Трипілля, Жолкевський пустився за нами. Нас було більше шести тисяч. Господь нас відступив. На сором козацтву ми з такою силою уступали перед на половину меншим військом Жолкевського. Ми отаборилися п'ятьма рядами возів. Усі ми були піші. До того ще Жолкевський не був тут з усією своєю силою, бо він вирвався наперед, а решта тільки наступала за ним. Та мимо того він вдарив на нас на урочищі Гострому Камені. Та не вдалося йому розірвати табору. Ми гарно відбивалися. Тоді сталося нещастя. Шавулі гарматна куля урвала руку, а Сасько таки поляг лицарською смертю. Лободи не було тоді при нас, бо він з рештою нашого війська стояв під Києвом. На місце раненого Шавули вибрано гетьманом Наливайка. Ми так збили ляхів, що Жолкевський не важився нас більше зачіпати, вернувся в Білу Церкву і вижидав підмоги. Ми пішли далі. Під Києвом ми злучилися з Лободою. У його таборі було багато збігців, жінок та дітей, що втікали перед ляхами. То було наше нещастя. Та що було з тими нещасливими бездомними робити? Годі їх було лишити на поталу ворогові. Ми пішли під Переяслав, гадаючи, що в степ не поважаться пани за нами йти.

Тепер пани взялися до давнього способу роз'єднати нас. Жолкевський написав до запорожців, обіцяючи нам цілу торбу ласк, як лише покинемо гільтаїв, себто наливайківців. Та ми його післанців ув'язнили і закували в дуби. Гетьманом знову вибрано Лободу. Радили ми, що далі робити. Нам лишилося або піти у московську землю, або получитися з ханом і татарами, або оборонятися до останку, а були і такі, що раді були здатися на ласку панів. Щоби забезпечитися від Жолкевського, треба було зупинити його переправу через Дніпро. Одні човни попалили, а другі поховали по комишах на всяку потребу. Тим часом Жолкевському вдалося погромити Кремпського, що зібрався з козацтвом, у Каневі нам на підмогу. Як Жолкевський прийшов у Київ, міщани зрадили йому, де човни поховані. За те хотіли ми киян покарати. Зібравши сотню чайок, рушили козаки під проводом Підвисоцького горі Дніпром. Та Жолкевський уже стояв на березі і привітав їх гарматою. Похід не вдався. Підвисоцький трохи не втопився. Ми мусили обмежитися до спинювання Жолкевському переходу через Дніпро, і це нам вдалося. Ми гарматою затоплювали їм човни. А тим часом Лобода зачав перемеріюватися з панами. І знаєте, чого Жолкевський від нас вимагав? Видати йому Наливайка і інших старших, видати цісарські хоругви і гармати. Дрібничка, правда?

— Які то цісарські хоругви?

— А, то ви того не знаєте? Як хотіли усі володарі християнського світу зробити спілку на турка, то німецький цісар прислав на Запорожжя свого посла Ля-соту, він привіз запорожцям у дари хоругви, клейноди і вісім тисяч червінцями. Отож ті хоругви були панам солею в оці, і вони наважились їх відібрати.

Видавати свого товариша ворогові на смерть мученицьку — то був би страшний гріх, і Лобода це відкинув. Тепер Жолкевський пустився на хитрощі. До нас прислав двох, вони показувалися, що втікли від панів, і нас остерегли, що Жолкевський послав Потоцького геть повище Києва переправитися через Дніпро і напасти на наш табір, де були самі жінки і діти, бо ціла козацька сила стояла над Дніпром і не дозволяла Жолкевському переправитися. Ми тому і повірили. Треба було уступати ще далі. Наші човни поплили рікою Сулою, а наш табір посувався попри

Сулу. Ми пішли аж під Лубни, щоби не дати себе заскочити. У нас ще була сила. Ми мали яких тридцять гармат і багато усяких припасів. Як ми подалися далі, то Жолкевському прийшлося легко перейти Дніпро. Він ішов услід за нами. Йому прийшли на підмогу литовські полки. Тепер у Жолкевського була більша сила, як у нас. Ми уступали далі, хоч гірко було йти з таким великим табором. Недалеко нам було дістатися в степ, а тоді ми врятувалися. Відгадав наші думки Жолкевський. Він розпочав з нами мирові переговори, щоби нас приспати, а тим часом послав військо повище Лубнів, що перейшло Сулу і заступило нам дорогу в степ. Кажу вам, діти, що ляхові не можна ніколи вірити, він тебе цілує, а ніж за пазухою держить. Ми стали табором над рікою Солоницею. Як ми побачили, що ляхи нас хитро взяли з двох боків, годі нам було з отабореного місця рушатися. Ми окопалися з трьох боків і стали до оборони. Ляхи оточили нас і зачалася облога. Нашого табору не можна було силою здобути, бо з трьох боків вали, а з четвертого велике болото. Було в нас яких шість тисяч війська, і доброго, і менше вдатного, а друге — стільки жінок і дітей. У нас було багато коней і скоту, яких не було де пасти, і все то гинуло. Настала страшна спека і сморід від падлини. До того мало в нас було води. Ляхи стріляли у табір з гармати і багато люду нівечили. А Жолкевський не переставав вести переговори з нами. Із-за того наливайківці стали підозрювати нас у зраді. Повстали в таборі колотнечі, аж на одній раді Лободу вбито. Зробили це ті злодії-наливайківці.

— Хіба ж це не козаки?

— Це збиранина з усяких злодіїв. Наливайко тримав усяку дрань, розбишаків. Вони нікого не щадили, а всі їх злочинства карбовано на справжніх козаків. Але по смерті нашого гетьмана не вдалось Наливайкові захопити гетьманську булаву, бо гетьманом вибрано Кремпського. Хоч Кремпський держав усе залізною рукою, то годі було обі сторони з собою погодити. Ми, запорожці, не могли вибачити тим злодіям-наливайківцям смерті нашого батька. А як уже раз незгода вкрадеться в табір, то не може бути гаразду. Жолкевський знав про це від утікачів. Йому теж пильно було, у його війську був голод. Не можна було нічого довести, а він знав, що в нашій таборі є подостатком поживи, і голодом нас не візьме, йому теж дуже пильно було справу покінчити. З одного боку, лякав нас своїми гуляйгородинами, а з другого боку, підпускав туману на згоду.

— Що це таке гуляйгородини?

— Це такі рухомі фортеці на колесах, високі, мов обороги. Згори можна з них, скрившись за стіни, стріляти з гармат у середину табору. Та ти, один з другим, як хочеш справді запорожцем бути, не допитуйся всього, як баба або дівка. Ти слухай та міркуй сам, поки не виміркуєш, а коли ні, то таки колись прийде час, що сам побачиш таку невидальщину.

І ці гуляйгородини справді налякали малодухів, і вони подались на погану, зрадливу, прокляту згоду. Коли про це згадаю, то аж кров мене заливає від соро— му. Згодилися видати ляхам Наливайка, Шавулу і Шостака. Тим замарали козацьку славу на довгі віки. Треба признати наливайківцям, що і чути про те не хотіли, щоб свого ватажка видавати. Вони оточили його і ладились перебоєм відістатися з табору. Наливайко вже перелазив через вал. Зчинився такий пекельний галас у таборі, що ляхи прискакали на конях дивитися. Та Наливайка покопали, закули в кайдани і видали... Видали і наших славних полковників. Видали хоругви, клейноди, гармати і всю зброю. Тоді Кремпський, бачачи, що ціла справа пропала, зібрав коло себе вірну дружину і перебився через ляцьке військо. У тім пеклі я втратив голову і вже рішився тут загинути. Та послухайте яку штуку втяла ляшня. У пунктах угоди того не було, чого тепер жадає Жолкевський. Було умовлено,

що ми всі можемо свобідно відійти, куди нам завгодно. На те взяли жонаті козаки, щоб тим способом врятувати свої жінки та діти. Та Жолкевський уже по тім, як ми видали усю зброю і

стали голіруч, додав ще один пункт, а то, щоб ті пани, що з нами були, пізнавали своїх підданців-хлопів і забирали їх із собою.

Ми кричали: "Зрада! Такого в умові не було, ми не пристаємо!" — "Як не пристаєте, то обороняйтеся, — каже Жолкевський, солоденько усміхаючись, — баталія йде далі".

Та яка ж то могла бути баталія? Ляхи були в нашім таборі, ми без зброї, а між нами голосять жінки і плачуть діти... Нас взяла розпука. Кожний хапав що під руки попало. Я виломив із воза люшню. Тоді польське військо, роззвірене, що стільки з нами намучилось, кинулось нас різати, як баранів. Не жаліли нікого: різали жінок і малих дітей... Уявіть собі, що там діялось, бо я не в силі вам цього розповісти. Польські жовніри знасилували жінок, а відтак розтинали їм животи. Малих дітей застромлювали на списи і перекидали один одному. Мене обскочили, і якийсь ляшок пізнав у мені свого підданця. Зі мною робилось щось страшне. Згинути то згинути, але мене, вільного чоловіка, в підданство брати? Я скочив на нього, як ранений кабан, і зацідив його люшнею по голові так, що мізок відразу вискочив. Дісталось також і тим, що мене хотіли живого брати. А що в тім місці табору було менше люду, то я замислив себе рятувати втечею. Я втівав щосили, поки не дібрався в комиш. Тут було велике болото, і з цього боку наш табір не був окопаний. Там я пересидів дві доби, п'ючи гнилу воду з багна. Сюди чув я страшні крики, голосіння і плач. Та вони, собаки, не мали найменшого милосердя над жінками; здавалося поганим, що в цім таборі зібрався увесь український народ та що тут все хлопство вимордують. По двох днях коли все втихло, я викрався з болота і втік...

Дібравшись до Дніпра, кого я там стрінув? Я стрінув Підвисоцького, що йшов нам на підмогу. З ним получився і Кремпський з своїми недобитками. Та вже не було кому помагати. За тим йшли із низу запорожці. Коли би було ще два дні перетримати, то Жолкевському була би одна нога не вийшла жива. Підвисоцький мав думку зайти їх іззаду від Дніпра.

Чи це не кара божа? За незгоду, за зраду.

— А як воно тепер на Січі, коли стільки народу витратилося? — питав Петро.

— Багато народу витратилося, то правда, а народу буде, бо він не пропаде, ми ще помір'яємося з ляхами, і наша земля буде вольна. На те не довго ждати, але вона буде, як не тепер, то в четвер. Військо в нас буде, та коби лише добра голова знайшлася, щоб усе гаразд запорядити...

Оповідання старого Пугача залягло глибоко в душу козакам. У Петра виступав тепер щораз в ясніших зарисах той конфлікт, який витворився між тими, що мають, і між тими, що не мають нічого. Бо ж та ціла буча із-за того пішла. Пани хочуть, щоб бідні на них робили, а вони щоб безжурно панували.

Було вже пізно вніч. На небі зорі попеременялися. Деякі вже й позаходили, інші посувалися на своїй дорозі далеко. Косарі стояли високо на полудні. Козаки сиділи при великій ватрі й куняли. Дехто поліз під шатро і захріп. Старий Пугач поліз на віз, під буду, накрився кожухом та невдовзі захропів. Коні хрупали зерно, стоячи на припоні коло возів. Десь далеко завили вовки, зразу один, начеб давав гасло до загального виття, за ним інші. Сторожні козаки проходилися повагом по замерзлому снігу, позіхаючи голосно. Петро з Марком сиділи ще при вогні, покуруючи люльки.

— Один з нас най іде спати, — каже Петро до Марка, — опісля змінимося.

— Якось не хочеться заснути. Так то оповідання залізло в голову; страхіття по мізку снується, що годі забути.

— Тепер бачимо, Марку, те, чого ми в Острозі не знали. Як воно добре, що нас доля звідти вивела. Що було б з нами сталося? Були б ми вчилися далі, переливали з пустого в порожнє, а відтак були б ми навіки приковані до їх милості, князя, кайданами вдячності, а, може, згодом були б залишили шию в панське ярмо і сталися панськими собаками, як багато інших.

— Та ще на князя Костянтина нема що нарікати, там народів добре живеться.

— А що буде потім? Він же не вічний, його ціла фортуна перейде в ляцькі руки, а тоді руський народ вийде на тих багатствах гірше. Краще, щоб їх не було.

В тій хвилі коні стали непокоїтися і фокати. Дві собаки, що повлазили на вози, посхапувалися і заворчали. Петро вже був на ногах. Старий Пугач встав теж і протер очі. Він спав чуйно, наче птиця на гіллячці. Дивився в даль. Десь далеко чути було гаркотіння.

— Тічка біжить! Гей, хлопці! До рушниць! Будемо мати гостей. Нуте, хлопці, повідв'язуйте коней.

— Коби лише не порозбігалися, — завважив Петро.

— Ти, козаче, хіба не знаєш степових коней. Побачиш, як наш степовий кінь від вовка обороняється.

Всі посхапувалися і згуртувалися при вогні. Поспускали коней. Вони стали бігати, позадиравши хвости, але ні один далеко не відбігав. Опісля один із них заіржав голосно. Голос лунав далеко по замерзлому снігу. На той знак всі коні згуртувалися в колесо, головами до середини.

— Дивись, — каже радісно Пугач, — яка мудра твар. Побачиш, як вони гарно обороняються.

А гаркотіння вовче щораз зближалось. Тепер козаки, які позлазили на вози, могли бачити чорну плахту на снігу, яка швидко тяглась до табору. Спереду бігла велика вовчиця, а те все гнало, начеб великий та широкий хвіст якоїсь потвори.

— Хлопці! — гукав Петро. — Рушниць наготові! Як наблизяться на десять кроків — пали!

Тічка зближалась. Гукнули стріли в цілу купу. Тічка розбіглась на всі сторони і стала атакувати зі всіх боків. Багато вовків осталося на білім снігу.

— Дивись на коні, — говорив Пугач до Петра, — то варто видіти.

Справді варто було видіти. Кілька вовків кинулось на коней. Вони страшенно заквичали, наче безрогі, а відтак стали бити копитами поза себе. Кілька вовків вертілось по землі в судорогах. А коні ані рушилися. Стояли в збитій юрбі, один при однім. Понизили голови і дивились поміж ноги поза себе.

— А що, не славні, не козацькі коні? — гукав Пугач. — Не дадуться, їй-богу!

Тим часом козаки стріляли густо, вже на близьку віддаль.

— Хлопці, шпурляйте на них головні, то собі підуть до чорта.

Так воно і сталося. Набили вовків багато, а решта пішла врозтіч. Стало стихати стріляння. Тепер і собаки позіскакували з возів і пустилися за вовками. Пугач їх прикликав до себе.

— От дурні, було би вам капут, якби так вовки на вас обернулися.

З того всього тільки було шкоди, що одного коня вовк шарпнув зубами, і добре скалічив в удо. Його зараз перев'язали, засипавши рану порохом. Та вже до ранку ніхто не спав, а як лише стало на світ заноситись, приказав Петро ладитись у дорогу.

— А що з вовками зробимо?

— А вже ж поздирається шкуру, тепер під різдво кожух добрий, не пустить, — каже Петро.

— Киньте їх до чорта, — каже Пугач. — То не на козацький кожух. Козакові кожух овечий найкраще любиться. А з тим ми б цілий день возилися.

Рушили в дальший похід. Знову залунала по степу весела пісня. Веремія була дуже гарна, погідна, хоч мороз щораз більшав.

І так ішла дорога одноманітно далі. З возами не можна було поспішати, але ніколи не кучилось. На нічлігу було весело. Стрінули кілька лісів, — і не бракло палива. Під ніч розкладали великий вогонь, який ogrівав і людей, і коней.

Аж на посліднім ночлігу сталася велика пригода, яка всіх втішила.

Вже було далеко по півночі, на землю насіла велика імла, що не було нічого видно. Усі засипляли мертвецьким сном. Гукнув стріл сторожного козака, і всі посхапувались. Під табір підходили якісь люде. Вартові стали стріляти далі. Непрохані гості стали утікати щосили, чути було тупіт утікаючих коней.

Козаки розбіглися й побачили раненого татарина. Він лежав на землі з підстреленою ногою.

— От гість! — гукали козаки. — Ануте, хлопці, бийте псубрата на втіху.

Надбіг Петро і крикнув:

— Не руш його! Від нього довідаємося, чого вони хотіли, може, де недалеко більша сила татарська, підведіть його до табору.

Узяли татарина попід пахи, він зуби закушував із болю. З його йшла кров.

— Я тобі скажу, не питаючись, — каже Пугач. — Вони йшли коні красти.

Посадили татарина при варті. Петро каже:

— Давай я йому поперед усього ногу перев'яжу.

— От невидальщина, — каже один козак, — я його зараз перев'яжу ножакою по шиї.

— Не руш кажу! — крикнув грізно Петро. — І ніхто не важся мені перепиняти роботу.

Петро розтяв ножом одіж, оглянув рану. Вона не була велика. Кість була ціла. Він засипав рану порохом і обв'язав чистим полотенцем.

Татарин був старий, змарнілий дідок з ріденькою борідкою і поморщеним лицем, начеб йому шкуру ниткою перешивав. Він дивився заляканими очима на Петра і лебедів.

— Не забивай бідна Ахмет, козак. Аллах тебе благословити буде.

— Чого ви сюди лізли? — питає Петро.

— Ми йшли коні красти. У нас біда, нема їсти, — говорив Ахмет, — у мене п'ять дітей малих, голодних, я бідна, дуже бідна...

— А дайте йому, товариші, їсти, він, бідний, голодний.

Козакам це не подобалось, стали воркотіти. Петро випрямився і поглянув грізно поза себе:

— Тихо! Хто хоче з моєю рукою познакомитися, виступай! Непослуху я не стерплю. Розумів?! Який відважний різати немічного бідака. Ти покажи, що вмієш з татариним, коли він дужий... Стидайтеся. З вас мають бути лицарі, а показуєтесь вовками над падлиною. Казав: принести їсти.

Зараз втихло. Один приніс і подав татарині кусок паляниці. Ахмет їв лакомо, аж давився.

— Дайте йому чарку горілки. Пий, небоже. Твій Магомет не заборонив горілки пити, бо її ще не було.

Ахмет вхопив Петра за руку і став її цілувати.

— Нехай тебе бог і Магомет, його пророк, благословить на твоїй дорозі, ти добра чоловік; Ахмет буде за тебе молитися.

— Не болить тебе рана?

— Пече, але то нічого...

— Ти вмієш на коні їхати?

— Кожна татарин вміє.

— Хлопці, збирайтеся, в дорогу пора. Вже годі спати... Татарині дайте мого сивого коня.

— Що нашому осавулові сталося? — говорили між собою козаки. — Козак хоч куди, а татарина не дасть зарізати.

— Чи це послідній наш нічліг? — питав Петро Пугача.

— Перед заходом сонця будемо в Січі. І знову залунала пісня, й похід рушив.

Петро каже до татарина:

— Як зблизимось до Січі, то собі їдь з богом. На Січ тебе не поведу, бо я там не пан і не знаю, що би з тобою сталося.

— Ти добра чоловік, бог тебе благословити буде. Аллах хай тебе милує. Ти світло моїх очей, я тобі ніколи того не забуду. Ахмет вміє бути вдячний, навіть джаврові...

Петро не говорив нічого.

Вже було геть з полудня. Ярке сонце посилало останні гострі промені по замерзлій землі. На обрії було видно якісь купи, начеб осніжені гори. Із-поза них виходили густі дими. Валка стала над берегом замерзлої широкої річки. Петро питає Пугача:

— Що це, батьку?

— Це Січ-мати, хрестіться, хлопці.

Козаки познімали шапки й стали хреститися. Петро був дуже зворушений. Ось ціль його дороги, його бажань. Що його тут жде? Чи справдяться пророкування його приятелів? Чи справді жде його тут слава? В Петра шибали думки блискавкою. Серце сильно билось. Він став у душі відмовляти молитву. Чимраз ближче приходили до Січі. Усе було застелено снігом. З високого берега видно було багато будівель за валами, з яких виходили прямо вгору густі дими. Лише ворота було знати. Побіч них стояли на валах дві гармати. На валі проходжувався вартовий козак з мушкетом. Козаки стали з'їздити з берега. Петро каже до татарина:

— Нам пора розстатися, їдь собі, чоловіче, з богом. Коня тобі дарую, то це мій кінь.

Татарин знову став лепетати благословення й поїхав. Та за хвилину обернувся до Петра та й каже:

— Осавуле, до мене ходи, щось скажу.

Петро під'їхав.

— Слухай, козак, мене Магомет покарає, що я тобі зраджу своїх. Але я за тебе спокутую, ти того варт.

Він наблизився до Петра й каже півголосом:

— Бережіться, козаки: цієї весни піде велика орда татарська з Менглі-Гіреєм на вашу землю. Велике нещастя на вашу землю буде. Пограблять вас і ясир візьмуть. Всі мусять йти, кому прикаже його світлість хан. Може, і я піду, хоч я спокійна чоловік. Бережіться!

З тими словами він потиснув коня й почвалав вітром.

Петро стояв на березі Дніпра. Далеко направо й наліво розлягалась замерзла річка. Лише на однім рукаві простяглась синя лента, якої мороз не одолів...

Десь далеко грав Дніпро-Славутиця на своїх порогах.

Петро був захоплений. Він забув про все, що коло нього творилося, забув, по що сюди приїхав, забув про товаришів, що стояли під воротами матері Січі.

Петро зняв шапку й молився:

— Дніпре-Славутице, батьку! Ти, свята річко України! Чи є українське серце, яке б не забило живіше, наблизившись до тебе? Ти давній свідку нашої бувальщини, нашої величі й упадку.

...На твоїй дорозі поставив господь могутні пороги. За ними криєш ти тих бідних діток, яким тісно стало на Україні. А ці пороги — то твоя мова. Горє тому, хто її не розуміє.

...Ти сердишся, ти гримаєш на твоїх діток нерозумних, та грозиш ворогам. Доля України зв'язана з тобою на вічні часи. Україна тоді загине, як твоє русло висохне!

...Дніпре! Ти, український Йордане, свята річко!..

— Гей Петре! Осавуле! — гукали козаки. — Чого задивився?

Петро начеб зі сну прокинувся, протер очі й спустився з берега вниз...

За той час Пугач обмінявся гаслом з вартовим козаком. Відчинились ворота, й ціла ватага в'їхала.

Петро опинився в Запорозькій Січі.

КНИГА ДРУГА

ДО СЛАВИ

Частина 1

Потомъ видячи ся битъ способнымъ до мензства,
Шоль до запорозкого славного лыцерства.
З книжки «Вършъ...»

I

Запорозька Січ лежала тоді на невеличкім дніпровім острові, Малій Хортиці. Від заходу, від України, обливав її Дніпро, від сходу сонця плив його рукав, що відділяв Малу Хортицю від Великої, яка лежала між старим дніпровим річищем і новим дніпровим руслом. На Великій Хортиці ріс великий дубовий ліс з прогалинами всередині, далі, вниз, стояли малі ставки, а потім простягались мокляки.

Під ту пору українське козацтво проживало важкі хвилі свого занепаду і пониження. Солоницький погром, здавалося, погребав козацьку справу на все. Пани тріумфували. Жолкевський за своє криваве діло був обожаний між українською шляхтою. Він виріс на спасителя Речі Посполитої і українського панства, як польського католицького, так і православного. Пани успіли розбити всю козацьку організацію. Козацьких старшин з Наливайком повезли в Варшаву. Забрали всю зброю, не оставили козакам ні одної гармати, забрали коругви і клейноди, скарбницю. Над народом, що спочував козацтву, знущалися в страшний спосіб. Народ був наляканий, і ніхто не посмів піднести голови, а не було нікого, хто би мав силу взяти діло в свої руки і проти панів стати. Тих козаків, що осталися живими, повернено в підданство. Пани вважали себе з боку українського поспільства цілком безпечними. Тепер можна було необмежене панувати і багатіти, коли українське хлопство буде слухняне. Тепер і з Туреччиною буде спокій, бо ж поляки поступили з козацтвом по бажанню Великої Порти. А коли з Туреччиною буде спокій, то і татарська орда не буде їх чіпати.

На цілій Україні заповідалося панське раювання. Одне лише осталося болюче місце в панському тілі, котре, мов загоєне терня, від часу до часу болюче відзивалося. Осталося Запорожжя, до якого пани не могли дібратися і яке ні раз не хотіло вложити своєї шиї у панське ярмо. Польща обмежилася на тому, що старалася відтяти Запорожжя від усієї України. Пограничним українним старостам було доручено не допускати нікого ні сюди, ні туди. Поставлено на шляху до Запорожжя густі сторожі, котрі ловили збігців, а так само запорожців, що на Україну переходили, і люто їх за це карали, одних і других. Та ці способи не могли вповні своєї цілі осягти. Гноблений панами і державцями народ втікав на Запорожжя, бо там бачив одинокий свій захист. Продирався там усіма можливими дірами і щілинами, наче вода із розсохлої бочки. Одного піймали, а десять інших таки перейшло.

Запорожці знову вмiли то цим, то тим дійти до ладу з пограничними старостами, і таки приїздили у Київ добувати, чого їм було треба.

Не зважаючи на занепад, на Запорозжжі безупинно велися великі приготування до того, щоб можна було невдовзі виступити збройною рукою чи проти татар, чи таки ще раз помірятись з панами на Україні за свободу українського хлопа. Завзяту агітацію у тому вели ті численні хлопські втікачі, оповідаючи про жорстокість панського володіння.

Через брак свобідної сполуки з Україною на Запорозжжі ставало тісно. Там наче в горшку кипіло, і мусив наспіти час, коли та вся енергія молодої, живої та здорової республіки виладується. Панська рука була закоротка, щоб сягла аж на Запорозжжя. Вправді Польща наставляла свого старшого над низовим козацтвом, та він не посмів там показатися, а запорожцям ані снилося його слухатися, і вони вибирали правильно свого старшину і зі всіх розпорядків панського старшого глузували.

Козаки з Чубової редути, приїхавши перший раз на Січ, дивились на все великими очима, бо не одне тут побачили інакше, ніж собі це уявляли. На перший погляд, не знати було тої величі, якої тут надіялися.

Значний простір землі на Малій Хортиці обведений валами з дубовим частоколом наверху. Попід валами ізсередини великі будівлі городжені хворостом та обмащені глиною, вкриті комишем, або кінськими шкурами. Таких будівель було багато. То були курені, названі від знатніших городів України. Посередині — великий майдан, а на ньому — невеликий домок для січової старшини і на січову генеральну канцелярію.

По майдані проходжувалися купками запорожці.

Пугач привів під домок старшини чубівців. По дорозі січовики його поздоровляли. Пугач пішов з Петром Конашевичем до кошового.

В світлиці під образами сидів кошовий батько Богдан Микушинський з генеральним суддею Павлом Тирсою. То були дві найстарші особи на Січі.

Пугач, ввійшовши, поклонився кошовому:

— Ваші голови! Здоров був, батьку! Ось приводжу на Січ одну вишколену чету від старого Чуба з поклоном і поздоровленням, а ватажком у них оцей молодий осавул Петро Конашевич.

Петро вклонився і передав кошовому список:

— Нас приїхало сорок людей.

— Здорові були, панове товариство! Так ти осавул, а що ж робить старий Касян Байбуза?

— Постарівся та зимовиком живе.

— Мені дивно, що Касян з Чубом розлучився. То приятелі були.

— Вони зовсім не розлучились, бо пан сотник Чуб заснував біля своєї редути слободу. Люде сходяться, мов мухи до меду.

— Ще старий Чуб на старості літ здуріє та ожениться. Та коли тебе, козаче, Чуб осавулом на місце Касяна поставив, то, здається, ти неабищо.

— Ця слобода — то його діло, — каже Пугач, показуючи на Петра, — неабиця голова, ніде правди діти, в Острозі вчився.

Кошовий став пильно Петрові придивлятися:

— Ну, гарно, йдіть тепер в січову канцелярію, хай вам пан генеральний писар курінь покаже, до якого вас припише, а завтра пополудні ти, Конашевичу, заходь до мене.

Вони вклонилися і вийшли. Зараз через сіни була січова канцелярія. Стояли тут довгі столи, а за ними сиділи підручні писарі. Генеральний писар проходжувався вздовж канцелярії.

Вже вечоріло, і всі заворушилися відходити.

Як ввійшов Петро з Пугачем, генеральний писар повернувся до них і спитав:

— А ви за чим сюди? А! Здоров, товаришу! — каже писар, пізнавши Пугача. — З яким ділом приходиш?

— Ми приїхали з Чубової редути, сорок чоловік. Призначи нам, пане писарю, курінь, а то прийдеться хіба на майдані на морозі ночувати.

— Із Чубової редути? Так значиться, не новики, а вже козаки-товариші. Так йдіть, небожата, у Переяславський курінь. Там найбільше людей потреба. Як є у вас список, так давай сюди, хай у реєстр заведу. Ну, добре, добраніч вам!

Як козаки вийшли до сіней, Пугач каже:

— Так, як би змовилися. Я теж з Переяславського куреня. Та там ще знайдеш, либонь, і земляка свого Павла Жмайла. Може, він який родич твого побратима Марка.

Чубівці передали коней новикам, що тут з'явилися, і пішли гуртом до Переяславського куреня.

Нічого тут помітного не було, бо всередині курінь був такий, як у Чубовій редуті, хіба що більший. Було тут кілька огнищ, на яких горів вогонь і ogrівав усю хату.

Наприкінці куреня, за столом, сидів курінний отаман Грицько Жук з осавулом Павлом Жмайлом. Вони грали в карти. Пугач гукнув від порога:

— Здоров будь, батьку отамане, здорові братики! Усі оглянулися, як в курінь ввійшла ціла ватага людей. Отаман дививсь на них, прислонивши очі долонею від світла.

— Слихом слихати, видом видати. Здоров був, старий товаришу! Куди ти блукав так довго?

Жмайло його зразу не пізнав. Отаман каже:

— Не пізнав Пугача?

— Справді не пізнав, — каже Жмайло і встав вітатися. Жмайло був вже старий і сивий козак.

— Слухай, осавуло, — каже Пугач. — Приводжу тобі когось, що буде тобі, либонь, любий. Ану вгадай! Ходи сюди, козаче, — каже до Марка.

Марко виступив під світло, та осавул його не знав.

— Що тут довго вгадувати. Цей звесь теж Жмайло, а чи він рідня тобі, то самі потолкуйте.

— Ти звідки, козаче?

— Я з Кульчиць, старого Грицька Жмайла правнук.

— Рідний, мій, ріднесенький, душе моя. Та чи давно ти з Кульчиць? Кажі, що там наш рід?

— Давно вже, дядьку, ще хлопцями вивезли нас до Острога в школу, давно не мали ми вісточки з рідного краю.

— Так не знаєш, чи старий Грицько живе? Чий ти син?

— Я Степанів. Про нашого прадіда нічого не знаю.

— Я тобі стриєм приходжуся, знай! Та що ти все говориш? Ми. хто то є ми?

— А то — мій побратим Петро Конашевич, син Івана.

— Знаю і твого батька, вітай мені! Батько живий?

— Поляг, ще як я дитиною був.

— А вибач мені, товаришу, — каже осавул до Жука, — я на radoщах і козацький звичай забув — перепинив цим новикам поклонитися тобі, як голові куреня.

— Ми вже не новики, — каже Петро, — ми з Чубової редути приходимо, ми — козаки.

— Вітайте, панове товариство, — каже Жук, та я вас у курінь не приймаю, бо у мене своїх людей доволі.

Старий Жмайло був заклопотаний, чи знають його земляки тутешній запорозький звичай, і чи знають, що їм на таке відповісти?

Але Петро не дав себе збити з пантелику. Виступив наперед і, кланяючись курінному отаманові, каже:

— Я говорю іменем усієї чети, бо мене над нею головою поставили. Кланяюся тобі, батьку, від старого сотника Чуба і прошу: приймай нас, сиріток, у свій славний курінь, а ми дякуватимемо і, як старий звичай каже, вкупимось.

— Не можу сам цього зробити, бо я сам нічого не рішаю, хай старшина скаже, — каже Жук. Покликали ще курінного суддю і кухаря.

— От і нападуть, — каже Жук, — панове отамани. Прийшли якісь козаки та й у курінь просяться. Кажуть, що вони з Чубової редути. Як ви думаєте, чи приймемо, чи проженемо?.

— Хай вкупляться, — каже кухар.

— Ми подорожні, — каже Петро, — грошей не надбали, а випросити не було у кого, бо степом їхали. Та ось я за всіх золотого кладу. За решту вибачайте, ми відслужимо.

— Ну, що ж, панове, зробимо? — питає Жук.

— Приймемо, — каже кухар, — у нас харчів доволі, а коли б негарно велися, так проженемо.

— Ну гаразд! — каже Жук. — Будьте товаришами. А ти, пане осавуло, призначи їм місце. Ти, пане кухарю, вели всипати ще яку пригорщу каші, щоб для всіх на вечерю стало.

Для того, хто цього не знає, може, видасться дивним, що на Запорозжі у курені кухар таку замітну відігравав роль і до старшини належав. Кухар на Запорозькій Січі був тим, чим у війську інтендант. На його голові було не лише прохарчування усього куреня. Він дбав теж про одягу для всіх, вів курінну касу і з усіх видатків мусив щороку перед козацтвом докладно вирахуватися.

— А що з нашими кіньми станеться? — питає Петро старого Жмайла.

Не журись. За коні подбають другі, а ви, повечерявши, відпочиньте гаразд.

Завтра то я вам усе покажу, який тут лад на Січі.

На другий день вже сонце високо стояло, а чубівці ще спали. В курені за той час козаки повставали, вмивалися і мимрили молитви, снідали і розходилися, куди кому було призначено. Чубівці, прокинувшись, нестямилися зразу, де вони є, бо в курені було тьмаво. Через малі віконця та піхуреві оболонки доходило сюди мало світла. Старий Жмайло вже ждав на них, і як прочуняли, водив їх по Січі і все показував та пояснював.

На січовому майдані роїлося від людей. Вони, мов мурашки, переходили в різні сторони. В одному кінці майдану вчилися молодики воєнної штуки. Одні їздили на конях, інші — такі пішки. Вчилися орудувати шаблями, списами та келепами. Інші стріляли у ціль, хто з рушниць, з пістоля, хто — з лука. Під одним остріжком стояли гармати. Одну гармату викотили на майдан, уставляли її, відпинали передні колеса, прицілювалися, лаштували, припинали знову перед і заковували в інше місце. Робилося це під командою старшого гармаша та під оком пана обозного, бо до нього вся гармата належала.

Тепер повів Жмайло земляків до одного куреня, що стояв позаду майдану. То була січова майстерня. Простора будівля з великими вікнами. Звідсіля розходився різноманітний стукіт і гамір на всю Січ.

Як сюди зайшли кульчичане, то їм аж голова кружляти стала. Чого тут не було? Тут робили вози, кували залізо, робили ланцюги, скручували линви з конопель, кували шаблі, ножі та рушниць. В одному куті під вікном сиділи кравці, шевці та шаповали.

Усе тут робилося для січового товариства про запас.

За куренем різали трачі дерево на дошки, довбали і випалювали колоди на байдаки. Другі збивали байдаки, забивали щілини клоччям і заливали смолою. Тут горів великий огонь. Робітники пороздягалися до сорочок.

Над кожною партією був поставлений отаман, котрий усьому давав лад, перемірював дерево і наглядав за роботою.

— У нас, на Січі, робиться усе власними силами, хіба заліза купуємо.

— А порох?

— Порох ми вміємо такий робити, як ніхто другий, Он там за валами наші порохові млини, бо тут небезпечно через те, що від того треба з огнем здалека.

— А як воно, дядьку, чи кожний може братися за роботу, яка йому подобається? — питає Марко.

— Куди кого старшина призначить, і хто до чого вдався.

— Я би мав охоту в майстерню піти, — каже Петро.

— Го-го! Не сюди тобі, небоже. Ти підеш чоботи шити, а швець піде письма писати? З цього-то ти вже знаєш, куди підеш.

— А ну же, дядьку, ходім між лучників, я зараз мій лук принесу і зараз вернуся.

За хвилю вернув Петро з луком і стрілами.

— Ну-же, панове товариство, прийміть мене до гурту.

— Славний у тебе лук, товаришу, панська штука.

— То княжий дар. Пустіть мене, хай спробую. Показали йому ціль. Петро зложив, і три стріли попали близь себе.

— Ти, небоже, неабиякий лучник, — каже отаман. — Такого ще тут не було, хіба покійний Байда, що про нього думу співають.

— Сагайдачний, та й годі, — каже один козак до гурту.

— Петре, — каже старий Жмайло, — ось вже тобі й імення приложили, вже тебе до смерті Сагайдачним звати будуть.

Один козак сказав, та це зараз й прийметься в цілій Січі, мов полум'ям піде.

— А що ж, — каже Марко, — воно непогано прозвали.

— Не імення тебе красить, а ти його вкраси. Такий тут звичай, і годі з цим перечитись.

Кошовий довідався про мистецтво Петра і казав собі цю штуку показати.

— Ти будеш тут молодиків вчити, а у вільну хвилю підеш під руку пана генерального писаря в канцелярію. Під вечір, як я вже вчора говорив, зайти до мене.

Як вечором Петро зайшов до кошового, він спитав:

— Чи довго ти вчився в Острозькій академії?

— Більш чотирьох років. Був би там ще богзна-як довго сидів, та лучилася така пригода, що треба було академію покинути.

— На це я не цікавий, та ось що, коли треба буде нам писнути дещо по-латині, так ти писатимеш, бо наш писар небагато з цього тямить. А, може, тут колись прийдуть які послы з далекого світу, то зараз і тебе покличено на товмача. Трапляються такі люди, що годі з ними розмовитись. А чи і твій побратим Жмайло розуміє латину теж?

— Усі ми там цього добра вчилися однаково.

— А Київ ти знаєш?

— Ніколи там не бував.

— Як буде нам яке діло у Київ, то ти поїдеш. Ти бачиш, які важкі хвилі ми переживаємо? Козацтво розбите, треба зачинати паново все порядкувати. Жде нас велика праця. Живемо між двома ворогами: з одного боку Польща запрягла нам загладу, з другого — татарва. Треба то з одними, то з другими битися, хитрити та поміж дощ ходити, поки козацтво знову не виросте в силу.

— Коли вже про татар мова, то я дещо довідався по дорозі від полоненого татарина. Я повинен був це ще вчора сказати, та знаю козацький звичай, що коли тебе не питають, не відзивайся.

— Полонений татарин звичайно бреше, хоч його огнем припікай.

— Тож-бо й є, що він по-доброму сам виговорився із вдячності, що я не дав його козакам вбити, пустив на волю, та ще й коня подарував.

— Такий, може, і правду сказав. Що ж він тобі говорив?

— Від'їжджаючи від мене, він говорив таке: "Бережіться, козаки, з весною піде на вашу землю велика орда. Сам Менглі-Гірей поведе її». Казав, що аллах його за це, певно, покарає, що своїх зраджує, але він, з приязні до мене, то і карі тої не лякається.

— Добре і те знати. Ми гаразд діло обміркуємо, та може, ще щось більше довідаємося. От добре, що ти це сказав.

Опісля Петро вклонився і вийшов

— Чого тебе кошовий кликав? — питали Петра чубівці, як у курінь вернувся.

— Та ось чого. Питав мене, чи можна кобилу навчити по-латині іржати. Та що вам я багато говорити буду, давайте краще бандуру, та повеселимось, бо мені справді чогось весело поміж вами.

Подали бандуру. Петро заграв дрібненького та став приспівувати, а козаки вдарили гопака, що аж стіни дрижали. Петро знав, чим людей до себе приєднати можна.

— А знаєш, товаришу, яке тобі імення приложили?

— Коли вже гарне, то завтра вам кілька відер горілки поставлю, а коли негарне, то й не говори, бо плакати буду.

— Гарне, їй-богу, гарне, твою горілку то так начеб вже й випили.

— Коли випили, то й закусіть, чим хто має, а я завтра вже другої ставити не буду.

— Ех! Дотепний ти, небоже, та, будь ласка, розкажи що-небудь, коли ми всі так розвеселились.

— Як розвеселились, то буде з вас на сьогодні, не об'їдайтеся. А завтра то розкажу вам дуже слезливу казку про те, як баба дідові горохів'янкою постолі з лопуха шила.

— Чому горохів'янкою?

— Бо ниток не було.

І так минали весело вечори в Переяславському курені кожної днини. Пішла слава про Сагайдачного по всій Січі, і з других куренів стали вечорами козаки сюди сходитись.

Петра відразу всі полюбили. Він був дотепний, до кожного приязний, штукар, а при тім хлопець наче мальований. Розуміється, що відтепер звали його Сагайдачним. Життя на Січі йшло одноманітно з дня на день, Але усі бачили, що на щось готується, хоч ніхто не вгадав, що воно буде. Ніхто того не знає, що кошовий думає-гадає. Особливо в майстерні йшла безвпинно робота. Сам кошовий батько усього доглядав і наганяв до поспіху. З Великої Хортиці привозили коней і об'їздили та підучували.

II

Якось в половині марта приїхало на Січ одного дня двоє татар татарською арбою, якою кримські крамарі їздять. Вони обмінялись з сторожею кличем і зараз пішли до кошового. То були переодягнені козаки, котрі добре говорили татарською мовою, їх посилав кошовий у Крим шпигувати.

Зараз кошовий скликав січову старшину на раду. Козаки розказали те, чого довідались. Показалося правдою те, що Сагайдачний від Ахмета довідався.

Вони переїхали цілий Крим аж до Бахчисарая, заходили з крамом до татарських улусів, заходили до їхніх мечетей і враз з другими до аллаха галайкали.

Орда поклала собі з весною рушити на Україну з великою силою, як лише весняні затопи минуться. Козаки довідались, котрим шляхом татари підуть. Козаки говорили їм, що козаків на Січі небагато, і нема їх чого боятися. Безпечно перейдуть Дніпро, Інгулець та Інгул, і всю Україну.

Вони говорили татарам так, як їх кошовий навчив. Розходилося о те, щоб їх на свій шлях справити і, заступивши їм дорогу, розгромити.

Тепер стало відомим, що орда, перейшовши Дніпро, піде поміж річками Дрімайлівкою і Бургункою. Понад цими річками стояли два великі ліси, і на тій прогаліні поклало собі козацтво поміряти з ордою.

Кошовий предложив на раді такий план. Часть козаків під проводом курінного отамана Жука мала бити татар на Дніпрі при переправі, та потім розступитися і йти слідом за тими татарами, які успіють перебитися через козацьку лінію. Друга частина під проводом сотника Чепіля мала стати над Інгулом і доконати решту недобитків так, щоб цілу орду знищити.

Той план кошового був прийнятий, і зараз взялися за його виконання.

Кошовий розіслав гінців по усіх козацьких паланках і зимівниках, щоб козацтво негайно збиралось на Січ до походу. Тепер показалося, що те, що через зиму було зроблено, було дуже потрібне. Усього було доволі. Січове військо вміло до походу як слід приладитися. Під той час Чепеля на Січі не було. Він був жонатий і жив у паланці. Та він на перший заклик прибув на Січ з своєю сотнею сімейних козаків. Тепер обидва з Жуком стали порядкувати та ділити поміж себе військо після того, що хто мав у поході виконати. Чепіль забрав переважно піше військо, гармату і вози. Жук забрав кінноту, кілька легких гармат, вози з харчами і муніцією.

За той час щодня розсилали з Січі в сторону татарщини роз'їзди. Вони мали, помітивши татар, оскільки-мога не показуватись і в сутички не заходити. Ціла штука була з тому, щоб орда не зміркувала, що козаки про все знають.

На Січі усе було готове до походу. В Січі мав остатися кошовий з старими дідами і молодиками.

Третього дня великодніх свят причвалав посильний козак од одної стежі з вісткою, що орда рушила з Перекопу і прямує до Дніпра.

Вранці засурмили сурми. Кожний поспішав на своє місце. Насамперед вийшов Чепіль з своєю армією двох тисяч козаків. Вона мусила поспішати, щоб випередити татар і засісти на своєму місці над Інгулом.

За два дні опісля вийшов Жук зі своїми. При ньому були обидва кульчичане, Петро і Марко.

Вали Січі вкрилися тим козацтвом, що осталося. І прощаючи своїх, вигукували та вимахували шапками.

Не одному защеміло серце на спогад, що, може, не доведеться сюди вернути. Кошовий благословив їх на щасливу дорогу.

Старий Жмайло обтирав нишком сльозу, що з ока капнула на сивий вус. Не диво: виправляв своїх рідних в непевну дорогу. Тепер у отамана Жука була одна жура на думці: як би воно було, коли б орда розгадалася і пішла іншою переправою? Тоді треба би їх заходити не знати звідки, треба би повідомити Чепеля, а заки він з своїм тяжким табором і піхотинцями зможе заступити орді дорогу, то тим часом татарва може порозлазитися по Україні меншими загонами.

Жук був з тої причини дуже схвильований і цілу дорогу нічого не говорив.

Його військо йшло правим берегом Дніпра. Річкою послав він кілька байдаків, обшитих комишем так, що здалека ніхто їх не міг помітити.

Вони мали держатися правого берега і зорити за татарвою, а коли зміркують напрям, в якому піде орда, мали про це отамана повідомити, поховати судна під берегом і вертати. Жук перейшов Бургунку і став обозом, ждучи на вісті. Ждав три дні, поки принесли вістку, що справді орда йде цим шляхом, як було зразу намічено.

— Слава господові небесному! — Жук зняв шапку і перехрестився. — Зачинається добре, а тепер, хлоп'ята, до праці. Сотник Галан і сотник Чепіга з своїми сотнями підуть до лісу по обох боках шляху і пороблять засіки. Могильники (сапери) загатять обі річки при Дніпрі, щоб багато води зібралось по самі береги. Як сюди орда зайде, а ми на них наскочимо, щоб не порозбігалися на боки. Ми зачнемо бити гарматою, аж тоді як татари перейдуть на цей бік.

— А коли б вони не туди пішли, — завважив Сагайдачний, — то що ми зробимо?

— Еге! Дивись, якраз проти нашого місця лежить на Дніпрі більший острівець. Це місце добре для переправи, на острівці можна відпочити. Я певний того, що підуть туди. Тепер, хлопці, наші вози і гармату пообчіпляти лозиною і галуззям так, щоб ніхто не зміркував, що воно є. Хай татари думають, що це кущі. Ждати тут, поки я не вернуся. Ходи, Сагайдачний, зі мною.

Над самим берегом Дніпра стояв великий галузистий дуб. Туди обидва попрямували і повилазили на нього високо. Звідсіля було видно далеко на другий бік Дніпра. Далеко на обрії зачорніла велика плахта. Вона посувалась до річки.

— Бачиш? Гості йдуть, — каже Жук до Петра, — буде кого бити.

— Така сила, що самою вагою може нас роздавити.

— Певно, коли б дістатися їй під ноги. Та ми того не зробимо.

Жук був веселий і радий. Навпаки, Сагайдачний почував себе ніяково. У нього билось серце сильніше. От перший раз побачив таку велику ворожу силу. Чим воно скінчиться? Та на Січі мав Жук славу небуденного ватажка, йому можна повірити. Якщо йому кошовий таке діло поручив і наставив його наказним, то не на те, щоб козацтво знівечити.

Орда щораз наближалася. Тепер можна було пізнати обриси коней і їздців.

— Скільки їх може бути?

— На мою думку, буде яких сорок тисяч, коли не більше. Буде з нас. Тепер я вертаю, а ти останься тут і зори за ними далі. Як орда стане над берегом, ти злазь непомітно і біжи до мене. Лише не показуйся, хоч би прийшлося і по землі повзнути.

Жук зсунувся з дуба і пішов до своїх. Петро зорив далі за ордою, котра щораз ближче підходила до Дніпра.

"Безпечні вражі сини, навіть роз'їздів не висилають, а галайкають, мов пси до повного місяця", — думав собі Петро.

Та воно так не було. В цю хвилю кілька татарських чет відлучилося від гурту і почвалувало до річки. Зупинившись над берегом, вони позлазили з коней і стали роздягатися. Петро цікавий був бачити, як вони через воду переправляться будуть. Було їх тут більше двох сотень. Кожний в'язав свою одягу і зброю в узлик, котрий прив'язував собі на голові. Відтак, держачись гриви коня, влазив у воду. За хвилю видно було лише кінські голови, що пригали в воді, і татарські голови з клунками. Плили прямо до острівця. "Я тут задовго сиджу", — думав Петро і миттю зсунувся з дуба. Ніхто його через берег не побачив. Він побіг до своїх.

— Що нового?

— Пане отамане, передня сторожа вже на острівці спочиває. Буде їх зо дві сотні. Орда в тій хвилі вже, певно, над берегом.

— Добре, гаразд, - говорив Жук, затираючи руки. — Здається, що в річках вже, либонь, досить води назбиралось. Ви, хлопці, сидіть за возами і гарматами і не показуйте носа. Цих ми перепустимо туди і назад. Вони, як завернуть, будуть себе вважати цілком безпечними. За ними піде уся орда. Ніхто не сміє стріляти, поки я не дам знаку і стрілю перший.

В цю хвилю стали показуватися з-під берега голови коней і людей. Вони виходили на берег. Тут вони поодягалися, посідали на коней і рушили широкою лавою, розглядаючись на всі боки. Але не помітили нікого.

Жук сховався за прислоненими зеленню возами. Татарські орди переїхали спокійно аж по кінець обох лісів і звідтам звернули до Дніпра. Тепер розмовляли між собою голосно, нічого не прочуваючи. Як стали над берегом, пустили зараз пасти коней та стали галакати через ріку до тамтих.

Із-за ріки доходив великий галас. Тепер розпочалася переправа цілої татарської армії. Так, бодай, здавалося козакам. Та воно довго тривало, і ніхто більше на цім березі і не показувався. Вже і вечоріти стало, а галас не вгавав, і нікого не було видно.

— Що воно, до біса, чого вони забарилися? А ну же, Петре, підійди до берега і роздивись.

Петро підкрався до берега та йому аж в очах замерехтіло. На тім боці Дніпра горіли великі огні, а поміж ними сновигали, мов у муравельнику, чорні татарські постаті. За хвилю загоріли огні і на цім боці Дніпра.

"До біса! І ці безпечні. Коли б так уночі до них добратися, то ні один не вийшов би живий", — думав Петро, вертаючись до своїх.

— Ти мені нічого й не кажи, бо я вже знаю, — каже Жук до Петра. — Татари там, де стали, там і ночувати будуть.

— Може би так на вилазку на охотника, пане отамане, дібратися до їх та зробити їм криваву купіль.

— Гарячо ти купаний, козаче. Так не можна. Наробилося би галасу і тамті, дізнавшись, що ми тут є, пішли би на інший шлях. Ми не йшли сюди, щоб цих обірванців перерізати, а на те, щоби цілу орду знівечити. Ночують вони, то й ми переночуємо, хіба що огні розводити не будемо.

— А щоб їм всячина! — нарікали козаки. — Треба буде уночі мерзнути.

— Завтра буде гаряче, аж постріємо.

Жук приказав відвести коней у ліс, щоб не зрадилися чим.

Як лише на світ заноситися стало, на тім боці Дніпра настав великий рух. Орда ладилася до переправи. Над річкою заліг такий густий туман, мов хмара. Козаки привели коней і позапрягали у вози та гармати.

Тривало так довгий час, поки татари перебрались на цей бік річки. Повдягались і посідали на коней. Опісля рушили в порядку поміж ліси.

Із-над річки насунула і сюди густа мряка і заступила світ божий. Тут лиш тільки видно, що від берега щось клубилось в густім тумані і розходився гамір.

"От коли б так вітрець подув, — думав собі Жук, — та годі на це довго ждати. Благослови, Боже, на велике діло, та поможи християнському мирові побідити".

Жук узяв від гармаша льонт і підпалив першу гармату. Залунав стріл і відбився могутнім гомоном по лісі.

— Ану же, хлопці, одна за другою, а потім чергою.

Настав страшний рев вісьмох гармат, котрі були з Жуком. На той гук почувись густі рушничні стріли по обох боках шляху і лісу.

Між ордою настала метушня, зойки та крики. Вони такого не прочували, а через мряку не бачили, звідкіля на них нападсть іде.

Жук розпочав стрільню тоді, як послідні татарські чети на цей берег ріки виходили.

Татари розділилися на два фронти по обох краях шляху і стали відстрілюватися. Цілі хмари стріл випустили на обидва ліси, та тим вони козакам не пошкодили, бо вони ховалися за деревами. Тепер повіяв вітер від лиману і розігнав мряку. Татари побачили, що вони попали у засідку, їх взяла розпука. До Дніпра не можна було вертати, бо тут стояв Жук з гарматою.

Одна частина пішла перебоєм вперед. Ті, що позаду, кинулись на Жука, на його табір. Жук став уступати поза ліс, відстрілюючися.

Татари загадали обійти другим боком поза ліс, та тут натрапили на річку, повну води по самі береги. За табором, що вступився за ліс, вони не йшли, побоюючись нової засідки. Вони почували шляхом поміж лісами наперед.

Відразу замовкли гармати, лише рушничні стріли з лісів заєдно тарахкотіли.

— Дотепер все пішло добре, — каже Жук. — Тепер, хлопці, поспішаймо поза ліс щосили, може, ще їх перебіжимо. На коні!

— Не знать, що сталося з нашими у лісі? — каже Сагайдачний.

— Не турбуйся, вони вже знають, що їм робити. Козак в лісі безпечний, як у себе в хаті.

Жук погнав з кіннотою поза ліс та прийшов запізно. Вже послідні татарські чети виїздили з-поміж лісів. Зачіпати не було безпечно, бо коли би і другі, що вийшли перші на них, обернулися, то, певно, не встояли б. Гармати йшли позаду, поволі, і не зараз наспіють. За лісом татари згуртувались і подались на Ингулець. Тепер стали козаки виходити з обох лісів гуртками. Вони вели з собою пов'язаних кількох татар і багато пійманих коней.

— Добре ми дотепер справились, — каже Жук, — тепер поховаємо полеглих товаришів, ранених відішлемо на Січ і підемо услід за ордою. Забагато їх вирвалось з нашої петлі. Ми поділимось на гуртки по двісті-триста людей. Будемо шарпати татар то ззаду, то по боках. Не треба допустити до того, щоб ціла татарська навала напала на Чепеля, то може його роздавити. Трошки ми припочинемо, а опісля — в дорогу. Ти, Петре, бери перший гурток скраю і рушай у божий час та покажи, чого тебе старий Чуб навчив. Усі гуртки зйдуться над Ингульцем.

Відпочивши, рушили далі по Жуковому розпорядку. Над вечором повернули до Жука роз'їзні з вісткою, що орда перейшла Ингулець і розтаборилась по тім боці. Жодна з висланих ватаг, як опісля показалося, не встигла догнати орди.

Вже стемніло, як козаки опинились над Ингульцем. З того боку ріки горіли густо татарські огні в таборі.

— Засвітили нам добряги, і тепер певно не заблудимо, — говорили козаки, — які вони безпечні.

Тепер Жук розділив своє військо на три часті. Одна мала остатися при ньому тут, де тепер стояла. Друга і третя мали об'їхати колесом татарський табір, перейти Ингулець і на даний знак ракетою біля Жука мали з двох боків напасти на татарський табір і вертатися на цей бік ріки. Мали вийти зараз по півночі, а до того часу спочивати.

Жук не спав ні трохи. Зараз по півночі роз'їхались. Жук підступив потихеньку над сам берег ріки і тут спрямував свої гармати на берег.

Виждали тут часок, поки вислані частини перейдуть річку. Тоді стали стріляти з гармати прямо на татарський обоз.

Кулі падали в саму середину і робили великі спустошення. Тепер замовкла гармата, а у воздух стрілила огненна ракета.

На той знак почувся могутній бойовий козацький клич. З обох боків наскочили козаки на татарський табір, і почалася страшна рукопашня.

Татари стямились і стали відбиватися щосили. Жук пустив другу ракету у воздух. Зразу блиснув огник, посипались іскорки, поки не стрілила вгору огниста куля, тягнучи за собою огненний шнурок. Це був знак завертати. Козаки завернули до річки і стали переправлятися. Татари пустилися за ними, та Жук зачав знову стріляти з гармат.

Татари зупинились в погоні, а до козацького обозу стали з'їздитися козаки з обох боків. Показалося, що цієї ночі багато козаків у рукопашному бою полягло.

Тут відпочивали до рана. В татарському обозі усе затихло, та коли розвиднілось, татар вже на давньому місці не було. Тепер можна було бачити, що на тім місці вночі діялось. Лежали цілі купи трупів. Було тут і козацьких чимало. Цих зараз з пошаною козаки поховали.

Землю залягав туман, і не знати було, в котру сторону пішли татари. Треба було йти за слідом.

— Здається, — каже Жук, — що нині нашій роботі кінець. Орда, либонь, пропала, що й чорт її не віднайде.

Нараз стали усі наслухувати. Жук приклав вухо до землі:

— Якись гості йдуть, готовтеся, братики.

Тупіт коней став щораз наближатися. Дудіння ставало щораз виразніше.

Нараз повіяв вітерець, і туман став розходитись. Козаки побачили перед собою цілу ватагу татар.

Без команди, без одного вистрілу кинулися козаки на татар, окружили їх з усіх боків. Татари того не сподівалися.

— Ніхто не сміє втекти! — гукав Жук, рубаючи шаблею.

Татари хотіли перебитись, та якраз попали у той бік, де стояли козацькі вози. Тепер козаки наперли на них ззаду. Татари оборонялися завзято, та лише ті, що були скраю. Середина збилась в одну купу. Настала страшена різня. Козаки рубали шаблями, били келепами та кололи списами. Усіх до одного вибили.

— Цим разом чорт не вспів їм допомогти.

— Я цього не розумію, чого вони відстали від орди і попали нам в зуби.

— Це, бачиш, татарська штука. Так татарва сліди за собою замітає. Вони, щоб змалити погоню, стають в одному місці і тут розділяються на чотири гуртки. Кожний має їхати в інший бік. Кожна купа робить великі закрути, аж поки знову на інше місце не прийде, а тоді по слідах нічого не розбереш. Ти підеш за одним слідом та попадеш на слід другої купи. Ті, що на нас наскочили, не сподівалися того. Через мряку не побачили нас у свій час, ну і пропали. Тепер ніхто не розбере, де вони зйдуться. Та нема чого нам довго міркувати. Наша дорога — на Інгул.

Йдучи так усім табором, натрапили справді на місце, столочене копитами. Коли ближче приглянулись, то сліди розходились на чотири сторони навхрест.

— Станьмо тут обозом. Нам треба конечно розслідити, кудю пішла головна сила. Це перехрестя показує, що одна частина пішла туди, де ми її стрінули. Ще нам треба прослідити дві, а четверту, то ми певно знайдемо. Оцей шлях показує на Дніпро. Що воно може бути? Хіба ж та часть орди загадала вертатися у Крим?

— Сагайдачний! Бери дві чети і рушай за цим слідом, — каже Жук до Петра. — Не дай заскочитися; як їх буде більша сила, то не зачіпай, аж на переправі, там, може, їх переможеш.

Петро зібрав своїх людей і пішов за слідом. Йому хотілось справитися так, щоб Чубової редути не засоромити.

Вже було з полудня, як передня сторожа наскочила на невелику купу татар,

— Цих можемо взяти, — говорив Петро, роздивившись. Він розпустив свою ватагу великим колесом і став татар окружати. От трапилась нагода перший раз показати себе.

Та показалося, що не всі татари були тут разом. Вже кинулись козаки на цю ватагу зі списками, як десь, наче з-під землі, стали збігатись з усіх сторін татари, що насідали на козаків густою лавою. Тоді і ті, що їх окружили, обернулися на них.

— До обозу, товариші! — гукав Петро, рубаючи шаблю. Татари хотіли, очевидно, заступити козакам дорогу до табору, а їх була велика сила. Козаки оборонялись завзято. Вони надіялися, що Жук пошле їм підмогу.

— До купи, товариші, не розбігатися!

Так відбиваючись, стали козаки відступати. Петро боровся у послідній лаві. Він не тратив надії, що переб'ється. Аж ось задуркотів у повітрі аркан, і Петро почув, як в тій хвилі затягнула його петля за шию. Він впав з коня. Опісля його так здавило, що втратив пам'ять і не знав, що далі робиться.

Коли прийшов до пам'яті, побачив, що йому і другим товаришам пов'язали сирівцями руки. їх посадили на коні, пов'язали ноги попід животами і помчали далі. Очевидно, що прямували до Дніпра. Як перебрались через Інгул, то вже стало смеркати. Згодом стали на нічліг. Козаків познімали з коней і, пов'язавши їм ноги, поклали рядком на землі. Порозпалювали огні і пустили коней пастися. Над козаками сторожив дужий татарин з довгим списом.

— От ми в полон попали, — шепнув Сагайдачний до свого найближчого товариша, — далєбі, що краще б нам була смерть, ніж неволя.

Тим часом недобитки Петрової ватаги прискакали до обозу Жука і розповіли, що сталося.

— То все так буває, коли пішлеш молоду голову, — говорив Жук з жалем. — Шкода мені тільки людей і цього Петра мені жаль, бо з нього могло щось бути. Післати би на вируку, та чортзна, де вони тепер є? Певно, що татари на нас ждати не будуть. Мені ніколи тут довше гаятися. Пропало.

Стало заноситися на дощ. На небі не було ні одної зірки. Петро лежав горілиць і думав над своєю долею. Став стиха молитися. Товариші перешіптувалися між собою. Їм всім задеревіли пов'язані сирівцями руки.

Марко, коли довідався, що Петро пропав, мало з глузду не збився. Він ломив руки і голосно плакав, мов мала дитина.

— Боже мій, чого я пустив його самого, чому не пішов з ним ураз?

— Говори, Климе, хай твоє не гине, — говорив йому старий козак. — Те саме було б сталося з тобою, що і без тебе. Були би ви оба пропали. Йому так на долі було написано, а долі конем не об'їдеш. Покинь дурне гадати. Йому нині, а тобі завтра. Така наша козацька доля. А вже то козакові не слід плакати, мов дитині, — тебе козацтво на сміх підніме.

Так уговорювали його козаки, та від цього йому ні раз не полегшало. Йому розривало душу. А далі побіг до Жука.

— Батьку ріднесенький, позволь мені зібрати охочих товаришів та на роз'їзд поїхати, може, ще доведеться побратима виручити з біди.

— Я роз'їзд мушу післати, і то не один, але тобі, козаче, жодного вести не дам. Ти помчав би за побратимом у самий Бахчисарай і загірив би і себе, і других. Вже й так не можу віджалувати, що одного жовтодзьоба необачно післав. Ти як хочеш, то їдь з котрим-небудь, але під рукою досвідного ватажка.

На те обізвався козак, що з Петром ходив:

— Ні, батьку, вибачай, так на Петра казати не можна. Він вів свою ватагу уміло, по-козацьки, та цього, що сталося, він не завинив.

— Може, й так, але пропав сам, та й годі.

Маркові і того було досить, чого добився. Він побіг між козаків і став їх підмовляти до поспіху.

— Братики мої, поспішайте, рятуйте, повік вам цього не забуду, може, ще виручимо.

— Гадаєш, що ми твого побратима менше любимо, як ти? Та ти знай, що з великого поспіху користі не буде.

Вкінці Марко діждався того, що роз'їзди згуртувались і поїхали. З одним поїхав і Марко.

Вже було по півночі. Став пократати теплий дощ. Пов'язані бранці лежали на мокрій землі і самі промокли до сорочки, їх стало проймаєти дрожем, бо не можна було ворухнутися.

Коли Петро передумував, яким би побитом їм з петель визволитись, почув біля себе якийсь шелест, — хтось до нього підсовувався. Над ним замріяла чоловіча

постать у татарській кінчастій шапці. Вона приблизилась до його вуха:

— Слухай, осавула, ти мене не пізнала, а я тебе пізнала зараз. Я Ахмет, твій вдячний Ахмет, я тебе визволю. Я тут тепер стою на сторожі при вас.

Він став обмацувати рукою, потім перерізав сирівець ножем на руках і ногах. Петрові задибеніли руки і ноги так, що не міг ними ворухнути. Ахмет шептав далі:

— Зараз втікай! Там пасуться наші коні, бери одного і втікай, хай тебе аллах береже!

— Спасибі тобі, добрий Ахмете. Дай мені ножа, хай і товаришів визволю, я сам без них не рушуся.

Ахмет надумався, що йому робити, а потім віддав Петрові ножа:

— Хай буде благословенне ім'я аллаха! Коли хочете втікати усі, то візьміть і мене з собою, бо мене ждала би тут велика кара. Не вернути би мені більше додому і не побачити мого улуса і моїх діток.

Петро повзав від одного козака до другого і розтинав сирівці. У декого був свій ніж, і робота йшла швидше. Петро поповз знову до Ахмета і шепнув:

— Веди нас до коней.

Пішли козаки за Петром, держачись один одного. Петра вів за руку Ахмет.

Татарські коні паслися на припонах при коликах, повбиваних у землю, їх пильнували вартові татари, що куняли, опершись на списи або сидячи на землі.

Петро каже до товаришів:

— Поперед усього з вартовими справитись. Підповзти і задушити руками, щоб жоден не крикнув.

Так воно і сталося. Сторожі падали на землю один за одним.

Тепер розбіглися козаки між коней. Кожний відв'язував коня, сідав на хребет без сідла, без уздениці. Ахмет держався Петра. Ціла валка козаків виїхала непомітно з татарського обозу. Та куди їхати, в який бік, ніхто не знав. Ніч була темна, ні одної зорі. Петро питає Ахмета:

— З котрого боку Дніпро?

— Ось з цього.

— Добре, так нам на Інгул туди дорога. За мною, хлоп'ята! — Кермуючи руками коней за гриву і підганяючи ногами, вони рушили скоком на Інгул. — Товариші, знайте, що цей татарин — то наш спаситель. Коли б між нами був хто з чубівських козаків, то, певно, нагадав би собі його. Це той самий, якого я не дав убити і коня подарував. Бачите, що і бусурмен вміє віддячитись.

Тепер почули козаки за собою в татарському обозі галас. Татари прокинулись зі сну від тупоту коней. Здавалося їм, що це, певно, козацький набіг. Про те, щоб бранці повтікали, вони й не думали. Аж згодом, як надворі стало світати, побачили подушених вартових, не стало коней, не було і бранців. Та козаки були вже далеко. Вони, прочуваючи, що буде погоня, втікали щосили. До того ще їх мучив голод і спрага, бо вже стільки часу не подав їм ніхто куска хліба, ні каплі води. Коли б їх татари здогнали, не мали чим боронитися. Їм лишалася тільки швидка втеча.

— Хлопці! Ось Інгулець! — гукали ті, що були напереді.

Козаки кинулись прожогом у воду і перейшли на другий берег. Вони якраз попали на старе побоєвище з-перед учора, на татарський обоз. Лежало тут чимало татарських та кінських трупів враз із сідлами.

— Хлопці, — говорив Сагайдачний, — хапайте для себе сідла та уздениці, хапайте зброю, яка попаде в руку, нам треба втікати далі.

— А пошукаймо теж при трупах якого сухаря або в'ялої конятини, — говорили другі, — бо голодом заморимось.

Ціла сотня, мов тічня голодних вовків, кинулася на побоєвищі шукати за тою марною поживою. Видирали собі з рук погану вонючу конятину або кусок паляниці чи сухаря. Петро надів на голову татарську кінчасту шапку, добув собі шаблю і кинджал. Він побачив, що голодні козаки, заспокоюючи голод окрушками сухарів та пряженою під сідлом кобилятиною, забули про божий світ, про небезпеку. Коли б так тепер наскочила на них яка татарська чета, то забрала би їх усіх, мов зимою куропатви з-під копиці. Він став гукати:

— Досить того! Сідлати швидше коней, бо татар поки що не видно, а до наших ще дуже далеко.

Деякі послухали, а іншим було це байдуже. Вони нишпорили по побоєвищі, перешуковуючи трупів за їжею і добичею.

— А ви, диявольські сини! Гадаєш, що просити буду? Хочеш знову у петлю попасти? — Петро ганявся по побоєвищі і не жалів руки. Деякі озвірились і кинулись на Петра.

— А ти звідкіля приходиш нам приказувати?

Та Петро не був страшків син. Першого скраю так почастував києм по руці, що аж шабля йому з руки випала.

— Ти, собачий сину! На твого ватажка, що тебе з путів освободив, ти шаблю підносиш?

Другі схаменулися і пішли врозтіч, бо таки кілька до нього з шаблями присікалося, а Петро гнав за ними та періщив по спині:

— Ось тобі бунт, гільтаю!

Тим, що на це дивилися, стало дивно. Один чоловік з ломакою в руці гонив перед себе гурток як так узброєних козаків, мов череду баранів.

— На коні!

Всі мовчки повсідалися.

— Ставай чвірками! Перша чвірка, як передня сторожа, руш!

Приказ був як слід виконаний. Петро з Ахметом їхали позаду.

— В тім Сагайдачнім хіба нечистий сидить, — говорили між собою старші козаки, — ти бачив, як його всі слухаються, начеб кошового, а могли його на шаблях рознести.

— З нього таки кошовий вийде, то неабихто.

Так гупорили поміж собою, поспішаючи. Аж надбіг козак з передньої чети і до Петра:

— Проти нас йде якась чета.

Тоді Петро виїхав перед сотню і скомандував:

— В лаву! Ти вертай до своїх. Дати мені зараз знати, хто йде проти нас.

Тим часом спереду почувся великий крик. Видно було, як козаки підкидали шапки вгору і вигукували:

— То наші, нуте тепер скоком!

То справді була одна з тих чет, котрі отаман послав на роз'їзди. Коли зійшлися разом, повітанню кінця не було. На Ахмета дивилися бісом, поки Сагайдачний не пояснив усім, яка дяка тому татаринів належить. Він перший остеріг козаків, ще минулого року, що орда збирається на Україну.

Усі разом рушили до козацького обозу Жука, що чекав на поворот роз'їздів. Він дуже втішався, що Петрові повелося освободитись.

Роз'їзди верталися один за одним. Вернувся і Жмайло. Козаки зараз на першій слові сказали йому, що Петро вернувся цілий і здоровий. Радості не було кінця. Марко трохи не задушив Петра, обіймаючи. З тих роз'їздів була така користь, що можна було відгадати, куди пішла головна татарська сила.

Отаман Жук не був з того радий. Коли б тим шляхом пішла орда, то її не спинить піти на Україну, а Чепіль не буде мати спроможності з нею стрінутися.

Треба було щось на те поради, над чим клопотав собі голову отаман.

Не могло бути про це мови, щоби Чепіль зі свого місця міг так швидко рушитись, бо у нього мало було кінноти, а багато таборових тяжких возів.

— Нічого не поможемо. Або здобути, або вдома не бути. Треба татарві за всяку ціну дорогу заступити.

Забрав Жук із собою усіх кінних козаків, легкі гармати і, колючи здалека, помчав на північ. Табір мав поступати за ордою.

Жук їхав зразу правим берегом Інгульця вгору. Поспішав щосили, поки не зайшов на бажане місце. Треба було спочити і людям, і коням, бо одні і другі таким поспішним маршем дуже знемоглися.

По відпочинку завернув Жук з цілою силою на захід. Їхали цілу ніч. Над раном стрінулися з першим татарським загоном.

Козаки вдарили на нього і розбили. Решта вспіла втекти до головної орди і тут звістила, що від півночі стоїть велика козацька сила, якої не можна переломити. Вслід за ордою пішов Жук.

— Маємо цим разом щастя, — говорив отаман, — коли б татари були зміркували нашу силу, ні один з нас не вийшов би живий, нас роздавили б. Тепер вони попали в матню, бо мусять наткнутися на Чепеля, а він їм вже всипле бобу та гороху.

Отаман прислав приказ до табору, щоби йшли прямо на Інгул, а там розставили вози так, щоби татарві заперти дорогу, коли б хотіла завернути назад, звідки прийшла.

Вже було геть з полудня, як над Інгулом почулись гармати.

— Чуєте? Це вже Чепіль говорить. Ну же, хлоп'ята, поспішаймо.

Гармати ревіли щораз густіше. Жук наближався і наступав татарам на п'яти. Вже було чути рушничні стріли. Татари наскочили на Чепеля і пізнали, що попали в матню. Треба було перебитися. Перша лава піхотинців вступилася і схоронилася до табору. Тепер татари

наткнулися на табір із возів, пов'язаних ланцюгами. На возах стояли гармати, а поміж возами були розставлені піхотинці з рушницями. Татари гинули цілими лавами. Завернули назад, та тут теж табір із возів Жука, і тут гармата та рушниця. Не було для них вороття. Одиниці розбіглися на північ і південь. Від півночі стояв Жук з своєю кіннотою. Вони вдарили на Жука з розгоном чоловіка, що попав у розпуку, або зраненого звіра. Вони скаженіли. Петро стояв зі своєю четою у найнебезпечнішому місці. Під ним вбито коня списом, і він впав на землю. Заки зміг з-під коня видобути, татарва перелетіла через нього, мов вихор. Кінь вдарив його копитами по голові, і він втратив пам'ять.

Надвечір було вже по всьому. Татар розбито. Невеличкі чети, що уцілили, пропали в степу. Козаки віднесли повну перемогу. Отаман Жук з Чепілем обнялися.

— Нічого нам гаятись, — каже Жук, — переночуємо тут, поховаємо наших лицарів і зараз треба нам вертати додому. Хтозна, що там діється? Може, якраз татарва підступила під Січ та руйнує її. Тепер, хлопці, порухайте себе по сотнях, кого нема? Побачимо, чи великі втрати маємо.

Втрати були справді діймаючі. Не було ні Петра, ні Марка.

— Марка Жмайла бачив я на побоєвищі, — каже один козак, — він там світить віхтем трави і побратима шукає.

— Годі нам, хлопці, гаятись. Світіть смолоскипи і перешукайте та позбирайте ранених товаришів. Гріх їх так, безпомічних, оставляти.

Загорілись смолоскипи і, мов блудні огники, розбрелись по побоєвищі. Тут натрапили на Марка. Він вже віднайшов Петра з розбитою, скривавленою головою, без пам'яті, без руху. Марко подобав на божевільного. Заходився коло побратима, та не знав, яку раду йому дати.

Козаки поклали напівмертвого Петра на кобеняк і обережно понесли в табір. З нього текла кров. За ним йшов Марко, мов сновида, не знаючи гаразд, що з ним робиться. В таборі взялись його рятувати. З тяжкою бідою спинили кров і пов'язали рану. Петро слабо дихав. Показалося, що в нього було ще зламане ребро.

— Багато крові втратив, — каже козак, що коло нього заходився. — Треба дуже з ним няньчиться, щоб з того видужав.

— Я його візьму до себе на хутір, — каже Чепіль, — у мене є жіноцтво, то його відгодують. Мені тепер нізачим на Січ їхати, бо треба з весною поле обробити.

Здається, що орда по такій прочуханці цього разу сидітиме тихо. Оцим Сагайдачним то я буду піклуватись, мов рідним сином.

А на те каже Марко:

— Так візьміть і мене, пане сотнику, на свій хутір, я без побратима жити не можу, і буду його доглядати краще всіх.

— Ти вертаєш на Січ, — каже Жук, — тобі нема від старшини дозволу на хуторі жити. Не тобі з недужим возитися. Там є такі, що краще про нього подбають.

Нічого було робити, бо непослуху січова старшина не стерпіла б.

По побоєвищі роїлося від смолоскипів. Збирали ранених, заносили в табір і тут їх перев'язували

знахарі. Вистелили вози сухою степовою травою, і тут їх складали.

Для полеглих викопали могильники велику яму і сюди поскладали їх обережно, мов рідних діток. Понакривали козацькі очі і присипали землею. Кожний товариш кинув свою грудку. Чепіль відчитав молитву. Хвиля була дуже поважна. Не одна гаряча козацька сльоза поплила по суворому, степовим вітром осмаленому лиці за добрим товаришем або й побратимом.

Рано рушили походом прямо на Січ. Поки їхали разом з Чепелем, Марко, сумний мов осіння хмара, сидів на возі біля Петра, піддержував рукою його бідну безталанну голову і не відвертав від нього очей.

Та прийшла хвиля розлуки. Чепіль відлучився від січовиків і подався з своїми козаками до свого хутора.

Марко цілував Петра в бліді уста, перехрестив його і заплакав, мов рідна мати.

Опісля сів на коня і почвалав за своїми. Його серце мов кліщами стискало. Чи побачить його коли ще на цім світі? Він заєдно оглядався за ватагою Чепеля, поки вона не зникла йому з очей в широкому степу...

III

Чепелева ватага мусила їхати поволі, бо везла багато ранених. Петра цілу дорогу заливали водою, рознімаючи йому зуби ложкою.

Приїхали на хутір аж третього дня з полудня. Як ватага наблизилася, настав у цілому селі великий рух. Усе село вийшло назустріч. Питання перехрещувалися. Не одна мати заплакала за сином, не одній дівчині защеміло серце за милим, за братом, а старі батьки та сиві діди лише хрестилися та головами хитали. Вони вже привикли до того, бо не одну втрату доводилось їм на своєму житті переболіти. Така вже козацька доля, що не знаєш ні дня, ні години, коли треба все покинути та передчасно покласти буйну козацьку голову в сиру могилу.

А ті, що стрічали живих та здорових, раділи і повітанням не було кінця.

Ранених порозвозили по хатах. Петра повезли до сотникового хутора.

Сотник звітався з жінкою та дочкою Марусею. Вона обняла батька за шию і сердечно раділа, що любий батенько вернув з походу живий та здоровий.

— Годі-бо, моя зозулько, бо ще мене задушиш. Татари не вбили, а ти мені своїми пестощами віку вкоротиш. От ти краще подбай про цього бідного раненого та поклич сюди негайно пасічника, старого Ониська, щоб йому рану перев'язав.

— А хто це такий, тату?

— От цікава! Козак, та й годі, а до того ще самий славний, а тепер наш гість. Я гадаю, що між вами швидше вилежиться з рани, як на Січі. Ти, Марусю, перенесешся з своєї кімнатки у світлицю, а ми там покладемо недужого. Йому треба великого супокою.

— Коли б хоч не вмер, — каже налякана Маруся. — Мені б було дуже його жаль.

— Коли досі не вмер, то, може, й подужає, а це все в божій руці.

Прийшов з пасіки Онисько, старий дідок, з лисою головою, босий, лише в штанах, сподом

мотузками підв'язаних, і в сорочці. Він уходив на цілу околицю за доброго знахара. Славно він знав складати поламані кості і лічив усякі недуги зіллям.

Онисько оглянув хворого, казав його обережно покласти на кобеняк і так його понесли у Марусину світличку. Петро лежав, мов неживий, з заплющеними очима. Лице було бліде, мов полотно. Як його несли, то Маруся піддержувала руками його голову.

Поклали його на Марусину постелю. Онисько казав принести теплої води, роздягнув його і став розвивати рани. Крім рани на голові, було ще одне ребро зломане і кілька великих синців на тілі.

Онисько понаганяв усіх з хати, щоб йому не заважали, і довго порався біля недужого.

Увесь той час ждала Маруся під дверима, поки Онисько не вийшов.

— А що, дідусю, чи подужає він?

— Дасть Бог що подужає. Кість не рушено, лише що живчик прорвало, то через це багато крові втратив.

— Дідусю, вилікуйте його, прошу, а коли він подужає, то, далєбі, вашій Насті мої золоті сережки подарую, от зараз забожуся, а для вас то гарного гостинця у батенька випрошу їй-богу! Лише не дайте йому вмерти, бо мені цього козака дуже жаль.

— Еге ж, Марусенько, є кого жалувати, бо справді хлопець мов тканий, для тебе якраз під пару.
— Старий моргнув оком і погладив Марусю по голівці

— Їй-бо, дідусю, ви зараз таке вигадуете, ще хто почує та що подумає?

— Но-но, вже нічого не скажу, але я тебе, Марусенько моя, беру за слово, і сережки вже так мовби були в руках моєї Насті. А тепер, серденько, принеси мені кухоль теплого молока та й допоможи мені недужого напоїти.

Марусі не треба було цього двічі казати. Побігла миттю до пекарні і прийшла з молоком. Онисько взяв у руку кухлик і приткав до губи.

— Ех, Марусенько, так гаряче не можна до нього відразу підходити. — Онисько моргнув знову:
— Треба перш прохолодити. Таким гарячим ми би йому рота попарили, і треба би знову лікувати. — Так балакав старий, продуваючи молоко та повертаючи кухликом у руці. — Тепер ходімо.

Ввійшли всередину. Петро лежав на постелі горілиць і слабо дихав. Через відчинене вікно весняне сонце пускало сюди свої ясні промені й освічувало усю статть недужого. Петро начеб спав. У Марусі билось серце, коли сюди ввійшла, мов у пійманої пташки. Петро видався їй гарним, мов янголятко.

Онисько прикликав Марусю рукою ближче, підвів голову Петра і казав дівчині напувати його молоком. У неї дрижали руки, і трохи вилилося на відкриті Петрові груди.

Він здригнувся і глибоко відітхнув. Дівчина стала ще більше дрижати.

— Ні, так не буде, — каже Онисько, — ти держи його голову, а я сам напою. Йому треба буде, либонь, ще і зубів розвести.

Приставив кухлик до рота. Петро зразу проковтнув раз, а відтак став проликати. Його лице начеб оживилося, начеб порожевіло від сходячого сонця.

Маруся держала руку під головою, яка ще не висохла від недавнього миття. Чорний козацький чуб лежав на білій подушці, наче гадюка.

Опісля Петро відітхнув ще раз глибоко і відкрив очі. Перший його погляд впав на Марусю, та він зараз заплющив очі.

— От бачиш, моя голубко, яка твоя рученька чудотворна, коби здорова була. Я його і горівкою заливав, і це, і те, та й нічого не вдіяв, а ти лиш ручку приложила, а козак зараз ожив. Ну, ну, Настя матиме сережки, але ти мені помагай, ти тут більше вдієш, як я.

Маруся стояла, мов на вуглях. Почервоніла уся, мов рожа. По тілі проходила якась люба дрож, їй так було весело на серденьку, як ще ніколи.

— Тепер він спить на правду. Заглядай до нього, а коли б було чого треба, то поклич мене.

Онисько вийшов, а Маруся осталась сама. Не могла з Петра очей звести. Дивилася, мов в образок. Числила його віддих і хотіла б тут якнайдовше остатись.

Аж дівчина Горпина, її подруга і повірниця, відчинила легенько двері і вивела Марусю з задуми. Горпина, побачивши Петра, трохи руками не сплеснула:

— Матінко рідна! Який він гарний, цей козак!

— Тихше, Горпино, він спить, не можна його будити.

— А який він, бідний, немічний, коли б хоч не вмер.

— Не дай боже! Дід Онисько казав, що видужає. Він лиш багато крові втратив.

— Марусю, я від нього очей відірвати не можу.

— Ходи звідсіля, а то ще наврочиш, — говорила Маруся, тягнучи Горпину за рукав. —

— І що ж, він не отямився?

— Ні, лише раз відкрив очі і знову заплющив.

А тим часом сотничиха питала чоловіка, кого він привіз із собою.

— Гарний то чоловік і вчений. В Острозі, в цій великій школі, вчився. А на Запорозжжі він теж неабищо. Пішов, сердега, перший раз у похід, та й не повезло. Зразу піймали татари на аркан, та визволив його якийсь татарин, а потім у битві трохи не пропав так, його коні потратували. Йому козаки ворожать, що кошовим буде.

— А може, не вийде з того.

— А от Онисько йде якраз від нього. Гей, діду! Ходи сюди, а що там хорий?

— Нічого, здоровий буде, видужає. Лише треба йому спокою та часу, поки втраченої крові не придбає.

— Пам'ятай, Ониську, піклуйся ним, доглядай, а коли його вилічиш, нічого тобі не пожалію. Ти знаєш, що сотник Чепіль вміє нагороджати.

Онисько усміхнувся, а Чепіль говорив далі:

— Із нього кошовий вийде.

Маруся ввійшла в хату запаленіла, мов рожа.

— Ти була коло недужого? — питає мати.

— Була. Дід Онисько напував його молоком, а я піддержувала йому голову.

— Ну, ладно, — каже сотник, — доглядай його, доню, мов брата, а він тобі, певно, подякує.

Того не треба було їй двічі казати.

Маруся була одиначкою багатого знатного сотника Івана Чепеля. Старший його син поліг, а більше дітей не було. Маруся була тою зіркою, тим сонцем ясним на батьківському хуторі, до котрого все, що тут жило, звертало свої голови. Була гарна, мов писанка, струнка, весела, щебетуха, з золотим серцем дівчина. Всі її любили. І старі бабусі-удови, що у сотника на хуторі віку доживали, такі ж старі діди, і молодиці, і козаки, і малі діти. Вона для кожного мала ласкаве слово, нікому не відмовляла своєї помочі.

Батьки дивились на неї, мов на того янгола, і нічого для неї не пожаліли б. А вже, як за ким Маруся батенька або маму попросила, то не могли, не сміли їй відмовити. Маруся вміла вибрати хвилю, попрохати так гарненько і так кріпко обняти за шию, що старий суворий сотник м'якнув, мов віск.

Для всіх Маруся була "наша" панночка, "наша" Марусенька.

Від рана до ночі всюди було її повно, всюди було чути її срібний голосочок, її солов'їне щебетання.

Марусю любило усе село. Всі молили для неї щастя, долі, бо вона всіма піклувалася. А особливо ті немічні, недужі знаходили у Марусі щире прихильне серце і помічну руку.

Сотничиха роздивлялася між козацтвом за парюю для своєї доні, та не знаходила нікого під пару. Тоді сотник потішав її:

— Не журись, жінко. Бог — батько. По нашу Марусю приїде якийсь на всю Україну славний козак.

— А може, князь? — жартувала сотничиха.

— Цур йому! За князя дочки не віддам, хіба за козака. Хай буде і вбогий, аби лише гарний та дебелий лицар, та коби Марусі був по серцю, бо я силувати дочки не стану.

Так міркували собі батько й мати, не прочуваючи, що доля вже переступила поріг їхньої хати, та судьба Марусі вже була вирішена.

Від тої хвили щось сталося з Марусею таке, чого перше не було. Вона бачила вже не одного гарного парубка, були у батька в гостях славні і гарні козаки, та ніким вона дотепер не зацікавилася. Тепер, як побачила це бліде терпляче лице з заплющеними очима, як діткнулася

своєю рукою цієї бідної, розбитої голови, то начеб стрілою її серце прошибло. А тими синіми очима, що на одну мить на дівчину глянув, зачарував її зовсім.

Вона не могла того погляду ніколи забути, і образ Петра ставав їй навіть у сні перед очі. Вона бачила його на воронім конику у боротьбі з поганцями, бачила усе те, що її уява зобразити могла. Бачила, як він впав з конем і попав під кінські копита. Маруся стала крізь сон плакати. Аж мати прийшла до неї в світлицю.

— Чи не хора ти, доню, чого плачеш? Ти дрижиш уся.

— Поганий сон мені, мамо, приснився. Таке страхіття, що господи!

— А розкажи мені!.

— Не можу тепер, хіба вранці, коли не забуду. Тепер спати хочеться.

І вона буцімто засинала, але козак, якого вона не знала назвати по імені, не сховався їй з думки, і так мучилася до рана. Уставши, вона поміркувала, як дуже вона змінилася. Де поділась її веселість, щебетливість? Вона посумніла і стала мовчазливою. Стільки в неї тепер роботи, що біля недужого сидіти та за Ониськом у пасіку бігати. Завважали цю переміну в цілому хуторі. Тим часом Петро із кожною дниною очевидячки приходив до себе.

Третього дня, як його привезли сюди, він відкрив очі і став розглядатися довкруги. Біля нього сиділа Маруся сама.

Петро довго дивився на неї своїми синіми очима. Йому здавалося, що він вже не на цьому світі, а біля нього сидить якесь надземське явище.

Маруся усміхнулася до нього і заговорила:

— Здоров будь, козаче, як тобі тепер, полегшало?

— Я не відаю, де я тепер, — сказав слабим голосом.

— Ти у добрих людей в гостях.

Петро задумався, щось собі нагадував, і каже:

— Чи ти дівчина, чи ти, може, янгол з неба?

Маруся запаленіла вся, понизила очі та закрила їх своїми довгими гарними віями.

— Я донька сотника Івана Чепеля, а ти у його хуторі спочиваєш.

— Сотника Чепеля? Подожди. Не тямлю.

— Ти був у поході з моїм батеньком, тебе ранили і батенько забрав тебе сюди лікувати. Ти довго лежав без пам'яті.

— Так, так, вже нагадую. мені коня вбито. А не знаєш ти, панночко, де мій побратим Марко Жмайло дівається? Ох, як мені голова болить!

— Подожди, я батенька спитаю. Я зараз.

Маруся вибігла з кімнати, їй спішно було поділитись зі всіма вісткою, що недужий ожив.

— Батеньку! Та він вже говорив до мене.

Сотник з жінкою пішли зараз подивитися. Та Петро знову заплющив очі і спав. Маруся тим зажурилася. Хто зна, коли він знову отямиться і заговорить?

Дівчина не могла зрозуміти, що з нею сталося. Не могла собі цього пояснити. Не мала відваги поспитати мами, чогось соромилася. Осталась для неї одна Горпи-на, перед нею Маруся не мала нічого скритого. Маруся стрінула її і виговорила в кутку цю свою турботу так, як дівчина перед вірною подругою виговоритися вміє.

— Так мене все до нього тягне. Не можу очей від його лиця відвести, а коли на нього не дивлюся, то мені все перед очима стає.

— Батеньки! Я вже знаю, що це є. — Горпина нахилилась до вуха Марусі і прошептала: — Ти, Марусенько, влюбилася в того молодого козака.

— Не говори так, Горпино, бо мені аж соромно. Коли б так хто підслухав, пішла б про мене лиха слава по селу. У цьому нема глуздів. Як можна влюбитися, коли не знається, чи він мене любить? Я навіть не знаю, як він називається.

— А я знаю, як він називається, — каже Горпина, посміхаючись, — але я не скажу.

— Скажи, голубко, скажи, — просила Маруся, обіймаючи її за шию, — я тобі щось гарного подарую за це.

— Ха-ха-ха! — сміялася Горпина, плещучи в долоні. — А що? Не казала я, що ти влюбилася? Я зараз пізнала сама, що тут скоїлося. Як ти, Марусенько, за той час перемінилася! Де поділась твоя веселість, шебетливість? Відколи тут Петро лежить, ніхто від тебе пісеньки не чув. Ходиш сумна та задумана.

— Так він Петро називається. Воно не так, Горпино, як ти говориш. Годі мені співати та вигойкувати, як в хаті недужий чоловік лежить. Дід Онисько казав, що йому супокою треба, а годі мені веселитися, коли він зі смертю бореться.

— Те-те-те. Чимало було у вашій хаті недужих, а ти була весела? От, не випирайся, Марусю, але ти його таки любиш, любиш. — Горпина обняла Марусю, і поцілувала, та каже: — Воно й не жаль такого козака полюбити.

— А може, й ти його любиш, Горпино?

— Я? Ні. А втім, я не можу.

— Хіба ти вже кого любиш? А бачиш, ти переді мною затаїла.

Горпина зітхнула важко:

— Я тобі нерівня, моя ясочко. Ти сотниківна. У тебе батько — дука, а я — бідна сирота. Мені хіба такого круглого сироту полюбити, як я сама.

— Гріх тобі таке говорити, моя любя подруго. Мої батьки люблять тебе, мов рідну дитину, і нічого тобі не жаліють. І віно для тебе буде. Та ж твій покійний батько з моїм приятелювали. А тепер ти мені скажи, кого ти любиш? Я дуже цікава знати. Ну, скажи.

Горпина мовчала хвилю, вагаючися: сказати чи ні?

— Тобі, Марусю, я скажу, а більше нікому, а ти теж нікому не кажи. Мій любий — то Остап Бондаренко.

Маруся сплеснула руками і обняла Горпину:

— Не журись, Горпинко, як лише хочеш, щоб було весілля, то тільки мені скажи, а я зараз батенька попрошу, а він поблагословить. Твій Остап гарний козак на усе село, і ніхто про нього лихого слова не скаже.

— Чого ви, дівчата, такі раді, що безупинно цілуєтесь? — спитала сотничиха, що вийшла у садок, де їх і стрінула. Дівчата, мовби їх хто піймав на яким злочинстві, почервоніли обидві, мов рожі, і не знали, що казати.

— От я побіжу до недужого поглянути, — сказала Маруся і побігла далі, мов сполошена серна.

Їй було дуже весело. Насилу здержувалась, щоб не заспівати, та таки не видержала. Побігла у садок, а за хвилю розходився її срібний голосок, аж соловейко замовк, почувши.

Почув той спів і Петро. Він створив очі і став наслухуватися.

"Що це? Ніяк не розберу, що зі мною робиться? Чи я в якої зачарованої царівни? Вже кілька днів ту чудову дівчину бачу, а більш нікого".

Аж тут вбігає в хату Маруся. Вона усміхається до Петра:

— Правда, Петре, що тобі вже полегшало?

— Правда, моя панночко, та ти мені скажи, хто так гарно перед хвилиєю співав під вікном?

— Не знаю. Я не чула. Ти, козаче, не називай мене панночкою, а таки прямо Марусею, бо я так називаюся.

— Хай буде! Здорова була, Марусю! Подай мені свою рученьку, хай тобі подякую, що ти так мною піклувалась.

Маруся засоромлена наставила свою руку. Петрова рука така була слаба, що насилу підніс її вгору. Вони взяли за руки і дивились собі в очі так глибоко, у саме дно душі. Очі Петра виказували велику радість, вдяку і подив. Маруся раділа всією душею. Не сміла взяти своєї руки назад, їй любо було чути у своїй руці слабкий живчик руки любого козака.

— Звідкіля ти знаєш, що я Петром звуся? Хіба я спросоння говорив?

— Ти нічого не говорив, і я. і ми боялися, що ти вже ніколи не заговориш.

— Бог милував і не дав пропасти. — Петро хотів сісти, та не мав сили. Немічна голова впала знову на подушку.

— Може, тобі допомогти? — Маруся взяла його за плечі і піднесла. Петрові зашуміло в ушах, голова закрутилася, і він знову упав на подушку.

— Я ще дуже немічний, — каже слабим голосом, а ціле лице поблідло, мов полотно, — та я тебе попрошу, коли б така ласка, щоб пан сотник зайшов сюди на часок.

Маруся вже була за дверима, їй так було любо, так весело, начеб на крилах летіла.

Ввійшов сотник в кімнату:

— Здоров, товаришу! Ну, славити господа небесного, з тобою вже добре, лиш тебе підгодуємо, а тоді тебе на Січ відвезу. Я дуже радію, що ми тебе смерті не дали.

— Пане сотнику, батьку, прийми мою сердечну подяку за те, що наді мною зжаливсь. Повік тобі цього не забуду. — Петро наставив руку до сотника, а відтак підвів сотникову руку до себе і поцілував з пошаною, як цілує син батька.

Сотник поцілував його в чоло.

— Добре, добре, пане брате, ще не раз підемо орду бити.

Маруся із цієї зустрічі ще більше повеселішала.

— Не знаєш, пане сотнику, що сталося з моїм побратимом Марком Жмайлом?

— Чому не знаю? Поїхав здоровий на Січ з козаками. Боже, як він за тобою побивався. Він тебе відшукав на побойовищі над Інгулом. Ходив вночі з запаленим віхтем трави по степу, поки тебе не знайшов. Хотів сюди їхати, тебе доглядати, та отаман не дозволив. Мусив їхати на Січ. Та ніде правди діти, він би тут був ні при чім. Жінки тебе краще заходити будуть, як ми, козаки. Але такого, як цей Жмайло, то варто побратимом звати. Він над тобою плакав, мов ненька, аж козаки його уговорювали, що не слід козакові плакати, мов бабі.

— Воно правда, що біля недужого то жінки краще заходитися знають. Ваша Маруся, пане сотнику, то янгол.

Маруся, почувши це, спаленіла і зараз вийшла прожогом з хати.

— Ти, козаче, мені дівчину засоромив і сполошив. То ще добра дитина, вона в мене одна, як одна душа в тілі, бо сина я втратив.

Сотник не видержав, щоб цього не сказати кожного разу, коли зайшла розмова про його Марусю.

Надійшов дід Онисько. Дотепер то Петро його ще ні раз не бачив і не знав. Він, стрінувши в сінях Марусю таку веселу, догадався зараз, що тут щось доброго сталося, — Петра застав він перший раз при пам'яті.

— То твій лікар, — каже сотник, — наш старий Онисько.

Онисько пішов за теплою водою і став поратись коло рани.

— Чи ще дуже тебе голова болить?

— Ще болить, особливе, коли хочу її вгору підвести. Тоді в голові гуде, а у вухах страшно шумить.

— Ти ще трохи потерпи, лежи спокійно, не підводячись, а за кілька днів то ми помандруємо у садочок, там буде краще. Сонце тобі більше допоможе, як усі ліки.

— Спасибі тобі, діду, за твою опіку, що не дав пропасти.

— Ге-ге-ге! Не я тут сам при тобі бував. Ти мав ще янгола-хранителя, що тебе не відступав.

Маруся, що ввійшла була сюди за Ониськом, знову втекла з хати.

— А хочеться тобі їсти?

— Щось воно так, начеб мене млоїло з голоду...

— Це добре, я зараз тобі заорудую. — Він оглянувся за Марусею. — Ого, поминай як звали, піду сам. За хвилину приніс кухлик теплого молока.

— Поки що більше не дам, вибачай.

IV

Петро приходив до себе з кожним днем. За місяць опісля, як його сюди привезли неживого, вже ходив сам, підпираючись палицею. Виходив у садок і грівся на сонці, бо Онисько все говорив, що від променів сонця чоловікові крові прибуває. Тут стелили йому кожухи і подушки. Маруся звичайно сідала біля нього, і любенько собі розмовляли.

Одного разу почув голос бандури. Він дуже зрадів і спитав Марусі, хто це грає?

— Хіба ж він грає? От йно що вчиться.

— А принеси мені бандуру, будь ласка, хай попробую.

Маруся принесла бандуру. Петро попробував, а відтак став співати. Маруся задивилась на нього і слухала.

Петро, співаючи пісню, дуже зворушився. Йому зашуміло в голові, потемніло в очах, і він зімлів. Упав ниць і дивився скляними очима, наче вмерлець. Маруся налякалась. Вона припала до нього і скрикнула в розпуці:

— Козаче мій, мов сонце, що ж я тобі наробила! Рятуйте!

На той крик перший прибіг Онисько з пасіки. Він приніс кухоль води і став Петра тверезити.

— Еге ж, тут бандура цьому винувата, а може, ще щось. Ну, не лякайся, Марусю, других сережок не обіцяй, він і без того очуняє.

Петро справді очуняв.

— Ти, небоже, нічим не хвилюйся — ще не можна. Коли подужаєш, то сам бандуру тобі принесу і заграти попрохаю, може, ще і тропака вдарю, лише ще не зараз. А тобі, Марусенько, хай не захочується печеного леду, бо усю мою роботу попсуєш, знівечиш. Ти сама, коли хочеш, то співай собі, скільки тобі завгодно. Це навіть добре буде: як ти співаєш, то в мене в пасіці краще бджоли мед носять. Але Петрові співати ще не можна. Ще мало крові й мало сили. Коли людина хвилюється, то уся кров у серце набіжить, а для голови вже не стане. Від того морока приходить. Ось воно як.

Петро кожного дня нагадував Марусі, що дід Онисько говорив і просив Марусю пісеньок співати, щоб більше меду було.

Тепер було так, що Петро сидів неподвижно, а Маруся сідала оподалік з якою мережанкою і

пісеньок співала.

За той час йшла весна цілою силою. Деревя вкрились білим та рожевим цвітом і розводили пахощі по садку. Бджоли увихались поміж квітами, птичка щебетала, а Петро з Марусею сиділи у цьому раю і не тямали серед любої розмови нічого, забули про світ божий.

Часом прибігала Горпина, пожартувала, посміялась; заходила і Настя, Ониськова внука. Приходила і сотничиха, і сотник на хвилинку, і так минали дні за днями, весело та безжурно, блискавкою. Вечорами заходив Петро до світлиці, і тут заводили поважні розмови.

Старі догадувались, що між молодятами щось коїться, та не мали причини це перепинити. Сотник захоплювався великим розумом і статечністю Петра.

Сотничиха говорила до чоловіка:

— Мені здається, Іване, що між молодими вже любов скоїлася.

— Мені не здається, але я вже не від нині бачу, що воно так є справді. Козак мало не з'їсть дівчини очима.

— Що ж нам на це сказати?

— А що ж би? Я богу дякую, що наша любя дитина найшла долю і такому бравому, статечному козакові дістанеться. Хоч Петро ще молодий, а розумний, що й старого досвідного перейшов. До того — має освіту, що набув у тій школі в Острозі. Багато я про нього на Січі від товариства чув.

Він не п'є, значиться, що не проп'є долі, не заспить, а все на час буде на своєму місці. А тепер я сам про його великий розум переконався. Як він тверезо на все дивиться, як він розуміє, чого козацтву треба, якою дорогою повести його треба до слави, а український народ — до визволення. Кажу тобі, що це гетьманська голова. А при тому який він чемненький, розумом не величається, цілком не чваньків синок. Кажу тобі, жінко, що з нього кошовий або й гетьман вийде.

— Чи він тобі що говорив?

— Не говорив ще, та я й не дуже-то дивуюся. Годі говорити про весілля чоловікові, що на ногах стояти не може. Але я міркую, що слід би нам рушники ладити та весілля готувати. А весілля славне у нас буде, я половину Запорожжя запрошу.

— Ти вже зараз і про весілля. Хто ще знає, чи з того що буде.

— Зараз — не зараз, але повеселитись думкою, то не гріх. Я тобі кажу, жінко, що про Марусину долю я зовсім спокійний, кращої пари їй і не ждати. Один вдалий похід, а наш зять вийде між козацтвом високо. А яка-то слава на нас впаде, коли козацтво вибере Петра в старшину.

— Але з походу може й не вернути.

— Це в божих руках. Така вже козацька доля. Кожний з нас з тим зжився, до того привик, що або козак, або пропав, та хоч би і так судилося, щоб поляг славною лицарською смертю, то слава його не вмре, не поляже. Я міркую, що Петро не з тих, щоб замолоду на піч лізти, йому до слави дорога. А та слава — то й на нашу дитину і на нас упаде.

Сотник був дуже радий і веселий. Навпаки, сотничиху облітали сумні думки, сумні прочуття. Вона походів дуже лякалась, і скільки разів Іван ішов у похід, вона гаряче молилась до святої Покрови за ним, за всім хрещеним миром.

Одного дня каже Петро до Марусі:

— Я не можу так дармувати, треба мені конче до якоїсь праці взятись. Пішов би я з косою на леваду, та ще сили у мене немає, йно людей насмішив би.

— А до якої ж роботи тобі братися, як сили у тебе немає? Підожди, аж подужаєш.

— Я шукаю такої роботи, до якої не потреба сили, та ще щоб робота була мені по серцю. Знаєш, Марусю, я загадав вчити тебе грамоти.

— Мене? А хіба ж козацькі дівчата грамоти вчатьсь? Хіба які панянки в городі, а я собі проста сільська дівчина, козацька дитина. Моє діло в хазяйстві.

— Попри хазяйство добре і грамоту знати.

— Ти, Петре, краще мені скажи, що у цих книжках написано?

— Усяке написано, і те, що було і те, що тепер є. Писано там науки божі, про зорі і такого багато дечого.

— Я усього того не можу зрозуміти.

— Зрозумієш усе, коли грамоти навчишся. Я попрохаю у пана сотника на це його згоди. Ти мені лише скажи, чи ти хочеш вчитися, бо без цього я нічого не вдію.

Маруся лише поглянула на Петра. Самі її очі говорили: "Хіба ж ти думаєш, що я можу не хотіти того, чого ти бажаєш? Хіба ж я можу твоїй волі спротивлятись?" І сотник на те згодився.

— Про мене, роби, як знаєш, та лише не думай, що я тобі хліба жалію. Та вся наука, то, либонь, буде хіба забавка, її не можна буде покінчити, бо як йно подужаєш, тобі на Січ пора.

— На Січ мені пора буде, коли зможу на коні сидіти та шаблею орудувати, а я так чую, що перед весною цього не буде. Я ще дуже немічний. А за той час Маруся навчиться письма, бо у неї мудра та пойнятлива голівка.

Знову ж сотничиха про науку говорити собі не давала:

— Її діло жіноче. Коли б доброю господинею була, а це вже моє діло, мій обов'язок навчити її, бо я її мати. А що там якісь панянки та городянки з книжок читати вміють, то це для нас, селян, в примір йти не може.

Петро не хотів проти води плисти і що-небудь проти волі матері робити. Він махнув рукою на книжну науку. За те вчив він Марусю іншим способом, без книжки, й оповідав їй багато про те, що у світі робиться, як люде живуть по городах. Маруся пильно його слухала і все запам'ятовувала. Як йно Петро почув себе в силі, узявся до господарства. Якраз йшло тепер літо, і робота коло сіна на левадах та у полі коло хліба аж горіла. Петро був усюди і виручав сотника. Сотник не міг начудуватись, що Петро, хоч вчений чоловік, так добре на хазяйстві розуміється.

Зате вечорами був у Петра рай. На небі світить білолиций, мерехтять зірки, соловейко щебече,

а Петро з Марусею зараз у садок. Вони, взявшись за руки, про-ходжаються та ведуть солодку розмову.

Хоч собі цього ї не говорили, та вони знали, що взаємно любляться тою першою, святою любов'ю, що вони для себе призначені.

Раз Петро каже:

— Що буде, Марусю, коли я до тебе сватів пришлю?

— А що ж буде? Те, що й у людей. В мене рушники готові.

— Моя ясочко, моя зіронько, так ти мене любиш?

— Гріх тобі таке питати. Я тебе не питаю про це, бо сама добре знаю, мій соколе сизий, усе село про це знає, що ти мені небайдуже. Від першої хвили, коли тебе, немічного, сюди привезли, я тебе зараз полюбила, мій Петрусю, і ніколи тебе не перестану любити.

— От дівчина, козацька дитина! — говорив Петро, обнімаючи її за стан; без великих слів так і змовились до ладу. Вони обнялись і поцілувались перший раз.

— А знаєш ти, Марусечко, кого ти полюбила. Не знаєш ні мого роду, ні села, з котрого я прийшов, та й так мені повірила? Тобі треба знати, що я з дуже далекої сторони сюди зайшов. Стежки у мою батьківщину давно поросли травною та терням. Я — круглий сирота без роду.

— Твоя батьківщина — уся Україна-мати. Ти мені про неї не раз говорив. А сиротою ти вже не будеш, бо мої батьки будуть твоїми, і вже тепер пригорнули тебе, мов рідного сина. Люблю тебе, Петрусю, і хай тобі це вистане за довгу розмову. Ти мій, козаче, мій, соколе єдиний.

— Не знаю, чим тобі за твою любов віддячитись.

— А вже ж, що любов'ю, бо серця за гроші не купиш.

Петро в цій хвилі завважав, що недалеко в малиннику щось стиха охнуло і зашелестіло. Петро, не надумуючись довго, скочив туди і піймав когось за чуприну.

— Ти хто?

Пійманий став пручатися, силуючи відірвати Петрову руку від волосся. Та не здужав. Петро держав його, мов кліщами, і витягнув з малинника на світло місяця.

Маруся його зараз пізнала.

— Чого ти, жиде, шляєшся та підслухуєш?

Петро спересердя вдарив його кілька разів кулаком в потилицю та так відтрусив, що він аж впав на землю.

— Як тебе ще раз зловлю, то попрощайся з вухами.

— Я все пану сотникові скажу, — каже, втікаючи щосили.

— Хто це такий? — питає Петро Марусі.

— Та це наш чабан, попихач Срулько. Його привіз тато з якогось міста ще малим хлопцем, тут його охрестили та Грицьком назвали, хоч усі його Срульком дражнять. От так він до цього часу у хуторі валяється та вівці помагає пасти. Усі в хуторі його не люблять і давно хотіли прогнати, лише мені жаль було сироти, і я впростила батенька, що його держать.

Тої людини Петро дотепер на хуторі не помітив. Його все держали здалека через його нехарність і навіть до одного стола їсти не пускали, відганяли, мов собаку.

Срулько справді другої днини, стрівши сотника, сказав:

— Пане сотнику, я вчора підглянув, що панночка Маруся з цим козаком у садочку женихається.

Сотник замість відповіді піймав його за вухо:

— А тобі, ледаре, яке діло до моєї доньки? Хто тобі казав підглядати? Коли

ще раз зважишся на таке, то прикажу тебе прогнати в степ, мов собаку.

І знову дісталось Срулькові кілька стусанів.

Аж тепер Петро став Срулькові ближче придивлятися. То був собі дужий, молодий парень з рудим, мов ржа, волоссям, до того поганий, з поораним віспою лицем. У нього були зелені очі, мов у kota, і здавалося, що вони і вночі, мов у kota, світилися. Петро завважив, що кілька разів біля нього йшла Маруся, він за нею водив очима, мов вовк.

Та нікому і на думку не прийшло, що той поганий жидок влюбився в Марусю на смерть, а Петра завзято ненавидів. Петро, хоч усіх людей любив однаково, кілька разів стрівши Срулька, відвертався від нього з відразою.

Настали жнива. Петро поїхав з козаками в поле коло хліба робити. На хуторі осталась сотничиха з дівчатами і старий Онисько в пасіці. Маруся пішла в село навідати одну недужу бабусю, котрій від сотника приносили їсти.

З села вертала вже надвечір. В ту пору пригнали чабани з пасовиська товар.

Коло оплітка почула Маруся, що якісь сильні руки піймали її ззаду. Вона скрикнула налякана і стала оборонятись. Вона не бачила, хто її напастує, лише чула над ухом придавлений видих. Напасник здавив її і став пристрасно цілувати.

— Геть від мене, мерзенний, — кричала дівчина, відвертаючи лице. В ту хвилину надійшов звідкись Онисько, а почувши крик Марусі, побіг сюди щосили і піймав напасника за шиворот. Він почав пручатися. Онисько кричав:

— Ех ти, свиняче вухо! Ти панночку напастувати будеш? А ходіть-но сюди, хлопці, бо дужий бестія, що не дам ради.

Прибігли чабани з кошари і одоліли. Це був Срулько. Маруся, пізнавши його, плюнула йому спересердя в лице та побігла з плачем у хату.

Чабани заволокли Срулька на обору і тут його зв'язали. Розуміється, що стусанів ніхто не жалував, коли було за що.

— Хай пан сотник розсудить, що йому за це має бути. Тобі, поганче, нашої панночки захочується?

Надїхали козаки з поля з снопами. Приїхав і сотник з Петром. Всі стали розповідати один перед другим, що сталося, що годі було розібрати.

Сотник узяв себе за голову:

— Та говори один, а не всі нараз, мов сороки на плоті, — бо нічого не розумію.

Як вислухав старого Ониська, каже:

— Я ще розпитаю Марусю, так судити не можна.

Застав у хаті заплакану Марусю. Вона дрижала з переляку і досади на таке зухвальство попихача і плакала. Мати з дівчатами заходились коло неї. Стара Варвара передерла її сорочку, відлила вугіль і змивала їй лице.

— Що тут сталося? — питає сотник.

— Я давно казала, щоб того рудого жидиська прогнати. Налякав, мені дитину.

— Що він їй зробив?

— Як що? Хіба того мало! Піймав дівчину нечаяно і став її цілувати своїм мерзенним писком.

Сотник вийшов з хати сердитий і прикликав з порога свого осавула.

— Гей, Панасе, ходи сюди!

Тим часом козаки обступили зв'язаного Сруля. Один каже:

— Краще тобі було, небоже, повіситись. Ти побачиш, як солодко тобі буде від цих поцілунків. Вицілує тебе пан сотник, аж тобі голова облізе.

— Я би його за це на палю. Так сотникові віддячується за те, що його ще малим щенюком біля себе примістив. От дивіть! Йому нашої панночки забаглось.

А сотник говорив до Панаса:

— Замкнути Сруля до льоху, а завтра добре вибатожити і прогнати в степ. А коли б поважився вернути, так повисне на сухій гілляці.

Панас повторив козакам сотників приказ.

— Та що ми, братці, до завтра будемо відкладати! От краще ми виб'ємо здорово зараз, буде й йому легше спатися. А завтра — то і в степ проженемо.

— Пан сотник казав завтра, — говорив Панас.

— Йди собі з богом, Панасе, вечеряти. Пан сотник казав вибатожити, та й годі, а чи нині, чи завтра, то все одно.

Панас пішов вечеряти. Тоді козаки затягли Срулька в stodолу, заткали рота шматою, щоб не кричав і били, били так, як козаки вміють бити. Жид млів з болю, його відливали водою і били ще.

Панас не втерпів і прибіг сюди:

— Ви чули, що пан сотник приказав вибатожити завтра рано.

— Заспокойся, Панасе, ми ще виб'ємо і завтра, як через ніч відпочине.

Тепер затягли Срулька до льоуху, і замкнули, та пішли вечеряти.

Але над ранок по Срулькові і сліду не було. Він якимсь способом розв'язався, видер руками в льоуху діру і пропав.

Старий Онисько каже до сотника:

— Зле воно сталося. Його треба було звечора повісити. Він нам ще якої біди накоїть. То завзята бестія, перед ним не встережемося, бо його наші собаки знають.

— Годі нам одного свинопаса лякатись. Він же добре чув, якби в селі показався, то його шибениця не мине.

Але Срулько більше не показувався і згодом про цю пригоду забуто.

V

Була вже пізня осінь. Робота в полі давно покинчена. Тепер молотили хліб на токах.

Одного дня приїхало у Чепелів хутір кільканадцять запорожців, а між ними обидва Жмайли. Марко випередив усіх і почвалував до хутора, як лиш йому показали, де він лежить.

Перше його слово було за Петра. Марко горів з нетерплячки, чи живий його побратим. Петро вибіг миттю з хати, бо Марка пізнав по голосу. Марко зрадів, побачивши його живим та здоровим. Обнялись кріпко та нічого не було чути, лише: "Брате мій, побратиме, любий, єдиний".

Маруся вийшла з хати теж. Вона дуже зацікавилась, з ким Петро так сердечно вітається.

— Дивись, Марку, це моя люба дівчина, моя Маруся єдина.

Марко зняв шапку і став вітатись. Він так задивився на дівчину, що забув язика в роті і не знав, що казати.

— Здоровий був, козаче, — говорила Маруся кланяючись, — вітай у нас, та будь милим гостем.

— Здорова будь, панночко, та спасибі за щирий привіт.

За хвилю причвалувала решта гостей, аж земля задудоніла. Сотник вийшов на поріг і вітав гостей, просячи в хату. Сотникові козаки забрали від гостей коні і повели в стайню. Гості пішли гуртом у хату. Тут привітала їх сотничиха і зараз поставила на столі пляшку та що бог дав. Сотник був добре знайомий з усіма, а особливо з старим Жмайлом. Гості позасідали в світлиці, а Чепіль ходив поміж них з пляшкою і чаркою та частував чергою. Зачалася весела дружня гутірка. Запорожці були голодні і змітали все, що сотничиха з дівчатами на стіл ставляли, не даючи себе дуже просити. А Марко Жмайло і за їжу забув, так дуже Петром утішився. А від Марусі то й очей не зводив.

— Чи ти, Петре, може, вже і одружився?

— Куди пак? Ще ні сватання, ні заручин не було. Ми лише так між собою вмовились, а батьки про те добре знають і з тим согласні.

— Гм. а ми тобі це трохи припинимо.

— А це як?

— Нас кошовий батько за тобою прислав. Якесь дуже пильне діло. Треба тобі не гаючись на Січ вертатися. Я й не догадувався, що таким ділом тобі півперек стану, та, бачиш, приказ старшини святий, і треба слухатися. Впрочім, не був би я приїхав по тебе, то другі без мене були б те саме зробили. Петрові було невлад. Але не сказав нічого. Може, сотник зі старим Жмайлом що на те порадять. Петро викликав старого Жмайла на бік і розповів йому свою турботу.

— Ну що ж? Чого тут журитися? На весілля, певно, часу вже не буде. Але сватання та заручини можна відбути зараз. Тебе посилає кошовий з якимсь ділом у Київ. По що, то ми цього не знаємо. Віку там вікувати не будеш, а все ж то велика для тебе честь, що тебе на те вибрав, а не кого другого. Це ж не в Крим, а ні в Польщу. Заручена дівчина підожде, а тоді і весілля відгуляємо. Як це все зробити, то ми з Чепелем обміркуємо.

— А чи мені так непременно треба їхати? А коли б я ще нездужав.

— Але ти, славити бога, здужаєш, а ми перед старшиною брехати не будемо, бо бачимо тебе здоровим.

Маруся, як почула, що треба їм розлучитися, поблідла, мов полотно. Вона лиш руками сплеснула:

— Так ти мене покидаєш, Петре?

— Не говори так, моя ластівочко. Коли б я тебе покинув, то мене покинув би бог. Я ще нині до тебе старостів шлю, а завтра заручимся. Позавтра мені від'їздити треба. Можна зараз і звінчатись, бо піп в селі є, та пан сотник на це не пристане, бо обіцяв собі половину січового товариства на весілля запросити. Тому-то весілля треба трохи відкласти. Я їхати мушу, бо запропастив би мою козацьку славу. Приказ кошового святий, і перечитися годі. Мене посилає кошовий з якимсь ділом у Київ. Сам я не знаю, що воно таке.

Старий Жмайло радився з Чепелем. Жмайло радив, щоб таки зараз відгуляти весілля, та Чепіль стояв при своїм, що весілля його одначки буде славним, і пан кошовий, певно, на весілля приїде.

Петро попросив двох старших запорожців на сватів. Просив зразу до цього старого Жмайла, та той відказався такою речю:

— А хто ж тобі за батька буде, коли б я був сватом? Я тобі найближчий.

Як вже все було змовлене, прийшли свати з Петром у хату.

— Здорові були, пане сотнику, ось ми, подорожні люде в хату твою прийшли та у гості просимось, а ось гостинця тобі принесли.

Один староста вийняв бохонець хліба з-під пахи, поцілував його і передав сотникові. Сотник відібрав хліб, поцілував теж і доклав на столі.

- Будьте гостями, сідати просимо, та скажіть, за чим ви до мене з далекої сторони прийшли?
- Та то ми чули, що у вас гарна дівчина є, а у нас парубок теж неабиякий, та, може би, пан біг допоміг їх вкупу звести.
- Е-е, люде добрі, у мене дівчина ще молода.

А на те сотничиха:

- Вона ще не нагулялася, ще й рушників не має.
- Як нема рушників, то своїх дамо, у нас цього добра доволі

Сотник каже:

- Як воно з чужими рушниками заміж виходити?

Маруся, що стояла в світлиці коло печі, вибігла прожогом до сіней, а Петро за нею.

— У нас молодець неабиякий, — говорив перший староста, — козак, лицар. У поході вславився, з лука по-мистецьки стріляє, та ворога б'є. Далеко він зайде, а то і кошовим буде. Такого молодого то й шукати.

Сотник каже.

- Не знаю, чи дівчина погодна, а коли так, то боже благослови і поможи.

Другий староста відчинив двері і прикликав Марусю. Вона прийшла і стала біля печі. Прийшов і Петро і став біля порога

- Що ж, Марусю? Погодна ти за цього козака вийти заміж чи ні?

Маруся, колупаючи пічку, каже:

- Я погодна, коли б лише батько-мати віддали.
- І що ж, батьку, і ти, паніматко, — питає старший староста, — чи віддасте, чи нехай ще підросте?
- Благослови боже в добрий час! — заговорили обоє.

Старости повставали з лави і ладились відходити, та сотник їх задержав:

- Подождіть, я гостинця дам. — Узяв хліб зі стола, поцілував і передав старостам.
- Та коли вже хлібом обмінялись, то слід нам і випити по чарці.

Маруся була Петрові засватана.

На другий день відбулися заручини. Сотник запросив ще і знатних гостей з села. Між ними прийшов і місцевий піп, бо Петро хотів, щоб їх піп поблагословив.

Тепер прийшов Петро в хату з дружбою Марком і з батьком, якого йому заступав старий Жмайло.

Петро, ввійшовши в хату, вклонився тричі і поцілував сотника і сотничиху в руку. Зараз посідали гості за стіл, а сотник їх угощав. Петро з Марком посідали на покуті. Тоді старий Жмайло узяв чарку і каже:

— Будьмо здорові, пошли боже молодим щастя!

Петро з Марусею поклонилися.

По чарці та по закусці устав піп, надів ризи і став голосно відмовляти молитву. Опісля молода стала роздавати дарунки, зачинаючи від Петра, котрому прип'яла до боку шовкову хустку і вклонилася йому. Петро відклонився і сказав:

— Спасибі!

Маруся перев'язала потім старого Жмайла хусткою, а опісля роздавала між гостей дарунки, нікого не минаючи.

На тім заручини скінчилися. Та ось в сінях заграла троїста музика, котру сотник прикликав з села.

Розпочались танці. У першій парі пішов Петро з Марусею. На них дивились усі. Марко пішов з Горпиною. Козаки пішли за їх приміром і гуляли так, як запорожці вмiли гуляти, аж хата дрижала. Гуляли до білого дня. Сотничиха з дівчатами та молодицями приносили різні страви та припрошували:

— Подождіть, панове товариство, це нічого. Ви побачите, яке у мене весілля буде. Для моєї одиначки я нічого не пожалію.

Прогуляли до рана, і гості стали розходитися. Запорожці стали ладитись в дорогу.

Сотник вважав відтепер Петра своїм зятем і виправляв його на Січ, мов рідного сина. Вибрав для нього гарну козацьку одягу, другу — на свято і будень. Подарував багато золотом та сріблом ковану зброю і найкращого коня зі своєї стайні з цілим убором. Крім того, всунув у кишеню гаманець з червінцями на всяку потребу. Бо Петро мав їхати в Київ від січового товариства і повинен там достойно виступити, а не як який худобахолок. Петра привезли на хутір, мов старця в подертій одяжі. Він не мав у чім на Січі показатися, а не то у Києві.

Жіноцтво подбало про білизну, і Петро мав чим навантажити свій клунок.

За той увесь час Петро пересидів з Марусею на солодкій розмові.

Коні стояли вже осідлані. Старий Жмайло ввійшов у хату.

— Петре, нам пора їхати.

Петро вклонився батькам:

— Благословіть, ріднесенькі, в щасливу дорогу!

— Боже тебе благослови, сину! Хай тебе свята Покрова береже у всякій пригоді.

Сотничиха плакала нишком, а Маруся стояла бліда, мов полотно.

— Здорова будь, моя єдина подруго, — сказав Петро, обняв її та поцілував.-Дожидай в щасливу

годину. Я не довго забарюся і на крилах прилечу до тебе, моя ясочко.

Він цілувався відтак з усіма чергою. Горпина теж отирала сльози. Сотничиха обняла Петра, мов сина, цілувала і хрестила.

— Здорові будьте усі та згадайте мене добрим словом.

Петро вийшов і скочив на коня.

— Щаслива дорога!

Товариство виїхало за ворота, переїхало село і подалось у степ. Вже проїхали шмат дороги, як за ними почувся тупіт чвалуючого коня і жіночий голосок:

— Пугу! Пугу!

Всі оглянулися. То була Маруся. Вона гнала щосили на своєму буланому конику. На голову наділа козацьку шапку і подобала на молодого козака. Ніхто зразу не пізнав би, що це дівчина.

Петром перейшла люба дрож. Козаки вітали Марусю шапками:

— Ось козацька дитина, козир-дівчина.

Петро пристанув і тепер їхав побіч Марусі позаду.

— Не могла я здержатися, щоб ще раз не попрощатись з тобою, мій дорогий Петрусю, та не обмінятись з тобою ще раз щирим словом. Коли б не те, що на Січі не можна жінкам жити, я все покинула б і поїхала з тобою не тільки у Січ, але всюди: і в Київ, і на край світу.

— Годі, моя люба дівчино. Мені самому треба їхати, а тобі ніде не буде так добре і безпечно, як у рідного батька і матері. Я мушу слухати старшини, та повір мені, що наша розлука не буде довга. Як йно справлю це, якесь незвісне мені діло, то зараз прилечу до тебе, а тоді вже не розлучимось. Для тебе, моя голубко, то я і слави відкажусь. Моїм цілим щастям ти одна. Ти для мене будеш усім на світі.

— Я цього не хочу, Петре, щоб ти задля мене зрікався козацької слави. Вона й на мене, твою дружину, впаде. Не буду тобі ставати на дорозі до слави. Тоді люде будуть мені завидувати і кожний скаже: дивись, це жінка Петра Сагайдачного. Я цим ні раз не турбуюся, що ми розлучаємось, бо поки що ти в похід не йдеш, і нічого тобі не станеться, а хоч би і похід, то я випрошу собі моїми молитвами у Бога небесного, що мого любого, єдиного Петра берегтиме у всякій пригоді.

— Я дуже радію, що у моєї єдиної попри доброту ще й такий великий розумець є. Добре, моя Марусечко. Я так хочу жити, хочу бути славним, щоб ніколи ні ти, ні твій козацький рід не мав причини соромитись, щоб ніхто не міг сказати, що сотник Чепіль видав доньку за якогось пройдисвіта, ледащо. Того ти будь певна, моя люба Марусю.

— А оце прийми від мене, мій Петруню, на спогад. Оце хрестик із Києва, з Печерської лаври. Я його дістала від мого хрещеного батька. Це для мене дуже дорога річ, але для мого Петруся немає нічого у мене надто дорогого.

Вона розіп'яла жупан і відв'язала з шиї маленький золотий хрестик на дрібному золотому ланцюжку.

Петро поцілував його і завісив собі на шию.

— Спасибі, моя люба!

— Коли його доторкнешся, на мене згадай, а коли до нього помолишся, то ця молитва вирятує тебе з всякої пригоди, то з твоєю молитвою піде враз і моя молитва до Господа небесного. Та перекажи до мене інколи хоч словечко, коли б з нашими людьми стрінувся.

— Марусе моя, яка це шкода, що ти письма не знаєш. Ти би до мене листа написала, а я до тебе, хоч би окремим післанцем прийшлося його переслати.

— А я про те й не думала, а то б я була таки випросила у матінки згоду на моє вчення. Тепер пропало.

— Чому пропало? Коли заживемо разом, то я таки навчу тебе письма.

Маруся засміялася:

— Нащо мені тоді письма, як ми разом житимемо? Ти мені і далі розказувати будеш, що у книжках написано, а цього буде мені досить.

— Моя дівчино люба! Солодко мені з тобою розмовляти, та тобі вертатися пора, ти задалеко у степ поїхала, та від хутора відстала. Дивись, мої товариші вже далеко, далі то з очей їх втрачу, а сам я дороги не знаю.

Маруся під'їхала до Петрового коня і обняла його за шию. Він обняв її, мов перце, і посадив наперед себе на сідло. Маруся забула про божий світ і випустила поводи з руки. Її коник відбіг і став по степу гуляти.

— Він втече, а ти хіба пішки до хутора йтимеш, — говорив стурбовано Петро, — ще тобі яка пригода трапиться.

Маруся обняла його кріпко, поцілувала і з коня зсунулася на землю.

— Ось зараз побачиш, що не піду пішки. Вона свиснула в пальці, її буланій, що гуляв з піднесеним вгору хвостом і наїженою гривною, на той свист став, заіржав весело і прибіг до Марусі, мов пес до свого пана.

Маруся попестила його, погладила, дала кусок медівника. Відтак скочила на сідло, поправила і каже:

— Я Чепелева донька, пригоди не боюсь. Ось бачиш? — Вона витягла з кишені малий гарний пістоль. — Бачиш, Петре, це дерево? Пам'ятай, що воно було свідком нашого прощання.

На цьому місці стояла самотня груша. З тим словом вона завернула коня і погнала вихором до хутора. Проїхала шмат дороги, як їй назустріч над'їхав старий Онисько:

— Е, Марусечко, моя, коли хоч трохи ти любиш старого Ониська, так ощади мені турботи і не заганяйся далеко у степ. Мені ніколи з ума не сходить той рудий диявол Срулько. Моя душа прочуває, що він десь тут недалеко крутиться і на тебе чатує.

— А я про нього давно забула. Де ж би він посмів. Він добре знає, що у батенька жартів нема, а наші козаки, коли б його зловили, так непримінно повісили б.

— Стереженого Бог береже. — Вони вертали тепер разом.

Петро дивився довго за Марусею. Він стояв все ще під старою розлогою грушею:

— Чудо-дівчина. Щасливо спрямував Господь мої кроки у цю блаженну сторону. Хай буде його ім'я благословенне.

Петро потиснув коня і погнав за своїми.

На нього ждав Марко:

— Знаєш, Петре, як воно добре сталося, що тоді Жук не пустив мене з тобою у Чепелів хутір.

— А це чому?

— Ця твоя Маруся причарувала би мене, а тоді ми з побратимів стали би до себе найзавзятішими ворогами.

— І ти би таке зробив?

— Задля такої дівчини то можна душу запропастити, не то побратимство. Я так хотів чимшвидше з хутора поїхати.

— Говориш як дітвак, стидайся!

— Серця не навчити.

— Та що ти — такі нісенітниці верзеш? Тобі хіба заздро, що крім тебе, мене хтось полюбив?

— Як ти, Петре, одружишся, то я не буду часто у тебе гостювати, я боюся.

— Знаєш, що я тобі пораджу? Ти пошукай собі яку гарну дівчину теж, влюбися, та й спокій буде. На нашій Україні гарних дівчат — мов макового цвіту.

— А ти хіба не знаєш тої поговірки, як батько синові радив женитися, та що син йому відповів?

— Не знаю, а може, не пам'ятаю.

— Отож слухай, як син батькові відповів: "Не штука, що тато з мамою оженився, а я з ким ожениюсь?"

— Годі, казка чи приказка гарна, та ми говорім про що друге. Чи ти справді не знаєш, за чим мене кошовий у Київ посилає?

— Ніхто, ні я, ні дядько Жмайло, ні отаман Жук цього не знає. Ти маєш поїхати у Печерську лавру, а там тобі вже все скажуть. Може, і кошовий цього не знає.

До нього під'їхав старий Жмайло:

— Ей-бо ти, Петре, вибирати знаєш! Таку вибрав кралю, що кращої, либонь, на всій Україні немає. Я хоч і старий, а не можу з неї очей звести.

Обидва стали сміятися, а старий каже:

— Коли б мені так яких сорок літ з моїх плечей зняти, то далєбі, я би тобі її відбив.

— Не говоріть такого, стрію, — каже Марко, — бо далєбі Петро з вами на шаблі піде. Він страх заздрісний за свою кралю, от трохи що побратимства задля неї не зірвали.

— Марку! Та чого ти таке говориш? Чого ви до мене та й до моєї дівчини присікалися? От земляки! Господи!.

Марко став сміятися, а старий каже:

— Не бери собі цього, козаче, так дуже до серця. Не повадить тебе трішечки подратувати, а цього ти бачиш, що вибрав дружину, як не можна кращої. Боже тобі благослови!

VI

Як Сагайдачний приїхав на Січ, пішов зараз до кошового.

— Здоров, товаришу. Слава Богу, що ти вже подужав.

— Подужав, батьку, та до шаблі ще я, либонь, не набрав сили.

— У сотника Чепеля, бачиться, дочка є.

Петро мимоволі почервонів, а кошовий, сміючись, каже:

— Еге! Вже я знаю, чого ти так довгенько нездужав. Варто було хворіти тому, коло кого така пістунка заходила. Що ж, може, вже й одружився? А чому на весілля не запросив? Боже тобі благослови!

— Ще не одружився, а лише що по заручинах.

— Так значиться, що ще на весіллі погуляємо.

— Я смію вже тепер просити вашу милість за старосту.

— Гарзд! А тепер поговоримо про інше діло. Отож, мій козаче, тобі негайно у Київ їхати треба. Підеш прямо до отця архімандрита Києво-Печерської лаври

Єлисея Плетенецького. Він тебе до себе взиває і листа мені написав. Чи ти його знаєш?

— Ні, навіть не знаю, хто є в Лаврі тепер архімандритом.

— А бачиш, що він тебе звідкілясь знає, і пише до нас на Січ, щоб йому зараз прислали козака Петра Конашевича, що в Острозькій школі вчився. Писав мені ще, що це якесь політичне діло з українськими вельможами. Приготовся на те, що там треба буде довший час посидіти. У тебе є свій розумець, і ти вже там на місці зміркуєш, що тобі зробити. Ти у всьому слухайся. Отець архімандрит — то наш чоловік і розумна голова. Я цього всього добре не знаю, бо виразно він про це не пише. Може, лише тобі самому це об'явить. Але я знаю, що усе, що робить отець архімандрит, це для нас добре.

Тепер ти спочинь одну днину або й дві і — в дорогу. Підведе тебе десяток товаришів. Від пограничного старости вже є дозвіл, і вас перепустять. Та ще одно: чи є в тебе яка достойна одежа?

— Сотник, коби здоров, обдарував мене і виправив гарно, мов рідного сина, — не з порожнім клунком. Є в мене і кунтуш новий оксамитовий, і кожух гарний, і одежа на будень.

— Так і гарно. Вдома, отут на Січі, можна і без сорочки ходити, коли не зимно і комарі дуже не тнуть, але на великому світі, у Києві, перед чужими людьми, то слід гарно прибратися, хай знають пани, що запорожці то не старці, а багатирі. Та коли одежа є, я знаю, що сотник для свого зятя з чим-будь не вихопився, то ми тобі ще грошенят яку копу дамо. Покажись, та не прогуляй, — говорив кошовий, сміючись, — з дівчатами не женихайся, бо сотниківна би тобі цього не вибачила, та, може, й очі видряпала мов кішка. Отож кінець такий, що позавтра ідеш. Поступиш ще до мене. Дам письмо до отця архімандрита і дозвіл від старости, а тепер йди собі спочити.

Петро пішов до свого Переяславського куреня, де його щиро всі товариші вітали. Багато знайшов тут людей нових, які тільки що з України повтікали.

Сагайдачний був дуже веселий і веселив товаришів.

— А де твій лук, Петре?

— Лук справді був гарний, та я вже його, либонь, ніколи не побачу. Певно, сам хан з нього стріляти буде. На ньому срібла було за кільканадцять золотих.

Петро гадав, що у Київ поїде на коні і там пишатись буде своїм подарованим карим, та вранці довідався, що на конях поїдуть лише до Черкас, а звідсіля вже байдаком. Коня треба буде лишити в Черкасах, не знати на чиї руки. Це йому було не по нутру, та не було на це ради. Коня будь-що-будь приведуть товариші на Січ, а там-то вже Марко ним буде піклуватись.

Відколи Петро виїхав з Острога, не довелось йому бачити городських людей. Увесь той час він жив серед військових обставин. Він міркував собі, що важко прийдеться йому навикнути до нового життя, та ще в товаристві панів. Та треба було привикати і помиритись з цією думкою, що так мусить бути. Очевидячки, доля пхала його, не даючи відітхнути, наперед, у вищий світ.

Дорога тривала довший час, особливо, як посідали на байдаки, котрими треба було плисти проти води.

Але таки доплили до золотоговерхого Києва. Козаки хрестилися. Петром на вид Києва, матері руських городів, заволоділо невиясненне почування між радістю і побоюванням.

На пристані показав Петро стражникам старостинський дозвіл, і їх пустили у город.

Нараз побачив себе серед незвісної йому дотепер новини. Йому треба було піти у Києво-Печерську лавру і тут пішов з товаришами, котрі знали дорогу дуже добре. Забрав свій клунок на плечі і пішов на гору, Зайшли у Лавру. Церква була отворена, і сюди зайшли в першу чергу. На порозі вдарив Петро тричі поклони. Та велич, яку тут побачив, пригнітила його важким каменем. Почував себе серед того таким малим та слабосильним, що аж страшно стало.

Помолившись, спитав якогось монаха за о. архімандрита.

— А чого вам, козаки, до отця архімандрита треба? — спитав монах.

— Це я вже сам скажу їх милості. Ми привезли від пана кошового письмо.

На це слово монах дав знак Петрові, щоб йшов за ним, і повів його вузькими та крутими сіннями в монастир. Довгенько так йшли, аж зупинилися перед дверима одної келії. Монах пішов всередину, а Петрові казав тут підождати. Опісля його покликав той самий монах всередину, та лише його самого, бо прочих товаришів забрав монах з собою і повів у гостинну. Петро

опинився в простій невеликій убогенькій монашій келії. За столом сидів над грубою книжкою якийсь монах, насунувши каптур на голову. На його грудях блистів золотий хрест на такому ж ланцюгу.

— Слава да будеть вічному Богу! — сказав Петро і низенько вклонився до образів, відтак монахові, і поцілував його в руку.

— Слава вовіки, а на землі мир! Здоров, козаче! Чи не Конашевич? — каже, беручи в руку письмо від кошового.

— Я сам. Приходжу по приказу кошового батька.

— Вітай, любий земляче! Знай, що ми земляки, бо я теж з Галичини, а є тут більше з наших.

— Дуже я радий з цього, що наша галицька земля Україні такими славними людьми пособляє.

— У нас тут тепер велика робота, а ти мусиш нам помагати.

Це був о. Єлисей Плетенецький, архімандрит Києво-Печерської лаври.

Він довго читав листа від кошового.

— Довго ти, Конашевичу, вчився в Острозі?

— Більш як чотири роки.

— Я знаю, через що ти з Острога мусив утікати. Отець Дем'ян Наливайко багато мені про тебе писав і розказував, як тут у мене пробував.

— Отець Дем'ян все був на мене дуже ласкавий, дай йому Боже здоров'я, многих літ дожити.

— Чому ти раніше не приїхав? Мені тебе дуже треба було. Ледве я припинив, що мій план не попсувався.

— Я довго нездужав, преосвященний отче. У поході проти татар над Інгулом мене таки добре шарпонули, трохи не минувся. Добрі люде не дали загинути.

— Правда, що того року запорожці справились з ордою. Тут про те знають. — А по хвилі каже:
— Знаєш, Петре, на що мені тебе треба?

— Прикажуть, ваша милість, я на ваші услуги. Пан кошовий казав мені, щоб у всьому вас слухати.

— Я не хочу від тебе силуваної слухняності, а таки добровільної. Таке діло: тут є один український православний вельможа Аксак, гербу Акшак. У нього є два хлопці, їм треба якраз вчителя, і я за порадою отця Дем'яна призначив тебе за вчителя.

Петро узявся за голову:

— Боже мій! Та де ж я дам цьому раду? Я ніколи вчителем не був, а до того я все позабував, що знав.

— Що забув, то собі пригадаєш. Це мусить бути, і я інакше зробити не міг. Ти, либонь, знаєш, що тепер таке зайшло, що наші православні вельможі чужими людьми, ворожими нашій вірі,

церкві і народові послугуються. І то виручаються в таких справах, як виховання православної молоді, з чого виходить для нас велика шкода, бо роблять з неї перевертнів та яничарів. Ти бачиш, а може, на Січі і не знають цього добре, що у нас всюди на Русі заводиться унія і наші вельможі один по однім відпадають від батьківської православної віри, а хто відпаде від батьків, той і для народу пропав навіки. Патри єзуїти всюди швендяють і на вчителів пхаються по великопанських православних домах. Так само хотів зробити й Аксак. Як його хлопці вийшли поза азбуку, хотів узяти до свого дому патра єзуїта, якого йому поляшені вельможі порадили. Щастя, що його жінка не хоче з хлопцями розстатися, а то були б хлопці помандрували до якого єзуїтського лицею. З тяжкою бідою я його від цієї думки відвів і переконав, що наша Острозька школа вивела вже чимало вчених людей. І мені поталанило цього доконати. А Господь так покермував, що ти впору приїхав. Аксак дуже нетерпеливиться. Знай же, Петре, щоб Острозької школи і мене ураз не засоромити.

— Я справді боюся, чи цьому дам раду.

— Петре! Щоб учень Острозької школи не вмів учити двох панських жовтодзьобів, то не можу повірити. Та ти, крім наук книжних, вчи їх ще дещо такого, чого в книжках нема. Вчи їх любити свою церкву, свій народ. Нам унія і латинство грозять, розумієш?

— Чи унія уже заведена? Я той увесь час жив далеко від світу серед козаків і дуже відстав від цього, що у світі робиться. Серед воєнної метушні мене мало це захоплювало.

— То зле. Ми всі повинні тим інтересуватися, ми всі повинні подати собі руки, всі від малого до великого, до завзятої боротьби в обороні батьківської церкви і народу. Ти, може, і не знаєш добре, що це унія і до чого вона нас веде? В книжці воно називається з'єднання православної церкви з римською і підчинення обох церков римському папі. Наші деякі владика дались вже до унії заманити і зрадили свою церкву, гадаючи, що її таким побитом врятують від пониження і занепаду. Вони зробили це, не питаючи вірних. Гадали, що всі підуть за ними, мов телята за коровою. Та не туди дорога до врятування нашої церкви від занепаду. Треба над цим працювати у її середині. Польща, опанована єзуїтами, веде завзяту боротьбу з благочестям на життя і смерть. То лише на папері таке гарне. А на ділі, то унія має бути тим помостом, через котрий православ'я має перейти у католицтво, а за нею увесь народ, а через католицтво усе має зляшитися. Унія, то лише форма одежа, а одержу можна легко змінити. От бачиш, де небезпека. А тепер друге: уніати, підпірані єзуїтами і польським урядом, йдуть на нас гвалтовно, перебирають силою наші церкви на свої, загортають під себе церковне майно, усюди наставляють своїх ксьондзів. Коли спорожниться православний владичий стілець, то вже православному його більше не бачити. Скільки я мушу вести процесів і боротьби, обороняючи монастирське добро від напасті? А хто ж мені у цьому допоможе? Наші пани? Вони з магнатами з Польщі кумаються і пропадають. Народ? Господи! Хто той бідний темний народ? Це ж або пригнічені міщани або мужики, невольники, приковані до панського лану. Вони не сміють голови піднести. Лишаються нам козаки. Та їх треба для церкви приєднати, щоб вони справу православної батьківської церкви вклали у свою козацьку справу. Я їм побожності не відмовляю, але їх треба конче вивести з тої байдужості для віри і церкви, в яку вони серед твердого непевного степового життя попали.

— Це свята правда.

— От бачиш! Завданням твого життя хай буде перемінити це, що б там не було. Ти маєш працювати над цим між козацьким лицарством, а я тут, серед православної церкви, а тоді обидві сторони подадуть собі руки, от так, як ми собі тепер подаємо.

Архімандрит наставив Петрові свою суху слабу руку, на якій видніли сині жили. Петро її з

пошаною поцілував.

— Я, преосвященний отче, з тим згоден. Та з того би виходило, що моє завдання між козацтвом, а не між вельможами, з котрими я і говорити до ладу не вмюю.

— Ти мене за слово не хапай, а краще ти сідай тут біля мене, а ми як добрі земляки ще потолкуємо. — Він посадив Петра на стілець побіч себе і говорив далі: — До цього завдання, яке ти сповнити маєш між козацтвом, ти ще гаразд не підготовився. Тобі треба побути трохи у городі і придивитися, як живуть православні і чого нашій церкві треба. В Острозі ти цього не бачив, бо там ніхто православної церкви не гнітить, не нівечить. Побудь ти трохи тут, придивися, побудь між православним панством, придивись і прислухайся. А при тім ти ратуй дві молоденькі душі перед упадком і затратою. Ти будеш моїм частим гостем. Не одне я тобі ще маю сказати. Не одне ми враз обговоримо і обміркуємо. Ти мусиш у те все вжитися, захопити цим усю свою душу. Поки що ми поговоримо тепер про буденні речі. Є у тебе яка пристойна одежа?

— У мене є все, своє, що і на княжому дворі не треба соромитися.

О. архімандрит подзвонив у маленький дзвіночок, що лежав на столі, і зараз з'явився у келії інок:

— Принести сюди їсти для пана Конашевича. За твоїх товаришів ти не турбуйся, їх угоститься, і вони вернуться, — каже до Конашевича. Петро остався в монастирі на обіді.

За той час перевдягся у кращу одежу, яка його цілком перемінила. З убогого подорожнього козака став гарним молодим запорожцем в кунтуші і сап'янцях, з гарною шаблею при боці.

— Добре так, хай знають наших, — говорив архімандрит, любуючись поставою Петра.

Обізвався серед монастирських мурів дзвін, скликаючи до трапезниці на обід. Петро йшов з архімандритом. По дорозі стрічали монахів з похиленими головами у каптурах. Всі покійно кланялися своєму настоятелю і не могли відгадати, якого то знатного гостя веде обідати з ними. Трапезниця стала наповнятися монахами, аж заройлося від ряс і каптурів.

Архімандрит сів на першому місці і посадив коло себе Петра. Один з монахів прочитав уголос молитву, і всі посідали.

Петро не міг з дива вийти, що у монастирі, де убожество належало до монашеских правил, давали обільні вибагливі страви і пили добрі вина та меди. Петро не менше дивувався, що архімандрит не їв разом з другими. Йому подавали убогі страви окремо. Петро пив дуже мало. По обіді мав стати перед вельможного і хотів мати ясну тверезу голову.

По обіді архімандрит приказав запрягти повозку і поїхав з Петром у город до пана судді Аксака.

Суддя, пан Аксак, жив у пишному панському домі. Він був дуже багатий і мав у Київщині розлогі посілости. Його економії приносили йому великі річні доходи, і мав з чого достатньо жити. Провадив великопанське життя і держав багато служби.

Слуги оповістили приїзд гостей, і пан суддя вийшов гостям на стрічу. Звітався з архімандритом і поглянув уважно на Петра.

— Рекомендую пана Петра Конашевича, острозького учня, про котрого я вашій милості мав честь говорити. Приїхав прямо із Запорозжя.

Видно було, що Аксак не був з того радий, Конашевич виглядав радше на козацького сотника, чим на вчителя.

Аксак попросив гостей у покої, а по дорозі подумав собі, що з цього, певно, нічого не буде, бо Конашевич не виглядав на такого, щоб у його голові помістилась латина поруч з іншими тогочасними мудрощами. "Я з ним коротко справлюся, — подумав Аксак, — а тоді і отець архіандрит переконається, що помилявся". Аксак просив о. архіандрита сідати, а до Петра каже:

— Nosti linguam latinam?[5]

— Si vestra benevolentia id dubitas, non opus erat iubere me huc e Zaporogie venire[6]

— Tuum responsum acre et ineptum est,[7] — говорячи це, Аксак поморщив чоло. І Плетенецькому така відповідь не подобалась, і він жалував, чого завчасно не змовився з Конашевичем, як йому поводитися і з вельможею говорити. Та Конашевич не дав себе збити з пантелику. Він вклонився Аксакові і усміхаючись відповів:

— Mihi respondendum erat uno verbo: «intellego» quod vero dokumentum non erat me scire latine logui. Ita enim guilibet organarlus litteris nesciens responder potest.[8]

Чоло Аксака прояснилося. Йому це подобалось. Поглянув значуще на о. Плетенецького, а клепаючи по плечу Конашевича, каже:

— Дуже добре. Подобаєшся мені, вашмосць, лишаю тебе в моєму домі та поручаю виховання моїх хлопців.

Пан суддя аж тепер попросив Конашевича сідати. Відтак плеснув і старому лакеєві, що на цей знак явився, казав привести хлопців і попросити ясновельможної пані.

По хвилі ввійшла пані Аксакова, ведучи за руки двох хлопців, дев'яти і дванадцяти літ.

Конашевич і о. Плетенецький встали і вклонилися, а Аксак представив жінці нового вчителя.

Пані Аксакова, жінка не більше тридцяти років віку, дуже гарна, була одягнена по-панськи. Вона відклонила головою і привіталася з о. архіандритом. Хлопці вклонилися і подали Петрові на привітання руки. Були б цього, певно, не зробили, коли б то був собі який звичайний вчитель, з яким можна робити, що їм буде завгодно, якого не раз пан дому і канчуками вибити приказував, але тут, судячи по його оксамитовому кунтуші і по багатій шаблі, — неабищо.

— Знайте, сини, що пана Конашевича треба в усьому слухатися, а то погніваюсь, коли б на вас пожалувався. Від завтра розпочнеться наука, а тепер можете відійти.

Хлопцям не треба було цього двічі казати, і зараз пропали за дверима.

— Сідай, вашмосць, з нами, — запрошувала Аксакова Петра.

О. Плетенецький слідив пильно за поведінням Петра і видно було, що був з нього вдоволений. Бо Петро поводився цілком природно, з достоїнством і повагою. начеб на панських покоях виріс. О. Плетенецький боявся зразу за нього, що такий степовик не знатиме, як ступати по панському помості.

— Умовимось зараз за вимоги, вашмосць, — каже Аксак.

— Полишаю це вашій милості, — каже Петро, легко склонившись та поправляючи свого козацького чуба на голові. — Я мушу поперед усього показати, чи я відповім моему завданню на такому почесному становиську, а потім вже, ваша милість, мою працю оціните.

Це дуже Аксакові подобалось.

Опісля о. Плетенецький попрощався і від'їхав, а прощаючись з Петром, каже:

— Гарно ти, Петре, поводився, помагай біг! Не забувай на мене. Твій клунок то я тобі ще нині пришлю.

Петрові визначили гарну кімнату в Аксаковій палаті, з виглядом на Дніпро. В кімнаті стояв один стіл, кілька стільців, велике ліжко і шафа. Невдовзі опісля приніс слуга клунок Конашевича, котрий прислали з Лаври. Конашевич зараз розв'язав його і став складати у шафу свої статки. За слугою ввійшов у кімнату панський лакей по-чужинськи одягнений. То був дужий, добре вигодуваний парень з оголеним лицем. Він держав голову вгору, узявся під бік рукою і оглядав цікаво Конашевича. Відтак сів на стільці, висунувши далеко на кімнату ноги.

— Вашець, будеш тут учителем?

— Побачиш, — каже Конашевич, не перепиняючись у роботі.

— Я хотів вашеці сказати, який тут порядок у нас, а то блукати будеш, мов вівця. Ми тепер оба тут служимо, і я, як старший товариш, вважаю за свій обов'язок зі всім тебе познайомити, уві всім тебе поучити. Гадаю, що згодом ми будемо приятелями. Наш пан — великий дук, ну, вельможа. Вміє нагородити, але і покарати знає. Тут одного вчителя — то приказав таки канчуками вибити і до льоху замкнути. Вельможна пані, як собі якого подобає, то йому добре. Хто у її ласку попаде, то щасливий і може собі відтак не на одне позволити, до чого іншому зась. Вашець гарний хлопець, і можеш подобатися. Попробуй, а буде тобі добре життя, а тоді і мені, і другим слугам міг би ти багато допомогти. Хлопчиська, себто паничі, пусті, як звичайно панські діти. Не хочуть вчитися, а ти перед вельможним панством ніколи на них не жалуйся, а навпаки хвалися, та не дуже собі морочи голову їх наукою. Правду кажучи, на якого чорта їм наука? Вони будуть багаті, а цього їм досить, що будуть і мудрі. От так щось зверху полізати, та й годі. Тут був такий один вчитель, що хотів поробити з них Соломонів, а вони йому кілки на голові тесали. Він якось раз всердився і сіпнув старшого, того Олеся, за вухо. Господи! Що тут було герезії! Пані такого бешкету наробила, плакала — я чув усе з другої кімнати — і пан мусив згодитися на це, що вчителя гайдуки вибатожили: тридцять канчуків дістав, всадили на одну ніч до льоху, а на другий день прогнали. Ага! Мало що я не забув. Є тут ще на респекті у вельможної пані стара панна Зося. До неї також добре підлобизатися, бо вона у вельможної пані має слово. А цю цяцю найлегше взяти на гарні словечка, бо вона у великих претензіях і здається їй, що кожний мусить в неї влюбитися. А то таке старе опудало, що аж гидь дивитися. Впрочім, сам побачиш, їй безвпинно голова болить і з носа капає. А мастить себе такими пахощами, що аж на вулицю чути. У неї вічно ахи та охи. Ти трохи поахай та поахай, то так її прив'яжеш до себе, що з руки їстиме і зробить тобі, чого ти захочеш. — Лакей говорив це, показуючи свою вищість, яку панські лакеї так по-мистецьки вміють показувати супроти рівних собі або нижчих.

Конашевич робив свою роботу і лише посміхався, слухаючи цього базікання.

Та як Петрові треба було перейти коло лакея, то встав, поклепав Петра по плечу і каже:

— Будь, вашець, проворний і хитрий. Ти гарний хлопець і можеш жінкам подобатись, а то grunt. Того би на волівій шкурі не списав, що я знаю. Я тут служу вже десять літ і мав час усе

спенетрувати, але так годі відразу все вичитати, мов з книжки.

— Послухай же тепер, пане-товаришу, що я тобі скажу, а потім то ледве чи будемо приятелями. Як ти, ледаре, поважишся ще раз мені такі теревені плести, як тепер, то так тобі морду поб'ю, що тобі пика вище носа спухне. Розумів? На те тебе панство годує, щоб ти підслухував, та обмовляв, та язиком обносив? Геть звідсіля! На очі мені не показуйся, бо як тобі дам ляпаса, то носом землю запореш. Тепер рушай звідсіля і пришли мені послугу.

При першій слові "ледаре", лакей встав і створив рот із зачудування. При другій слові він випрямився в струну, а при останнім вже був при дверях.

"Горда штука, ге-ге, — говорив до себе вже в сінях, — поводитьсь, мов пан, а то собі простий козак. Що він собі думає мене так зневажати? Підожди! Я небо і пекло порушу, а тебе звідсіля викурю. Буду по кожному кроці підглядати і підслухувати, а таки щось на тебе знайду. Ба! Але то небезпечний чоловік, бо ті козаки усі небезпечні горлорізи. Я не хотів би в його лабети попастися. Міг би мене скривдити, бо йому все одно. то зайда. Ага! Ти хотів, щоб тобі прислати якого служку. Добре, будеш мати такого, що якраз для тебе, який пан, такий крам". Льокай усміхнувся, що знайшов такий гарний спосіб помсти за зневагу.

Тим часом Петро присів на стільці і задумався.

"Гарно я попався. Тут вчителів і канчуками частують. Бідний той, якийсь сірома-бакалавр, що на собі таке витерпіти мусив. І я маю бути не знать як довго панським блюдолизом! Сама душа проти цього бунтується. Що отцеві архімандритові на ум прийшло мене на це місце ставляти, в такій понижуючій ролі, бігме не розберу. Він, очевидно, мені ще не доповів усього. Говорив про злуку козацтва з церквою, а мене, замість оставити між цим козацтвом, загородив сюди між вельмож на блюдолиза. І я маю тут мучитися посеред тих лежнів, дармоїдів, лакеїв, що за пане-браце до мене сунуться? Цих годованців держить пан і гроші на них витрачає лише для своєї примхи, щоб показати, що ось-от він великий пан і служби у нього багато. Мені здається, що я тут довго місця не зігрію."

Тепер відчинились двері і в кімнату ввійшов невеличкий, може п'ятнадцятилітній хлопчина. Він був босий і засмалений, мов кочерга. Він склонився своєю щитинуватою головою і став смирененько біля порога.

— Чого тобі, синку, треба?

— Мене прислав сюди старший лакей, пан Станіслав, панові до послуги.

Конашевич усміхнувся. Зміркував зараз, що це була лакейська помста.

— А що ти вмієш робити?

— Я, прошу пана, нічого не вмію. Досі-то я був при кухні і хіба в печі вмію затопити, — хлопчисько був наляканий. Він знав, що як чого не вмітиме зробити, то будуть бити.

— А як тебе кличуть?

— Антошком.

— А тобі тут добре у панів і звідкіля тебе сюди привезли?

— Часом добре, а часом зле. Часом мене вдарить у потилицю пан кухар, часом старший кухта,

а раз мене добре вибатожили за те, що я посудину розбив. А мене привезли з панської економії, я підданець. — Хлопець понизив голову і мовчав. Він боявся, чи не забагато говорив, і знову битимуть.

— А твої батьки живуть?

— Повмирили. Батько робив панщину; по смерті батька маму з панської хати прогнали, а другого там посадили. Потім мама ходила на заробітки, поки не вмерла.

— А в тебе нема ніякої рідні?

— Була сестра старша, та теж вмерла.

"Однакова доля цілого українського народу чи у польського пана, чи у православного вельможі", — думав собі Конашевич.

— Добре, Антошку, ти будеш від сьогодні тут робити порядки, я покажу тобі як. Вважай добре, нічого мені не рушай, не перевертай, а що знайдеш, то віддай, бо я так люблю. Я тебе не буду бити, як ти будеш для мене щирий.

Конашевич узяв його за підборіддя, підвів вгору голову і дивився в його чорні налякані очі, бо Антошко на рух руки Конашевича нагнувся, думаючи, що його вдарять.

— Не лякайся мене, Антошку, я тобі нічого лихого не зроблю.

В очах хлопця зяяніла радість:

— Так значиться, я вже під кухаря не піду?

— Не підеш. Впрочім, я з паном про тебе поговорю, бо я тут не пан. Тепер йди собі, обмийся гарненько, візьми чисту сорочину, коли яку маєш, і заходи сюди надвечір.

Хлопець був такий радий, що поцілував Петра в руку з вдяки.

Петро знову остався сам і не знав, що з собою робити. Аж відчинились двері, і ввійшов сам вельможний пан суддя. Конашевич надяг миттю на себе жупан і вклонився.

— Я прийшов оглянути, чи все у вашмосці в порядку, бо на службу не можна покладатися. Що ж? Був тут Станіслав? Я його призначив до служби у вашмосці.

— Ваша милість будуть мені вибачати, що я за одну річ попрошу. Пан Станіслав завеликий пан для мене і замудрий, і я йому вже подякував. Я прохав би призначити для мене цього малого кухту Антошка. Це буде якраз для мене, лише щоб ваша милість приказала його вмити та перевдягти. Я його сам усього підовчу.

— Навіть не знаю, чи є у мене кухта Антошко. Але звідки, вашмосць, його знаєш?

— Пан Станіслав мені не був по нутру, і я відіслав його та казав собі прислати кого другого. І він прислав мені хлопчину з кухні, засмоленого, мов кочерга, і брудного та босого. Я з хлопцем розмовляв, і він понятливий. Отож я хочу пану Станіславу показати, що коли той Антошко вмиється і прибереться, а при мені якийсь часок побуде, то стане таким самим лакеєм, а може, ще ліпшим, ніж пан Станіслав.

— Я вже знаю, що то було. Цей ледар Станіслав хотів, певно, вашмосці показати свою вищість і

вагу в тім домі, а може, хотів помститися, що ви його услуг не прийняли. Я знаю цих ледарів, як вони вміють носи вгору задирати. Поводивсь супроти вашмосці непристойно, і тому вашмосць його прогнав. За це дістане батоги, а той Антошко прийде сюди.

— Я прошу, вашмосць, вибачити йому, він же мені нічого непристойного не сказав, бо не смів би.

— Але я вже сказав слово і його не заверну. То шельми. Підслухувати, обмовляти, розносити сплетні, висміювати тих, що їх годують, до того вони мистці. Коли б це в моїй силі, я це дрантя понаганяв би на усі чотири вітри, та годі. Цього моє становисько вимагає, щоб коло мене багато служби крутилося, ми є невольниками свого стану і публічної опінії. Не треба ще чогось вашмосці?

— Спасибі! Усього доволі. Коли вашмосць прикажуть зачинати науку? Чи є які книжки?

— Я думав, що вашмосць схочеш трохи відпочити. Та про мене, зачинай хоч би завтра. А книжки. якісь там є, може, треба дещо докупити, то скажи.

Аксак кивнув головою і вийшов. Петро тепер подумав: "Які ж пани бідні".

Пан Аксак прикликав зараз маршалка додому і видав приказ: Станіславові всипати тридцять канчуків, а кухту Антошка вмити, перевдягти за панського козачка і послати на послугу до пана вчителя.

Конашевич сидів у своїй кімнатці, як прийшов якийсь інший лакей і попросив до столової обідати. Він завважив чемненько, що тут такий звичай, що кожний являється в столовій пристойно одягнений.

Конашевич надяг кунтуш, переперезався поясом, поправив козацького чуба і вусики і пішов за лакеєм в столову, яка містилася на долині. Столова нічим так дуже не різнилася від столової у князя Острозького. Лише шафа з посудиною, так званий креденс, була менша і не була так суто різьблена, як та.

Панства ще тут не було, як ввійшов у столову, хоч на столі стояли вже тарілки, ложки, склянки тощо. Стояло тут кількоро людей, а між ними панна Зося, про котру Станіслав так гарно розказував. То була справді вже старша дівчина, суха, мов скіпка, з довгою гусячою шийкою, сухим, довгим кінчастим носом. Вона кивнула Петрові головою на привітання, зложивши бліді уста до любої усмішки, котра виглядала на якийсь внутрішній біль. Усточка вона складала так, що не можна було зміркувати, чи вона цілувати хоче, чи свистати. Вона пильно придивлялася Петрові, а відтак не втерпіла і заговорила:

— Чи пан вчитель знає Київ?

— Я тут перший раз, і не було ще часу придивлятися, бо лише сьогодні приїхав, а краще сказати, приплив байдаком. Сьогодні я ще таки запорожець, а доперва від завтра обнімаю обов'язки вчителя.

— Я чула від вельможної пані, що пан був у поході на татар і там був тяжко ранений. Ах, як то мусить бути гарно на війні, але як страшно в татарський ясир попасти. Кілько-то я про те наслухалась від очевидців. Краще вже смерть, чим татаринів достатись. Там жінок продають туркам у гарем, продають, мов скотів.

Конашевич, слухаючи того ахкання панни Зосі, трохи уголос не засміявся, та подумав собі: "На

таку цяцю то татарин певно не був би ласий, і ти би турецького гарему, певно не побачила".

Зося хотіла ще щось говорити, та в тій хвили ввійшов старий маршалок, себто старший над домашньою службою, і оповістив, що вельможні панство йдуть. Зося замовкла і підбігла до вельможної, поправляючи щось на її одежі. Вельможна пані вела обох хлопчиків за руки.

Пан суддя кивнув Петрові головою на привітання і зараз засів за столом. Біля нього сіла вельможна, далі — Зося, з другого боку батька — обидва хлопці, Олесь і Микольцьо, і зараз потім вказали місце Петрові.

Пані поглянула на Петра і мов кисле яблуко вкусила. Усім не подобався його чорний оселедець, закручений за вухо.

Зараз стали приносити страви, яких Петро навіть не знав, як звати. Було тут стільки всілячини, що вистало би на півчети. При їді не говорилося нічого. Всі мовчали, мовби їм роти на колодку позамикав. Доперва, як принесли вино та мед, розпочалася розмова. Петро пив дуже мало, так, що аж вельможні це завважали.

— Чому вашмосць так мало п'є?

— Не привичний до напиктів.

— Я чував, що козаки чарки не цураються.

— Як котрий. Та все ж лише в хвилях, вільних від праці, а вже у походах не вільно пити під строкою карою.

— Я цього не знала, — каже вельможна. — Навпаки, мені говорили, що козаки лише тим і славні, що здорово п'ють.

— Воно так є, як я кажу. Я придивився тому і на Січі, і в поході. Правда, що козак, видіставшись із Січі, вміє добре забавитися і загуляє, а з того вийшла лиха слава у ворогів козацтва.

Панство звели розмову на останній козацький похід на татар, в якому Петро був. Петро розповів усе. А говорив він так ясно і складно, що всі з захопленням слухали. Про себе не згадував нічого, начеб його там не було.

Особливо обом хлопцям це оповідання дуже подобалося. Вони так заслухалися, що про все забули і лише дивились на Петра, мов на образок.

Завважив це Петро і заговорив до них:

— Від завтра, мої паничі, зачнемо вчитися.

Хлопцям це не подобалось, бо їм усяка наука була осоружна.

На те каже пані:

— Ми перед тим мусимо обговорити спосіб, в який та наука має вестися, щоб потім не було непорозуміння.

Так минув перший обід. Петро вклонився і вийшов у свою кімнату. Усе, що тут бачив, йому не подобалось.

"Їдять стільки, що пів голодної чети поживилося би. Їдять погано, що чоловіка у горлі пече, а в шлунку давить. П'ють здорово, а козаків називають п'яницями. Панство видає гроші, зібрані кривавим потом своїх підданців. Людська біда і горювання їм байдуже. Та ще та дурна гуска хоче до науки моєї мішатися та якісь плани складати. Чи я те все видержу довго, чи не плюну на все та й махну на Запорожжя? От мене отець архімандрит у золоте ярмо впряг. Спасибі за ласку! Що він у мені такого побачив, що аж до цього мене вибрав? Таж це міг зробити який перший-ліпший бакалавр. Що ж мені тепер робити? Якби я був відразу сказав: отре-цаюся, то-що іншого. Але я згодився і дав себе сюди завести. Тепер ніяково завертати. Я мушу усім показати, що до чого, раз візьмуся, того мушу доконати, щоб світ мав провалитися. Хай знають, що я Сагайдачний. Я мушу тут остатись, хіба що самі мене проженуть, а за це не важко. Зараз завтра, коли ця пава схоче мені давати науку, то, може, не втерплю, а скажу їй слово правди, а потім подякую, а може, мені подякують".

А панство говорили між собою про Петра таке:

— Йому ще багато треба оглади товариської, — говорила пані, — щоб міг і знав на покоях повертатися. Ще дуже від нього козацьким кожухом заносить. Не знаю, чи не буде він для наших дітей загрубий, та і їх самих не помужичить. Але ніде правди діти, це дуже гарна, зразкова степова квітка.

— Я лише то знаю, що по-латині говорить краще єзуїтського патра. Що за класична форма кожного речення! Я переконався, що в Острозі вчили його добре. Його нескладному поведенню нема чого чудуватися, бо він прямо із степу до нас прийшов. По часі то все зміниться на ліпше, як тут побуде.

— Я лише боюся, щоб наші діти не набралися від нього простацьких манер, та щоб їх дуже тим козацтвом не заразив. Я би цього не пережила, коли б мої діти по приміру тільки шляхетських авантюристів на Січ чкурнули.

— Ти без потреби побоюєшся. То ще діти, і навіть не зрозуміють цього. Я завтра напишу, що їх має вчити, та й годі.

— А я все-таки для мого супокою прикажу охмістрові, щоби при науці був присутній і на все уважав.

— Конашевич на це не згодиться, я це знаю, бо і я би сам не згодився. Подумай. Він острозький академік з вищою освітою. А охмістр? От собі вивчений песик, що гладко танцювати вміє, а освіти у нього нема жодної.

Як лише Петро ввійшов до своєї кімнати, прийшов за ним Антошко. Вимитий, обстрижений, зачесаний, одягнений в широкі штани, обутий і в синьому жупані, підперезаний червоним пояском. Видно, що в чоботях ніколи не ходив, бо ступав по помості, мов спутаний.

Антошко горів з радості. Він припав до Петра і став його сердечно по руках цілувати, а далі впав навколішки.

— Зараз устань! Чого ти, хлопче, такий радий?

— Бо вже не буду босий ходити, і кухти не будуть мене поштуркувати, а воші — їсти. Тепер я буду панові так вірно служити, як лише зможу.

Хлопець дивився Петрові у вічі ясніючими від радості очима.

— Добре, Антошку. Будеш тут робити порядки і зачнеш від того, що завтра вранці принесеш мені води вмитися. А тепер йди собі, бо я лягаю спати.

Антошко вийшов нерадо. Він хотів усе розповісти своєму добродієві, що йому на серці лежало. Але Петро був дуже змучений дорогою і хотів, не ждучи вечері, лягти відпочити.

Але довго не міг заснути. М'яка постеля його парила, в шлунку давило, а в горлі пекло. Він заснув геть аж по півночі.

Цієї ночі і панні Зосі зле спалося, їй було не по нутру, що Петро не прийшов до вечері, їй так дуже хотілося з ним розмовляти. Опісля, як вже поклалась спати, їй все стояв перед очима лицар-запорожець. А коли заснула, то її мучив поганий сон, що наскочила татарва і її в ясир захопила. Вона простягла руки до Петра і кликала рятунку, та він відвернувся і пішов собі байдуже далі. Вона вже мала на устах проклін для нього за таку нелюдянність, та, на щастя, прокинулася зі сну. Вона облилась гарячим потом і тряслась усім тілом з переляку.

Недобре спалось також і Станіславові, бо цілу ніч прикладав собі мокре рядно на болюче місце.

VII

На другий день Петро умився, і одягнувся вранці, і ждав на хлопців, та вони не приходили.

Вже було пізно, як прийшов лакей і заявив, що вельможна пані кличе пана вчителя до себе.

— Правда, я й забув, ще поки зачну вчити, то вельможна пані має мене навчити.

Лакей повів його у покої вельможної. Тут було таке багатство, така розкіш, що хіба у султанші не було краще.

Пані сиділа на канапі одягнена в оксамитний халат рожевої краски. Петро зміркував, що з цього халата вдалося б два жупани викроїти. Халат був спереду під шиєю викроєний так, що її лебедині шиї не закривав. Так само широкі розлогі рукави не прикривали білесенької та округлесьенької руки вище ліктя, як лише піднесла руку вгору. Зося крутилася біля пані. У неї порожевів кінчастий носик, на кінчику котрого держалася краплина прозорі, мов роса, течі.

Петро вклонився і приступив, щоб поцілувати ручку ясновельможної, а вона каже:

— Добрий день, вашмості! Заки ще, вашмосць, розпочнеш науку з нашими дітьми, хотіла я поговорити з тобою, як я хочу мати цю науку. Наші діти дуже ніжно виховані і слабосильні, і з ними треба поводитися ніжно, делікатно, без крику і, борони боже, карання. Я би того не пережила, щоб чия рука діткнулася тіла моєї дитини.

— Чи вельможна пані думають, що без крику і карання наука неможлива? Є ще інші доцільніші способи, щоби наука йшла і була корисна. Перший спосіб, щоб науку подавали дитині в займаючій зрозумілій формі. Відтак, щоб учитель прив'язав дитину до себе, щоб дитина свого вчителя любила і йому вірила. А як учень свого учителя любить, то буде пильно вчитися, хоч би для того, щоб учителеві не робити прикрості. Звичайно дитина радіє тоді, як випадком нема науки. Добрий учитель повинен навпаки довести до того, щоб дитина за наукою тужила, щоби день без науки був для неї скучний, щоб був карою.

Тою справою займалися старинні філософи, люде розумні і дуже вчені. Не я такі способи видумав, а мудріші за мене. Це в книжках написано, і я, хоч ніколи не був вчителем, такого способу хочу держатися.

Вельможна пані дивилась на Петра здивованими очима. Як воно можливе, щоб її дитина полюбила чоловіка з простого нешляхетського стану, якому за науку платиться, і нічого більше? Та коли Петро заговорив про старинних філософів та про книжки, в котрих таке написано, то їй це подобалось, бо такого вченого учителя при її дітях ще не було. Вона ласково усміхнулася і дозволила Петрові поцілувати знову свою білу ручку.

А вже панна Зося бачила в Петрі такого великого чоловіка, який переходив її уяву. Вона відразу залюбилася в ньому по самісінькі вуха, хоч високо було до них через її довгу гусячу шию. Вельможна обіцяла зараз послати до нього хлопців і відпустила в ласці.

Але їй таки зараз прошибла голову якась недовірливість. Вона прикликала охмістра і приказала йому сидіти увесь час при науці і на кожне слово пильно вважати.

Петро якраз розпочав науку. Щоби хлопців зацікавити, став їм щось дуже веселого оповідати. Хлопці слухали, цікаво вп'яливши в його лице оченята. В тій хвили ввійшов охмістр і, не кажучи ні слова, сів при столі.

Петро спитав його відразу:

— Як, вашець, маєш до мене яке діло, то прийди опісля, а тепер мені не перебивай.

— Вельможна пані приказала мені сидіти тут в часі науки й уважати за все, що тут говориться.

— Вашець моєї науки розуміти не будеш, а я не тебе маю вчити. Говорю ще раз — не перебивай мені, бо я того не люблю.

Але охмістр не гадав вступитися. Тоді Петро каже до хлопців:

— Те, що розпочав вам оповідати, докінчу, як цей чоловік звідсіля піде. — При тім Петро подивився на охмістра таким оком, що, мовляв: іди собі, небоже, поки я добрий, а то візьму за шиворот і викину за двері.

На охмістра стали напирати і хлопці, щоби той пішов, бо пан Конашевич зачав їм щось дуже цікаве оповідати, а через нього не хоче кінчити.

Не лишалося охмістрові нічого другого, як винестися. Він зараз пішов з рапортом до вельможної пані і розповів усе. Вельможна пані була подратована, що її приказів не слухається, і пішла зараз до чоловіка з жалобою.

— Хіба ж я тобі вчора не говорив, щоб ти цьому дала спокій, бо Конашевич цього не стерпить, бо я би сам так зробив і не дозволив би, щоб мені насилано до нагляду чоловіка освітою нижчою. Не треба було цього робити, а ти найкраще зробиш, коли будеш по собі показувати, що ти про це нічого не знаєш.

Але вельможна пані не дала переконатися, її ще більше брала досада, що її не хочуть слухати. І ще хто? Якийсь там степовий дикун, хоч він і філософів знає, і старі книги вивчив. Вона мусить на своєму поставити, щоб і світ провалився, і учитель вилетів з хати. Вона передумувала способи, і була лиха, бо нічого путнього не видумала.

Але відчинилися двері, і в покої вбігли обидва хлопці. Вони були дуже раді і веселі. Зараз повисли на шиї у матері і стали наперегони оповідати, які гарні історії оповідав їм пан Конашевич, як вони його за те люблять. Мама казала їм переповісти те, що вони чули, і вони, то один, то другий, розповідали все, чого сьогодні від Конашевича навчилися. Один поправляв

другого. Вельможна мусила признати, що в цій науці нічого такого не було, щоб їй могло не подобатись.

— Пан Конашевич говорив, що від завтра зачнемо вчитися латини.

— Я його питався, як сказати по-латині: люблю тата і маму, і вже знаю як.

— То скажи мені, — каже пані. Її гнів уже минувся.

— Amo patrem et matrem.

Вельможна вже більше охмістра не посилала.

Петро пізнав невдовзі, що його хлопці дуже понятливі і можна з ними багато зробити. Зайнявся ними цілою душею і вчив їх безвпинно навіть тоді, коли з ними забавлявся. Аксаки бачили, що діти пристали до Петра цілою душею, що те, що скаже пан Конашевич, є святе. Родичі дивувались, що може бути якась така метода учення без крику і без карі.

Надійшов новий рік. Петро зладив для хлопців невеличкі повітання по-латині, для кожного окремо. Пішли всі три вранці до пана Аксака. Петро привітав його з Новим роком, а тоді виступив Олесь, а опісля — Микольцьо з латинською промовою.

Аксак був з того радий. Вицілував хлопців, стиснув щиро руку Петрові і подарував йому дорогий перстень з камінцем.

— Я на це не був приготований, мої любі, — каже до дітей, — і не подумав ще, чим вас обдарувати за таку любу несподіванку.

— За це я вже сам вашу милість попрошу. Моїм любим хлопчикам треба би по коникові справити, щоби вчилися кінної їзди.

Це було знову для хлопців несподіванкою. Вони стали плескати в руки з радості. Вони бажали собі цього давно, чуючи не раз від Конашевича, як то гарно їздити на коні. Та їх виховували по-панськи і по-городськи. Мама про те їх слухати не хотіла, щоб її сини коли-небудь були жовнірами. А їздити на коні, то можна з нього впасти, скалічити себе або й забитися. На таку думку вона дрижала. Для синів вона призначила роль панську, спокійну, десь на королівському дворі. Така служба може завести їх дуже високо.

Врадувані хлопці побігли ще до матері, а Петра задержав Аксак у себе:

— Сідай, вашмосць, прошу, та поговорім про ті коники. У мене є того доволі на моїх економіях, лише вибрати.

— Я це зроблю, ваша милість, як запорожець, я на конях розуміюся. Я вже давно хотів поговорити з вашою милістю на цю тему, щоби у хлопців перемінити спосіб життя. Мені повірено їх духовне образування; признаю, що діти добрі, гарні й понятливі. Але вони слабосильні і ніжні. Треба би рівномірно подбати ще про їх тілесне виховання. Ваша милість мусили самі це завважати. Не дай Боже на них якої недуги, то прийшлося би важко її перебути, бо їх організм слабкий, мало відпорний. Я не маю того на думці, щоб їм визначити військову кар'єру, але фізичного здоров'я потреба кожному, хто має жити. Я завважав, що вони невідповідно живляться і замало вживають руху та повітря, а це для молодого організму дуже потрібне.

— Невідповідно живляться? Хіба ж у мене хто голодує?

— Тож бо і є, що вони їдять забагато невідповідної для них поживи. Для них було б краще часом зголодніти. Їм би житися стравами простими, багато молока, а ніколи вина, бо це забійче.

— Ет! Та з челяддю не заставляю моїх дітей їсти.

— Не з челяддю, бо челядь у вашої милості їсть те саме, що й пани. Ваша милість вже, може, мали нагоду переконатися, що я для дітей щирий. Прошу мені їх віддати цілком під мою опіку. Не надовго, лише на два місяці. Вони будуть разом зі мною жити. Але ми не будемо приходити до спільного столу, лише будемо їсти у себе такі страви, які я кухареві приладити прикажу.

Аксак подумав хвилю і каже:

— Я мушу це діло обговорити наперед з жінкою.

— Я лише одне повторю: на два місяці.

На цім розійшлися. При тім Петро заповів, що мусить сьогодні піти до Лаври, повітати о. Архімандрита з Новим роком, бо й так вже давно там не був. Виправдався також, що сьогодні на обіді не буде.

О. Плетенецький привітав Петра дуже сердечно:

— Що ж ти собі, сину, гадаєш, що не показуєшся? Жду на тебе і не можу діждатися. Я вже гадав, що ти втік на Запорожжя. Скажи мені, як тобі живеться?

— Я вже привик до цього ярма і живу, як можу, коли б лише не довго, бо на панському хлібі зледачію цілком.

— Пан Аксак дуже тебе шанує. Я бачився з ним і чув це від нього самого.

— Багато я намучився, поки наломив себе до тих бакалаврських обов'язків. Тепер опанував ситуацію і тепер зроблю, що схочу.

— Добре, сину. Та й те добре, що ти сьогодні під Новий рік до мене зайшов. Познайомлю тебе з деякими нашими земляками.

— Хто це вони?

— Зараз побачиш їх при трапезі. Підемо туди, як лише задзвонять. Я маю тепер багато роботи у боротьбі з уніатами. Усюди мені лізуть. Мушу вести процеси в обороні церковного майна, а це може остогиднути. Через ті процеси я занедбав мою культурну роботу.

— А звідкіля ці галичани тут взялись?

— Я їх сюди нарочно спровадив, по найбільшій часті зі Львова, і спроваджую зі всіх сторін людей вчених, православних. Київ мусить бути не лише столицею України, та ще й культурним її осередком. Ти і не повіриш, яка то пильна для мене робота. Прочуваю, що не довго мені на світі жити, а не хотів би оставити все те розроблене, а не зроблене, а бодай хочу знайти такого чоловіка, щоб міг по мені вести начату роботу далі.

— А що тепер в Острозі робиться?

— Острог вже своє доспівує. Він сповнив славно свою місію, а тепер його джерело висихає. Воно всюди так мусить бути, де коренем є одна одиниця. Князь Костянтин вже над гробом, а нема ким його заступити, хто взяв би ті засоби в свої руки, які він нагромадив і ними орудує, його синок зляшився і по смерті старого князя все для нас пропаде. Лише така інституція може запевнити собі існування, котра опирається на гурті, на громаді. До такої місії вибрало провидіння нашу Печерську лавру. Тут мусить стати осередок нашої культури. Тут мусить вона пустити сильне коріння і зацвісти, ще заки Острог скине своє листя і зів'яне. До того я вживу всі ті багатства, які мої попередники нагромадили. Я ще інші засоби до того роздобуду і прибавлю. Тут, а не в Острозі, можна знайти опору в народі, в міщанстві, в козацтві, в православних вельможах. Я не годен тобі це все так наприхапці з'ясувати, але ти дивися сам. Ти надто в панській палаті не залежуйся, не більше понад сповнення твоїх учительських обов'язків, а заходи поміж міщанство, придивляйся всьому, прислухайся, та вчи, та освідомлюй меншого брата. Духовенство я вже держу в руках, міщанство я вже гуртую. У цьому ти мені помагай, а вже до козацтва так ти сам берись, коли повернеш до нього.

О. архімандрит говорив з жаром, а Петро захоплювався кожним його словом. Він не зводив очей з того аскетичного монаха, марного тілом. Не міг вийти з дива, звідкіля у цього чоловіка береться стільки сили.

— Київ мусить стати невисихаючим джерелом життя усєї України. Звідси мусить виходити світло сонця України на всю українську землю й ogrівати її, розморожувати серце і душу народу. Того ми доконаємо, коли переймемося одною ідеєю, і до такого діла подамо собі руки.

— Йдучи сюди, завважив я багато кріпких монахів, що то за люде?

Плетенецький усміхнувся:

— Це моя прибічна гвардія. Ті братчики — то козаки. Я мушу приготувитися на кожний випадок, бо біда не спить. Мої вороги лише вижидують хвилі, щоб напасти і мене звідсіля прогнати, а тоді треба би знову здобувати ту нашу фортецю, як це робив мій славний попередник Никифор Тур, що мусив нашу Лавру збройною рукою від уніатів відбирати.

В тій хвилі подзвонили, і о. Плетенецький повів гостя у трапезницю, куди збиралась братія.

Ті монахи, що знали Конашевича з попереднього разу, вітались тепер з ним. Тепер пізнав Конашевич ще одного високого худощавого монаха. Це був Памва Беринда, котрий під той час займав між українськими вченими не останнє місце.

По обіді зійшлося кілька монахів у келії о. архімандрита на дружню розмову. Це зібрався щойно заснований Плетенецьким "Київський кружок". У ньому зібрався справді цвіт тодішньої української інтелігенції. Петро мав велику приємність познайомитись з цими людьми, переважно галичанами, і прислухуватись їх розумній розмові.

Обговорювали тут різні біжучі теми і плани о. архімандрита. Показалося, що були різні пекучі недовіри, котрі треба було відразу заспокоїти. Треба видавати негайно церковні книги і шкільні учебники, а до того треба друкарні, якої Лавра не мала. Отож треба заложити свою друкарню. Де її роздобути і де взяти на це засоби?

Предкладали різні способи. Одні радили послати до Острога або до львівської ставропігії і купити частку друкарні, а решту доробити у себе дома.

О. архімандрит запевнив, що гроші на це будуть, бо мусять бути, і то з монастирських доходів, треба лише завести в житті монахів деякі ощадності.

— Бо ми живемо погано, не по уставу, не по-монашому. Живемо достатньо, хоч ми присягали па убожество.

— Ми всі, які тут є, на те пристанемо, та чи згодиться на це проча братія? Їх божищем — живіт, можуть піднести бунт.

— А я бунт здавлю зараз, — говорив твердо о. архімандрит, — бо де річ йде про рятування батьківщини і церкви, там треба усе посвятити. Говоримо всі, що наша церква занепадає, що треба її піднести, зреформувати. Зачинаймо те святе діло від себе. У нас є свій твердий монашеський устав, якого ми держатися обітували. А монахи що? Є між ними жонаті, котрі лише що жінок у келії не приводять. Другі удержують поза мурами монастиря любовниць і на них видають гроші, котрих монахи не повинні мати. Ті беззаконія і безпутствія з нашої Лаври прогналося. Лишився лише брак уміреності в яденю і питю, і до цього нам треба братися зараз. А з тих ощадностей ми купимо друкарню і то не одну. А коли я, настоятель монастиря, і ви, старшина монастиря, вдовольняємося кулешиком, то можуть це зробити і всі інші. Зачинаємо від завтра. Нині послідній раз, празника ради, була обільна трапеза, більше я такого не хочу бачити. Кому не подобається, то проженемо з монастиря, і так усьому бунтові буде кінець, і світ про це нічого не буде знати.

Петрові така постанова дуже подобалась. Він вже попереднього разу помітив, що їдять тут і п'ють далеко не по-монашому.

Як Петро прощався перед відходом, о. архімандрит каже:

— Поправжесья'[9], Петре, і заходи сюди частіше. Ми мусимо стояти з собою в злуці.

Петро признавав правду цим словам. О. архімандрит задумує велике діло приєднання козацтва до церкви. Треба добре обміркувати, як до цього підходити. А таке обміркування вимагає багато часу, багато дискусії.

Аксак вижидав нетерпеливо Петра. Він був стурбований, бо цьому планові, котрий йому дуже подобався, супротивлялася вельможна пані. Вона ані чути про те не хотіла, щоб її діти живились простими стравами. Що світ на це скаже, той панський світ, коли слуги про це в городі розтрублять. Петро, заслухавши турбот Аксака, ні раз тим не збентежився і не гадав від своєї думки поступатися. Він мусив свого доконати, хоч би прийшлося забігти ласки у панни Зосі.

І якраз стрінувся з Зоєю в сінях. Вона, охнувши два рази, сказала йому, що вельможна пані дуже схвильована тим планом пана Конашевича. Вона боїться, щоби з цього не вийшло яке лихо, через котре вона була б дуже нещаслива.

— Пане Конашевичу, — говорила Зося, складаючи руки, мов до молитви, — покиньте цю вашу чудовижню думку, бо я боюся, що втратите місце. Те, що я нині від вельможної почула, то страшно, і я навіть вам цього повторити не смію.

— Це було б для мене дуже побажаним, коли б я втратив це. Та я цього не хочу і не втрачу, і буде так, як я хочу і як я задумав. Я завтра з вельможною сам поговорю.

На другий день послав Антошка прохати у ясновельможної дозволу явитись у неї.

Антошко за той час, як побував під руками Петра, показався таким проворним, стільки навчився, що можна його було усюди послати.

Вельможна пані, почувши від Антошка, що Петро хоче у неї явитися, трохи затривожилася, чи не схоче він за місце подякувати. А була б велика шкода втратити такого вчителя. Його ніхто не заступить, а діти так до нього прив'язались, що було б плачу на тиждень, коли б він подівся.

Конашевич, йдучи до вельможної, прибрався і причепурився, як на празник. Надяг кунтуш, сап'янці, підперезався, вичесав свого чорного чуба і підкрутив вусики.

На його прибуття ждала панна Зося з б'ючим серцем: "Нині рішиться моя доля. Коли б він звідсіля мусив від'їхати, так і я втікаю з ним на край світу".

Петро ввійшов сумний, вклонився ясновельможній в пояс і поцілував у руку:

— Приходжу до вельможної пані з одним важним ділом, яке дотикається дітей вельможного панства, а моїх любих учнів і молодих приятелів. Прошу вельможної пані, я в Острозькій школі вчився не лише класичних язиків старинних греків і римлян, але також і медицини. Моїм учителем був славнозвісний учений і ректор академії, котрий вчився на славному Паризькому університеті. Отож я знаю і лікарювати, хоч не охотно цим займаюся. Вельможна пані, як дбайлива і печоло-вита мати, мусила завважити, що її оба многонадійні сини не зовсім здорові. Вони марні, слабосильні, і треба їх завчасно братися лікувати. Вони доброї конституції, із здорових родичів, і лікування певне, і то в короткім часі. А лічити їх треба так, щоб не заливати їх мікстурами, як це лікарі роблять, лише допомагати самій природі, а вона, могутня пані, дасть собі раду з такою недугою.

Пані слухала з великою увагою і немало затривожилась, почувши про недугу:

— А по чім, вашмосць, судиш, що вони нездужають?

— По їхньому вигляді і по цілім їх поведенні. У них бліді лица, попід очима підкови, вони не можуть на одному місці довше спокійно всидіти, їм частенько поболоють голівки. Це признаки ненормального стану не лише для лікаря, але і для кожного розумного чоловіка, що уважно дивиться і обсервує.

— Яка ж на це рада?

— Заки лікар пізнає недугу і подумає над ліками, мусить дослідити недугу. У дітей цих я вже причину пізнав, бо мав на те досить часу: у них брак свіжого повітря, руху і харч, який вони вживають, шкідний. Треба змінити поживу відповідно до вимогів молодого тіла. Така пожива, яку вони тепер приймають, є гострими коріннями заправлена, затовста, заобільна. Вино для дітей, безсумнівно, шкідливе. Це все викликає небажані гумори і прискіпає обіг крові, а це для дитини недобре.

— Говорив мені вчора муж, що вашмосць хочеш їх на челядну страву поставити.

— Очевидно, що або я недобре висловився, або вельможний пан суддя не вирозумів мене. Я не говорив про страви челядні, лише страви прості. Я знаю, що челядь у вельможного панства живе так, що і ця страва була б невідповідною для дітей.

— Простішої страви, як у мене челядь має, я не знаю.

Петро усміхнувся:

— Я зараз скажу і назву такі прості страви, як борщ, галушки, вареники, каша, трохи м'яса, а потім овочі, мед, молоко, того якнайбільше.

— Але ж таке їдять мужики на селі.

— Так, і для того вони здорові, а їх діти розумні,

— Дарма. Наш французький кухар такого варити не вміє.

— Не треба французького кухаря. Прошу прийняти яку молодицю-міщанку на кухарку, а я їй скажу кожного дня, що нам має варити, бо і мені вже навкучилось за такою простою стравою.

— Щоби в моїм домі кухарка варила?

— Прошу вельможної пані, за моїх учнів я відповідаю моєю совістю. Тепер, коли я панству відкрив цілу правду, моя совість чиста і спокійна. Гадаю, що для добра дітей, і то ще таких гарних дітей, можна зробити з моди таку жертву, щоб побіч кухаря поставити кухарку. То все в руках вельможного панства, а не моїх. Коли не те, то моє учителювання не потриває довго.

— Хочеш, вашмосць, нас покинути?

— Воно так є, що з розвоєм ума мусить поступати в парі і розвій тіла. Одно другого не сміє на крок випередити. В тім разі не може бути мови про те, щоб ці два розвитки йшли в одну ногу. Як розвій тілесний припиниться, а він вже припиняється, то і душевний не зможе далі поступити. Тоді моя місія скінчена.

— Але, не дай Боже того, я би вмерла, — роби, як знаєш. Вашмосць розумний і вчений чоловік. Від завтра буде у нас кухарка.

За той час панна Зося дивилась в Петра, мов в образок. Кожне його слово захоплювало її душу. В її очах Петро виріс на великого, на мудрого й ученого. Вона його обожала.

Петро вийшов від пані вдоволеній. Поставив на своєму, доп'яв того, чого хотів. Був вдоволеній з своєї сили, коли таку дурну павичку потрафив нагнути до своєї волі. "Тепер всі будуть так танцювати, як я їм заграю".

Панна Зося вижидала Петра в сінях.

— Пане Конашевичу, ви вмієте чудес доказувати.

— Вельможна пані дуже розумна людина, а розумного не тяжко переконати.

"Ось та, то вже зачмеричила собі геть мною свою голівку, коли б ще тамтій павичці не прийшла охота влюбитися в мене, бо щось дуже при кінці моєї мови підсліпкувала на мене очко. Біда мені з тими бабами".

За обідом вельможна пані була для Петра дуже ласкава. Часто до нього заговорювала і припрошувала їсти, чого до тепер ніколи не було.

— Мої любенькі, — каже Петро до хлопців, — від завтра будемо їсти ми три разом окремо.

Пан Аксак подивився на жінку. Вона притакнула головою:

— Я доперва нині довідалася, що пан Конашевич також і лікар.

— Я не хочу тим моїм знанням користуватись, і я буду радий, коли про це ніхто не буде знати.

Пан Аксак не міг з дива вийти, як воно сталося. Вчора уговорював жінку на всі лади і не довів діла до путнього кінця, не покопав її упрямості. А цей чоловік доказав цього за кілька хвилин розмови.

VIII

На другий день вже стала варити кухарка. Конашевича примістили з хлопцями разом в одній кімнаті. Охмістр стався вже не потрібний і пішов на ласкавий хліб. Антошко усім услужував і приносив харч з кухні. Уся служба не могла з дива вийти, що Петро так охотно проміняв панські вибагливі страви на борщ, вареники, голубці, кашу.

Але хлопці були з цього дуже раді. Їм це подобалося, що не треба при обіді в'язатися різними церемоніями приличності, доброго виховання, про які їм морочив навчений охмістр.

Конашевич завів новий порядок вставання рано, миття, сніданку, обіду, далеких прогулянок і дбав про те, щоб хлопці сідали до їди голодні.

Життя пішло новим ладом. Вельможна пані придивлялася пильно усьому тому, заходила до їх кімнати, майже щодня міряла їх личка, чи не потовстіли, а на Петра дивилась ласкавими очима, усміхалася до нього, задержувала його руку довше в своїй. А все те з вдячності за таке щире піклування її діточками.

Петро добився у домі Аксака такого значення, що усім кермував після своєї вподоби, а ніхто цього не зміркував. Це завважала у першу чергу прислуга, а при тім усі підсудки та урядники канцелярії. Він був для всіх повагою і тепер, коли його значення через службу й урядників рознеслось по городі, стали всі забігати у нього ласки. До нього стали заходити люде з різними справами та просити, щоб за їх діло поперед поговорив з паном суддею. Через це Конашевич знайомився з різними людьми і багато людям помагав, особливо київським міщанам. Імення Конашевича стало звісне в цілому Києві. Його звали прямо: козаком Петром.

Дізнався про те і о. архімандрит і дуже з того зрадів. Конашевич мусив йому оповісти, яким чином виробив собі значення і заволодів Аксаками так непомітно, що вони самі цього не помітили.

— Славно, мій дорогий земляче, хай тобі Господь благословить. Я дуже радий, я прямо гордий з цього. Галичина стає сіллю українського народу. Тепер ти сам зрозумів, чого я тебе у Аксака поставив учителем. Тепер ти зможеш приєднати його, прив'язати кріпко до церкви і до народу. Він має між православними вельможами велике значення, і за ним піде багато других, котрим благочестя байдуже і вже одною ногою ступили за римську межу. Тепер ми їх, певно, з блудної стежки завернемо. Держи Аксака кріпко. Та хоч би між цими панами не було великих ревнителів, то вони нам допоможуть матеріально, дадуть гроші на наші цілі, а у Варшаві на сеймі за нами постоять. Вони не від одної біди та пониження заслонять нас своєю повагою сенатора. А подумай, якими вийдуть Аксакові сини, котрих ти вчиш. За приміром Аксака підуть інші, прийматимуть за вчителів наших православних людей, тоді на єзуїтський лицей жоден православний вельможа не подивиться. А як ми матимемо свою добру школу, виховаємо своїх вчителів, тоді, може, нам поталанить позасновувати свої православні лицеї. Тепер ти розумієш мою ціль, мою ідею, тож помагай мені.

Конашевич, запевнивши своє становисько в Аксаків, ішов сміливіше до наміченої цілі, а іменно – перетягти Аксаків від панів до народу, а так само його дітей виховати на вірних синів свого народу.

Хлопцям став він тепер оповідати дивні дива про козаків, звідкіля вони взяли і чого вони

хочуть, до чого йдуть, про їх походи, терпіння, про оборону України, про те, що козаки могли би зробити, коли б пани їх не зупиняли, на що завели унію.

Хлопці пильно слухали і цілою дитячою душею стали по стороні козацтва та того бідного, через панів мученого народу, що мусить усе покидати та втікати між козацтво. В їх молодих головах прошибала думка, що, як лише підростуть, непременно підуть на Запорожжя і там зробляться славними.

Та раз з того, що чули від Конашевича про гніт народу від панів, виговорилися перед батьком:

— Татку! Чого пани знущаються над простим народом, не дають йому жити? Таж перед Богом усі люде рівні.

— Як то не дають жити?

— А от, роблять хлопами як волами, не дають їм до козаків йти, люто карають тих, що перекрадаються на Запорожжя, а Запорожжя обороняє весь край від татарських набігів. Хай би козаки жили собі так, як їм подобається.

Аксак аж задеревів, почувши таке від свого малого сина. Таж він, український вельможа, робив з своїми підданцями так само, як і другі пани. Він теж радів з того, що Жолкевський так дощадно розгромив свавільство.

— Хто тобі таке наговорив, моя дитино?

— Нам пан Конашевич таке говорив, а цьому мусить бути правда, бо пан Конашевич все говорить правду і нам каже все правду говорити, бо говорити неправду, то великий гріх.

Аксак непотрібно питає, від кого діти таке чули, бо він добре тямив, що ніхто інший не мав доступу до його дітей.

Він дуже налякався і пішов зараз до жінки, щоби її оповістити про ту небезпеку, яка дітям грозить. Конашевича треба зараз прогнати, щоби не затрював молодих сердець ненавистю до панів,

До кімнати жінки прийшов схвильований і зачав від того, що Конашевича треба зараз прогнати. Оповів відтак все, що чув від дитини.

Він думав, що жінка безумовно згодиться з його думкою, бо вона відразу боялася того і не хотіла Конашевича за вчителя. Вельможна пані, вислухавши усе, заговорила так:

— Ти береш річ дуже гаряче і непотрібно хвилюєшся. Ми не знаємо, в якій цілі Конашевич це хлопцям говорив, бо наприкінці мав їм сказати, що неправду говорити — то гріх. Я не бачу найменшої причини видаляти з нашого дому пана Конашевича. Подумай, чи ми знайдемо кращого вчителя. Мали ми вже їх кількох, та лиш вічні жалоби, клопоти, плачі. А тепер діти вчаться гарно, вчителя люблять і слухають, а як виглядають? Не минуло ще два місяці, як позаводив у домі ті новості з простими стравами, а яка зміна. Хлопці виглядають, як саме здоров'я. Рум'яні, мов яблучка, здорові, підкови з-під очей пропали, сплять добре, болів голови нема і гарно вчаться. Ти забув те латинське новорічне повиншування? Прошу, це за півроку. А чи котрий болван з попередніх вчителів звернув на це увагу? Чи потрапив би цього доказати який патер єзуїт? — Аксакова говорила про своїх діток з таким захопленням, що їй аж сльози в очах стали. Вона закінчила: — Я на це ніколи свого позволення не дам, щоби такого розумного та щирого нам чоловіка позбутися.

— Та ти подумай, він говорив про запорожців, про гніт панів над простим народом. Що з цього вийде, як вони такими хлопськими ідеями в дитинстві пересякнуть?

— На запорожців стала я дивитися іншими очима, відколи пізнала пана Конашевича. Він теж жив на Січі козаком, а дивись, який він вчений, розумний і як між нами гарно ведеться, начеб уродився і виріс на панських покоях. Вже на Січі не мусить бути таке дикарство, коли чоловік з вищою освітою міг там жити. Та не лише він один. Скільки-то князів та панів між козаками побувало?

Пан Аксак не міг знову з дива вийти, що з його жінкою сталося? Звідкіля така переміна? А вже як жінка протривить тому і хоче, щоб Конашевич остався, то так воно і мусить бути. Але треба з ним поговорити в чотири очі, щоби понехав такі оповідання і не псував йому дітей, бо він собі цього не бажає.

Зараз того дня Петро знав про цю розмову між панством від Зосі, котра — ні питана, ні прошена, здибала його в сінях і все йому виляпала.

Аксак вибирався до своєї економії близ Києва і запросив з собою Петра.

Вони мали їхати самі, а щоб ніхто, навіть візник, не розумів їх розмови, то Аксак поклав собі розмовляти з Петром по-латині.

Люде, що бачили, як козак Петро їде в повозці поруч з паном суддею, ще більше запевнилися в тому, що Конашевич мав у пана таке значення, як ніхто другий.

Як виїхали за город, Аксак розпочав розмову:

— Перед кількома днями прийшов до мене Олесь і повторив мені одну з ваших наук про запорожців, а потім поставив мені таке питання, на яке я йому не міг відповісти: чого пани не дають жити простому народові, роблять ним, мов волами і таке інше. Я дивувався, як таке питання може постати в маленькій голівці, в непорочнім дитячій серці?

— Такі питання повстають найбільше в молодій голівці і в непорочному серці, бо воно має ту ласку божу відчувати чужу кривду. Коли серце обросте товщею егоїзму, жадобою наживи, легким коштом без праці і чужими руками, то людина такі питання відганяти буде від себе, як наскучливу муху. Але Олесь, той добрий Олесь, та шляхетна дитина, чистий, мов ангел, він сам знав найти відповідь на це питання, бо я йому це пояснив. То не було питання до вашої милості, то був докір, зроблений вельможі.

Аксак аж спаленів від гніву:

— І вашмосць такі речі, так прямо у вічі без обиняків говориш мені тому, що я вельможа?

— Правда не повинна одягатися в дорогі сукні, вона повинна все ходити гола.

— Як смієш, вашмосць, такі квестії перед моїми дітьми роздивляти?

— Не хвилюйтеся, ваша милість, а говорім холодно. Тоді усе виясниться. Ваша милість поручили мені науку, та не саму науку, але і виховання ваших дітей. Моїм обов'язком є виховувати їх у правді божій. Я не єзуїт, і правди догори дном ставити не буду, щоб це, що у вас не по правді божій діється, виправдувати. Ваша милість знаєте з щоденного життя, з цих різних справ, котрі через ваші руки переходять, яка страшна пропасть між тими, що працюють, і між тими, що панують і з їхньої праці живуть. Всі те знають, що пани повернули простий

працюючий люд у товар, що живуть з його поту і крові. А чи піднесеться голос остороги в обороні тої бідної, темної, працюючої черні?

— Так вже Бог дав, що всі люде не можуть бути рівні.

— Так Бог не дав. Він сотворив усіх людей рівними, а лише ті, що мають і чужим живуть, зложили цю несправедливість на Бога, щоб їх сумлінню легше стало. Я знаю письмо святе наізусть, а того я ніде не здибав. Ми взагалі навчились від жидів, що не одне шельмовство, яке люде роблять, складаємо на Бога. Я не говорю цього на те, щоб чернь бунтувати, а лише на пересторогу тим, що мають та ще деруть з бідного підданця. Я хотів би, щоб наші православні пани не мавпували польських панів, цих зайдів з Речі Посполитої, а навернулися до життя своїх славних предків з княжого періоду, коли то хліборобам жилося як горожанам, а не як рабам. Ще за часів литовського панування не згадує історія про такі антагонізми поміж шляхтою і хліборобською чернею. Я цього не хочу і на те пожертвую мої сили.

— Ледве чи зможеш цю пропасть своїм словом, хоч би воно було не знать яке палке і вимовне, вирівняти.

— Тут слова замало, треба діла. Признаєтесь мені, ваша милість, що з того, що тепер робиться, вийде між українським народом і панами таке, що народ проти панів вічно буде бунтувати. Пан Жолкевський над Солоницею усієї України не вимордував. Наші пани православні, не маючи в народі опору, будуть і далі приставати до ляхів, а потім потонуть усі в польським морі. Український народ остане сам без шляхти своєї. А що тоді станеться з нашою церквою? Чи сам народ, темний і пригноблений, зможе її оборонити від цілковитого занепаду? Отже, дальшим наслідком цієї распри буде упадок нашої церкви. У нас якраз церква повинна бути цим спійлом між панами, козаками, міщанами і простим народом. А цього, що й говорив синам вашої милості, я не жалую, і не стидаюся, й хочу, щоб у нас настали такі пани, які пізнають кривди, заподіяні простому народові, котрі би цієї пропасті не поглибляли, а, навпаки, її усували і мостили дорогу до з'єднання всіх православних в нашій благочестивій церкві.

— Як же, вашмосць, це зробиш?

— Так, як я зачав з синами вашої милості. Так повинні робити всі. За вашими синами підуть другі, коли їм очей більше егоїзму не засліпило. Те саме робить отець архімандрит. Він же теж шляхтич, а гримає на шляхту за її лукавство.

— Щось раз мені справді преосвященний говорив.

— Говорив, певно. Тільки що його мова інша, як моя. Я чоловік простий, ще без досвіду, не числюся з тим, щоб кому подобатись, і говорю прямо. Отець архімандрит говорить інакше.

— Вашмосць забив мені цвяха в голову про те, як у нас було в минувшину. Я просліджу, чи так справді було. Та справді. про бунти тоді не було чути.

— Не було гніту.

— Не було Наливайків, Косинських.

— Наливайків і Косинських створили погані обставини. Коли б не було невдоволення, то Наливайко не зібрав би був довкруги себе такої сили. Так само Косинський не був би зривався проти Острозьких, коли би були його не кривдили.

— Мене зразило це звірство, цей вандалізм, жадоба нищення.

— А це таке природне і зрозуміле. Хлопи видять у цьому, що пани посідають результат їхньої праці, поту і крові. Хлоп ненавидить своїх гнобителів і тому вважав панське добро як свою власність. А що нею користується його ворог, тому він її нищить. Наша шляхта православна мусить помиритись з народом, з козацтвом, мусить вступити на інший шлях.

— Який же то шлях на думку вашмосці?

— З'єднання всіх православних в православній церкві. Коли під її крилами з'єднаємось, тоді антагонізм вирівняється[10].

— Ну гарно. Українська шляхта з'єднається з народом в православній церкві, і що ж далі?

— Треба дати полегші народові, заводити церковні братства, заводити усюди школи від найменшої до найвищої, посилати талановитих хлопців за границю на науки, витворювати своїх вчених, освічених людей, ставати до конкуренції з єзуїтами, не допускати унії.

— Вашмосць, справді бачиш таку небезпеку в унії?

— Як же можна цього не бачити? Вона заводиться напрасно, по-магометанськи, огнем і мечем. Вона є помостом до латинства. Я тепер догматів не чіпаю. Латинська віра може бути і добра, але вона не для нас, вона панська віра, вона нас зляшує. Коли б ми приймали латинство прямо з Риму, а не з Польщі, може би, такої небезпеки не було.

Аксак мовчав задумавшись. Конашевич відкрив йому рубець занавіси до якогось іншого світу, на котрий він дотепер не дивився, хоч так близько біля нього стояв. Конашевич каже:

— За ваших синів, ваша милість, будьте цілком спокійні. Вони від мене не почують одного слова, яке би противилось законам божим. Я вже сказав, на якому шляху я хотів би їх бачити. На них я покладаю великі надії і багато будую на їх характерах, які я сам хочу викувати з тих молоденьких, чистих, непорочних душ.

ІХ

Одного дня прикликав Аксак до себе Петра і, усміхаючись, дав йому прочитати письмо. Це була жалоба монахів Києво-Печерської лаври на свого архімандрита на те, що їм забирає їхні монаші доходи, що дає їм менше їсти, а не знати куди ті доходи монастиря повертає.

Петро, прочитавши письмо, усміхнувся теж.

— Що ж, вашмосць, на це скажеш?

— Я знав, що до цього прийде, а тільки цікавий знати, чи ця реформа отцеві архімандритові повелася легко і без бунту?

— Нащо ж отець архімандрит таку реформу заводив?

— Зробив дуже розумно. Я зараз завважав, що монахи не по-монашому живуть, а їдять і п'ють по-панськи. Треба було їм вівса відняти, а зложити на іншу хосеннішу ціль. Ці ощадності призначені на церкви і школи. На школи потреба великих грошей, бо треба зачинати від малого, від початкових шкіл. У нас нема учебників, а до цього треба друкарні і паперу тут, на місці, бо львівська ставропігія своїм потребам настарчити не може. Треба нам вчителів, а тих треба стягти з усієї України, поки ми своїх тутешніх не виховаємо. Та щоби і всі доходи монастирські на це видати, то того всього буде замало і треба благородні змагання отця

архімандрита іншими фондами підперти. До того великого діла мусять і наші українські вельможі свою лепту докинути. А прошу, ваша милість, розглянутись між нашим духовенством. Яке воно вбоге, неграмотне, темне. Чи таке духовенство зможе підняти нашу церкву і оборонити її перед ворогами?

— Так, вашмосць, думаєш, що треба нам гроші складати?

— Якнайбільше і негайно. Я цього зробити не можу, але, ваша милість, маєте значення і повагу між православними вельможами і ваше одне слово прихилить їх до щедрості.

— Скажу вашмосці одверто, що наша православна шляхта боїться і не хоче давати на такі цілі, з котрих може вийти небезпека для них самих. Вона говорить, і не без рації, що у тих православних школах буде виростати нове своєвільство, яке треба буде опісля збройною рукою поборювати і до слухняності приводити.

Конашевич знав, що Аксак, говорячи про шляхту, говорить і сам за себе, бо він з нею на одній лаві сидить.

— Це дуже не влучна думка. Коли шляхта жалується на своєвільство народу, то вона тому винувата, що до цього своєвільства своїми утисками доводить. Коли ж жалується на вандалізм і жадобу нищення у народу, то вина цього у браку освіти.

Конашевич, вертаючи від Аксака, цікавився тим, як повелось о. архімандритові заведення реформи, чи справді була яка опозиція і як її зломлено. А видно, що монахи не виграли справи, коли жалобу внесли перед світську владу на свого зверхника. Загадав в найближчу неділю піти в Лавру і там розвідати.

Під порогом своєї кімнати стрінула його така несподіванка. Антошко передав йому запечатане письмо, писане жіночою рукою. Він нахилився до вуха Петрові, оглянувся, чи хто не підслухує, і шепнув:

— Це передала мені панна Зося і наказала, щоб нікому не показувати і про це не говорити.

Петро, ввійшовши в кімнату, розпечатав і став читати. Панна Зося заявляла Петрові свою любов і просила на все в світі, щоби вийшов до неї на розмову перед північчю у північний куток сіней.

Петро відписав зараз на тім самім листі:

"Не раджу вам вночі по сінях ходити. Тепер зима, і можна перестудитися. У північному кутку, здається, буде зимніше, ніж деінде. Шануйте своє здоров'я і бережіть від перестуди. Я з тих самих причин не прийду".

— Візьми це, Антошку, і передай панні Зосі, та хай тебе Бог боронить, щоби про те хто-небудь довідався.

Панна Зося, прочитавши ці рядки, лиш руки заломила і проговорила з розпукою:

— Невдячний.

У найближчу неділю пішов Петро у Лавру. О. архімандрит запросив його обідати. Яка ж велика переміна! Усі ті вибагливі страви, дорогі, добірні вина — все те не показувалося. Натомість подавали прості. Монахи обідали, похнюпивши голови. Конашевич догадався всього відразу.

Коли по обіді зійшов у келію архімандрита, він каже:

— Як тобі, земляче, наш монаший обід подобався? Ти, певно, голодний, і на обід наш ніколи тебе не заваблю.

— Я вже й жалобу читав на вашу милість.

— Невже ж внесли жалобу? Цікавий я, що в ній написано?

— Жалуються, що отець настоятель, і старші податники, і застольники "небдати где оброчають" значну надвижку доходів монастирських, "которея би рачей на потреби монастирськіє яко і чернецькіє оборочатися мьла".

— А чи ти відгадаєш, на що я призначаю і ті лишки, і ті ошадності з того, що монахи мусять враз з нами кулешик сьорбати?

— Знаю, ваша милість, на школу, на церкву, на народну культуру. Я це зараз пояснив пану Аксакові та ще додав, що цього мало, щоби всі потреби заспокоїти, що до цього великого діла ще наші вельможі повинні би грішми причинитися.

— Ти так говорив? А що ж пан Аксак на це?

— В письмі святім говориться, що легше верблюдові крізь ігольне вухо перелізти, чим богачеві до небесного царства дістатися. Таке і тут. Багато причин, багато вимівок, побоювань, застережень, щоби не дати. Вони люблять, коли їм казати: "на!", а не люблять слово "дай!". Та я цього не пускаю з ока і невпинно буду говорити своїми резонами, поки не доб'юсь до пуття, бо "толците, а отверзеться вам".

— Ти, Петре, гарно сповняєш свою місію. Лише ти знай, що як будеш дуже у їх кишеню лізти, то тобі подякують, заки ще ти сповниш свою другу гарнішу місію.

— Не боюсь цього. Вже пан Аксак хотів мене прогнати за те, що хлопцям про запорожців толкував та про панські безділства говорив, та вельможна пані за мною заступилась і говорити собі про це не дала.

— Вельможна пані? — О. архімандрит подивився значуще і суворо на Петра: — Петре, пам'ятай на шосту заповідь! — і погрозив йому пальцем.

— Преосвященний отче! — говорив Петро, сміючись. — Я не проміняв би одної моєї Марусеньки за сотні вельможних павичок.

— Ось воно як! Гарний ти чоловік, Петре. Хай тебе Бог благословить. — Архімандрит обняв його і цілував, мов сина. — Я тепер догадуюсь, що ти вже жонатий.

— Я ще не жонатий, а лиш заручений. Ваша милість зволив мені перепинити весілля, звиваючи мене сюди, і я відложив його на пізніше, коли сповню мою місію.

— Жертва твоя велія, і Богу угодная єсть.

— Прошу, ваша милість, коли ми вже за те зговорились, як довго ще я мушу тут сидіти?

— Твоя праця на роки. Як повчиш цих хлопців довший час, то не лише що їх з'єднаєш для нас, але Аксаки будуть тобі зобов'язані, за ними підуть другі вельможі, і наша справа на цім виграє. Бачу, що отець Дем'ян вміє людей вибирати, — мистець і знаток.

— Ваша милість величає мене, як не знати що. Ще не знати, чи я дам цьому завданню ради. Кінець діло хвалить! Я не раз маю вагання, чи не шкода моєї роботи. Я не можу вічно з ними жити, аж підростуть і людьми будуть, бо від цього хорони мене Боже. Поки вони діти, то захоплюються моїми словами. По мені дістануть іншого вчителя, а може, підуть до якого єзуїтського ліцею. А ці добродії зуміють невдовзі вивітрити ці православні народолюбні пахощі.

— Сину мій! Як я дивлюся на тебе, на таких, як ти, то серце в мені скаче, душа радіє, заповняє мене надія — ні, певність, що наша церква, наш народ православний не пропаде, не загине. Ми стоїмо на руїні і зачинаємо спочатку нашу роботу. Вона не скінчиться за нашого життя і перейде на грядущі покоління. Але ті грядущі покоління благословити будуть наш почин. Ще наш Дніпро-Словутиця чимало понесе благородної крові в українське море, але на кістках тих мучеників встане Україна і засяє своєю красою на усю землю. Україна буде, буде, буде, бо мусить бути. Не пропаде народ, що видає з себе те славне лицарство-козацтво. Ми здобудемо собі волю наукою і мечем, бо інакше не може бути. Без великих жертв нема свободи, нема волі.

Ця мова, виголошена з такою певністю, зробила на Конашевича велике враження. Та певність перейняла і Конашевича. Йому стала перед очі та велична праця, яка стоїть перед українським народом, в якій мусить брати визначну участь.

Стояли так напроти себе мовчки. Думали за одно і розуміли себе, хоч обидва мовчали.

Петро вже мав відходити, як ще спитав архімандрита:

— А як монахи прийняли цю реформу?

— Так, як можна було передбачити, — бунтувалися. Та від чого ж моя прибічна гвардія? Я упірних позамикав у холодну на хліб і воду, поки не присмирніли і не приобіцяв кожний зокрема покоритись розпорядкам старшини.

— Я думаю, що багато із них подякує за хліб-сіль і вийдуть з монастиря.

— Ті, що прийшли сюди на те тільки, щоб добре їсти і пити, а нічого не робити, хай ідуть зараз, бо мені таких не треба.

Як Конашевич вернув додому, завважав у цілім домі метушню і якесь приготування до чогось важного.

Антошко сказав йому, що завтра мають приїхати якісь великі гості аж з Польщі. Якийсь великий пан, лише не знав, як його назвати. Він тут, у Києві, має пересидіти кілька днів.

Те саме довідався Петро від Аксака. Мав приїхати польський вельможа пан Хлодніцький, сенатор Речі Посполитої, з котрим Аксак колись давніше приятелював. Вони вже давно не бачились. То великий дук, статиста, королеві рівня.

Аксак став натякати Петрові, що з цим магнатом треба дуже уважливо говорити, щоб його найменшим словом не вразити. Коли Петро йому сподобається, то може йому дуже допомогти в кар'єрі, бо він має великі конекції з панамі.

— Я можу за той час цілком йому не показуватися на очі, можу навіть з дому де подітись, а коли б конче випало з ним говорити мені, то говоритиму так, як пристойить говорити з чоловіком старшим і таким достойником. Але я ніколи не думав і не думаю робити у Польщі кар'єри. Там, у погоні за кар'єрою, я мусив би виректися своїх ідеалів і дійшов би, може, до становища сотника надворних козаків у якого вельможі. Вже волю бути і меншим, та коли б лише між

своїми.

— Як бачу, то вашмосць дуже завзятий чоловік і гордий на свій козацький оселедець, та ти дуже себе мало цінуєш. При добрій протекції і при твоїй освіті тебе можуть зробити старшим над запорозькими козаками.

Конашевич всміхнувся і каже:

— Спасибі! Цей накинений старший не значить на Січі за віхоть соломи. Запорожці називають його паперовим старшим, що не сміє там носа показати. Я таким не хочу бути. Буду старшим тоді, як мене козаки виберуть. До такого вибору має кожний січовий товариш право А що до мого козацького чуба, то я справді ним дуже величаюсь і не переміняю його за жодні польські гонори.

— Та годі вже. Завтра вашмосць будеш при наших пирі. Я мушу поставитись, бо цього вимагає моя честь і становище урядника Речі Посполитої. Не можу себе дати засоромити і дати людям притоку, щоб мене скуп'ягою проголосили.

Петро не відмовлявся від цих запросин. І це добре побачити, як великі пани бенкетують. Йому здавалося, що при буденнім обіді в Аксаків бував великий збиток і марнотратство, а воно тепер буде ще більший.

Конашевич приладив на завтра свій празничний одяг і ждав другої днини.

Зараз перед полуднем заїхала у двір Аксака велика панська карета на санях, з золотими гербами наверху, запряжена четвіркою карих коней. За нею їхали інші сани зі службою. Крім того, приїхало на конях кільканадцять панських гайдуків, озброєних до зубів.

В цілому домі заметушилося усе, мов у муравельнику. На стрічу повибігала служба і стала помагати.

Із панської карети, що звалась "корабом", витаскався при помочі двох льокаїв чоловік, закутаний в кожух, що не міг сам рушитися. Його зараз пороздягали, і він пішов у сні. Тут зняли з нього ще послідній кожух, і тепер лиш що можна було до нього придивитися.

Пан сенатор Хлодніцький був чоловік середнього росту і середніх літ, кремезний, приземистий і череватий. Він страшно сопів. Був одягнений в якийсь халат.

Пан Аксак вже ждав тут на нього і привітав на порозі, та повів у гостинну, призначену для гостя, з двома суміжними покоями, і тут оставив його самого зі службою. Сюди стали заносити клунки й скриньки.

Конашевич стояв на горі над сходами і, непомічений ніким, придивлявся усьому і свою думку думав: "Одному чоловікові мусить кільканадцять інших служити тому, що йому самому не хочеться нічого робити. І то кому? Такому череватому непотрібові, з якого кілька горців сала натопив би. Та нам нічого спішитися. Ми

скорше успіємо перевдягтись, як він при помочі десятка прислужників".

До Петра в кімнату вбіг Антошко:

— Чи пан бачили, який він череватий?

— Має з чого погрубшати. Ти, небоже, такого живота ніколи не будеш мати. Та ти, хлопче, йди туди, може, і тебе буде до чого потреба.

— Ні, там вже призначено інших. Я маю тут бути і служити панові і паничам.

Конашевич відчинив шафу і став перевдягатися. Надів широкі козацькі штани, жовті сап'янці, жупан, підперезався цвітастим шалевим поясом та надів кунтуш. Потім пригладив чуба і причесав вуса.

Антошко не міг очей відвести з свого пана, такий був радий:

— Я ще шаблю подам.

— Хіба я на війну йду? Ти краще поможи паничам прибратися.

Прийшла обідна пора, і Конашевич пішов у їдальню, в якій вже давно не був. Тут вже усе було готове. Застелений стіл, на ньому позолочувані тарілки, ложки, ножі, чарки, пугари, склянки з кришталевого скла. Тут зібралися всі, яких Аксак запросив до обіду. Був тут комендант польської залоги, що у Києві стояла, райці, усі багато одягнені. Стояли гуртками, вижидуючи панства. Маршалок дому відчинив двері і проголосив врочисто, що йдуть пани. В їдальні заметушилось. Всі звернулись лицем до дверей. Звідси вийшов пан Хлодніцький, ведучи пані Аксакову під руку. За ним йшов Аксак, ведучи якусь іншу. Всі вклонилися, і Аксак став представляти ясновельможному гостей, аж дійшов до Конашевича:

— Презентую пана Конашевича, вчителя моїх дітей.

Пан Хлодніцький поглянув на Петра уважно, на його гарну струнку стать, на його козацький чуб з задивуванням і якимсь страхом;

— Вашмосць, як бачу, із Запорожжя, чи там і латини вчать?

— Я із Запорожжя, ваша милість, а латини я вчився в школі його милості князя Костянтина Костянтиновича в Острозі.

— І мимо того на Запорожжя пішов?

— Не я один. Там наша воєнна практична школа.

Пан Хлодніцький, видно, запорожців від серця не любив, бо сказав так:

— Не можу цього поняти, щоб між такою диччю можна чогось іншого навчитися, як розбою і крадежі.

— Ваша милість недобре про Запорожжя поінформовані. Запорозьке християнське лицарство неабиякі поклато заслуги для християнства і Речі Посполитої. На жаль, пани з Польщі не стараються пізнати Запорожжя ближче, лише вірять наклепам лихих людей, які навмисне повертають правду горідном. Минулого літа розбили запорожці сорокатисячну орду, яка вибралась християнські краї плюндрувати. Багато там запорозького лицарства полягло, але орді перешкодили перевести свій розбишацький замисел. На жаль, в Польщі того оцінити не вміють, і їм байдуже, що Грицьки та Івани за них життя дають.

Розмова велась по-латині.

Пан Хлодніцький не міг з дива вийти, що цей чубатий козак так плавно вмів говорити

латинською мовою.

— Вашмосць, удивляєш мене своїм резонем, мовою і манерами. Це для мене новина, мила несподіванка. Коли його милість, мій господар, дозволить, то опісля попрошу вашмосці о дискурс на цю тему. Може, справді відкриєш мені нові горизонти на цю справу, і я від'їду з іншими поглядами, як сюди приїхав.

— Буду служити вашій милості по приказу, — сказав Конашевич, кланяючись.

Аксак був дуже радий з цього. Зараз гості стали за столи сідати, де кому було призначено.

Як лиш гості посідали, відчинились бічні двері, і туди всипались до їдальні мов з рукава, слуги з умивальницями. Кожний держав у руці посудину з теплою водою, перевісивши через плече рушник. Розпочалась прелюдія панського пиру — умивання рук перед їдою.

Опісля друга партія слуг з'явилася з полумисками і вазами. На полумисках було краєне м'ясо різного роду: свинина, волovina, телятина, дичина. Кожний гість нагортав на свою тарілку руками. У вазах були різнокольорові підливи: з шафрану, вишень, сливок, цибулі. Гості черпали варехами на свої тарілки, мочали в це куски м'яса і їли руками. Потім нагортали ще на свої тарілки і подавали своїм слугам, що стояли кожному за спиною. Цих слуг не дуже було менше, як панів. Слуги зараз пряталися, мов собаки по кутках, і їли спішучись, щоб бути на своєму місці перед слідуючою стравою.

То було перше дання. Тепер з'явилися нові полумиски а печеним та смаженим м'ясом. Йшло так, як першого разу. При цьому пили пани пиво. Це м'ясиво було так солоне і перчене, що непривикшому до таких смаколиків Конашевичеві аж сльози в очах стали і язик задубів. Коли б це не було при панському пирі, був би, певно, сплюнув від цієї панської погані.

На третю чергу йшли різні солодощі, смажені в меді, овочі тутешні і заморські.

Тепер йшло пиття. Служба наливала в чарки малмазію, меди, вина. Тепер розв'язалися гостям язики, і стали говорити собі всілякі чемності. Бо дотепер усе мовчало, і чути було лише жування і цьмакання.

Розуміється, що перше слово забрав пан Аксак, в честь достойного гостя. Цей йому опісля відповів і так йшло чергою, сусід промовляв до сусіда. Конашевич сидів біля якогось шляхтича, котрий вшанував Конашевича чаркою і гарною промовою по-польськи, в якій не було, крім пустих фраз, нічого мудрого. Конашевич, щоб його не обидити, мусив йому відповісти, а що по-польськи говорив не добре, то відповідав по-українськи.

Наприкінці висказав бажання, щоб Річ Посполита, спільна їх вітчизна, пересвідчилася в щирих намірах козацтва і пригорнула його до себе як рідна мати, щоби злучила свої сили з силами того молодого лицарства на добро християнського світу в боротьбі з ворогами Христа.

Коли Конашевич говорив, у їдальні стихилося. Пан Хлодніцький пильно слухав, питаючись інколи пана Аксака про значення деяких слів.

Всі крикнули "віват". Пан Хлодніцький говорив стиха до Аксака:

— Той чоловік для мене загадочний. Мені не хочеться вірити, щоб це був запорожець з таким вульгарним назвиськом: Конашевич. Бачив я запорожців у Варшаві, та воно зовсім не те. Підозріваю, що то якийсь замаскований шляхтич. Я буду вашій милості дуже вдячний, коли дозволите мені з ним на самоті поговорити.

Пир протягся дуже довго. Пиття не було кінця. Пили і балакали. Пили пани і слуги. Деякі стали дрімати таки "на пні", не зважаючи на те, що в їдальні був великий галас. Кожний хотів переговорити і перекричати другого.

Наприкінці гості стали вставати від стола і дякувати собі взаємно. Деяких мусили слуги вести під руки до їх повозок. Конашевич пішов до своєї кімнати. Він, як усе, пив дуже мало. Хотів тверезо стати до дискурсу з ясновельможним. Його страшенно пекло і в губі, і всередині від того перцю, й солі, та різних кухарських приправ. Здавалось йому, що язик спух. У себе став полоскати горло студеною водою. Ледве докликався Антошка. Він також змішався між слуг і добре випив.

"І то називається життя по-панськи. Скільки-то людей можна було пожити і напоїти тим, що змарнувалось. І то все з людської кревавої праці, з поту підданців. Говорім, що хочемо, а ще наш православний Аксак дуже відбився від цього польського панства. Хай їм всячина! Цікавий я знати, коли цей ясновельможний сенатор прикличе мене на розмову? Сьогодні він-то, либонь, не зможе язиком повертати. А дививсь на мене, начеб чорта побачив. Йому мій козацький чуб не подобався. То би то цікаво було підслухати, що ті панове між собою про козаків говорять? Вони нас не знають ні трішки, а вірять у те, що їм ті лицарі з українних границь про нас наторочили.

Конашевич став перевдягатись з празника у будень. Коли вже з тим упорався і поклавсь на постелі відпочити, як зайшов до нього пан Аксак. Він був дуже вдоволений з пиру і тверезий, бо, як господар дому, пив мало.

— Гарно, вашмосць, списався, далєбі гарно, і лях не може собі дати ради з вашмосцем. А я зразу побоювався, щоб вашмосць зараз зразу яким гострим словом йому не відрубав, бо признати треба, що початок його мови на те заслуговував. А треба знати, що пан Хлодніцький ще перед обідом бажав собі побачити моїх хлопців і я йому їх привів. Питав зараз про їхню науку, чому вони не пішли до якого ліцею? Опісля став з ними розмовляти. Розуміється, що говорили за латину, бо без цього годі шляхтичеві на світі жити. Дивувався їх знанню і був певний, що їх вчить якийсь патер, бо вони по всіх панських домах учителюють. Я за них відповів, що їх вчить чоловік світський, до того православний. Я зараз хлопців відправив, побоюючися, щоби котрий не виговорився з чим, що вашмосць із Запорожжя, та не заговорив дещо про запорожців. Від того міг би лях з дому втекти. — Пан Аксак сміявся. — Дуже я вашмосці зобов'язаний, що так достойно поведився, та ще тебе за одно прошу: він хоче з тобою говорити. Він підозріває, що вашмосць — перевдягнений шляхтич, може, який баніта польський, що перед урядом ховається. Він буде до тебе підходити, не відповідай йому різко. Я знаю, що вашмосць інколи гаряче купаний.

— Я буду говорити правду.

— Я знаю, що твої уста неправди не скажуть. Та правда не буває така пекуча, коли її у гарну форму прибереш. І ти так роби. Не дуже на панів гримай. А як тобі подобався панський пир?

— Скажу правду, що мені зовсім не подобався. Це отруя і марнотратство.

— А польські пани так живуть щодня. Я те сам бачив і не хотів перед ляхом показати, що я скуп'яга і також знаю поставитися. Мій кухар служив по панських домах і знав, як усе приладити. Та чи вашмосць справді того в житті ще не бачив?

— Не бачив. Я в Польщі ніколи не бував.

— А у князя Острозького?

— Я до князя на пири не заходив і між блюдолизів не пхався. Але те знаю, що князь сам живе просто, як аскет. Не чував я також про пири у князя. Великих панів з Польщі у нього не буває. Як відомо вашій милості, вони його не люблять, а він їх теж не дуже. Меншу братію приймає князь скромно. Йому байдуже, що про нього говорять, бо і так окричали його скупарем. Нарешті, коли б князь тільки видавав на пири, що польські пани, не набивав би стільки бочок золотом та сріблом.

— Пан Януш його у цьому виручить. Він тепер самотній спадкоємець, як його брат, один і другий, вмер.

— Хіба ж і князь Олександр вже не живе?

— Не знаєш, вашмосць, цього? Завтра покажу тобі віршу чи там лемент на його смерть, скомпанований через Острозьку школу.

— Було чого лементувати, — говорив Петро, — здавалося, що бодай половина великої фортуни Острозьких останеться при православних, та й це пропало. Така наша доля. Князь Януш зляшався з тілом і кістками. І школа, і друкарня — усе загириться. Мені дуже старого князя жаль. Не завидую його багатству. Доля люто його переслідує.

Конашевич обняв голову руками і важко задумався. Йому нагадалася його молодість. Величава стать старого князя стала йому перед очима. Аксак помітив, що Петрові канула сльоза на стіл.

— Не гадав я, що вашмосць цього не знаєш, я був би тобі цього нині не говорив. Бачу, що ти співчуваєш горю князя.

— То мій добродій. Йому завдячую те, що знаю, і чим я є. Коли б не ласка князя, не був би такий худобахолок, як я, добивсь вищої освіти. Нині я був би в душевній темноті орав невеличкий батьківський загонець. Смерть князя Олександра — то не лише горе для старого батька, і так вже надто прибитого горем, але це горе всю православну Русь дуже болить. То ціла Україна втратила в особі князя Олександра велику могутню опору, одну з цих нечисленних, які нам лишилися. Від межі Польщі щораз ближче до нас пануть ці опори одна по одній. Ляхи добираються щораз до серця України. Яких-то треба буде зусиль, якої боротьби, щоб ту навалу здержати. Цілий той тягар звалиться тепер на наші плечі. Вже і в Києві лях стає твердою ногою. Ось чому я намагаюся підготувати синів українського православного вельможі до того, щоб вони, як виростуть, — дай їм боже здоров'я — не пішли слідом других, а держалися свого рідного, православного ґрунту. Якби у мене була до цього спромога, я би скрізь учителював по домах наших вельмож і усюди ширив би ту саму правду. Та в мене такої спромоги немає. Я лише хотів би бути того певний, що мої дорогі учні не підуть тою дорогою і стануть колись славними оборонцями церкви і народності. Не знаю, як довго доведеться мені цю мою місію в домі вашої милості сповняти. На мою думку, їх образування на моїй науці не скінчиться. Їх треба буде вислати у світ. І я потерпаю, що як вони підуть на захід (а куди ж могли би піти?), щоби моя праця не пішла на марне, щоби цих молодих душ не повели туди, куди пішов князь Януш, син славного православного батька.

— Без поради вашмосці я нічого не зроблю. Та чого ж би нам так швидко розставатися?

— Спасибі вашій милості за довір'я та честь. Але я тут не можу сидіти аж до їх виросту. Мене жде інше завдання. Я мушу ще за іншими підпорами нашого побуту, нашого існування шукати.

— Не розумію цього добре.

— Це козацтво, ваша милість. Його так лишити не можна. Його треба зорганізувати так, щоб

воно стало поважною силою, з якою Польща мусить числитися. Козацтво тепер-то молодець, повний енергії і сили, перейнятий благородною думкою, але без життєвого досвіду. Такий юнак, полишений сам собі, робить промахи, а навіть може зійти нінащо. Навпаки, коли він мати буде розумний провід, може стати славним чоловіком. Якщо з козацтва таке станеться, тоді солоний погром не повториться.

— Вашмосць, чи не надто ідеалізуєш козацтво? Ті промахи, як ти їх називаєш, переступили межі промахів, це вже гільтайство, супротивне прийнятому порядку.

— Ваша милість, не знаєш козаків так, як я. То були лише промахи, а не гільтайство. Не козаки дали до цього причину, а своєвільство і утиск панів. Пани допускалися на простому народі безправства супроти законного порядку і не дивно, що козаки безправством хотіли безправно побороти.

— Не легкого завдання піднімаєш, вашмосць. З свавільної буйної купи зробити карну, здисципліновану силу, то праця Сізіфа.

На те Конашевич, усміхаючись:

— Коли б був Сізіф познайомився трохи з правилами механіки, коли б був прочитав науку Архімеда або познайомився з великими будівничими Ассирії, Вавілона та Єгипту, був би стільки не намучився і був би, певно, доконав свого. Жодне завдання не може бути неможливе до переведення, коли знаємо способи і засоби до того. Сізіф не вмів собі ради дати з одним каменем, як його нагору витягти, а старинні механіки знали витягти вгору велетенські камені і полишити на це такі свідоцтва, над якими теперішній світ з дива не може вийти.

— А вашмосць вже збагнув, які правила Архімеда треба примінити до козацтва?

— Так! Козацтву треба вказати благородну християнську мету. Треба йому вказати ідеал, запалити в ньому невгасаючий огонь любові до того ідеалу, одушевити його, а тоді все зробиться легко. То, однак, праця на десятки літ, і мого життя до закріплення цього замало. Але я мушу зробити початок, покласти фундамент до цієї будівлі. За цим підуть другі, треті покоління, і наше козацтво стане славне.

— Яка ж то мета, той ідеал?

— Наша православна благочестива церква, наша мати. У ній з'єдиниться увесь український народ. Треба лише довести до того, щоб козацтво пристало до церкви. Все лишиться, а ця одна опора останеться тверда, мов скеля. За те, що козацтво стане охоронним муром для церкви, вона його облагородить, поборить його дикі інстинкти, піднесе його, виведе з хаосу, поставить його в ім'я ідеалів на твердій почві.

— Гарно, вашмосць, говориш. Хай тобі бог помагає цього доконати, а мені дай боже хоч початки цієї праці побачити.

Аксак стиснув Петрові руку і вийшов.

По його відході думав собі Конашевич:

"Звідкіля у мене сьогодні такий резон узявся? Не раз я хотів з цим паном ширше на цю тему поговорити та мої замисли ясно виложити, а нині так ні з того ні з цього прийшло до того".

Опісля забрав хлопців і пішов гуляти по городу.

Другого дня, коли Конашевич сидів з хлопцями при науці, прийшов Антошко і сказав, що цей грубий пан прислав за ним свого лакея. Конашевич пішов зараз так, як стояв. Пан Хлодніцький лиш що поснідав. Надяг на себе оксамитний халат, рамований соболевим хутром. Він курив люльку і проходжувався по кімнаті.

Конашевич ввійшов і поклонився.

— Добрий день вашмосці. Сідай, прошу, — він вказав Петрові стілець. — Вашмосць мене вчора дуже зацікавив своєю особою.

— Ваша милість звернули на мене, худобахолка, свою ласкаву увагу.

— Бо так мусило статися. Поява вашмосці була для мене милою несподіванкою.

Про вас, запорожців, я інакше думав.

— Гірше, неправда ж?

— Далеко гірше. Я багато наслухався про них від моїх земляків. Відтак бачив я, як привезли у Варшаву Наливайка і його товаришів і не міг мати доброї думки про військо, що таких ватажків має.

— Правда, ваша милість, що вони були збіджені, зломані, обдерті і в кайданах? Але я бачив того самого Наливайка, як він був на волі, коли мав славу першого лицаря, першого гармаша на всю Україну. Тоді виглядав він так, що я був би перший подав голос, щоб його ватажком вибрати і був би пішов за ним в огонь і воду. Та жовніри пана Жолкевського, піймавши його, не жалували собі. Таке знущання може й залізо стерти, зломити, не то чоловіка.

— Не розумію, як може чоловік з вищою освітою так ідеалізувати звичайного розбійника і жаліти його.

— Припустім, ваша милість, що Наливайко був розбійник, то спитаймо себе, хто його до такого довів? То був чоловік, повний лицарського анімушу, молодечої залізної енергії, котру мусив з себе видавати великою струєю. Чому ж Річ Посполита не узнала цього і його козацького завзяття не використала для себе? Навпаки, підсувала йому багато пального матеріалу до невдоволення і до бунту?

— До чого ж Річ Посполита мала його вжити?

— До того, до чого судьба призначила увесь козацький рід: до оборони християнського світу, до боротьби з ворогами Христа. Я того певний, що коли б який християнський край, що стикається з мусульманством, мав такого Наливайка, ватажка з такою ініціативою, таке лицарство козацьке, то по турках і татарах при малій допомозі і сліду не стало би в Європі.

— Через це своєвільство козаків на турках Річ Посполита має вічні клопоти з Великою Портою, вічні оправдування і оплачування великим візірам, пашам. А чи того треба? Чого Речі Посполитій Турції боятися?

— Гадаєш, що Польща спростала би Турції, коли цього не може зробити багата Венеція, цісар римський і угорські князі?

— Вони цього не можуть зробити, бо не мають козаків. Такий погляд — то велике неоправдане недооцінювання своїх сил. Польщі треба лише дати козацтву волю і лише козацтву це завдання

доручити. Ті гроші, які Польща непотрібно топить в кишенях візирів, башів, ханів і мурзів, треба би краще видати на озброєння козацтва. Треба знести козацький реєстр. Хай кожний буде козаком, хто схоче. Тоді стане до бою козацького війська не тисячі, а сотки тисяч, тоді на святині святої Софії засіяє замість півмісяця хрест.

— Го-го-го! Вашмосць, знову не туди забігаєш. Як тепер не можна собі дати ради с тисячкою збунтованих козаків, то що воно було би, якби їх зібралися сотки тисяч? Вони би всю шляхту вирізали впень, цілу Річ Посполиту вивернули би горідном. Впрочім, як всі будуть козаками, лицарями, то хто ж буде на панськім лані робити панщину?

— На панів? Прошу мені вибачити, що я обставин підданчих в Польщі не знаю і можу говорити лише про те, що у нас на Україні твориться. Говорю про панів тутешніх. Вони прийшли сюди не кликані, непрошені, а лише для легкої наживи на плодючій українській землі. Те, що говориться на Западі, у Польщі, про культурну місію панів на Україні, це неправда. Культура була тут за українських, а опісля за литовсько-українських князів. Ті всі королівські надання на Україні, ті подаровані панам землі були по найбільшій часті вже заселені українським людом і козаками. Вони це все захопили для себе і хочуть витиснути з цієї багатой землі всі користі за поміччю праці, крові і поту українського хлопа. Тому вони хочуть мати найбільше підданців, а найменше козаків. Козаки на Польщу не підуть, бо нема чого. Я не знаю, як у Польщі поводяться пани з своїми одновірцями-підданими, але тут, у нас, обходяться, мов зі скотом, називають його бидлом, забирають навіть його віру, знасиловують душу. Тому народ втікає до козаків, а потому вертає, щоб помститися на панах за себе і за своїх рідних. Польща для вигоди українських панів нищить у себе найкращий військовий матеріал. Не буде утиску, не буде і бунтів. Польща забороняє козакам ходити на море проти татар і турків, котрі не дають нам жити. І це викликає невдоволення, Енергія замість на муслемів виладовується на панів. Так буде доти, поки Польща не схаменеться, не приборкає українських панів, щоб народу і грецької віри не угнітали. Хай ці пани будуть змушені своїм підданцям дати волю, а тоді і одним, і другим буде добре жити. Ваша милість натякнули, що не було би кому на панськім лані робити, коли б усі стали козаками, цебто людьми вільними. А що роблять ті пани, що закликають людей до себе на слободу і зобов'язуються через 25 літ не жадати від слобожан нічого? Вони якось обходяться через цей час без панщизняних підданців і якось живуть. Чому би не мало так усе бути?

Пан Хлодніцький не знав, що на те сказати, і заговорив так:

— Годі ж, щоб пан був з хлопом за панє-браце.

— Такого ніхто не вимагає. Хлопу навіть на думку не прийде з панами за одним столом сідати, але хай йому дадуть жити, щоб він знав, що його і чим може довільно розпоряджатися. Не треба його доводити до одчаю, бо то колись страшно помститься над Річчю Посполитою. Нас не задавите. З Наливайком козацтво не загинуло. Воно живе і кріпшає за Дніпровими порогами, там його ваша рука не досягне. Там ми безпечні і звідтам не перестане грозити небезпека панській владі і свавільству. Людей нам ніколи не забракне. Мальконтенти усе знайдуть щілину, якою на Запорожжя дістануться помимо погроз, шибениць і паль. Зброю ми самі вміємо кувати, а решту добудемо на ворогові. А тим часом Річ Посполита обезсилиться, створить орді ворота у свій край, а польські послы муситимуть вибивати поклони перед візирами, ханами і всякою мусульманською наволоччю, котра дрижить на спогад козаків, і набиває польським золотом турецькі кишені. А це золото опісля дістанеться нам, козакам. Вкриється Чорне море козацькими байдаками, задрижать мури Царгорода й інших приморських городів, і те польське золото привеземо до нас.

— Вашмосць, мені не поетизуй! — говорив пан сердито. — Ми приказали ваші байдаки

попалити.

Конашевич на те лиш усміхнувся:

— Буцімто ми цього приказу послухали? Не жити нам без байдаків, без походів. Ми їх безвпинно будуємо.

— Такий непослух буде строго покараний, — каже сердито пан Хлодніцький. — Козаки до цього зобов'язані загодою.

— Неможливого зобов'язання ніхто не додержує, і той, хто такі вимоги ставить, повинен про це знати. На Україну нам дорога заперта, куди ж ми дінемось? Нас орда шарпає, забирає тисячки людей в ясир, а ми їх маємо шанувати? А як нам без байдаків на них іти? Козацтво витворило конечність. Зразу самооборона перед невірними, а опісля — гніт панів. А Польща, замість нам пособляти, нищить нас. Коли біда Польщу притисне, тоді козацтво їй добре, тоді, сипле обіцянками на всі боки. Коли ж небезпека мине, тоді козаки кидайте зброю і йдіть на панський лан, під канчук. А хто ж на таке згодиться, хіба нерозумний віл, а не лицар. Ми хочемо робити для інтересу загалу, пани роблять для інтересу власного.

Чим більше Конашевич запалювався, тим більше пан злився і багрянів. Він каже:

— Ти, вашмосць, засміло зі мною говориш. Ти подивись, на яких різних суспільних щаблях ми стоїмо. Ти занадто висунув свої козацькі ріжки.

— Ми на таких щаблях стоїмо, на яких нас провидіння поставило. Я не кликаний, був би не смів сюди прийти, не питаний, я був би того не говорив. Коли мене питають, мушу говорити правду. Моїх козацьких ріжків я ніколи не ховав і не мав потреби їх тепер висувати. Я сказав нагу правду, хоч вона була гірка, і я з цього радий. Чи краще було би, коли б я був лукавив, пестився до панської ласки та притакував поганим сплетням на моїх братів? Тоді би я сам собою мерзився.

Пан Хлодніцький був лихий і нічого не говорив більше. Настала прикра мовчанка. Конашевич ждав. Пан навіть не подивився на нього.

"Дурний черевань, — думав Петро, — зарозумілий, чорт не знає на що. Ой пани, пани! Проклянуть вас колись ваші внуки, як знидіють і підуть під чуже ярмо. Ми не раз ще впадемо, але піднімемося."

По дорозі стрінув його Аксак і покликав до себе:

— І яка ж там випала диспута?

— Так, як можна було сподіватися, їх милість пан сенатор не дуже був з мене радий. Не розумію, чому ті люде нічого не хочуть розуміти, хоч би викладав їм правду, мов на лопаті. Він так огородився своїм становим великопанським егоїзмом, що поза це не може видіти нагої правди.

Дальшу розмову перебив лакей, котрий приніс від ясновельможного сенатора прошення, щоб міг зараз говорити з вельможним паном.

Аксак вийшов.

— Слухай, ваша милість, мій достойний господарю. Я мушу звернути твою увагу, що ти держиш

гадюку за пазухою. Як можна такому харцизові поручати виховання шляхетських дітей? Він їх виховає так, що вони колись тебе самого заріжуть.

— Що ж тут такого сталося?

— То харциз! — крикнув пан Хлодніцький. — То другий Наливайко росте.

— Що ж він такого сказав?

— Більше не міг сказати. Коли б це сталося в моїм домі, то я би його на тім проклятім чубі казав повісити. Він заповідав упадок Польщі, нашої спільної матері, заповідав бунт, непослух, розпинався за тим хлопством, з якого сам вийшов. Ну прошу, — говорив сенатор, б'ючи рукою по чолу, — і я міг на хвилю підозрівати, що то перевдягнений шляхтич. Так мене той хам своєю огладою обманув. Кажу, ваша милість, і прошу в ім'я наших шляхетських спільних ідеалів, прожени його зараз з дому, не дай затруювати шляхетських дітей бунтарською, хлопською отрутою, вижени його зараз, бо я не можу однієї ночі під одним дахом з ним ночувати.

— Не хвилюйтесь, ваша, милість. Я Конашевича знаю, та його спосіб говорення, але він зовсім не є кровожадним, то чоловік правий!

— Ха-ха-ха! — сміявся злобно пан Хлодніцький, аж йому черево тряслось. — Хлоп — і правий чоловік! Зі мною повинен був говорити інакше, бо я йому нерівня. Ваша милість, не фортуний вибір. Хто вашій милості таке порадив? То, певно, якоїсь шизматицької голови концепт.

Пан Аксак побагрянів:

— Ваша милість зволили забути, що і я належу до грецької церкви, і прошу покійно так зневажливо не висказуватися про мою віру.

— Нема що багато говорити: прожени його зараз. Його місце при конях, а не в шляхетських покоях.

— Не можу вволити волі вашої милості, бо я господар в моєму домі і я не малолітній.

— Знайшов свій свого, — говорив сердито пан сенатор. — Ви всі однакові і тільки блахманите очі Речі Посполитій, що ви їй вірні, а держитесь тої клятої шизми.

— Ваша милість! Гостинність має свої права, але рівночасно накладає на гостя певні обов'язки. Я ще раз прошу не обижати моєї віри.

— Я зараз звідси забираюся, — кричав пан Хлодніцький.

— Не обмежую волі вашої милості, за мою щирю гостинність платите мені обидою.

Пан Аксак вийшов від Хлодніцького червоний, мов буряк. За ним услід вийшов і пан Хлодніцький та став кликати свою службу, якій приказав зараз складати у купу речі і збиратися в дорогу. Ніхто не знав причини такої зміни. Служба знала, що тут посидять кілька днів, і розтаборились з цілим крамом.

Аксак пішов до жінки і розповів їй свою розмову з гостем.

— Хай собі їде. Ми до цього не дали причини. Будемо мати науку на будуче, щоб з ляхами у жодні приятелювання не заходити. Чого пан сенатор Конашевича чіпався? Гадав, що йому поклони битиме, а ми з цілою родиною прямісінько підемо до косяулу. Не знаю, чи то брак

виховання, брак підстав товариської оглади, чи польська зарозумілість?

Пан Аксак вдоволився тим, що почув від жінки, і пішов до Конашевича:

— Прогнівив вашмосць сенаторський маєстат мого гостя, він зараз вибирається від мене.

— Коли я його прогнівив, то чого ж на вашу милість свою злість зганяє? Я запевняю вашу милість, що я поведився і говорив чемно і достойно. Краще мені було до нього на розмову не йти.

— Не роби собі, вашмосць, з цієї пригоди ні раз нічого. Він, погнівавшись на тебе, накинувся зневажливо на нашу благочестиву віру, а я, річ природна, цього собі чемненько, навіть надто чемненько, випросив. Я такого, не зважаючи на обов'язки господаря, не міг стерпіти.

У Конашевича заблищали радістю очі:

— Цього я і надіявся. Виходить, що наша церква знайде в потребі могутніх оборонців між нашими православними вельможами. Переді мною пан сенатор якось про шизму нічого не говорив, а це щастя, бо я був би не змовчав, а могло вийти ще поганіше.

Пан Хлодніцький, виїжджаючи, хотів попрощатися з панею Аксаковою, та вона заявила, що нездужає, і до нього не вийшла.

Він виїхав від Аксаків, не попрощавшись ні з ким.

Того дня вже панського обіду не було. Конашевич зі своїми хлопцями наїдав борщ і вареники зі сметаною.

В цілім домі настав давній порядок.

Конашевич заходив між київське міщанство. Всюди його радо приймали. Заходив між купців та ремісників цехових, бував на весіллях і хрестинах. Усі не знали, де його посадити. Загально звали його козаком Петром, "той пан Петро, що у пана судді Аксака живе, паничів учить і має у нього велике слово".

О. архімандрит, коли про це довідався, поїхав зараз до Аксаків. Він тою справою дуже зацікавився. Це копало пропасть поміж шляхтою римської і грецької віри і тим самим зближало вельмож до церкви.

— Петре, ти моя надія. Коли б ти знав, чого я по тобі жду, то ти би аж злякався.

Увесь час свого побуту в Києві не мав Петро жодної вістки з Чепелевого хутора. Часом стрічав Петро козаків з Січі, та ніхто не знав сказати, що у Чепеля діється.

Х

Як Петро виїхав від Чепеля з запорожцями, стало на хуторі, мов по війні. Січові гості нічого собі не жалували — ні їжі, ні напиктів, і цілий домашній порядок пішов горідном. Тепер по тих співах, музиках і гульні стало в хуторі тихо, мов вмерця винесли. Усі відчували брак Петра, а особливо Маруся. Вона зразу не виходила цілими днями з своєї кімнати, де їй усе нагадувало коханого Петра. Усе, чого Петро дотикався своєю рукою, вона цілувала ніжно і берегла, мов дорогу пам'ятку.

Мама до неї не торкалася. Краще їй було оставити саму, чим розважати, а воно само від себе

перейде. Те саме робили і всі домашні. Горпина заходила до неї частенько, а тоді не було між ними іншої розмови, лиш про Петра.

За кілька днів важкого смутку Маруся отямилась і взялася знову за свою буденну роботу. Але вона дуже перемінилась за той час. Вона споважніла і зробилась мовчазлива, начеб її десять літ віку прибуло. Коли співала, то лиш у себе в кімнатці і то лише ті пісеньки, котрих Петро любив слухати.

Якось зимою випало сотникові поїхати з кількома козаками в дорогу на кілька днів. В хуторі хазяйнувала сама сотничиха з челяддю. Не було це нічого незвичайного, бо таке не раз траплялося, тепер, взимі, був час спокійний і не було жодної небезпеки.

Одної ночі, коли всі вже спали, почувла Маруся, як дуже собаки на хуторі загавкали та й відразу замовкли. Це її чогось занепокоїло, і вона встала.

Мати каже:

— Певно, десь вовка зачули. Тепер якраз проти святого Миколи вовки у тічки збираються.

— Мені чогось лячно. Коли б це вовк, то собаки би не замовкли. Я піду в челядню та розбуджу кого, щоб подивився.

— Так бодай надягни кожушину та обуь чоботи, бо, чого доброго, ще перестудишся.

Лиш що Маруся вийшла в сіни, як вдарило луною крізь оболонки. Маруся відчинила двері і скрикнула. Це загорілась стайня. А там стояли воли, корови та коні. Вони, прочуваючи небезпеку, стали ревіти. Маруся кричала:

— Гей, вставай, бо горимо!

А сама побігла у двір, щоб відчинити стайню та випустити товар, поки челядь повстає.

Не перейшла ще половини обори, як її хтось сильними руками позаду, мов кліщами, обхопив. Маруся скрикнула раз, та в цій хвилі заткали їй рота і при-слонили рядном голову. Вона чула, що її хтось несе поперед себе і втікає щосили.

З хати повибігала челядь і стала рятувати стайню. На селі вдарили на пожар у дзвін церковний. Люде стали збігатися до пожару і гасити огонь. Огонь був очевидно підложений. У цій метушні про Марусю усі забули. Вони почули, як скрикнула, та думали, що пожар тому причина. Лиш згодом, як потушили огонь, сотничиха оглянулася за дочкою. Ніхто не знав, що казати, бо ніхто її не бачив. Мати була в одчаї, шукала за нею усюди, кликала. Усе даремно. Усі потратили голови — дівчина пропала. А тут така ніч, що й сліду не побачиш.

Козаки посідали на коней і роз'їхались у різні кінці.

Старий Онисько каже до сотничихи:

— Нашу Марусю хтось викрав, бо в огні згоріти не могла. Мені дивно, що наші собаки цього злодія через ворота пустили. То мусив бути хтось такий, кого вони знають, бо чужого би на куски порвали. — А далі Онисько скрикнув: — Господи святий, це, певно, Срулькова робота!

Усі тепер нагадали собі жидка.

Старий Онисько схопив з стіни рушницю, вибіг до стайні, сів на коня таки без сідла, прикликав

за собою собаку і полетів за ворота. За ним поїхали два козаки.

Марусю понесено геть за хутір, де не доходило світло пожегу. Вона пручалась з усієї сили та не могла себе освободити. На тім місці стояли якісь дві постаті на конях і держали третього коня за поводи. Той, що її ніс, сів на коня. Йому підсадили Марусю і всі троє помчали вихром у степ.

— Тепер ти будеш моєю, хочеш ти чи не хочеш. Мусиш забути свого Петруся, чортового сина.

Дівчина аж завмерла зі страху відразу, побачивши біля свого лица погане рябе лице Сруля.

Гнали так аж до світу. Тоді стали під якимсь деревом, позлазили з коней. Маруся вже не мала рядна на лиці та усіх бачила.

Крім Сруля, було тут ще двоє обірванців, розбишак страшних, мов чорти. Марусі відіткали рота, але зв'язали позаду руки. Тепер, вдень, побачивши таку красу, аж язиками прицмокували. Срулько не зводив очей з дівчини, аж горів увесь.

Один з розбишак каже:

— То ти, миршавий, хочеш, щоб ця чудо-дівчина з тобою, поганим, жила?

— По це ж я з вами їхав.

Тоді той розбишака узяв його за вухо і каже:

— А ми за що з тобою їхали? Чим ти нам заплатиш за труд?

Срулько поблід:

— Те, що я вам обіцяв, уже почасті дав, а решту дам зараз. — Він вийняв гаманець з кишені і подав розбишаці.

— Вибачай, небоже, не для пса ковбаса, не для кота сало. Дівчину ми беремо собі. Вона варта султаншею бути, а перший стрічний татарин дасть за неї п'ятсот

червоних, а два рази стільки візьме за неї на базарі у Кафі або де-небудь.

Маруся чула те все і відразу зрозуміла, яка їй доля призначена. Вона перелякалась так, що серце геть застигло, і не могла промовити словечка.

— Так ви мені хочете відібрати мою добичу? — скрикнув Срулько не своїм голосом і блимнув люто очима, мов вовкулак, та заскреготав зубами.

Розбишаки стали сміятися:

— Не хвилюйся, козаче, і не сердься, бо ми її вже взяли.

— А мої гроші, що я вам заплатив?

— Говорім на розум. Де нам на думку прийшло, щоб таке гороб'яче опудало, як ти, посмів посягнути на таку кралю? Ми думали, що це буде якесь гоже-негоже. Ти навіть набрехав перед нами, що вона тебе любить, а вона дивиться на тебе не може не сплунувши, а це дівчина — хоч у султанський гарем. Та ми твоєї кривди не хочемо, ось маєш твої гроші, а дівчина — наша.

Він шпурнув Срулькові гаманець з грішми в лице. Срулько посатанів. Хвилинку подумав. Вони гадали, що він з тим погодився. Та він миттю вихопив ножа і штовхнув Марусі в груди в саме серце.

Дівчина застогнала раз і впала, мов підкошений цвіт, на сніг нежива.

Розбишаки скрикнули:

— А ти, злодію, що зробив?

— Хай не буде ні мені, ні вам, коли так, — говорив Срулько, запінившись мов скажений пес. Дрижав усім тілом.

— Ти, душогубе, на таке лиходійство зважився? Підожди. — Один вхопив його так сильно, що не міг ворухнутися.

— Давай, товаришу, мотуза.

— Люде добрі, що ви хочете зі мною робити? — жебонів Срулько, пручаючись. — Пожалійте мене, не губіть. Я її дуже любив. Беріть усі мої гроші, а мене пустіть. Бога бійтеся.

— Гроші не твої, бо ти їх вкрав, може, сотникові, і вони будуть наші за наш труд, що тебе повісимо. Підеш вгору. Ти нам видер п'ятсот дукатів.

— Які був би виплатив сам сотник, — каже другий, — і не треба нам було за татариним шукати. Ну, остання тобі година вибила.

Жидок верещав щосили, поки йому не заткали рота.

— Виє, шельма, та ще вовків накличе.

Перекинули мотуза за галузу, заложили Срулеві петлю на ший і підтягнули вгору. Сруль повис. Здригнув кілька разів і сконав. Пішла душа чортові в зуби.

— Що ж ми з цією бідною зробимо? Годі її так лишати в степу вовкам на сніданок, — каже один.

— Не турбуйся. Сотникові люде наспіють зараз. Ми даваймо ногам знати, щоб з ними не стрінутися, а то не жити нам.

Підняли гаманець з грішми з землі, обшукали ще Срулькові кишені, посідали на коні і поїхали в степ.

Побачив їх Онисько з козаками здалека. Пес гнав за слідом, мов вихор. Пристанув під деревом і став жалібно вити. Значить, що знайшли Марусю.

Онисько підганяв коня щосили. Аж до гриви приліг цілим тілом.

Так. Вони Марусю знайшли. Лежала боком на снігу з створеними переляканими очима у калюжці своєї крові, яка ще не застигла. На дереві висів Срулько.

Онисько скочив з коня і припав до дівчини. Гадав зразу, що, може, її врятує. Та вона вже застигла. Дід припав головою до мертвого тіла і плакав, мов мала дитина:

— Марусенько моя люба, от чого діждалась. Замість весільного віночка ти у своїй крові

купаєшся. Бодай я був не дожив цього. Чи на те я тебе няньчив, леліяв, мов квітку в садочку, моя ягідко. Вже не почуємо твого щебетання, твого срібного голосочка. Боже, боже! За що ж така страшна кара? Бідний сотник, бідна мати, всі ми бідні без тебе будемо.

Козаки позлазили з коней і плакали теж. Ніхто не знав, що тепер їм робити? Один з козаків, втираючи рукавом очі, каже:

— Годі, діду, нам пора вертати з мертвим тілом на хутір. Що тут сталося, хто є той душогуб проклятий, ніяк не розберу.

Аж ось побачили вісельника на галузі.

— Господи святий, спаси нас! Та дивіться, люде, це ж Срулько, то його робота.

Козаки позлазили з коней і стали розглядатись за слідами.

— Глядіть, їх тут було більше. Видно, що ні вона, небога, себе не зарізала, бо у неї пов'язані руки, ні Срулько сам не повісився, бо він теж мотузом пов'язаний. Хто його розбере, як воно було?

Онисько не чув цього говорення. Він розрізав мотуза, котрим зв'язали Марусю. Сів на осідланого коня. Козаки подали йому обережно Марусине тіло, і він держав її наперед себе, мов малу дитину. Мертва її голівка склонилась на плече діда, як колись, коли дитиною на його руках засинала у пасіці. І тепер вона спить і вже ніколи не прокинеться. Онисько придержував її голівку рукою, і так поволі вертали додому. Чого їм було поспішати?

У хуторі здалека вже побачили сумне товариство і поспішили назустріч.

Бідна мати, побачивши свою дитину мертвою, зомліла. Дівчата і молодиці зливали її водою. Коли прочуняла, стала голосити. Рвала собі волосся з голови з одчаю.

Настала страшна хвиля на хуторі. Збіглося усе село, допитам не було кінця. В цілому хуторі зойки і голосіння. Сруля проклинали усі.

Марусю вмили молодиці, прибрали, мов до шлюбу, та нарядили в світлиці. На її гарній голові пишався дівочий вінок з зеленого барвінку. Маруся лежала, начеб сонна. Тільки карих очей не далось закрити. Даремно силкувався на це старий Онисько. З цих очей визирав перестрах в передсмертній тривозі.

Бідна мати сиділа безвпинно при Марусі в тяжкій отупінні. Не далось од неї відвести. Уста її шевеліли, начеб промовляла. Інколи на її устах появлялась на один миг зболіла усмішка.

Сотничиху загорнули кожухом, бо в світлиці було холодно. Не рушилась, як і піп прийшов з дячками до парастату. З похороном треба було заждати, аж сотник вернеться. За ним послали кінних гінців, щоб швидше вертався.

А за той час хата не зачинялася. Сходилося усе село, і мале, і велике приходило поглянути востаннє на любу Марусю. Дячки читали псалтир.

Не годен цього ніхто описати, що діялось з сотником, коли, вернувши, побачив єдину дитину на столі поміж свічками. У нього рвалось серце з жалю на шматки. Замість під вінець, повезли Марусю на кладовище біля церкви.

Поховали Марусю в замерзлу землю.

З весною загадали висипати могилу, обсадити барвінком, у головах посадити червону калину та поставити хрест.

Не стало в хуторі гарної, доброї, мов янгол, Марусі.

XI

Конашевич вже два роки з половиною учителював у Аксака. За той час лише одного разу стрінув у Києві запорожців. Вони розповіли йому про сучасне становище на Січі, але там ніхто ще не знав про те нещастя, яке скоїлося у Чепеля.

Через увесь той час Конашевич працював під рукою о. Плетенецького невпинно. Через Аксака приєднував шляхту православну, гуртував міщанство у церковних братствах і пильно слідив за тим, що на Україні діялось.

Те, що він бачив і над чим сумувала його душа, було дуже невідрадне. Ляхи, оп'янілі ще від солонечкої різні і поменших місцевих козацьких розгромів, раювали по всій Україні. Жолкевського всі благословили і виносили попід небеса. Він називався самотнім оборонцем шляхетчини перед роззухваленим гільтайством. Пани, почувавши за собою силу, щораз більше угнітали нещасних підданців. Народ втікав на Запорозжя.

Українні пани слали безперестанку жалоби у Варшаву, а звідтам йшли прикази до українних старостів, щоб нікого на Запорозжя не пускати. Та це помагало небагато, а втікачів було стільки, що не можна їх було зупинити.

Конашевичеві ставало в Києві тісно. Його душа рвалася у широкий козацький світ. Він склав собі, вилелівав у своїй душі план організації січового товариства і хотів зачинати свою роботу. А тут прив'язали його в однім магнатським домі, відірвали від почви, на якій мав працювати. Конашевич заговорював кілька разів до о. архімандрита, та о. архімандрит усе заговорював чим іншим. Видно було, що не хоче його ще звідсіля пустити.

"Господи святий, — думав собі Конашевич, — невже ж мені тут вікувати прийдеться на цім бакалаврстві? Цю роботу може зробити хто інший, який між козацтвом на ніщо не здався. Далі вірветься у мене терпець, начхаю на всіх панів і втечу на Запорозжя".

Тільки не знати, що би на це сказав кошовий, котрий його сюди призначив?

Його душа бунтувалася щораз дужче. Те, що з ним робилося, вважав за важке ярмо, яке треба вже раз скинути.

Одного разу сказав він о. архімандритові свою думку без обиняків.

— Признаю тобі повну рацію, Петре. Ти зробив дуже багато, та діло далеко ще не покінчене.

— Я його і цілим моїм життям не покінчу.

— Годі так серед року Аксака лишити. Я про це думаю і глядаю за яким достойним заступником. Вже одного я намітив таки з-поміж наших галичан. Але року треба вже добути.

Петро заспокоївся. Півроку — то не вік, треба видержати.

А тим часом сталося щось таке, що негайно приспішило втечу Петра на Запорозжя.

Наспів час насильного ширення унії на Україні. Православних попів стали силувати на послушенство уніатському владиці. В Києві він сам боявся жити і посилав сюди своїх вікаріїв. Упірних православних попів викидали силою з церкви і давали сюди уніатських.

Одного разу в неділю, літом, на третьому році побуту Конашевича в Києві, вийшов він вранці з дому і зайшов на Поділ. Він побачив тут щось таке, що його страшно подратувало.

Уніати хотіли забрати силою одну малу церковцю, що тут стояла. Місцевий священник не хотів підчинитися уніатському владиці і не хотів з церкви уступитися. Народ зібрався на утреню. В церкві і довкруги її зібрались міщани з жінками і дітьми, святочно одягнені.

Нараз з'явився заступник уніатського владики в товаристві пахолків, ведучи з собою уніатського священника, якого мав тут помістити. Вони розтрутили народ і ввійшли до церкви. Передерлися поміж народу аж до царських врат і до престолу. Пахолки схопили пораюючого коло престолу попа за бороду і волосся та виволокли надвір, його місце зайняв зараз піп уніатський і став правити утреню. Народ збентежився. На криласі дяки замовкли. Заступник владики, стоячи у царських вратах і погрожуючи кулаком до криласа, кричав:

— Я вас, гільтаї, бунтівники, клятї шизматики, в кайдани закувати прикажу та у холодну, там будете свою шизматичну утреню правити.

Та його таки ніхто не послухав. Крилас мовчав, а люде, охкаючи та плачучи, стали виходити з церкви.

Уніатський вікарій пінився зі злості, а далі сам пішов до криласа і став співати.

А тим часом пахолки виволокли попа аж за церковну огорожу, не щадячи йому стусанів, аж його покривавили. Кров текла йому з носа і губи та спливала по ризах.

Народ став гомоніти і відгрозуватися. Та ніхто не посмів зачіпати узброєних пахолків.

Конашевич, дивлячись на таку зневагу православної церкви, скипів. Злість аж підкидала його. Не надумуючись довго, прискочив до церковної огорожі і виломив кола.

— Гей, люде, кияне, народе православний! І не сором вам дивитися бездільно на такий злочин?

З ломакою в руках кинувся на пахолків і бив, мов ціпом, кого попало. Пахолки збентежилися, що зразу і про свої палаші забули. Народ отямився.

— Гей, люде, не даймося, між нами козак Петро. Затріщала церковна огорожа. Міщани ламали коли і рушили Петрові на допомогу. Вони страшно роззвірились. Побивши пахолків, кинулись цілою юрбою в церкву. Владичого делегата вбили в криласі на смерть і виволокли збите тіло на майдан перед церкву, знущаючись над трупом.

Піп, побачивши від престолу, що це не жарти, покинув правити і сховався під столом у презвитерії. Міщани там його знайшли і поволокли на майдан, страшно б'ючи.

— От тобі, поганче, унія, останній раз ти правиш!

Навіть жінки не остались позаду своїх чоловіків. Вони рвали одержу на побитих на куски і маяли ними в повітрі, мов хоруговками. Коло церкви знявся великий крик.

Те все сталося дуже швидко. Народ тріумфував. Православного попа умили з крові і хотіли

завести в церкву, щоб правив далі. Та піп був такий побитий, знесилений і схвильований, що ледве стояв на ногах.

Один з пахолків вирвався з товпи зразу і побіг на найближчий постій. Звідсіля рушила ціла сила пахолків та жовнірів на Поділ.

Петро, побачивши це, зміркував відразу, що такій силі незброєні міщани не дадуть ради і не встояться. Він крикнув:

— Люде, врозтіч! Ховайтесь, де можна! Велика біда на вас йде!

На майдані стало тихо. Люде стали розбігатися по хатах. Петро подумав тепер про себе і став утікати. Гайдуки пізнали його, що то звісний усім козак Петро, що у пана Аксака живе. Одна частина пустилася за ним в погоню. Петро втікав щосили. Він знав, що коли його роззвірені гайдуки догонять, то тут йому і кінець буде. Втікав огородами, перескакуючи плоти, найближчою дорогою до Лаври. Там його безпечно сховають. Міщани, яких він стрічав, кликали:

— Втікай, вашмосць, бо тобі смерть.

Пахолки гнали за ним аж до самої Лаври. І тут зчинився великий галас. Гайдуки хотіли йти далі, та заступила їм дорогу архіандритова гвардія, узброєна в бердиші, списи і шаблі. Петро так задихався, що ледве дух переводив. Але він був урятований.

О. Плетенецький був дуже роздратований цілою тою подією:

— У мене ти цілком безпечний, а що буде далі, то побачимо.

О. архіандритові сказали, що Лавра в облозі, що воріт і всіх виходів пильно стережуть і нікого не хотять з монастиря випустити.

О. архіандрит приказав сказати ватажкові облягаючих, що коли по доброму не уступлять, то прикаже стріляти з мушкетів. Петро побачив, як з усіх усюдів виходили озброєні ченці з мушкетами на свої становиська.

О. архіандрит говорив:

— Сьогодні неділя. Як збереться народ до обідні, а побачить Лавру в облозі, то прийде до пролиття крові. Я би цього не хотів, але я жодному ляхові не позволю переступити порога цієї обителі.

Ченці заповіли облягаючим, що коли не вступляться, то по приказу о. архіандрита зачнуть стріляти.

Зараз опісля відчинилися ворота, і гайдуки побачили за воротами дві лаштовані гармати, при яких стояли гармаші у чернечих рясах з позапалюваними льонтами. Це помогло. Гайдуки уступилися, і тоді зібраний на площі перед Лаврою народ всипався досередини.

Архіандрит полишив Петра у своїй келії і пішов до обідні. Лиш як вернувся, став розпитувати Петра, що сталося.

— Годі! Хто сіє вітер — збирає бурю. Не ти їх зачепив, а вони тебе. Ти, сину, зробив добре, виступаючи в обороні церкви. Таке злочинство не могло остатися без кари. Воля божа ужила

тебе за караючу десницю. Не раз вже православні заносили жалоби до актів гродських на утиски і гвалти уніатів та насильне загарбування майна православної церкви. Це нічого не допомогло. Ми й тепер подбаємо про таку жалобу не на те, щоб допомогло, лише щоб осталося записане на вічні часи для грядущих поколінь. А поки що треба насильство відбивати силою. Якою мірою міриш, такою буде тобі відміряно. Дарма, що поллється багато християнської крові, аж Дніпро побагряніє, але так мусить бути.

У Києві між уніатами і католиками зчинився великий гвалт і замішання. Занесено жалобу до актів і розпочалося слідство за гвалт на пахолків і за вбиття двох уніатських священників. Багато людей ув'язнено, та нікому не можна було нічого доказати. Уряд довідався лише, що цілий той бунт підняв відомий усім козак Петро, а той пропав за воротами Лаври, а звідтам його не дістане, хіба підступом. Коли б його за ворота у город можна було заманити. Лише щоб тайком із Лаври не перекрався, і тому треба запобігти.

Стали і день і ніч наглядати усі виходи з монастиря. О. архіандрит бачив сам, що якісь підозрілі люде коло мурів Лаври швандяють і пильнують.

Довідався зараз про все і пан Аксак. Він зараз по обіді в неділю поїхав до о. архіандрита.

— Наробив ти мені, вашмосць, великого бешкету на цілий город. Не треба було так дуже гаряче братися за діло, — але сталося. Я, вашмосць, зовсім оправдую, мені дуже жаль, що мусимо розстатися. У мене вашмосці не було би безпечно одної години, бо я не маю такої сили, щоб тебе перед цими розбішеними юхами оберекти. Впрочім, вони зажадали би суду над тобою. То не що-будь сталося. Вбито уніатського вікарія, і уніати цілу Варшаву порушать, щоб тебе покарати. Це я роблю і говорю для твого добра. Але що мої хлоп'ята скажуть, як довідаються, що ти вже до них не вернешся? Буде плачу повна хата. Кажу вашмосці одверто, що в тобі я трачу щирого друга і доброго дорадника. За твою щирю службу я тобі сердечно дякую. Прощаюсь з тобою іменем усього мого дому. Останьмо другами і надалі. А ось тобі скромна нагорода за твої труди коло моїх синів.

Аксак стиснув руку Конашевичеві і поклав перед ним на столі гаманець з червінцями.

Петро був зворушений:

— Спасибі, ваша милість, за таку ласкавість і признання. Коли вже маємо розстатися, так прошу вашу милість вибачити мені, як я коли недоладним поведен-ням або словом непристойним зробив яку прикрість. Та маю ще одну просьбу до вашої милості — я бажав би ще раз побачити моїх любих учнів та попрощати їх.

— Гарзд! Я вволю твому бажанню і привезу їх завтра сюди. Та тепер моя просьба до отця архіандрита. Чи не маєте, преосвященний, якого вчителя для моїх діток? Такого, як пан Конашевич, другого я вже не знайду, але годі мені діток без науки лишати.

— Саме, що я вже такого знайшов. Лише я ще нічого про це з ним не говорив, бо я не сподівався такого нагального кінця.

— Я з ним мушу поговорити, — каже Петро. — Я хочу, щоб він не вживав іншого старого методу навчання, бо мій метод показався добрий.

— Спасибі вашмосці, — каже Аксак, — це новий доказ приязні. Тепер моя рада для вашмосці така: бережись, бо тебе вороги оточують. Втікай звідси при першій нагоді, бо і тут, під крилом отця архіандрита, ти не зовсім безпечний. Вони на тебе страшно завзялися.

— Я подбаю, що в найкоротшім часі пан Конашевич буде звідсіля вивезений в таке місце, куди польська рука не досягає.

— Чи можу спитати — куди? — каже Аксак.

— Не роблю з цього перед вашою милістю секрету: на Запорожжя.

— Але його пильнують і оточують Лавру шпигами.

— А я пильную їх.

На другий день по обіді привіз Аксак хлопців попрощати пана Конашевича. Вони були заплакані. Зараз повисли Петрові на шиї і стали його просити, плачучи, щоб їх не кидав. Петрові аж сльози в очах стали. Він став їм пояснювати, що сталося, що він зробив, що йому за це грозить, отож мусить втікати. Його засудили б на смерть, коли б піймали, і батенько би його не зберіг.

— Вас, мої любі, я ніколи не забуду і запевняю вас, що незадовго я тут буду знову і вас навідаю. Тепер лише одне вам нагадую з моїх наук: все і кожному говоріть правду, що б там не знать, що мало бути. Чи обіцяєте мені це?

— Обіцяємо і все будемо говорити правду.

Тепер став їх обнімати і цілувати.

З хлопцями приїхав і Антошко і аж сюди забіг, щоб пана Конашевича побачити.

Разом з паничами плакав, а далі, утираючи сльози рукавом, поцілував його в руку і каже:

— Хай пан Конашевич і мене візьме з собою, я буду вам вірно служити, мов пес.

— Ти, хлопче, не є власновільний, а панський. Я тебе радо зараз забрав би з собою, та не можу.

Тоді Антошко кинувся Аксакові в ноги і став жебоніти:

— Ваша милість, ласкавий, добрий пане, пустіть мене з паном Конашевичем, подаруйте мене йому, я вічно буду дякувати і господа за здоровля вашої милості просити.

О. архімандрит подивився на Аксака, начеб очима його просив, а далі каже:

— Я саме оглядався, кого б тут дати пану Конашевичеві до послуги, щоб було кому клунки понести, та бачу, що щирішої людини, як цей хлопець, я не знайшов би.

На це пан Аксак до Антошка:

— Не можу тобою, хлопче, подарунків робити, бо ти не кінь, а людина, але я тебе освободжую з підданства і пускаю на волю. Хочеш, то їдь собі з богом.

Антошко став тепер плакати з радості і плескати в долоні, мов дитина. Він цілував одіжку Аксака, цілував усіх по руках. Хлопцям стало заздро, що Антошко поїде з паном Конашевичем, а вони остануться.

Пан Аксак сидів тим часом за столом і писав для Антошка грамоту на свободу.

Конашевич узяв гаманець, який дав йому Аксак і передав, не рахуючи, о. архімандритові.

— Даю це, ваша милість, на народну ціль, на школу, як мою лепту. Мені грошей не треба. Як приїду між січове братство, там мені усе дадуть, чого мені буде треба. Може, я якраз зроблю добрий початок, і тепер посиплються гроші, мов з рукава.

— Ні, Петре, — каже о. архімандрит, — усього від тебе брати не можу, бо ти ще не на Січі, а лиш що в дорозі, а там, може, не одне таке трапитись, що грошей тобі буде треба. Половину візьми назад, а коли тобі поталанить, то додаси опісля.

Архімандрит розв'язав гаманець і став відчислювати половину.

— Не можу я дати себе засоромити вашмосці, — каже Аксак. — Коли ти дав усе, що маєш, то я дам хоч стільки. — Він поклав другий гаманець на столі о. архімандрита.

— Бог заплатить! Хай господь помножить! Як уся Україна піде слідом за вами, тоді матимемо таку школу, що й патри єзуїти кращої не поставлять. Моя школа має бути джерелом науки для руського народу, а дасть бог, то з неї вийде і руська академія.

Аксак від'їхав з синами додому, а Конашевич з Антошком остались серед монастирських мурів.

Конашевич довго толкував з своїм наступником, як вести науку далі, і чекав нагоди, коли зможе з Києва втекти.

За кілька днів покликав о. архімандрит через інока Петра до себе. Тут стояв кремезний, присадкуватий чоловік з довгим чорним вусом. Широкоплечий і з сильними, мов довбні, руками. То був буцім козак, буцім міщанин у простій старій одежі, дуже замараний. Від нього заносило свіжою рибою.

— Це, Петре, твій провідник, Артим Халява, рибалка з Канева, чоловік певний, а байдаком так справно орудує, як ти шаблюю або пером. Він тебе повезе до Канева, а там, то вже будеш безпечний. Канівці вже тобі порадять, як на Січ дістатися. Тобі треба знати, що Канів і Черкаси — то найпевніші козацькі гнізда.

— Як ваша милість так приказали, то так цьому і бути. Перевезу безпечно, хоч би я мав і голову покласти, — каже Артим.

— Коли ж їдемо?

— Сьогодні вночі. Мій байдак добрий і певний, а легенький, мов перце. Помчимо, мов стріла. Лагодься, козаче, а вечором сюди вернуся по тебе.

Артим вийшов, а Конашевич каже:

— Цікавий чоловік. Звідкіля він тут узявся? Та ж тепер козаків сюди не пускають.

— Але в городі риби треба, і його пускають, розуміється, не без хабарчика для стражників у пристані. На ті хабарі даю я, бо цей Артим привозить мені листи з того боку від козаків та міщан. Він хитра людина, а по-мистецьки знає скидатися великим дурнем перед ляхами. То козак з діда-прадіда, для нашої справи усією душею щирий. Я дуже рад, що він у добрий час у мене з'явився, а то певнішого перевізника я не знаю, його пропустять стражники певно, а як він тебе сховає, то будеш безпечний. Він вже знає, хто ти є.

Вже було близько півночі, як з'явився Артим у келії Петра, а з ним прийшов з клунком чернець. Петро і Антошко надягли чернечі рясни з каптурами. Опісля прийшов і о. архіандрит Петра попрощати.

— В щасливу дорогу, мій сину. Подай мені вістку на Київ, що там робиться. З богом!

Чернець засвітив свічку. Артим узяв Конашевича клунок на плечі. Пішли всі довгими коритарами кудись далеко. Царила тут мертвецька тиша, і тільки гомін ступаючих ніг відбивався глухо о склепіння.

Зійшли відтак сходами вниз і йшли під землею, поки стали перед якимись дверима. Монах вийняв ключ і, ховаючи свічку за дверима, відчинив.

— Артима, ти тепер веди далі. Тут ніхто не пильнує, бо за цей вихід ніхто не знає. Щаслива дорога!

Двері зачинились знову, а вони опинились серед великої пітьми. Стояли під горою, порослою кущами.

Артим дав Петрові полу свого жупана триматися. Антошко, несучи клунок Артима, держався поли Конашевича і так йшли один за другим. Густі хмари прислонювали зорі. Не говорили до себе нічого. Артим ступав певно, начеб по своїй хаті. Аж опинились над берегом Дніпра, котрий хлюпотів своїми хвилями серед нічної тиші. Ішли прямо до байдаків. Тут стояла сторожа.

— Стій! — крикнув сторож. — Хто ви?

— А хіба ж не пізнаєте Артима, хе-хе-хе. От забули пани від рана, як від Артима гостинця дістали.

— А, це ти, Артима? А що, продав рибу?

— Як не продати, коли купці трапились?

— За скільки?

— Еге ж! Півкопи взяв, бо більше не хотіли дати.

— Давай мені половину.

— Ба, а мені що лишиться?

— Лишиться тобі, дурню, друга половина.

— Хай буде панська воля, а я жінці скажу, що у мене гроші пірнули в воду. Я так і думав за половину і ось для вас відлічив.

— Бачу, що ти мудрий чоловік, а ці два, хто?

— А то святі отці з монастиря, цих я лише перевезу на другий бік ріки.

— Вони, може, з Лаври? З Лаври нікого не вільно перепускати.

— Ні, вони з Михайлівського монастиря, я тільки що звідтам їх веду.

— А чому ж вони самі за себе не говорять.

— Бо у них таке свято сьогодні, що через добу не можна нічого говорити, — законом заперщено, еге ж! Та хай мені ще пан скажуть, чи багато вас тут є на постою?

— Нащо тобі знати?

— Я міркую, що як кожен заправить у мене, щоб йому дати половину, то мені не стане.

— Не бійсь, дурню, я тут сам-один стою. Тамті полягали спати, а такого одного цапа впильнувати, як ти, то і я потрафлю.

Артим всунув йому гроші, і напотемки пустились далі.

Стражник недовірливо приглядався монахам.

— Де твій байдак?

— От там в комишу поставив, щоб хто мені не вкрав.

Стражник пішов за ними аж до комишів. Артим пішов за байдаком і притягнув його до берега. Тепер стражник вхопив Конашевича за руку:

— Дай-но і ти, шизматику, за вас обох копу, а то не пущу. — Відтак здер йому каптур з голови ураз з шапкою.

— Го-го! Гарний мені монах з вусом і оселедцем! А де ж борода? Тепер хоч три копи давай, то не пущу!

Та в тій хвилі сталося щось несподіваного. Антошко перекинув свій клунок на байдак, що під'їхав під берег, поступився трохи взад, прихилив голову і так вдарив стражника в бік, що той підскочив, мов м'яч, і впав з берега в воду. Тут була глибша вода, і за ним тільки забулькотіло.

Петро з Антошком поскакали в човен, і заки стражник вплив наверх, Артим зіперся веслом о берег і помчав униз по воді, відбиваючись від берега.

— Чим ти його так вдарив? — питає Конашевич Антошка.

— Лобом, — каже Антошко, сміючись. — У мене такий твердий лоб, що я і цапа поборю.

Артим став сміятися:

— Таким лобом добре горіхи торощити.

— Я так і роблю.

— Добре, що ми від цього псубрата одв'язались. То така бестія, що коли не викупишся, то тобі багато напакостить.

— Що би він з нами зробив?

— Я був би пересидів у холодній який часок, а з тобою не знаю, що були би зробили, коли вашмосць — той козак Петро, про якого у городі наші міщани не віднині говорять. Мені

говорили сьогодні, що на твою голову нагороду поставили для того, хто тебе піймає.

— Варто би взяти нагороду, — жартував Петро.

— Це вже не для нашого брата. Вашмосць так по-козацьки храбрував, церкву обороняв, за тебе всі православні моляться. А вже отець архімандрит так мені наказував, щоб тебе у безпечне місце перевезти. То, каже, Артиме, коли б йому що лихого сталося, то ти анахтема будеш і душу запропастиш. Тому я собі поприсягнув, що перевезу. Коли би чура вашмосці його так гарно у воду не чоломкнув, я би був його і ножем під ребро, а тебе би таки оборонив. Та коли ми тепер посередині річки, то нічого нам боятися. Пливемо з водою, а то я ще і веслом пособляю. Дивись! Мчить, як стріла. Добрий байдак, якого немає другого у цілому Каневі. Я сам його зладив. Заки стражник вилізе на берег, побіжить до стражниці та тамтих побудить, то ми вже далеченько будемо. А тепер ви оба лягайте безпечно спати, а я вас певно повезу. Байдак добрий, з подвійної смоленої дошки, цілий рік стоїть у воді, а одна капля не протече.

Артим вдарив веслом. Дніпро був спокійний. Лише деколи риба плюснула вгору і блиснула своєю білою лускою. На небі стало прояснюватися, хмари кудись поділися. Із-за гори виходив місяць. Довкруги нього синіло ясне небо. Світло місяця відбивалось від плеса води, в котрій переморгувались зорі.

— Чому не лягаєте спати?

— Яюсь не хочеться. Ніч дуже гарна. Та ти, Антошку, коли хочеш, то лягай.

Антошко зараз поклався на дно байдака і заснув.

— Ти, Артиме, знаєш добре дорогу і не проминеш Канева?

— Не лише дорогу у Канів знаю, але і через Ненаситець спливав з покійним батьком, а опісля і сам і на Січі був, і на лимані, і на Чорному морі. Я ж рибалка з діда-прадіда. На Дніпрі я знаю усі глибини і мілини, усі кручі і топелі. Коли б у мене стільки золотих, скільки разів туди переїздив. Тут лише одна є небезпека для нашого брата, що вночі по березі шляється.

— А це що таке?

— Незадовго плистимемо попід берег-скелю, де нечистий собі житло обібрав.

— Невже ж?

— Воно так і є, як кажу, сам я бачив цілу чортову сім'ю о самій півночі. Сьогодні його не побачимо, бо вже по півночі.

— І що ж той чортяка, людей топить?

— Це ні. Нечиста сила на воду не піде, бо Дніпро — свята річка, щороку на Ярдан воду у Дніпрі святять, то чортяка вже не має сили. Та він, клятий, заманює людей під скелю, і тут байдаки розбиваються.

— То розкажи, Артиме, як ти його бачив?

— Чому, розкажу. Поїхав я раз з жінкою та дитиною на прощу у Київ. Жінка не мала з ким лишити дитини і взяла з собою. Миколка тоді у нас одиначком був. Якраз північ була, як ми доплили до того клятого місця. Дивлюсь я, а на скелі стоїть чортяка з рогами. Надворі було

місячно, і я усе добре бачив. Стоїть собі та лиш головою помахує, і бородою потрясує. Я не страшків син. По морю плавав, під Трапезонт ходив, не одну біду бачив, а таки мене морозом пройшло поза спиною. Я аж задеревів і не в силі на собі хреста покласти. Жінка каже: "Чого дрижиш, Артиме?" — "А хіба ж я дрижу, а звідкіля ти знаєш, що я дрижу?" — "А чого зубами дзвониш?" — А я кажу: "Подивись на скелю, то й ти задрижиш". І дивлюсь я на скелю, бо очей не можу від неї звести, а там вже і другий, і третій, і четвертий чортяка, цілий чортячий курінь, вийшов нам на стрічу. Моя небога, як це побачила, та у сміх: "Хіба, — каже, — ти цапів так налякався? Ей ти, небоже, забагато сьогодні випив, та чортяки тобі привиджуються". Я, щоправда, випив тоді одну, другу, але п'яний я не був, що то й казати. Я думаю собі: що жінці сьогодні сталося, що їй цапи привиджуються? А тут як скрикне мій Миколка, може, йому що в животі заболіло. І зараз начеб хто свяченою водою покропив: всі пощезали. Я опісля думав над цим, чого я так налякався, як зі мною була мала дитина? Мала дитина не має за собою гріха, мов янголятко, відганяє нечисту силу, краще, як свячена вода. Та й ми, коли б не були грішні, то чорт би нам не смів пакостити. Хіба, як чоловік характерником трапиться, то такий і самого чорта окульбачить, не боїться його, та робити собі заставить. Є такі характерники.

— А ти бачив, Артиме, характерника?

— Бачити не бачив, але старі люде розказують, що такі є, особливо між запорожцями.

Конашевичеві хотілось ще балакати, щоб серед цієї мертвецької тиші чути людський голос:

— Знаєш, Артиме, що твоя жінка, здається, розумна людина.

— Дай їй боже, здоровля, гарна вдалась мені, а чому вашмосць так говориш, коли її зроду не бачив?

— А тому, я так міркую, що вона не взяла цапа за чортяку. Правда, вона тоді була твереза. А тобі, Артиме, хоч чорт по п'яному привидівся, то слід було поміркувати це, коли витверезився, а ти ще донині віриш, що ти чортяку бачив. Ти знаєш, що п'яному море по коліна?

Артим засоромився. Він собі розказував от так, щоб ротові була робота, а цей взяв те за щось важне і так йому відрубав. Артим замовк відразу.

Тим часом білолиций місяць підплив високо на небо. Байдак плив рівно і незаметно серединою річки. Далеко від берега, десь із скелі відзивалась сова.

Конашевича став морити сон. Він приліг на дні байдака, прикрився кобеняком і дививсь прямо в небо на ясні зорі, що тепер блідніти стали. Так само горілиць лежав на возі, коли виїздив з Самбора. Став переходити думкою усе, що дотепер пережив. Згадав, і на свою любу дівчину, свою Марусю. Скільки-то часу він її вже не бачив, і жодної вісточки від неї не було. Яка вона тепер? Тоді, як розлучались, вона була молоденьким пуп'яничиком, тепер вже, певно, розкішною квіткою стала. Чи вона ще його однаково любить? Не може бути, щоб перестала. Його душа йому говорить, що вона йому вірна. Тепер вже нічого не перепинить його щастя. Як лише поговорить з кошовим, так зараз бистрою пташкою полетить до своєї галочки у батьківський хутір.

В цю хвилю здавався йому дорога дуже повільна, і трохи не крикнув на Артима, щоб швидше веслував. Скільки-то часу треба, щоб до Січі добитися, а опісля до хутора. Тепер, як він з Києва вирвався, то кожна хвилина здавалась йому задовга. Чому-то раніше, як зараз, у першому році не приключилася така пригода на Подолі, був би вже давно чоловіком сімейним.

Згадав і побратима Марка. Чи він живий? Може, де у поході пропав? Не без цього, щоби за той

великий час запорожці сиділи без діла і не рушались нікуди. Ляхи відгородили Запорожжя від України, що годі путньої вісточки звідтам дістати, та подождіть, ми розіб'ємо ту стіну і злетимо на Вкраїну, що аж вам лячно стане.

Далі думав про те, щоби то в першу чергу зробити, як приїде на Запорожжя? Ба, коли ж бо він мусить, одружившись, посидіти якийсь часок на хуторі при молодій жінці?

Вколисаний такими думками, які щораз більше переплітались і путались, він заснув твердо.

Вже було геть з полудня, як Артим збудив Конашевича:

— Вставай, вашмосць, вже недалеко. Вже би і перекусити час.

Конашевич відкрив очі. Сонце стояло геть з полудня, Десь здалека чути було якісь голоси. Він присів у човні і побачив, як по Дніпрі увихалися човни, мов осінні листочки, що поспадають на воду. Він придивлявся щетинуватій голові Антошка. Вона нічим не була замінна, і ніхто б не відгадав, що вона така міцна.

— Антошку, вставай! Може, і ти дещо перекусиш. Антошко розплющив очі і замкнув знову. Повернувся на бік і спав далі.

— Покропи його водою, зараз очуняє.

Артим повернув весло і переступив на зад човна. Тут із скриньки вийняв узлик з поживою:

— Це наладили мені у Лаврі для вашмосці, от і пляшка, і риба, і хлібець біленький.

— Чому ти, Артиме, не сказав цього зразу, були б ми і вночі випили по чарці і закусили.

— Ні, цього не можна. Я в дорозі не п'ю нічого, а особливо тепер не пив би, коли довелось мені везти таку важну особу. Я відвічаю за все, і не хочеться мені анахтемою стати. Вже-то наш брат-рибалка любить випити, але в супокою, як нічого на голові не має. А козаки у морських походах п'ють?

— Хорони боже! Під карою горла не вільно. Який би то похід вийшов, коли б козаки пили? А воно на воді і небезпечно пити. Раз тому, що чоловік мусить про те тямити, що йому під ногами нема землі, лиш вода. Опісля вода має то до себе, що на воді можна багато випити, так вона хміль з голови відтягає. А станеш ти на суші так і на ногах не встоїш, зараз і спати лягай.

— Та тепер, коли ми вже близько дому, то і я можу чарку випити, коли мене почастиєте. На байдак то я ніколи з собою горілки не беру.

Вони сиділи усі три і частувалися. Байдак і далі плив прямо серединою річки. Артим каже:

— Глядіть на мій байдак. І без весла, і без керма, а пливе прямо, мовби свій розум мав. Інший човен-то вертівся би з нами, мов навіжений. Чому? Бо це я його робив оцими руками, при допомозі оцієї голови. То не штука збудувати байдак, хоч би такий, що каплі води не пустить. Але треба знати, як байдак скроїти, де перед, де середину, а де зад поставити, чи ширина відповідає довготі. То так, начеб одягу краяв.

— А від кого ти цієї штуки навчився?

— Я від батька, а батько від діда, і так як вгору, вони всі рибалки були. Та вже коли перекусили, то спасибіг за хліб та сіль, і треба далі до весла братись. Коби хоч під вечір

наспіли.

— Може би, ми тебе оба виручили, а ти спочинь, бо цілу ніч не спав.

— Що то, то ні. Жоден з вас на воді не був і не знається з нею. Весла я неопитному в руки не дам. Вже я собі відпочину дома.

— А звідкіля ти знаєш, що ми на воді не бували?

— От вигадав! Як це зараз не пізнати? Питаєш мене за такі речі, про які мій Миколка вже знає.

— Десь далеко з правого боку почулись дзвони. — Це у Каневі

дзвонять. Вже ми незабаром будемо на місці. Та ви оба познімайте з себе ці чернечі рясни та перевдягніться на козаків. Тут нам вже нічого боятися.

— А до Канева ляхи не доходять?

— Доходять інколи і б'ються з нашими. Та тут начеб під високим берегом вода хлюсне, та й відплине назад. Тут і ляцький староста є, та вони не мають вже такої сили, що у Києві. У нас вони не зважились би налазити своєю унією. У нас козацтва досить, і то знатного. А наше міщанство? Як один, усі би повстали.

Як наблизились, щораз більше стрічали байдаки та судна різної величини. Рибалки затягали свої сіті та ловили в Дніпрі рибу. Усі вони були знайомі з Артимом і здоровили його весело, вигукуючи.

Артим робив завзято веслом, поки причалив до берега. Відтак вискочив швидко на берег і притягнув байдак до палі. Конашевич з Антошком позбирали свої статки і повилазили. Антошко ніс клунок Конашевича, і так пішли з Артимом до міста. Зараз над берегом роїлось багато людей.

— Кого привіз, Артиме? — питали сусіди.

— Не бачиш, що козаків? Та ще й запорожців.

— Цей другий то хіба не запорожець.

— То чуря пана Конашевича. Та ти його не займай, бо як вдарить лобом, то полетиш, мов м'яч.

— Еге ж, то якийсь цапів син, мабуть. Всі стали сміятися.

— Кажу, не займай його, щоб опісля не каявся.

Довкруги дорожніх зібралась велика юрба, що вертали тепер додому.

Артимова хата стояла при вулиці, що йшла від річки. Вона була гарно побілена з сивою пасмугою довкола вікон і дверей.

Артим ввійшов у хату і звітався з жінкою.

— Ну, жінко, гостей я тобі з Києва привіз, почастьуй нас чим добрим з дороги.

Артимиха, здорова і рум'яна молодиця, сиділа якраз на лаві між вікнами і кормила товстенького хлопчика.

На привітання чоловіка вона встала, прикрила грудь білою мережаною сорочкою і поклала дитину в колиску.

— Здорові будьте, ми раді гостям, сідати просимо.

Конашевич звітався і присів на лаві. Антошко стояв коло мисника.

Із-за припічка виглядав старший хлопчик з кудрявою головою і чорними, мов терен, очима, та цікаво, хоч несміло, приглядався гостям.

— Ходи до мене, козаче, — каже Конашевич, підморгуючи.

— Та йди, Миколко, коли тебе кличуть, — каже батько, — та гарненько привітайся.

Несміло посуваючи ногу за ногу, наблизився Миколка до Конашевича, а відтак, простягаючи до нього руку, каже:

— Здорові були!

— Здоров був, козаче! — відповів Конашевич, узяв хлопця попід пахи, посадив на коліна і став цілувати.

— От таких-то я дуже люблю.

Артим був з цього дуже радий.

А тим часом молодшому у колисці стало заздро, бо став викидати ноженятами і кричати з усієї сили.

Батько мусив його взяти на руки.

Як Артимиха вернула в хату, то Миколка вже держав Конашевича за шию і бавився його вусами.

— Та де ти поліз, поганий, геть, пана обмараєш. Скарана година з цим хлопчиськом, лише надягну на нього чисту білизну, так зараз обмажеться, що аж сором перед людьми. Геть зараз!

Та Конашевич ще дужче пригорнув його до себе:

— Нема чого соромитись. Миколка гарний хлопець, і ми дуже любимося. Покажи, синку, як ти мене любиш?

Хлопець обняв його рученятами за шию і душив з усієї сили. Батько сміявся.

— Поїдеш зі мною на Січ?

— Поїду, як великий виросту.

— От і добре, та мені ніколи так довго ждати, але я по тебе приїду, як підростеш, дам тобі шаблю, коника і поїдемо татар воювати.

— А мушкет?

— Не то мушкет, але і гармату, ти знаєш, яка гармата?

— Знаю, я бачив, така велика, довга і дуже гримить.

— Гарна з тебе дитина, рости здоров на потіху твоїм батькам.

Тим часом Артимиha ставила на столі пляшку з запіканкою, вареники, ковбасу, кислі огірочки, хліб пшеничний, кринку меду. Вона була гостеві дуже рада. То мусить бути якийсь добрий чоловік, як дитина зараз до нього пристала. Діти звичайно пізнають душею добру людину, а від лихої строняться — міркувала собі жінка. Вона стала гостя припрошувати. Артим віддав дитину жінці і сів при столі. Конашевич прикликав Антошка, що присів під мисником і не смів сідати при столі з своїм паном.

Артим налив михайлик горілки і каже:

— Слава господові, що ми щасливо приїхали, а вам боже дай здоров'я та гаразду.

— Дай боже і вам, і нам усім.

До хати Артима стали сходитися сусіди. Кожний хрестився до образів і вітався з господарем і гостями. Артим частував кожного горілкою і просив закусити. Артим по чарці став балакучий.

— Слава богу, що допоміг довести діло до пуття так, як приказав отець архімандрит, а то я був би анахтемою. А таки ми були трохи в небезпеці, як цей диявольський стражник присікався до пана Конашевича. Але дістав лобом у живіт від цього парня, що аж в Дніпрі скупався.

З тих слів поміркували сусіди, що Конашевич неабиякий чоловік, коли ним о. архімандрит так піклується.

Він говорив це навмисно, щоб перед сусідами почванитись: ось дивіться, люде, яких я людей вожу.

По третій чарці Артим розбалакався на добре і став оповідати, як Конашевич сам-один ломакою розігнав цілий гурт гайдуків, уніатів, коли хотіли брати нашу церкву. І через те мусив з Києва втікати.

Тепер люде стали дивитися на Конашевича з пошаною, а один канівець каже:

— Між нами ти, козаче, цілком безпечний, бо коли того треба буде, то всі, як один, за тебе станемо і не дамось.

В хаті ставало глітно. Люде не мали місця та зазирали крізь вікно.

Артим розходився, мов у великий празник. Частував усіх і підганяв жінку до поспіху, щоб приносила щораз свіжі пляшки з горілкою та збанки з медом.

— Пийте, люде добрі, сусідоньки мої. У мене сьогодні велике свято, бо я ще такого гостя у моїй хаті не приймав. Та ви подумайте, священний отець архімандрит з Лаври наказував мені: "Слухай, Артиме, коли йому що приключиться, буде анахтема". А знаєте ви, що таке анахтема? Го-го-го! То, пане-брате, не жарти! Анахтему то по смерті ні пекло, ні небо не прийме, а так бідна душа не має де голови приклонити аж до самої смерті.

— А хіба вона буде вдруге вмирати? — спитав хтось з гурту.

— Ні, не так, я зле сказав. То, значить, до страшного суду. Еге ж! Гей, музик давайте! — кричав Артим. — Семене, а побіжи, голубе, та музик прилич, на що то здалось так куняти? Я гуляти

хочу. Коли душа веселиться, то ногам заздро. Давно я так радів, як сьогодні.

За часок прийшли музики, їх посадили на зачіпку. Артим кричав:

— Ану же, хлопці, хто в бога вірує, зі мною то викрутасом, то вихилясом! А ви, музики, ні рук, ні струментів не жалійте, а з вогнем та серцем!

Музики підстроїли інструменти і зразу стиха, а відтак з усієї сили, вдарили по струнах.

Зразу танцював сам Артим. Закладав то одну, то другу руку за потилицю, перебирав ногами, злегка притупцював, аж відтак пішов вихором по хаті. Ногами переплітав складно і пустився навприсядки, держачи праву руку за потилицею, а ліву підніс угору. Артим був неабиякий гуляка у Каневі, і тепер дав себе знову знати.

Люде зразу дивились на нього, а далі не втерпіли, і один по однім пішли і собі ходором. Охота перенеслась і до сіней, і надвір, і всюди стали гуляти.

Аж Артим ізнемігся. Тупнув ще раз твердою ногою об землю і став зіпрілий, цілий, важно дихаючи. А в хаті, в сінях і надворі гульня не вгавала. На місце тих, що втомились, ставали другі. Артим зі своїм братом Панасом ходили поміж людей з пляшками і частували.

Аж вже пізно вніч потомились музики і люде стали розходитися по домах. Музики пішли, їм кинув Артим цілу жменю грошей.

У хаті стало душно від людського поту, хоч і вікно було відчинене. Конашевич вийшов надвір і присів на приспі. Надворі царила гарна літня нічка. Чисте блакитне небо вкрилось золотими зірками. Усюди було тихо і спокійно, лише сичі та сови перекликались. Десь здалека гуділи Дніпрові пороги.

— Вашмосці, наш любий гостю, постелено буде в другій кімнатці, — говорив Артим, вийшовши з хати. — Не так буде добре, як у тих панів у Києві, але ти козак, то й козацькою хатою вдоволись. Буде тобі спокійно спати, поки в садку пташка не защебече, а тоді поминай, як звали. Тут у мене в садку стільки цієї божої птички живе, що від ранньої зорі вже співають. Я їх дуже люблю, бо як защебечуть, то так, як у божому раю, любо. Ну, добраніч вашмосці. Ще раз слава господові, що я тебе щасливо з Києва привіз, а звідсіля то ми собі на Запорожжя гарненько-рівненько переїдемо. Може, я сам тебе перевезу, та у бога заслужуся. Бо коли ти славно обороняв нашу церкву, не пожалів своєї голови, не дав її зневажити, то тобі, певно, у книгах небесних запишуть так. О! А може, попри тебе і мені дещо з цього капне. Ось воно як.

Артим був напідпитку, до того ізнемігся, танцюючи. Він присів побіч Конашевича на приспі під хатою, бурмотів щось і став куняти, позіхаючи. Надійшла жінка і нагадала йому, що пора спати.

Артим прочунав:

— Хіба ж я скотина, щоби без молитви спати йти? Ні ж, ні, ніколи цього не буде. Ми помолимося гарненько, а тоді вже підемо у стебло.

Він пішов у хату і став бити перед образами твердо поклони.

Конашевич пішов у свою кімнату.

Через відчинене вікно заходили в кімнату пахощі з садка, і соловейко на вишеньці щебетав, аж заходився.

Конашевич поклався на постелі і твердо заснув. Кілька разів спросоння заплакала дитина, десь у городі перегавкувались собаки.

XII

Конашевич спав так твердо, що не чув ні птичого ранішнього щебетання у садку, ні ранішньої метушні в хаті; його збудив Миколка. Він зайшов сюди і, не дивлячись, що Конашевич спить, став до нього лепетати. За ним вбігла Артимиha і тягла його насилу геть.

— Та куди ти, навіжений, поліз, — шептала до дитини, — не даєш панові спати.

Від того зараз прочуняв Конашевич. Він зміркував відразу, де він. У нього на душі було легко і весело. Узяв хлопчика під пахви і посадив на свої груди:

— Лишіть його, Артимиho, я діток дуже люблю, а особливо таке дрібне гарне козацтво.

Мама була з цього дуже рада, як кожна мати, котрої дитину похвалили. Вона усміхнулась і пішла до своєї роботи.

А Микола був теж з цього радий. Він став пригладжувати Конашевичеві вуса.

— Скажи мені, Миколко, чим ти хочеш бути, коли виростеш?

— Я буду перше рибалкою, опісля козаком, а опісля кошовим.

— Гарно, за це тебе люблю. Ти поперед усього навчися байдаком по Дніпру плавати, а опісля.

— А опісля тато обіцяв мене взяти на море. Воно таке велике-велике, — хлопець став показувати руками, яке море велике. — Мама напече нам бубликів і медяників, і ми попливемо, а опісля я мамі привезу велику-велику рибу і гостинця від самого султана турецького, що за морем живе.

— То ти і до султана в гості вибираєшся?

— Авжеж. Я піду з козаками так, як наш тато ходив, аж геть у турецький край, а там султан є кошовим.

— А хто тобі таке розказував?

— Козаки розказували. До нас іноді козаки заходять і таке мені розказували.

— Гарно, синку, що ти до такого прислухаєшся. З тебе будуть люде. Та ти подожди трохи, мені вставати пора.

Конашевич поставив хлопчину на землю і встав та пішов у сіни вимитися. Тут порався вже Антошко, виймаючи з клунка одержу.

— Навіщо ти це виймав? Ми тут вікувати не будемо.

— А хоч би одну днину, то не ялось панові в буденній одержі між людей показуватися. Хай знають, хто ми.

Конашевич обмився, оббрив лице, впорядкував вуса і чуба, і став одягатися

по-празничному, та прип'яв шаблю.

Якраз надійшов Артим, що від рана порався біля господарства. Побачивши Конашевича в кунтуші і сап'янцях, аж язиком прицмокнув:

— Далєбі, гарно. Ну, любий гостю, коли ласка, так ходімо поперед усього в церкву божу помолитися. Я якраз був у попа і службу божу найняв за те, що господь дав нам щасливо сюди перебратися.

Він пішов у хату і перевдягся по-святчному теж.

Тепер пішов Конашевич у хату з господинею звітатися на добрий день.

Артимиha, побачивши Конашевича таким, дуже зраділа. У неї аж очі горіли:

— Я гадала, що сам кошовий у хату ввійшов.

— От вигадала! Хіба ж кошовий краще всіх? Ми тепер снідати не будемо, аж по службі божій. Надще краще молитися.

Вони пішли у церкву. Артим ступав побіч Конашевича, на котрого ззиралися всі стрічні, котрі їх поздоровляли. Конашевичеві показували велику пошану.

Так само було і в церкві. Благочинний став зараз правити. Конашевич зміркував, що його вважають всі за якусь велику знатну особу. Догадувався, що Артим про нього таке розголосив, не знає чи тому, щоб самого себе вивищити, чи йому таке о. архіандрит наклав на голову.

Воно так справді було, і одне, і друге. Те саме розповів Артим і благочинному. О. архіандрит був у великій пошані у православного духовенства на Україні. О. архіандрит не без причини так тим Конашевичем піклується.

Із цього повзяв Конашевич думку покористуватися цим для загальної справи і завести у Канєві яку-таку організацію. По обіді пішов Конашевич до благочинного привітатись, а він запросив його до себе у гості. Розуміється, що запрошено й Артима. Хоч він був простим собі козаком-рибалкою, та його люде шанували за його проворність і лисячу хитрість супроти ляхів. Ніхто другий не вмів їх так перехитрити, коли треба було подати яку вістку у Київ або на Запорожжя.

Тими запросинами задобрився Артим за те, що його Настя даремне буде ждати зі сніданням на гостя.

В гостях у благочинного йшла розмова за православну церкву, якій так дуже загрожує унія. Усі ремствували на утиск і гвалтовне заводження унії, відбирання церковного майна, на єпископів-зрадників. Усіх очі зверталися на Конашевича, яку він дасть на це раду, а далі стали прямо питати, що каже на це о. архіандрит Плетенецький.

Конашевич, як звичайно, був мовчазливий і прислухався, яка думка у других. Тоді каже:

— Воно, панове, тепер зле, ніде правди діти, і коли б так усе мало бути, то наша свята благочестива церква пропала би, а з нею пропав би й увесь православний український народ. Бо треба вам знати, що по думці ляхів і їх дорадників-єзуїтів, унія має бути тим містком, котрим мають перевести православних у латинство, до костьола. Не я сам зміркував, але зміркували це не такі, як я, вчені люде. До такого я добре прислухався ще в Острозькій академії. І коли я опісля жив у Києві, то я побачив наглядно, що це правда, що говорили мої колишні вчителі.

Я не берусь говорити про те, яка віра краща: наша благочестива чи латинська, але я те знаю, що наша віра для нас найліпша, бо то церква українська, а латинська церква — то польська. Хто у латинській вірі живе — то лях. Для того нам треба берегти нашу церкву, мов око в голові; коли вона пропаде, то пропадемо і ми всі, цілий наш народ. Ця оборона приходить нам важко, бо ми розбиті. У нас нема єпископів. Польща не допускає до того, щоб у нас були єпископи добрі, яким лежало би на серці добро церкви. Бачите і знаєте, що діється у нашій столиці, у золотoverхім Києві. Осталась нам одна Києво-Печерська лавра завдяки ревності преславного отця архімандрита Єлисея Плетенецького. Наші владики, ті, що ще остались, ніде правди діти, ледачі. А ви знаєте, що яка голова церкви, така й церква, бо від голови риба смердить. Духовенство розбите, темне, не може собі дати ради, хоч воно хотіло би щось зробити і церкву піддержати. Нема проводу. Про народ нам нема чого говорити, бо він не має волі. Наше козацтво замало церквою інтересується. Як товариш Запорозького війська мушу сам це признати.

Як же це лихо, яке у нас завелось, направити? Ми всі повинні згуртуватися під стягом православного благочестивого хреста, всі — від пана до посліднього мужика. Ми повинні сказати собі тверде слово, що церква і ми — то одне, нерозлучне, неділиме, сковане, мов залізо. У тій нашій злуці повинні ми придбати для церкви все, що може поставити її на ноги, а це є наука, освіта, вишколення, освічення борців за церкву і народність. До освіти веде школа. У нас не сміє бути одної закутини, де би школи не було. Відтак з нижчої школи треба посилати талановитих хлопців у школу вищу, але не ляску, не єзуїтську, а нашу, православну. Це не таке тяжке діло, як би воно здавалося. Лише треба хотіти, хотіти, хотіти. Коли капля води, падучи частенько на камінь, може у ньому вижолобити діру, то добра тверда воля зможе гору вивернути. Вищих шкіл у нас мало. Школа в Острозі так довго стоїть, як довго живе старий православний князь. Коли він замкне очі, то його зляшений синочок Януш за підшептом єзуїтів цю школу загорить. Львівська ставропігія не може подолати потреби Галичини. Тепер приходить черга на Київ. Там мусить стати славна вища школа на цілу Україну. За це подбає отець архіандрит, але йому слід помагати. Складаймо на це гроші в певні руки. Отець архіандрит — це жемчуг серед українського народу, це зоря, яка світить на цілий український світ. Це пророк, якого післав нам господь, щоб вивести український народ з кромішньої темряви. Гуртуймось всі під його мудрий провід, помагаймо йому по наших силах, бо коли б через нашу байдужість не повезло йому перевести цього великого діла, то прокляне нас господь, як хамове плем'я.

Конашевич говорив з таким жаром, що случахі захоплювались, вони були приковані до його думки. У хаті стало тихо, лиш слова Конашевича дзвеніли, начеб у срібний дзвінок дзвонив.

— От що, мої брати. Коли так гарно сьогодні зібрались, коли у нас одна думка, так скиньмось, хто що може, а товариш Артим при найближчій нагоді відвезе у Лавру і передасть отцю архіандритові від канівців гостинця на київську школу.

Дехто, хто не мав грошей при собі, позичав від сусіда.

Конашевич перечислив те, що було в шапці при всіх, пов'язав у вузлик і передав Артимові.

Артим був тим затурбований і почухав себе в потилицю:

— Хіба дам поки що переховати Насті. Я ще не раз поїду у Київ, поперед усього треба мені пана Конашевича перевезти.

— Щодо того гостя, Артиме, — каже благочинний, — то ми його так зараз звідсіля не пустимо, і ти би міг ще з Києва вернутися. За той час я візьму його до себе. У мене і просторіша хата, і

вигідніше буде.

Це Артимові не подобалось, а Конашевич каже:

— Дякую, ваша милість, за запросини, але покористуюсь ними аж другим разом. Тепер я обидив би мого товариша і господаря, коли б від нього перебрався в іншу хату, поки я тут живу. Такого деспекту цим добрим чесним людям я не можу робити. Мені в Артима дуже добре і свobodно.

— Як же там може бути свobodно, як там двоє малих дітей?

— Я діток люблю, а особливо таких, як цей Миколка у Артима, хай йому здорові ростуть.

Артим, чуючи таке про себе і свого Миколку, аж горів на radoщах. "От щира козацька душа, — подумав, — що не цурається нашого брата".

Вже було до заходу сонця, як гості від благочинного порозходились. Тепер, йдучи з Артимом, Конашевич попрямував на базар.

— От спасибі вашмосці, що не кидаєш моєї вбогої козацької домівки — говорив Артим по дорозі.
— Коли б ти справді був перейшов жити до благочинного, то це б мене мов ножем по серцю різало. Я би собі подумав, що й між січовим товариством бувають пани і прості.

— Я це знав і тому відказався. А ти, Артиме, не думай, що я з панського кодла вийшов. Ти родивсь у городі, а я під селянською стріхою. Я такий сам козак, як і ти, а що я вмю пером писати, то ти вмєєш байдаком та веслом орудувати, і на воді твоя штука більше корисна, як моя. Та ти одне знай, що в козацькім товаристві потреба і таких, і таких, і одні без других не могли б жити.

На базарі купив Конашевич медівників, бубликів, овочів, розмальованого дерев'яного коника, маленьку бандурку, свистілку і гарну шовкову хустку.

— На що, вашмосць, це купуєш?

— А що? Гратимусь, коли не буде іншої роботи. Ти знатимеш, як додому вернемось.

Артимиха вижидала гостя, начеб її хто в окріп кинув. Снідання пропало, обід давно зварила, а гостя і чоловіка не було. "Чи не до шинку забрели? Дістане від мене Артим на горіхи! Такий йому отченаш прочитаю, що нестямиться".

Та вони вернулися. Обидва були тверезі, і це Насті відняло охоту докоряти.

— Даремне ти, Насте, на нас ждала. Я не мав часу тобі переказати, що ми були запрошені до благочинного обідати, ти вибачай.

— І я прохаю вибачення, — каже Конашевич, — те, що наварили, поїмо завтра, а відмовитись було годі.

— На, жінко, заховай це в скриню, поки я у Київ не поїду, а тоді мені віддаси. Це скинулись гості у благочинного на велику школу у отця архімандрита.

Біля Насті стояв, держачись фартушини, Миколка. Він, видячи такого важного пана, не мав уже такої сміливості, як учора, йти до нього. Молодший хлопчик спав в колісці.

Тепер Конашевич став роздавати подарунки. Насті дісталась шовкова хустка, яка їй дуже подобалася. Вона її оглядала і повертала на всі боки, а далі не втерпіла, пов'язала на голову і стала придивлятись до малого дзеркальця.

Микола дістав коника, бандуру і медівників. Одного зараз встромив в ротик, а на коника і бандуру дививсь з великою пошаною.

— Не шкода-то було стільки грошей збавляти? — каже Артим. — Він це все зараз поломить.

— Я не поломлю, — каже Миколка.

— Та подякуй же, — каже батько, — бере, начеб йому це належалося, анічичирк.

Миколка підступив несміло і поцілував Конашевича в руку. Конашевич узяв його на коліна:

— Не так мені, синку, дякуй, а візьми за шию, ось так, гарно, а тепер поцілуй гарно. Тепер я тебе поцілую, і будемо любитися, як два побратими. Ти мене любиш?

— Люблю.

— Покажи, чи дуже мене любиш?

Хлопчина обняв його рученятами і тиснув з усієї сили. Не треба говорити, які були раді з цього батько й мати.

— Тепер, мій любий гостю, відпочинь, а я піду за своїм ділом. А увечір — то вже потолкуємо, як тебе повеселити.

— Можна відпочити, а увечері ти мене заведи до якого важнішого міщанина. Я хочу у Каневі і міщан пізнати.

— Гарно! Ось підемо до нашого вїта, це дуже важна особа в городі.

Конашевич, не пускаючи Миколки з рук, пішов у свою кімнату, та Миколка не міг видержати, так йому було пильно до тих гостинців, що пан із города йому приніс. Конашевич ліг спати.

Канівський вїт Остап Семирозум мешкав у самому ринку. Був дуже багатий. Крім дому, мав ще хутір близь Канева, де господарював його син. Він сам займався купецтвом.

На Артима він був би не дуже то дививсь, якби не Конашевич, котрого він пізнав у благочинного і довідався, що то якась важна особа, бо знайомий з самим архіандритом. Вїт прийняв гостей дуже чемно і просив сідати.

Зараз зійшлося кілька міщан, з котрими Конашевич ще рано у благочинного познайомився. Прийшов і благочинний з двома попами. Завелась балачка. Конашевич спитав:

— А школа у вас є, панове?

— Така то школа, як би і без неї. Немає у нас доброго вчителя.

— То зле. Заплатіть добре, то й гарний вчитель знайдеться. Неможливо, щоб у такому городі, як Канів, не було доброї школи. Хіба ж у вас таке убожество, щоб не було вчителя чим заплатити? От коли ми сьогодні тут зійшлися, так обміркуймо діло, як слід.

Ніхто не посмів перечити. Конашевич піддав думку, щоб при церквах позаводити церковні братства, до яких належали би всі вірні, а ці братства матимуть обов'язок удержати школи, скільки їх буде потреба. Цю думку усі прийняли.

Того вечора вертав Конашевич додому дуже радий. Він міг собі сказати, що нинішнього дня не змарнував. "Коли б таке можна перевести усюди, ми незадовго підкріпились би, що ляське панування не було б нам страшне".

У Каневі побув Конашевич три дні. Його запрошували усюди і угощали. Народ сходився. Заводились приятні гутірки, а з них виходило усе якесь гарне, народне, хоч місцеве, не велике, а важне діло. Конашевич познайомився з усіма тямущими канівцями. Між іншими було вирішено, щоб держати готові списки людей, здібних до зброї. Вони мали гуртуватися у сотні, приладити зброю і ждати, коли їм дадуть знак з Запорожжя. Тоді мали ставати під прикази виборних старшин. Про це воєнне діло мали подбати товариші січового війська, котрі жили сімейно в Каневі. Тоді просили канівці Конашевича, щоб між ними лишився на все та став на чолі військової організації. Та Конашевич покликався на устав, що без дозволу старшини він не сміє поза Січю жити. Це діло він предложить старшині на Січі до вирішення, а тоді міг би вернутися. Тепер йому треба непременно їхати.

Артим піднявся провести Конашевича до Черкас.

Конашевич побоювався ще одного. Коли б він тут побув довше, то ляхи у Києві можуть про це довідатись, і його, хоч не явно, то зрадою захопити. Артим признався Конашевичеві, що він того самого побоюється. В Черкасах мав Артим передати Конашевича братові своєї жінки Панасові Крутові, а він його проведе далі.

Черкаси вважав Артим більш небезпечні, як Канів. Там старостує великий ворог козацтва князь Олександр Вишневецький.

— А коли б не поступати у Черкаси, а так прямо байдаком та й на Січ?

— Воно б добре було, коли б у мене була спромога завезти вашмосць. Я чужим байдакам не дуже-то вірю, а сам їхати тепер не можу. Вашмосць надто важна особа, щоб на небезпеку пускатися.

— Чого ви, люде, в мені якусь важну особу бачите? Я собі такий самий козак, як і другі.

— У Черкасах треба вашмосці купити два коні. Як не має на це грошей у тебе, то Панас позичить; то чоловік не убогий. Треба коня і для вашмосці, і для чури, бо він з клунками не побіжить. Що й говорити. Панас подбає про все і товариство безпечне знайде. Він це краще заорудує, як я. В Черкасах не радив би давати про себе знати, а саме через цього клятого князя.

Перед від'їздом перевдягся Конашевич у буденну одежу і виглядав на худобахолка, на котрого ніхто не звертав би уваги. Але канівці зібрались над берегом ріки його попрощати.

Йшли пішки до річки. Антошко ніс його клунки. Він відпочив і добре відживився, бо Настя годувала його добре.

Як вже Конашевич відплив від берега, гукали за ним канівці:

— Вертай до нас козацьким гетьманом.

— Може, воно і краще сталося, що ти вернув до нас, замість нидіти у Києві, — говорив кошовий до Сагайдачного, як той вернувся на Січ і здавав йому справу з свого посланництва. — Тут у нас таке тепер позаводилось, що треба конечно покласти цього край. До того мені треба людей певних. Коли б ти був тут, може би, до цього і не прийшло, бо тебе всі любили і були би послухали. Коли б я був знав, що преосвященний Плетенецький на те тебе кличе, щоб з тебе бакалавра для панських дітей зробити, я був би таки не пустив.

— Що ж тут таке завелось?

— От що! Молоде пиво мусить вишуміти. Позавадилися два сторонництва, дві партії: поважних і неповажних. Хіба би так назвати. Ті неповажні — то молоді люде, шибайголови, хотіли би йти з мотикою на сонце. Рвуться до чогось великого, не міркуючи, чи тому дадуть раду. Хотять помстити Косинського і йти війною на панів, помстити солонецьку різню. До того, ще ті втікачі з України, які приходять сюди цілими громадами, піддувають вогонь своєю балачкою про утиски панів над народом. Я це знаю, що пани показалися. За козаком ганяються, мов за скаженою собакою. Нашому братові не можна на Україні носа показати, коли не хоче повиснути або зігнати в тюрмі. Повідбирали українським козакам усі вольності і роблять ними панщину. Це все запорожців страшно дратує. Мені самому серце крається, та годі що на це порадити. Виступати проти Польщі нема з чим. До такого діла ми ще не підросли. Є у нас десять тисяч народу, та то по більшій часті втікачі, у яких є кріпкий кулак, та нема військового вишколення, нема карності, нема воєнного досвіду. Що з такою юрбою зробити? При першій сильнішій ударі вона не вдержиться і розсочиться на чотири вітри. А коли б не було куди втікати, то видадуть ляхам старшину, як зробили над Солоницею, і самі потім пропадуть. Та друга Солониця була б страшніша першої, бо тоді ще ляхи не були такі певні себе на Україні, як тепер. І тоді не було б вже сили піднятися козацтву, і ми втратили би і те, що тепер маємо. До нас вернула би Полоусівщина, яку з тяжкою бідою вдалося нам приборкати. Я боюся, що ті дві партії можуть піднести на себе братовбивчу руку, і полетяться знову братня кров, а наші вороги будуть дякувати. Нащо їм тоді ганятися аж на Лівобережжя, нащо їм Жолкевського, коли козаки роблять цю роботу самі між собою. Вони тоді прийдуть вже на готове і візьмуть одних і других за чуба. Бо як була міжусобиця між полоусівцями і василевичівцями, то одні, то другі закликали на себе ляхів. Та мудрі ляхи не хотіли до цього мішатися. Я дуже боюся, щоб до такого знову не прийшло.

— А не можна би їм знайти іншу роботу і повернути їх завзяття в інший бік?

— Пробували ми і цього. Робили ми походи на татар. Та що з того вийшло? От забавочка. Татарва від останнього погрому над Інгулом притихла. Хіба нам йти було на ногайських конокрадів. Поведуть, було поганяються по степу, приведуть який табунець коней, та й кінець походу.

— Треба щось більшого обдумати.

— Заки обдумаєш, то і лихо скоїться. От зараз на завтра сходиться велика рада, щоб на ляхів йти. Моя булава повисла на волоску, і я гадаю, що завтра скінчиться моє отамування. Та мені самому це байдуже, бо тепер булава дуже важка, але жаль мені моєї праці на Січі, цих зусиль, які неперемінно знівечаться. Піду тепер на Польщу, пропаде стільки молодого цвіту. Вороги будуть ликувати, а на Україні настануть ще більші утиски, як тепер. От чого я боюсь.

Кошовий ходив великими кроками по хаті, понизивши голову у великій задумі, як чоловік, якому нема виходу з розпучливого становища.

В цю хвилю ввійшов у хату старий Жмайло з Марком.

— Вибач нам, батьку кошовий, що не в пору приходимо, так ми горіли з нетерплячки, щоб земляка привітати.

— Вітайте здорові, я не противний.

Настало вітання щире, сердечне. Обнімали чергою Сагайдачного, і питанням не було кінця.

— Що ж там товариство загадує завтра робити? — спитав кошовий, стаючи серед хати.

— Наше діло, батьку, стоїть недобре. Знову прийшов гурток збігців, і оповідають страшні речі. Товариство заворушилось ще більше. Усе молодші, усі шибайголови кричать, щоб на ляхів йти.

— Я їх не поведу.

— Знають вони про це. Ладяться нову старшину вибирати. А їх більше, як нас, і коли яке чудо не зробиться, то на завтрашній раді усе піде шкереберть.

— Тільки ви, панове, не журіться так дуже. На тій раді ще не одно може таке зробитися, що усе буде гаразд, — каже Сагайдачний.

— Роби, як знаєш, та я не знаю, чи що вигидаєш.

— Хто знає добре козацьку душу, той поведе козацтво, куди сам захоче, — каже Сагайдачний.

Зараз попрощались з кошовим і вийшли. Сагайдачному пильно було до куреня привітати знайомих. Зараз прийшла йому в голову одна думка, яка видалась йому доброю. Узявши Марка під руку, йшов Сагайдачний через майдан у курінь та розпитував земляків, що за той час робилося. Спитав, чи не було якої вістки від Чепеля.

Та Жмайли були якісь стурбовані. Заговорювали, чим могли, розказували про усячину, а за Чепеля говорили ось так, мимоходом, що звідтам вісток мало, що старий не приїздив на Січ ні разу.

Сагайдачний брав цю їх турботу на рахунок завтрашньої великої ради і знову став їх заспокоювати, що якось воно зробитися.

На Січі рознеслась блискавкою вість, що Сагайдачний вернувся з Києва. Дізналися також, через що він з Києва мусив утікати. За подію на Подолі ходили перебільшені гутірки. Та всі були раді, що він вже повернувся. Дехто вередував на кошового, чого він такого славного товариша бакалаврувати заставив.

В курені не було ніяких змін. Жук все ще отаманував з вибору. Багато товаришів тепер, під літню пору, повиходило поратись коло хліба, ловити рибу, пильнувати пасіки тощо.

Сагайдачний вписав зараз до куреня свого чуру Антошка, якому зараз приложили імення Твердолоб.

Під вечір зійшлося до куреня багато народу. Сагайдачний, як колись перед роками, грав на бандурі, приспівував і розказував таке, що всі аж за боки брались від сміху.

Приєднав собі відразу всіх і був того певний, що на завтрашній раді поведе усіх за собою, куди захоче.

Як лише сонце піднялось на небі, на січовому майдані вдарили в бубни і литаври. Скликали на раду. Та не то скликали, але зганяли. Осавули ходили по усіх закутках і закликали людей, а упірних підганяли палицями. На раду у великому колі мусили всі бути. Розходилося о важну справу, о похід проти Польщі. Козаки відгороджувались, що ледачу старшину треба скинути, а то в Дніпрі потопити, а вибрати іншу. Старшина прогавила стільки часу і нічого не зробила, а товариство нівечиться, ледачіє. На майдані ставало гаряче.

Серед майдану поставлено підвищення для старшин і для промовців, поставлено стіл під клейноди.

Народ висипався на майдан, мов мурашки, коли їх кийком розпорпаєш. Тут був такий гамір, що свого слова не було чути.

Відтак, коли замовкли литаври, від дому кошового розступився народ і пропустив січову старшину. Попереду йшов кошовий з булавою під бунчуками. За ним йшов генеральний суддя з печаткою, генеральний писар з великим каламарем, генеральний обозний і курінні отамани з осавулами. Усі повиходили і поставали на підвищенні. Кошовий дав знак булавою, і усюди затихло, наче маком посіяв, наче горобці весною на вербі, коли хто до них приблизиться.

Кошовий зняв шапку, поклонився на всі сторони і промовив так:

— Славне січове товариство, панове отамання і всі козаки-товариші! Ми вволили вашу волю, бо таке наше право, і на бажання товариства скликали сьогодні велику козацьку раду. Тепер ви обміркуйте, що нам робити? Обміркуйте розважно, щоб потім не вийшло щось такого, від чого могла б наша козацька справа потерпіти. Прохаю промовців, щоб виступили і сказали своє мудре слово. Опісля ж буде те, за чим подасться більше голосів.

— Чого багато говорити? — обзивається один з передніх. — З говоріння каші не буде. На ляхів ходімо, та й годі, зараз вибираймо наказного.

— На ляхів, на гнобителів українського народу! — гукала уся юрба.

На раді зчинився великий галас і крик. Нічого не було чути, лише:

— Смерть ляхам! На ляхів, на панів ходімо!

Тоді виступив на підвищення Сагайдачний. Він кланявся шапкою на всі сторони.

— Тихо, товариші, Сагайдачний хоче говорити, — почувись голоси.

— Хто це? — спитав хтось.

— А ти де був? Сагайдачного не знаєш?

— Тихо. Слухаймо.

— Панове старшино, панове отамани і товариство славного Запорозького війська!

— Перше моє слово до вас буде таке: вітаю вас усіх від України, від золотoverшого нашого святого Києва, від Києво-Печерської лаври, від славнозвісного її архімандрита отця Єлисея Плетенецького. Він посилає вам своє поздоровлення і благословення!

— Слава йому, слава!

— Та, окрім повітання, нічого доброго вам з України не приношу. Усюди горе та стони поневоленого панами українського народу. Пани розбісались і сприсяглись на загибель православного народу і його церкви. Унія поширюється і наші церкви забирає силою, наших владик нема, а просте духовенство темне, розбите, безрадне і нікому дати йому проводу.

— На погибель ляхам, геть ік бісові з унією! — залунало на майдані.

— Зближається година поррахунку з панами за утиски, за кров наших братів. Цей поррахунок зробимо ми, запорожці. Помстимо люто Солоницю.

— Так! Помстимо так, що у пеклі радіти будуть.

— Обираймо Сагайдачного наказним, і далі — на ляхів!

— Послухайте мене далі! — говорив дзвінким голосом Сагайдачний. — Товариші! Маємо йти на оборону нашої церкви і треба нам іти, це наш святий обов'язок.

Кошовий, слухаючи того, не міг з дива вийти: "Він підсипає порошу до вогню, — думав, — ось як мене перехитрив. Йому булави хочеться".

— Я її обороняв оцими руками, які вам показую, і тою ломакою, якої тут немає, на чолі гуртка міщан на Подолі, у Києві. Оборонив її на часок, а така оборона нічого не варта. Прийшла сила війська, гайдуків і пахолків, і ми мусили йти врозтіч, а мені загрожувала смерть, коли б не втік. Що опісля там сталося, я не знаю. Здається, що ляхи й уніати таки поставили на своїм, бо не було спромоги оборонитись. Із Січі мусить піти їм підмога і то неабияка, бо Польща сильна і могутня, і на неї треба неабиякої сили.

— То козак Петро! — гукали козаки. — Ми про тебе чували.

— Послухайте мене далі. Чи достойні ми тої честі, щоб господь ужив нас за свою десницю в обороні церкви? Чи живемо ми по-християнськи, чи сповняємо заповіді божі? Ми, коли подумаєш, лише хрещені, а більш нічого. Молимося, це правда, але цього теж мало. Дивіться поза себе. Де наша церква? На цім місці заснував козацьку Січ перший її отаман, славний Дмитро Байда. З того часу стільки літ минуло, славна Січ Запорозька стала грізною для орди, для Туреччини, але не спромоглась побудувати для себе церкви. Нас, запорожців, є тепер десять тисяч, коли не більш. Ми ростемо, мов гриби по дощі, а церкви таки нема. Десятки і сотки без сповіді і покаяння, бо на Січі церкви нема. Чи ж не сором це для нас? І чим ми цей гріх байдужості спокутуємо? Рвемось на оборону церкви, а самі її не маємо, бо не хочемо мати. Не приступаємо як слід до господньої трапези, бо у нас немає церкви. Чим наша Січ різниться від татарської оселі? Тим, що коли б тут сиділи татари, був би у них давно свій мечет. Так само зробили би турки. Ми не маємо церкви не тому, що у нас її унія відняла, а тому, що нам не хочеться її поставити. І тому не диво, що і господь до нас байдужий і не спішиться нам пособляти. Поки у нас тут, на Січі, не буде своєї церкви відповідно до нашої сили, я у жоден похід не піду, хоч голову мені відрубайте. Важніше для мене спасіння душі, як туземна слава. Товариші! Нас тут, на Січі, десять тисяч. Коли б кожний приніс в кишені один кілок, то з цих кілків побудував би великий храм господень. Ми всі согласні йти на ляхів, визволяти братів з неволі, мститися за нашу кривду. Цього року того робити не можна, бо далі кінець літа буде, а цей великий похід так скоро не скінчиться. Отож, на мою думку, попри приготування до такого походу, узятись би нам за будову церкви. До осені її збудуємо, а на різдво, певно, вже заспіваємо собі: "З нами бог, розуміте язици і покоряйтеся.»

— Добре говорить, їй-богу.

— З тою роботою не буде нам важко, бо є кому робити. Ми навіть і богомазів поміж нами знайдемо. А коли ось тут, на великій раді, це діло вирішимо, коли у своїй церкві помолимося гарненько, коли свій піп нас покропить свяченою водою і хрестом у християнський похід благословить, тоді ми сміло підемо не то на ляхів, а на самого чорта, бо тоді сміло зможемо собі сказати: "З нами бог, розуміте язичи і покоряйтеся, яко с нами бог".

— Славно, славно, ставимо свою церкву, таки зачинаймо в божий час завтра. Ти, Сагайдачний, порядкуй, а ми всі слухатися мемо. Ти вже ставив церкву у Чубовій редуті, ми це знаємо.

Кошовий дав знак булавою, і всі замовкли:

— Чи згодні панове товариство з тим, що говорив Сагайдачний?

— Усі згодні! Нема що більше радити, хіба до роботи братись.

Народ став розходитися. Кошовий не міг з дива вийти. "Цей знає добре козацьку душу".

По раді прикликав кошовий Сагайдачного до себе:

— Мистець-бо ти, мистець, пане-брате, і в слові, і хитрощах. Давай, хай тебе обніму. Будемо мати довший час супокій.

— Козацтво — то велика дитина. Розумна, підступна, одним словом, поведе його рівною дорогою, але й одним словом може завести у пропасть.

— Той час, кошовий батьку, треба використати на організацію і підготовку. Усі нараз церкви ставити не будуть. З цієї сірої юрби треба зробити справне військо, проворне і слухняне, і доперва тоді можна мірятись з Польщею. За той час, як ми набирати будемо сили, постараємось, щоб Польща охляла, а тоді сили вирівняються.

— Добре, брате, я бачу, чого ти вартий і чого ти можеш доконати. Даю тобі волю, роби, як знаєш. Я тебе підопру моєю владою. Будуй церкву і переводи організацію.

— Я церкви будувати не вмію. Знайдуться до того другі. У нас знайдуться майстри-сокирники. Організацію зачну за дозволом старшини. А коли будемо міркувати, що на рік ми ще не будемо готові до війни з Польщею, то і тоді ще знайдеться робота інша, яка козацтво захопить і здержить його від якого нерозважного кроку. Бог нам допоможе. Тепер, батьку, пусти мене у курінь. Тим говорінням я собі геть підірвав горло.

— Го-го-го! Ти подожди, у мене на горло теж лік знайдеться.

Кошовий пішов у сіни і послав посильного козака за старшиною, щоб зараз сходились. Приказав і Марка Жмайла прикликати.

Своєму чурі приказав приладати стіл та понаносити, що треба.

— Як бачу, — каже Сагайдачний, — тут щось на празник похоже.

— Вибачай! Празник був у мене тоді, як я твого слова слухав, а тепер-то хіба попразен.

Посходилася старшина. Генеральний писар каже:

— Хитрий ти з біса, Петре! Я гадав, що рада скінчиться бучею, роздвоєнням, що козацтво до шабель візьметься, а воно так гладко пішло, ще й церква своя буде.

— Бог тебе прислав у саму пору, — каже суддя. — Нам учора здавалося, що сьогодні будемо вже по своїх куренях кашу їсти.

— Тим шибайголовам треба все якоїсь роботи пошукати.

— Твоє здоровля, Петре, — каже кошовий, наливши чарку.

Пішла чарка чергою, посідали за стіл закушувати і за цим пішла весела гутірка. Сагайдачний розказував, що у Києві бачив і пережив. Найбільше цікавились о. архимандритом, котрий остався з Запорожжям у живих зносінах.

Як вже гості стали розходитись, Сагайдачний хотів у кошового своє діло поладнати і каже:

— Пане кошовий! Коли ми тепер разом, а наші дружні відносини такі гарні, то позволь мені попросити одного. Я прошу вашу милість до мене за старосту. Не знаю ще, коли відгуляється моє весілля, бо я ще з моїм тестем, сотником Чепелем, щодо того не змовився, то я рад би знати наперед, що ваша милість не відкажеш мені такої честі. Тоді я усю старшину на весілля попрошу.

Сагайдачний, говорячи це, понизив очі і не бачив, з яким видом кошовий його слів слухав. Він був дуже затурбований, бо усі добре знали, що з Марусею Чепе-лівною скоїлося. Кошовому стало жаль бідного Петра, знав, як тяжко його ця вістка придавить, та хотів цю болючу хвилю якнайдалше відсунути. Кошовий моргнув значуще на усіх, щоб не зрадився хто з тим, що всім було відомим.

— Ти, пане-товаришу, не проси, а приказуй. Ми всі готові тобі послужити. Про це, коли воно буде, ніхто ще не знає, але вже як буде, то запевняю тебе, що ніхто не відкажеться. А поки що ти порядкуй і приказуй, як церкву ставити. Ми знаємо, як ти у Чуба гарно церкву поклав та й слободу вистроїв. У тебе неабиякий організаційний талант.

— А що старий Чуб робить?

— Те, що й робив досі. Збирає молодь, вчить їх козацького діла, а нам присилає щороку кілька десятків гарних товаришів. Нам би таких Чубів більше, а тоді стояли би ми краще, та й Польщі зуби показали би. Та ти не заговорюй, лише скажи, як будеш братися за діло? Ти знай, що в цій порі не можна рубати дерева на будівлю.

— На Січі є досить дерева пригожого, зрубаного і зрізаного. Я вже все оглянув. Те дерево призначене, либонь, на байдаки. Поки що байдаків будувати не треба, а вже зимою зладиться друге. Та я вже казав, що сам церкви ставити не буду. Це заорудує краще мій побратим Жмайло Марко. Він у Чуба ставив, а я лише дораджував. Він цього вчився в Острозі, які наші церкви мають бути, а мене це менше займало. Йому додати лише до помочі майстрів і помічників. Треба пошукати богомаза, а коли б не те, то, може би, послати у Київ, бо щоби нам який недотепний запорожець якої погані не понамальовував.

— Роби, як знаєш.

— Моя робота, панове, була б інша. Мені треба зібрати у купу оцю всю сірому втікачів та козаків з них поробити. На цім-то я добре розуміюся. Я був в добрій школі у Чуба, а що він признав мою роботу доброю, то видно з того, що поручив мені других вчити. А попри саме вчення воєнного діла, треба всім повиганяти з лоба усі джмелі про козацьку свободу так, як вони її розуміють. Треба завести у нашій війську послух старшині і дисципліну, щоб це справді було військо, а не юрба дармоїдів, лежнів і свавільників. На це я мушу добути дозвіл від вашої милості, що я не

самозванець, а наказний. Тоді вже я дам собі раду.

Кошовий засміявся:

— Я чував від Чуба, що ти строгий старшина, і у тебе кулака та кия не просити. Вважай, що коли на Січі таке заведеш, то багато втече.

— Я цього хочу. Я поперед усього скажу моїм учням: "Всі ледарі забирайтесь звідсіля до бісової мами, і не їжте хліба дармо". Те, що лишиться, можна буде колись назвати військом, яке піде зі мною в огонь і воду. Про тих знатиму, що коли б прийшлося полягти усім до одного, то жодному не прийде така погана думка в голову, щоб на сором козацькому імені видавати свого старшину ворогам. Хай у мене буде сотня справжніх лицарів, то краще мені буде, як тисяча черні, що при сильнішим ударі піде врозтіч.

— Твоя думка гарна, — обіззався генеральний обозний Палій. — Лише кошовий батько жаліє їх, що вони бідні збігці з-під панського ярма.

— Як він з-під ярма втік, то немає йому вороття. Хай же слухається, бо його доля тут далеко краща. Там міг пан зробити з ним, що йому завгодно, хоч би і на кіл застромити, а ніхто за ним словом не промовив. Тут він людина свободна, рівна, має рівне право до всього. Може і кошовим стати. За те мусить служити товариству так, як і товариство йому служити зобов'язане. Тут дістає все, що йому треба, за це мусить робити, що товариство робить, має служити до війни. Вчення воєнного ремесла, то так козакові потреба, як писареві знання грамоти. Та вже, коли за грамоту зговорилися, то ось я думав би, панове старшино, чи не добре було би завести на Січі свою школу для неграмотних і поставити їм кількох вчителів? Неграмотному чоловікові зле на світі жити, а охочих знайшлося би багато, і старших, і новиків, і дітей, цих сиріток по полеглих козаках, що так в темноті виростають. Бо треба нам, панове, пам'ятати, що наше Запорозжя — то неабищо. Ми творимо вольну, лицарську республіку, а наша Січ-мати — то її столиця. Ми мусимо тут усе мати своє. Маємо свою майстерню, треба мати і свою церкву, і школу. Як не тепер, то в четвер треба буде нам виступити проти панів. Те, що робив Косинський, Лобода, Наливайко, це був початок, котрий не повівся. Але хтось мусив зробити початок. Ми мусимо панське панування на Україні зломити. Може, ми цього не доживемо, але це зроблять наші потомки, ці молодики, яких треба грамоти вчити. Не знаю, чи моя думка не видасться вам безглузду, недотепною, та коли ви її не приймете, то я вийду з нею на найбільшу велику раду.

— Те, що Сагайдачний говорить, — каже кошовий, — то я з цим согласний, лише що таке діло буде дуже тяжко перевести.

— При добрій, твердій волі нема труднощів. Дайте мені спромогу, а я це переведу не києм, як би хто думав і як по наших школах водиться, а добрим словом і заохотою. Але до того потреба мені і церкви.

— Попробуй це, пане-товаришу, а коли переведеш діло до путнього кінця, то твоє імення стане славним в козацтві від рода в рід.

Вже сонце хилилось до западу, як гості від кошового порозходилися. Сагайдачний вертався до куреня з отаманом і обома Жмайлами. По дорозі каже Сагайдачний до Марка:

— А ти мені, Марку, будеш боярином на весіллі. Це розуміється само собою. Чей же не відлюбиш мені дівчини, як ти мене колись лякав.

Марко дуже збентежився і став цідити крізь зуби слово за словом:

— Воно, бач, Петре, таке скоїлося нещастя. що. не знаю, як тобі це сказати. — У Марка задрижав голос. — Твоя Маруся не жиє.

— Не глузуй з мене, це гріх, — каже грізно Сагайдачний.

— На жаль, воно так є. Її зарізав той рудий жид, що у Чепеля служив.

Сагайдачний став на місці, наче задеревілий. Уся кров збігла до серця, голова закружляла, поперед очі скакали іскорки, в ушах зашуміло, поблід, мов полотно. Йому здавалося, що січовий майдан одним боком підноситься вгору, а всі курені впадуть на нього. А ноги начеби прикував залізом до землі. Слово завмерло йому на устах, йому відняло відразу мову.

Марко з Жуком підхопили його під руки, бо вже падав на землю.

— Заспокойся, мій побратиме, — говорив Марко, — так судилось, така була воля Божа.

Сагайдачний застогнав важко:

— Боже, мій Боже! За віщо така кара на мене? — Він вирвався з рук Марка і Жука і побіг к воротам Січі, мов божевільний. Марко побіг за ним услід, а старий Жмайло крикнув за Марком:

— Бережи його, Марку, а то ще руки на себе наложить.

Сагайдачний вибіг з січових воріт до річки. Марко — вслід за ним. Тут сів над берегом Дніпра під вербою. Марко став над ним, готовий його в пору здержати. У Сагайдачного були широко відкриті очі, мов у божевільного. Дивився кудись вдаль і нікого біля себе не бачив. Дививсь, начеб побачив якийсь незвичайне страхіття. Було так довший час. Марко не втерпів, щоб не заговорити:

— Петре, Петрусю, не вдавайся в розпуку, цим мертвої не воскресити, а свою душу погубиш. Хай тобі не стане за потіху, що любила тебе найкраща на всю Україну дівчина.

Сагайдачний устав, припав до верби і став до неї товкти головою. Шапка з його голови впала, і він став рвати собі на голові волосся. Тоді Марко схопив його іззаду з усієї сили і відтяг від верби.

— Петре, схаменись, прийди до пам'яті, призови Бога на поміч, щоб тобі поміг це важке горе перенести. Так судилось.

Петро повалився на землю в судорогах, а відтак страшно заплакав. Та це не був людський плач, то був рев смертельно раненого звіра. Марко стояв безрадний над ним і собі плакав над горем побратима. Згодом плач Петра минався. З очей текли сльози на пісок. Він знову присів, підпер голову на коліна, закрив лице долонями і хлипав з жалю:

— Марусенько моя єдина, моя зоре ясна. Вилелівав я тебе у молодечих снах, ти мені безупинно перед очима стояла. Ти була мені провідною зорею, я все робив для твоєї слави, щоб цілий світ говорив: "Це жінка Сагайдачного". І коли я вважав себе так близько мого щастя, коли гадав, що вже нема і не може бути ніякої перешкоди до нашої злуки, ти вже давно в сирій землі. Твоє ніжне личко вже розтліло, а я в ту хвилю веселився, почував себе щасливим. Пропали твої карі очі, твоя краса дівоча. Боже мій, Боже, і це має бути правда, що я вже ніколи тебе не побачу?

Він скрикнув диким голосом, схопився з землі і кинувся прожогом до річки. Марко вхопив його попід пахи і задержав:

— Побачиш її на тім світі між праведними, коли своєї душі не погубиш, Петре! Бог з тобою. Спам'ятайся і не губи себе. Пам'ятай, що самогуби ніколи лица Божого оглядати не будуть і не дістануться в ті місця, де твоя Маруся тепер веселиться.

Сагайдачний був чоловіком великої побожності і віри. Ці щирі слова побратима його спам'ятали. Він присів на березі і знову став сердечне, вже по-чоловічому, плакати. Марко не говорив вже нічого і стояв над ним довший час.

Сагайдачний, виплакавшись, встав. У нього було мокре від сліз лице і червоні від плачу очі. Зітхнув важко і перехрестився. Відтак узяв Марка за шию, склонив голову на його плече і сказав, сумно усміхаючись:

— Вже, Марку, не будеш мені боярином. — І знову став плакати кривавими сльозами. Марко гладив його рукою по голові, по лиці і приговорював ніжно:

— Виплачя, брате, сердечно, я з тебе не поглузую, я сам щиро з тобою заплачу. Сльози облегчать твоє горе, а час загоїть рану. Тепер тобі для нікого більше не жити, хіба для церкви, для козацтва, для України. До великого діла тебе Господь покликав, а щоб ти нічим не був зв'язаний у виконанні твого посланництва, то узяв її Господь до себе, щоб ви обоє опісля на віки вічні були з собою злучені там, "ідіже ність болізни ні печали.". Господь знає, що робить, на прохання не можна. Вона, сердешна, бачить твоє горе і певно, собі міркує: "Чого він так побивається? Хіба ж ми жили би вічно на землі? Та ж це одна хвилинка в порівнянні з вічним життям".

Сагайдачний випрямився і втирав сльози. Марко надів йому шапку на голову.

— Ще крихіточку тут побудьмо, — каже Петро, — а ти, мій брате, розкажи мені все про її кончину, що знаєш. Не турбуйся, я вже заспокоївся. Видно, що так було на моїй долі написано.

Посідали над берегом, і Марко став усе подрібно розказувати, що чув від Чепеля, котрий незадовго опісля приїздив на Січ.

Вже геть смерклося. На небі сіяли зорі, як вони подались до січових воріт.

КНИГА ТРЕТЯ

ДО СЛАВИ

Частина 2

За свого гетманства взяв в Турцех мѣсто Кафу,
Аж и сам цесар турскій был въ великомъ страху;
Бо му чотырнадцать тысячъ тамъ люду збил.
Катарги єдины палил, другіи потопил,
Много тогды з неволь христіан свободил,
За што го Бог зъ воинствомъ его благословил.
З книжки «Вършѣ...»

I

Від того часу перемінився Сагайдачний, що й пізнати його було годі. Від того дня, коли довідався про смерть Марусі, він не брив бороди. Мимо його молодого віку показалося у ній кілька сивих волосків. Тепер говорив мало. Веселість його пропала. Ніхто вже не чув його співу, а на свою бандуру то не міг й подивитися. Курінні товариші знали причину його смутку і

співчували йому. Усі зусилля, щоб його розважати, були даремні.

Через кілька днів Сагайдачний ні до чого не брався, не хотів їсти, хоч оба Жмайли уговорювали його, як могли. Він висох, і помарнів, та втікав від людей. Виходив з Січі за ворота над берег ріки і тут сідав під тою вербою, де перші його сльози пролились. Тут сидів цілий день в тяжкій задумі. Йому здавалося, що на тім місці він востаннє попросився з Марусею, і сюди його тягло, мов магнітом. Тут він інколи говорив сам до себе, начеб з ким розмовляв, всміхався болючо і плакав напереміну. За ним зорив пильно Марко і Антошко, та Сагайдачний їх не помічав. Вечером Марко забирав його у курінь. Сагайдачний ніколи йому не противився і слухав голосу Марка, наче дитина своєї пістунки. Товариші стали побоюватися, що Сагайдачний збожеволіє. "Пропає козак, та й годі, шкода його", — говорили козаки між собою.

Так тривало цілий тиждень.

Тоді відразу Сагайдачний начеб зі сну прокинувся. Устав рано, умився, поснідав з товаришами і проговорив:

— Ну годі! Живий живе гадає, треба за роботу братись.

І, хоч смуток не сходив з його лиця, хоч як усе говорив мало, він пішов поміряти місце під січову церкву, пооглядав дерево, порадив Маркові, як до того братися, а сам узявся за організаційну роботу.

Скликав на майдан усіх новиків і оглядав кожного, до чого хто вдався, і відповідно до того ділив їх на сотні і чети та наставляв їм старшину. До того вишукав він на Січі колишніх чубівців.

Зразу він говорив до них так:

— Будемо вас вчити воєнного ремесла. Не думайте собі, що робимо це для примхи, що нам так подобається. Нам немало прийдеться намозолитись з вами, поки з вас козаків зробимо. Се робиться для вашого добра. Підеш у бій, а не знатимеш, як зброєю орудувати і куди повертатись, то тебе і баба переможе, а вже перед одним кварцяним, то втікати певно і пропадеш, мов руда миш. З твого вишколення на доброго козака мусить вийти для Січі така користь, що не будеш даром хліба їсти і опісля будеш обороняти її, нашу матку, і нашу церкву, і наш український народ, з котрого ти вийшов, і ту землю, з котрої тебе злидні прогнали. Тому вчися, а не тому, що тебе до того силують, лише з доброї волі, що так треба. Коли б це кому не подобалось, і хотів тут лежаного хліба, то йди собі зараз ік бісовій мамі, а то поки я сам прожену, та такого прочухана дам, оцею рукою, що тобі твій пан, від котрого ти втік, враз зі всіма економами присниться. Вимагаю від вас сліпої безумовної слухняності старшині, і за непослух строго буду карати. Без старшини нема війська.

Розпочалося зараз вчення на січовім майдані, і геть далі за валами, і на березі Дніпра, більшими і меншими гуртками. При кожній сотні були вибрані могильники, що мали копати рови і вали. Всі мусили вміти пішу і кінну службу, стріляти з мушкетів, орудувати шаблею і списом, кидати на віддаль ножами. Кожна сотня мала своїх розвідників, котрі вміли довгі простори повзанути по землі, мов гадюки.

Окремо вибрав кремезних людей з добрим зором на гармашів. Старі козаки дивилися на цю роботу з подивом і раділи, що знайшовся між ними чоловік, що хоче других навчити. За їх часів було інакше, вони самі просили других, щоб навчили.

Сагайдачний працював від рана до ночі і всіх підганяв. Потомлені вправами йшли відпочивати, на їх місце виходили другі, а Сагайдачному не було спочинку.

У тій праці він потонував усім своїм єством і шукав в ній забуття.

Він взорувався на старім Касяні Байбузі з Чубової редути. Для всіх і для себе був суворий, строгий, не пропускав нікому провини. У нього з Касяном були схожі причини смутку, тільки що Касян усе воркотів, усіх лаяв, а Сагайдачний, навпаки, був для кожного привітний, приступний і кожному рад був допомогти. Поза службою він був начеб іншим чоловіком.

До цих вправ, які на Січі були відомі і заведені, додав він ще одну, тут не звісну: як добувати ворожих мурів. Дотепер йшли на мури з довгими драбинами, до яких треба було кілька дужих козаків, щоб їх піднести і до стіни приставити.

Сагайдачний видумав на це іншу штуку. Настругав коротких дубових щаблів і пов'язав з них мотузяні драбини. Одним кінцем така драбина була прив'язана до округлого дерева, на котрому звивалася. На другому кінці були до драбини прив'язані два великі залізні каблуківані гаки. Двоє людей брали за кінці округле дерево руками і викидали вгору. Гаки зачіпали за стіну, і драбина розвивалась вниз.

Зразу Сагайдачний не хотів нікому сказати, на що воно є, поки не випробував цього з Марком. Вони пішли оба на вали, перепливли човном річку і тут стали перед стрімким берегом. Узяли драбину і викинули вгору. Дерево, летючи вгору, зачепило гаками за берег, і зараз дерево стало спадати вниз і розвинуло драбину. Гаки зачепились за камінь на березі, і тепер обидва сюди повлазили. Попробували так кілька разів, хоч не раз з драбиною треба було поїхати вниз, бо гаки не попали на тверду почву і не мали сили вдержати тягару чоловіка.

По такій удалій пробі Сагайдачний дуже оживився.

— Се лише початок. Таких драбин ми зладимо більше і навчимо козаків ними орудувати. Тоді здобування мурів не пожере стільки людей, що досі. Зараз треба се старшині показати, а тоді подумаємо про решту. Ми, здається, весною підемо в похід...

— На ляхів?

— Хіба що ні. Ми до цього ще заслабі будемо. Нам треба зразу попробувати на турках і їм пригадатися. Вони далі і забудуть, що козаки ще живуть на світі,

Перед старшиною вийшла проба добре.

— Мені здається, що такими драбинами ми випередили всіх на світі, бо я не пам'ятаю, щоб у яким війську такі драбини були. На дерев'яну драбину влізе десяток людей, а її можна дрючком додолу скинути, а тоді скільки-то люду нівечиться.

— Нічого говорити, — каже кошовий. — Така драбина — то собі хитра штука, треба таких наробити про запас.

Відтепер Сагайдачний заходив часто в майстерню, де сплітали мотузи, стругали щаблі і кували гаки. До того вигадав Сагайдачний легкі візки на двох колесах, які можна було під мур фортеці підвезти. Сагайдачний вибрав на робітників кремезних і сильних людей.

Вони вправлялися цілими днями, викидали драбини на скелю і лізли туди. Показалося ще, що коли на драбині заважить здолу, то дуже важко приходилось поскидати згори гаки.

Сагайдачний думав все над тим, щоб теперішній спосіб воювання уліпшити, і все, що вигадав, виходило гарно. І так вигадав він скорострільний, рушничний, бій. Вибрав справних стрільців,

які кулею на льоту птицю трафляли. Вони сідали на землі, загнувши ноги по-турецьки, за ними сідало кількоро звичайних людей з мушкетами, які безвпинно лаштували рушниці і передавали стрільцеві. Він брав одну рушницю по другій, стріляв миттю і подавав поза себе, а брав налаштовану.

Таким способом можна було в однім місці прибільшити вогонь до небувалої швидкості, коли ходило о те, щоб здержати наступаючого ворога на коні чи пішки.

В недовгім часі став Сагайдачний душею усієї Січі.

Всі його поважали, наче самого кошового. Те вплинуло теж і на новиків, котрі його подивляли і слухали. Старі січові діди говорили, що за їх пам'яті такого запорожця на Січі не було. Йому ворожили, що він кошовим буде, а тоді не буде важко розбити Польщу на порох та повиганяти з України всіх ляхів і жидів.

Сагайдачний не був з цього радий, що про нього таке говорять. Він своєю важністю не величався, бо знав, що цього козаки не люблять. Старшині він уступався, давав їм зразок слухняності і всім говорив, що те, що він тепер робить, все лише для добра і слави січового товариства.

Його молоді сотні робили вправи, мов на шнурочку. Сагайдачний зложив свою питому команду, яку всі мусили знати, позаводив знаки сурмою, ракетами і інші,

котрими порозумівалися в полі. Рівно йшли до бою і кінні, і піші. Рівно і на команду похиялись списи, добувались і підносились шаблі. Сагайдачний витворив з сірої юрби збігців справжнє військо, вишколене і карне.

Церкву посвятили ще того самого року на Святу Покрову. Окреме посольство привезло з Києва ікони, ризи і всі церковні потреби. О. архімандрит, до котрого Сагайдачний за цим посилав, дуже був цьому радий і прислав своє архієрейське благословення.

Під час цього богослужіння став Сагайдачний з своїми сотнями в порядку на майдані біля церкви. На це свято поз'їздилися на Січ знатні товариші з паланок з усього Запорожжя. Сагайдачний завів стріляння сальвами з рушниць цілими сотнями, що усім дуже припало до вподоби.

На такій праці плив швидко час, і наспів рік 1605. Січове військо було у зразковому порядку. Зброї було доволі, байдаків повнісінько довкруги Хортиці, а багато готових човнів на березі. Коні були уїжджені, пороху і куль повні склади, харчів назбирано багато. Козаки були певні, що весною підуть у якийсь похід, певно на ляхів.

Кошовий скликав велику раду зараз по великодні. Він говорив перед радою так:

— При Божій помочі ми стали на своїх ногах так, як ще ніколи. Тепер пора нам, щоб козацтво не залежувалось, а попробувало своїх сил. Може бути, що ще щось покажеться недоладне і треба буде справити або додати, а дещо закупити, то ми так і зробимо, а ви, панове товариство, як гадаєте?

Тепер кошовий, знаючи, що між козацтвом є єдність, не боявся жодних партій.

— На ляхів підемо, шкода втрачати слів, — крикнув хтось з гурту.

— Ведіть нас на ляхів; вже досить знущалися над бідним народом...

— На ляхів, на ляхів, вигнати псубратів-кровопийців з нашої України геть у Польщу.

Тепер Сагайдачний вийшов на підвищення. Він виглядав поважно з своєю довгою бородою.

— Тихо, товариші, хай Сагайдачний говорить.

Сагайдачний кланявся довкруги шапкою.

— Панове старшино, отамання і ви, мої товариші та брати! Із душі вийняв мені слово той, хто перший крикнув: на ляхів! На ляхів треба нам йти, щоб помстити кривди цілого народу та освободити його з панської єзуїтської та жидівської кормиги. Там народ нівечиться, і треба йому допомогти. Я знаю добре, чого нам на такий великий подвиг конечно потреба, бо у се діло, як знаєте, я вложив цілу свою душу.

— Гарно ти впорядкував військо, ніде правди діти.

— Я сим не величаюся. Хто пристав до запорожців, то його обов'язком є робити по своїх силах для товариства, я робив по моїх силах і не вважаю сього за заслуги. Я лише про це тому сказав, щоб ви мені повірили, що я найкраще знаю, чого нам ще треба. У нас замало гармат... Усе ми робимо у нашій майстерні, але гармат ми поки що не зладимо.

— Ми їх здобудемо.

— Певно, що їх здобути мусимо, бо ніхто нам їх не подарує, але тепер я вас питаю, де їх здобути?

— На ляхах здобудемо, по городах і панських замках сього добра — хоч греблі гатити...

— Та хіба що сими гарматами греблі гатити, бо до бою вони ледачі. У панських замках і городах гармати лихі, що шкода на їх здобування втрачати сили. Добрі гармати найшов би, може, в Польщі, та заки ми до них доберемось, то й сил нам не стане. Але я знаю краще місце, де є добрі гармати, і багато: у турків! Треба лише піти до них поклонитися козацьким способом, попросити гарненько і взяти. Я знаю, що нам це вдасться, і ми цього доконаємо. А попри ми зробимо ще одно благородне козацьке та християнське діло...

Усі знаємо, що ляхи угнітають наш народ. Він мучиться, та як йому надто допече, то він втікає від свого пана гнобителя, і на десять втікачів певно восьмеро доб'ється до нас, у Січ. Але гірша неволя від панської, гірша мука нашому братові неволя бусурменська. Там мучиться народ в кайданах на турецьких галерах, в тюрмах та підземних льохах. Спитайте тих, що там побували, яка гірка доля до турчина в неволю попасти.

— Правда, правда, хай Господь хоронить в турецьку неволю попасти.

— А втеча звідтам тяжча, як від ляха з України, а скільки-то християнських душ пропадає через те, як не може видержати знущання і збусурмениться? Тож подумайте, панове товариство, як би воно було гарно, коли б ми, забираючи собі турецькі гармати, освободили ще яку сотню-дві християнського люду з турецької неволі. А ще подумайте, скільки у ледачого турка золота набралось? А це також би не завадило нам роздобути...

— Добре говорить, йдімо на турка...

— Ні, краще ходімо на ляха.

— Не говори небилиць, хіба не чув, як гарно нам вичитав.

Кошовий каже:

— Хто за тим, щоб йти на турка, підняй шапку!

Цілий майдан вкрився піднесеними вгору шапками. Кошовий підніс булаву вгору.

— Більшість хоче на турка, так воно і бути мусить...

— Тепер подавайте, товариші, голоси, кому бути наказним у тому майбутньому поході, бо вже ж цілим кошем не можемо йти, підемо усі на турка, то тут нам татарин на шию влізе.

— Сагайдачний хай буде отаманом, ніхто так гарно діла не зробить, як він. Як він гарно впорядкував військо...

— Славно, Сагайдачний, бери булаву!

Сагайдачний кланявся на всі сторони.

— Панове товариство! Є старий січовий святий звичай, що вибраний старшина до трьох разів вибору не приймається, аж доки його до сього не вислухають. Я клянусь моєю козацькою честю, що не для поведенції і звичаю не приймаю сеї честі, а лише для того, що я такого діла не подолію. Панове! Ви поміркуйте, що я ще як живу, моря не бачив, у мене нема досвіду на півшага. Мав би я моїм недосвідом загирити січове військо і споганити мою козацьку добру славу, а потім відповідати на суді божім, або коли б я оцілів ставати перед козацький суд, так краще хай мені зараз кат одрубає голову. Я піду з вами у похід, я піду до приступу хоч би на яку фортецю, я самого султана піду скубнути за бороду, але отаманувати на морі я не вмію і не буду.

Козаки були невдоволені і стали гомоніти.

— Послухайте мене, братики, до кінця. Ось вам вкажу такого отамана, якого кращого не може бути. Давайте ваші голоси на курінного отамана Жука. В таких походах він опитний, бо бував на морі. Його Траpezунд знає, хай же його пізнає і Варна. На Варну підемо, товариші, і хай нас поведе у божий час отаман Жук.

По тих словах Сагайдачний зійшов з підвищення і сховався між юрбою.

— Гаразд! На Варну йдемо і вибираємо Жука. Де він? Давай його сюди...

Юрба стала Жука випихати на підвищення.

— Славно, Жуку! Отамануй нам і веди на Варну. Дорогу знаєш добре.

Отаман Жук не сподівався, що діло туди повернеться. Він був такої думки, що таки Сагайдачного виберуть, а на його курінь впаде з цього добра слава, що такий славний козак із куреня вийшов.

Рада скінчилася, отаман був вибраний, і тепер на його голові було все обдумати і приладити до походу...

— Бодай тебе, Петре! Чого ти так діло повів і на мою голову таку тяжку відповідальність звалив? — говорив Жук за обідом, хоч був радий з того, що йому така честь припала.

— Подожди, отамане, я ще одну штуку видумав і після обіду тобі покажу.

По обіді пішли Сагайдачний, Жук і Марко за січові вали. За ними Антошко щось ніс у мішку і не хотів сказати що. Аж зайшли на місце. Він розв'язав мішок і вийняв з нього звичайну пращу, себто кусок шкури з двома мотузками, і кілька куль завбільшки з диню. То були кулі з соломи, помішаної зі смолою. При кожній звисав шнурок, напоєний порохом.

Сагайдачний запалив кресивом шнурочок, поклав кулю на пращу, розмахнувся і викинув далеко. Куля впала на землю і лежала, поки шнурок згорів. Опісля стрілило, куля розпуклася, куски розлетілись і стали горіти.

— Тож вже знаєш, що в сих кулях є, і нащо вони?

— Ти сим хочеш криші запалювати?

— Можна й криші, але воно буде добре і на турецькі судна.

— Воно гарно, та кажи мені, як ти обляв порох гарячою смолою, і він не запалився?

— Я набрав мокрого пороху в платок, причепив до нього шнурок і обвив клоччям. Відтак обвинув смолою і облив довкруги смолою, поки порох висох, щоб міг загорітись, то і смола застигла.

— Таких смоляних гарбузів треба наробити більше, — говорив Жук. — Коли підкрадемося вночі під турецькі судна, то можна буде увесь флот спалити у пристані. Помости на суднах смолені добре, щоб не протікали.

Жук наставив Сагайдачного своїм обозним. Під ним стояло усе піше військо, гармата, могильники і драбинники.

Тепер вони заходились обидва запопадливо коло влаштування морського походу на Варну. Сагайдачному прийдеться здобувати фортецю, і до цього він хотів усе зараз обдумати.

Жив тоді на Січі старий дід Семен Нетопа, котрий довгий час побував у турецькій неволі. Він там втратив своє здоров'я і силу. Був дуже немічний, не довиджував, приглух, у нього голова хиталась і тряслись руки. Не міг нічого робити і усю зиму пересиджував за піччю у курені, а літом грівся на сонці, але на Січі дуже шанували старих людей, не жалували хліба-солі і слухали їх мудрої ради.

Сагайдачний заходив до нього вечорами та випитував про Варну. Нетопа побував там довший час і знав її добре; знав він і стан Варнянської фортеці.

Вона славилась своєю недоступністю.

Дід виложив свій погляд, що Варну можна взяти лише, як здобудеться фортецю, а до неї можна добратися лише від річки, яка пливе попід сам мур, дуже високий і грубий. Гарматою його не розіб'єш, а на нього хіба драбиною дістанешся.

Зараз під самим муром стоять будівлі, сюди замикають на ніч невольників, пригнаних з роботи. Мур такий грубий, що по ньому перейде двоє, а то і троє людей. Йдучи муром, приходиться до дверей башти, що стоїть над воротами фортеці. У тій башті стоїть замкова сторожа, з яничарів. Відсіля виходять вартові, і там держать ключі від воріт. Ворота засуваються великим дубовим засувом, що входить глибоко в мур.

Іншого входу і виходу нема, є хіба, може, яким підземним льохом, та він цього не знає.

Коли б так повелось взяти сторожу, щоб не розбіглася і не затривожила війська, що стоїть в замку, то можна, забравши ключі, відчинити ворота і впустити через них козаків, тоді було б гаразд.

Сагайдачному тепер стало все ясно. Треба лише подумати, як це все зробити.

II

За час, коли відомо стало, що піде похід на Варну, заборонив кошовий кому-небудь з Січі виходити. Обставлено сторожею проходи; а сторожа мала право кожного застрелити, хто би хотів переплисти за річку. Треба було держати все в тайні, щоб ворог про те не дізнався, бо тоді усе пішло б внівець. По степу під той час ганялись менші купи татар, котрі слідили пильно за тим, що на Січі робиться.

День походу проголошено попереднього дня. Шістдесят п'ять байдаків, навантажених усяким добром, харчами і всякими воєнними припасами, стояло на припоні на Дніпрі. Крім того, було багато порожніх суден на всяку потребу. У цей похід йшло дві тисячі вибраного лицарства.

Раненько того дня відслужив січовий піп службу божу, ходив відтак і благословив військо хрестом та кропив свяченою водою на щасливу дорогу.

Мов духи, виходило козацтво з січових воріт і сідало на байдаки. Уся Січ вилягла на валі і прощалася з відпливаючими, викидаючи вгору шапками.

Повідпинали байдаки і вдарили веслами. Попереду помчали два невеличкі човни, котрі мали розглядати річку. За ними у віддалі плив байдак отамана під малиновим стягом. Тут був і Сагайдачний з Марком і Антошком, котрий від свого пана не відступав.

Отаман Жук зняв шапку і перехрестився на січову церкву, другі зробили те саме. У Сагайдачного забилося сильніше серце. Це його перший морський похід. Він горів з нетерплячки побачити те все, переконатися наглядно, чи його зусилля покажуться корисними.

— Благослови, Боже, в щасливу дорогу на лицарське жниво, і дай, Боже, щасливо повернутися!
— молився Жук.

До лиману мали заплисти вночі. Там стояла турецька залога з гарматами, котра мала не допустити козаків на море. Наближаючись до лиману, козацький флот розділився і плив двома шнурками, судно за судном попід береги. Під ніч сходились і пливли серединою. Прикази отамана розвозили розсильні малими човнами.

Наприкінці отаманського судна стояла бочка, у якій держали козаки півня. Він мав їм звіщати день і був у великій пошані. Тут, на отаманському судні, був ще і секстант — голка, бо без цього не можна на море пускатися. Сагайдачний говорив до Жука:

— Чи ти, товаришу, знаєш Варну?

— Я там ще не був. Коли її здобудемо, тоді і пізнаю.

— Так ти послухай мене і поглянь, чого я в школі про Варну навчився і чого від людей довідався.

Сагайдачний розложив кусок паперу з рисунком і, показуючи пальцем, так пояснював:

— На Чорне море ти краще дорогу знаєш, бо ти перепливав його не раз. Будеш і се знати, кудю плисти під береги Болгарії. Ось тут — гирло Дунаю, з його семи рукавами, а тут лежить Варна, як кажуть бувальці, славна неприступна турецька фортеця. Перед нею — морська пристань, де стоять турецькі галери і байдаки. Ось тут замок. Нам поперед усього треба його здобувати, та він, як бачиш, подальше від моря. Попри його впливає до моря невеличка річка Девна. Пливе попід сам мур. На цей мур дістанемось нашими мотуззяними драбинами, дістанемось з байдаків, якими треба вночі непомітно підплисти в річку. Цього муру дерев'яними драбинами не візьмеш, бо нема берега і нема на чім їх поставити. Дерев'яні драбини держаться в долині, наші мотуззяні держаться гаками на горі. Тепер ти, отамане, розпоряди і прикажи, що кому треба робити.

— На те ще буде час, коли ми туркам попід Очаків на море перекрадемось. Там чатують турки днем і вночі; ціла штука в тому, щоби турецьких сторожних собак перехитрити...

Як доплили до лиману, сховалися в прибережних комишах, дожидаючи ночі. Тоді рушили тихесенько попри Очаків. Треба було плисти так тихесенько, щоб навіть веслом по воді не плеснути, бо від того усе залежало, щоб в Очаківській фортеці ніхто їх не помітив. Перепливали так цілу ніч, поки усі байдаки не переплили. В очаківській фортеці блимало світло.

Коли стало заноситися на світ, усі байдаки були вже на повному морі. Усі хрестилися і дякували Богу. Залунали по байдаках козацька пісня, забриніла бандура.

Взялася напрочуд гарна днина. Від сходу зарожевіло небо, а далі ціле запалало. Мільйони огняних стріл височіли з моря вгору, і впливло велике червоне сонце, котре підносилося щораз вище і вище і заясніло такою ясністю, що аж сліпило очі. Байдаки зібрались вкупу довкруги отаманського судна. Отаман зняв шапку і став голосно відмовляти молитву. Він тепер був і духовником запорозькій братії. По козацькому звичаю, то коли по морю прийшла скрутна година, козаки навіть сповідалися перед отаманом.

Потім запалили по байдаках огні на широких кам'яних плитах. Над огнями позавішували казани на триніжках. Воду возили з собою бочками. Усі байдаки були пообшивані очеретом, щоб не потонути, коли б у байдаки багато води набралось.

Поживилися і попливли далі. Байдаки згуртувались в чотири лави. Довкруги цілого флоту пливли таким півколесом малі прудкі човни.

— Тепер маємо свобідну голову і можна зараз цілу річ добре спокійно обміркувати, — каже Жук, — покажи мені ще раз сей папірець, бо я тебе лише одним ухом слухав. У мене була інша турбота на голові. — Він став придивлятися нарисові ситуації і поводив по ньому пальцем.

— Як же ти думаєш, Петре?

— На мою думку, нам би подождати на морі, щоб нікому не лізти в очі, або ховатися десь під болгарським берегом і подождати до ночі. Відтак поплисти під Варну до пристані і запалити турецькі судна. Від цього ціла Варна заворушиться. Дамо їм трохи роботи і відвернемо увагу від того, що я маю зробити. Я запливу у Девну під замок, його треба буде вмить здобути, там, либонь, сидить уся варнянська залога. Там сидять узаперті християнські невольники. Туди заганяють у спокійний час і тих невольників, що по галерах мучаться. Тут ховається турецька каса, і вся гармата, та багато воєнного добра. Коли б тобі, отамане, яка гармата в руки попала, то бери її без лафети. Це забирає багато місця на судні; а лафету то ми собі у Січі доробимо. Добре було б захопити кілька менших суден, таких, щоб у Дніпро перевести можна. А як на

замку покажеться огонь, так знай, що ми замок взяли і підпалили.

Марко, слухаючи це, дивився на свого побратима з подивом. У своїй уяві він бачив зараз того малого Петруся з Кульчиць, коли разом на оболоні пасли товар. Як воно гарно сталося, що такий талант не змарнувався серед сірої селянської маси в буденщині під солом'яною стріхою або між книжками та паперами.

Між козацтвом було весело. Море було спокійне, сонце світило ясне, не стрічаючи по своїй дорозі ні одної хмари.

По чистому рівному морському плесі лунала козацька пісня.

Не було поки що ніякої небезпеки. Ніде ні сліду ворожого судна. Байдаки держалися берега на таку віддаль, щоб їх з берега не можна було помітити.

Минули Хаджі-бея і наблизилися до гирла Дунаю. Тепер треба було поводитись обережно, бо туди могли швендятись рибальські судна, а між ними і турецькі. Відразу замовкла пісня.

Задержалися тут у комишах і чекали ночі.

Сагайдачний зараз відділив свої судна, щоб у слушний час відплисти на своє місце.

З того, що кілька днів була гарна погода і сонце нагрівало, назбиралося під вечір у повітрі багато пари, яка затягла туманом і море, і його берег.

Це було якраз на руку козакам, бо могли непомітно плисти. Жук розвинув свої судна в довгу лаву і, коли настала темна ніч, підплив до пристані.

Розвідчі човни закралися передом до пристані всередину і донесли отаманові, що там стоїть багато турецьких галер і суден, на яких не чути ніякого гамору. Значить, що там не прочують небезпеки, стоять на якорях, а людей там дуже мало.

Сама добра пора зачинати. Байдаки окружали цілу пристань, особливо від Царгорода, щоб туди ніяке судно не перекралось. Другі байдаки запливли у пристань.

На них заблищали іскорки від кресива, яких прислоняли до пристані полою, і смоляні галушки посипались на помості турецьких суден. За хвилю почулося в різних місцях тріскання лускаючих куль, куски гарячої смоли розліталися по смоленім помості. За часок усе те спалахнуло ясним полум'ям, судна зачали горіти. Від них займалися й ті, що не досягла їх смоляна куля. В цілій пристані постав великий пожар. Тоді козацькі судна повтікали на море і стали поруч других у колесі.

Ціла Варна заворушилась. Турки з великим криком поспішали до пристані. Усе кинулось рятувати. Моряки вскакували на судна, які ще були цілі, і поспішали ви-дістатися з вогню на море. Та тут натрапили на ланцюг козацьких суден, козаки зачіпали втікаючих гаками, вскакували на судна і вибивали усіх впень, а судно — забирали. Тепер турки догадалися, хто їм запалив флот.

А тим часом Сагайдачний, ще поки у пристані вчинився пожар, заплив зі своїми суднами у лиман Девни і поплав горі річкою. Звідсіля побачив він, яке пекло зчинилося у пристані. Сагайдачний підплив аж під мур замку. Тут було темно, світло пожару туди не доходило. Кільканадцять мотузяних драбин загурчало в повітрі. Гаки позачіплялися за вершок муру.

Сагайдачний, заткнувши шаблю за пояс, з ножем у руці поліз перший по драбині, слідом за ним поліз Антошко з ножем в зубах.

Відразу показалося кільканадцять голів. На вершку муру вже було ясно від полум'я. Сагайдачний біг муром до дверей башти над воротами.

Зараз при самім фортечнім мурі стояли від середини будівлі. Їх криші сягали боком аж до вершка муру.

Ніхто не звертав увагу на ті тіні людей, що бігли здовж муром.

Сагайдачний почув за собою якийсь шелест, щось сунулося по криші, а далі впало на подвір'я. Він оглянувся, Антошка вже за ним не було. "Пропав хлопець та ще бешкету нам наробить".

Він тепер пустився бігцем, щоб чимшвидше взяти башту.

Зараз з муру вели двері до башти. Крізь щілину побачив Сагайдачний світло. Він заглянув туди, всередину. На столі блимав каганець, хитаючи своїм малим світлом. Було тут кілька турків. Один, старший, сидів на помості і курив свій чубук. Один проходжувався мовчки по хаті, а кілька спало на своїх лежанках. Вони не показували по собі, щоб пожар у пристані їх турбував. Впрочім, їх діло було сторожити на башті, а не в пристані.

Сагайдачний стояв з кількома козаками під дверима. Він порозумівся з ними шепотом, і кілька дужих козаків підперлися плечима під зачинені двері. Потиснули з цілої сили і виважили із бігунів. Двері впали, а козаки кинулись на збентежених турків і порізали всіх в один мент, що і крикнути не було коли.

Сагайдачний дивився по стінах і тут, біля дверей, побачив на кілочку великий ключ.

— Піти до наших, щоб Марко мерщій підступив з військом під ворота. Взяти смолоскипи і ракету червону, одну, другу.

Сам пішов другими дверима і тут зараз потрапив на східці, що вели вниз. За ним пішли козаки.

Збігши надолину, зараз на другім кроці наткнувся на якогось лежачого чоловіка і трохи не впав. Кинувся до воріт і тут побачив у сутіні когось, що з замком мозолився. Сагайдачний скочив до нього з ножем, та в саму пору почувся шепіт:

— Це я, Антошко. Я впав з криші, та аж сюди напوماцки забрів.

— Де вартовий від воріт? — питає Сагайдачний, шукаючи замка.

— А ондечки лежить; либонь, вже неживий. Я підступив непомітно і зацідив його лобом у живіт. Хотів я відчинити ворота, та вони, кляті, не даються.

Сагайдачний перекрутив ключем замок і при помочі козаків відсунув великого засува, що заходив через цілі ворота у діру в мурі. Тепер відчинили замкові ворота на оба крила. За хвилину надбігли козаки з берега і всипались на подвір'я.

— Треба засвітити. Кидайте смоляні галушки на кришу.

Який десяток смоляних куль попало на кришу, стали лускати, і криша зайнялась та стала горіти.

Аж тепер побачили турки, що у замок вдерлися непрохані гості. В замку стали сурмити на тривогу. Яничари повибігали з своїх домівок, на майдані стало ясно, мов удень. Козаки з криком кинулись на яничарів з шаблями. Яничари не могли очуняти і гинули на козацьких шаблях. Та яничарів виходило щораз більше, і тепер стали оборонятися.

З горючих будівель виходили розпучливі крики невольників:

— Рятуйте нас, хрещених, бо згоримо.

— Хлопці! Розбивайте двері, бо невольники згорять.

Козаки стали розбивати двері, і звідтіля вибігали поковані в кайдани люде. Вони кинулись теж розбивати двері у інших будівлях. Вони вхопили велику колоду і гатили в двері, мов таранами. Зараз стали розбивати кайдани чим попало. Помагали одні другим. Хто вже був свобідний, хапав в руки ломаку та йшов з козаками на яничарів.

Між яничарами з'явивсь якийсь старшина й крикнув на них могутнім дзвінким голосом. На те яничари поставились під муром в трикутник і стали завзято відбиватися; цей старшина став на шпильку трикутника з шаблею наголо. Був це дужий високий чоловік з чорною бородою. Тепер даремне силувались козаки розбити яничарів, котрі оборонялись шаблями і бердишами, що небезпечно було до них підступити.

Невольники, бачачи це, узяли з пожару довгу горючу платву і стали штовхати у яничарів, мов тараном:

— Ось як їх, клятих, треба, а ви, козаки, доконайте решту шаблями.

Горюче бервено, мов язик якоїсь казкової потвори, безвпинно то стягалося, то висувалося наперед, а за кожним разом мотлошило яничарів, котрі з криком та прокльонами падали на землю. Від тих ударів трикутник розбився. Яничари розскочились, і на них напали козаки з шаблями. Тепер вже обороняв кожний сам себе.

Високий старшина скочив з недобитками під мур і тут став оборонятися. А видно, що мистець був на шаблі і стинав голови, мов маківки тим, що на нього наступали. Тоді виступив поперед Марко Жмайло.

— Лишіть мені його, товариші, хай поміримось. На хвилю припинився бій. Кожний хотів бачити той лицарський двобій. Одна і друга сторона поставила свого, найстаршого борця на шаблі. Знайшов свій свого.

Турок кинувся на Жмайла з таким завзяттям, що, здавалось, розрубає його надвоє. Та зараз показала Жмайлова штука горою.

Марко ні раз не збентежився. Заплів із його свою шаблю. Короткий млинець — і шабля турка вибита, полетіла геть у воздух.

— Живого берімо, — кричали козаки.

Та вже було пізно, бо нестямились, як Марко рубонув турка по шиї, і голову відрубав одним махом.

Усі крикнули. Яничари пішли врозтіч, і хто не вспів скритися, той гинув напевно. До Жмайла приступив один невольник і каже:

— Шкода було його, козаچه, вбивати. Хоч він і турок, але добра, лицарська була людина, нашим катом був хто інший.

— Тим я не турбуюся, пропало. Він був би мене, певно, не пощадив, коли б мені шаблю з руки вибив.

— Як ми того потурнака Ібрагіма піймаємо, то спалимо його живим.

— Шукаймо за ним, братики!

Невольники кинулись шукати за потурнаком, та його вже знайшли інші.

На замковий майдан вивели невольники дужого турка в подертій одежі. На голові у нього не було чалми, і він світив оголеним лобом. Він був скривавлений. Дрижав усім тілом. Знав, що з ним невольники зроблять.

— Сюди його давай, оцей огонь буде для нього якраз добрий.

Вели його попри Сагайдачного.

— Давай його сюди, — крикнув, — то наш бранець.

— Він наш, ти до його не маєш ніякого права, — кричали розбішені невольники і вели потурнака далі, поштовхуючи.

— Ми тобі відплатимо за всі наші кривди, — відгрожувались.

— Сюди давай! — скрикнув Сагайдачний і стукнув ногою. Та коли і це не допомогло, він став бити плазом по спинах.

— Я тобі дам не слухати, собачий сину, на те ми тебе з неволі визволили?

До Сагайдачного пристало ще кілька козаків і так з бідую вирвали Ібрагіма з-посеред розбішеної товпи.

Ібрагім став перед Сагайдачним і зараз упав йому в ноги:

— Помилуй мене та спаси, повік тобі вдячний буду. Не пора мені зараз без покаяння вмирати, а вам, козаки, я буду ще потрібний.

Сагайдачний поступився назад і плюнув:

— Не каляй моїх козацьких ніг твоїм потурнацьким язиком. Вставай і відповідай, що тебе питати буду. Де суть каземати і льохи, де мучаться упірні невольники?

— Я покажу.

— Де скарбниця твого паші?

— Покажу.

— Де зложена зброя і воєнні прибори?

— Усе покажу.

— Де палата твого паші?

— В городі над морем. Там його статки і гарем.

— Гаразд! Тепер поведеш моїх людей і все покажеш, а коли збрешеш, то віддам тебе невольникам, а вони з тебе живого шкуру знімуть.

Сагайдачний прикликав одного свого сотника.

— Візьми кілька десятків козаків. Цей потурнак покаже тобі, де що є, поперед усього випусти невольників. Вони, либонь, приковані до стін...

— Я маю ключі, — каже Ібрагім.

— Опісля забрати все, що має для нас вартість, і перенести на наші судна. До помочі прибери ще невольників. А сього потурнака бережи мені, мов ока в голові, бо ти за нього мені відповідатимеш головою, його опісля перевести на моє судно. Що з ним зробимо, то побачимо ще... Та ще пошли посильне судно до отамана, щоб сюди прислав більше порожніх суден, бо на свої ми усього не заберемо... Ти, Марку, піди з кількома сотнями у город, треба трохи турків у городі поскоботати і палату паші вичистити... Щоб було все виконано, як я запорядив...

Тим часом Жукові судна стояли довкруги пристані і виловлювали втікаючі турецькі судна. Він сам стояв на лівім крилі від півдня. Тут здобули вже кілька турецьких воєнних суден і поставили позаду своєї лінії. До нього добилось посильне судно від Сагайдачного. Жук з великою радістю довідався, як гарно Сагайдачний справився. Він дав приказ.

— Десяток суден горі річкою до Сагайдачного!

Та в цій хвилі надплила від пристані одна галера.

Жук кинувся на неї з своїм байдаком, за ним пішли другі. Вже її загачили і дерлися на стіни. Яничари стали оборонятися і стріляли з рушниць.

Жук стояв на палубі свого судна і давав прикази.

Та в тій хвилі захитався, розвів руками і повалився на поміст судна.

Козаки охнули, кілька кинулись його рятувати. У нього плила з грудей кров. Він проговорив тільки:

— По мені Сагайдачного вибирайте...

І сконав.

Страшно помстили козаки свого отамана. На здобутій галері вирубали усіх до одного, а галеру пустили на дно.

Але славного отамана Жука вже не було в живих. Поклали товариші його лицарське тіло на дно байдака і прикрили малиною коругою.

Тепер не було вже туркам пощади.

Послані до Сагайдачного судна стали поруч з другими.

На них стали нагружати здобуте добро.

— Тепер у город, голуб'ята, — розпоряджався Сагайдачний, — лише не рушайте мені християнського добра, буде з нас того, що здобудемо на турках.

У замку метушня не вгавала, хоч не було тут кого більше бити. Тепер виводили з льохів нещасних невольників, виносили усяке добро, двигали гармати. Байдаки під'їздили, забирали і виїздили на море.

Бідні невольники, що давно не бачили світла, прислонювали собі очі і ходили, мов сліпі. Інші були так обезсилені, що треба їх було вести під руки.

Усе козацтво, яке тут не мало що робити, пішло у город і стало грабити турецьких купців. Виносили дороге сукно цілими поставами, шовк, адамашок, парчу, виносили золото та срібло і насипали в байдаки.

— Гей, товариші! Та чи здобули хоч одну турецьку галеру?

— Здобули не одну. Там сам отаман пильнує...

— Отож везіть це добро і передайте на галери. Лише вибирайте самі легші, бо важка у Дніпрі на мілині загрязне, і вертайте швидше сюди. А поспішайте, бо нам треба вертати. Турки з Царгорода незабаром наспіють...

Перша партія суден, яка вернула, принесла Сагайдачному сумну вістку про геройську смерть Жука.

Сагайдачний зняв шапку і перехрестився.

— Вічная йому пам'ять!

Він послав зараз за Жмайлом.

— Тепер ти тут порядкуй усе, а коли побачиш дві ракети від моря, то звели сурмити збір і вертайся з байдаками на море, не лишаючи тут нікого. Мені пора на море, бо Жука вже нема в живих.

— Хлопці! Вам тут приказує Жмайло, я вертаю на море.

Сагайдачний сів на свій байдак враз з Антошком. На його байдаку сидів на помості, зігнувшись удвоє, потурнак Ібрагім. Він ждав своєї долі. Знав він, як козацтво з потурнаками поводить, і не ждав нічого доброго для себе.

Човен Сагайдачного поплив стрілою на море.

На дорозі вже розвиднілось. В пристані догарювали турецькі галери. По воді плавало багато недогарків і поламаного дерева.

Сагайдачний підплив під отаманське судно і перейшов на нього.

Відкрив тіло Жука, прилякнув над ним і поцілував в голову. Жук лежав з заплющеними очима, начеб спав. Поклали трупа позаду судна і вкрили сукном. Малиновий прапор знову піднесено вгору.

Сагайдачний відплив на море і дав знак, щоб до нього всі зібралися.

— Товариші! Наш славний отаман поліг лицарською смертю. Повеземо його тіло на Січ і там гарненько поховаємо. Тепер вибирайте нового отамана.

— Нічого нам вибирати, бо покійник, вмираючи, передав на тебе усю владу. Тобі це належить, бо ти наш обозний.

— Слава Сагайдачному! — гукали козаки, піднімаючи шапки вгору. — Отамануй нам і веди до слави.

Не було часу церемонитись. Сагайдачний вклонився шапкою на всі сторони, взяв в руки булаву, поцілував її з пошаною, а відтак перейшов з малиновим прапором на своє судно.

А тим часом байдаки все увихались і перевозили добичу. Галери були туго навантажені всячиною.

На приказ Сагайдачного стрілили у воздух дві ракети. Це умовний знак для Марка, що пора йому вертатися.

Марко Жмайло, упоравшись по від'їзді Сагайдачного з фортецею, пішов у город. Тут козаки аж пріли при роботі.

Тепер Марко зібрав сотню козаків і пішов шукати палату паші. Визволені невольники показували дорогу. По дорозі один невольник знову пригадав Жмайлові, що треба було пашу пощадити, бо він був добрий чоловік.

— А хіба ж я пашу вбив?

— Еге ж, це той високий турок, якому ти відрубав голову.

— Для нього так краще. Бо коли б був уцілів, то султан післав би йому шовковий шнурочок за те, що Варну запропастив.

— А це на що?

— От дурний! У турецькій неволі побував, — каже другий невольник, — і не знаєш, що кому падишах шовковий шнурок пішле, то мусить сам на ньому повіситись.

Прийшли під величаву палату при затишній вулиці. Це була поверхова мурована будівля. Криша була вкрита зеленим черепом. Усі вікна від вулиці були позабивані густою залізною решіткою. Туди вели від вулиці одні грубі ковані двері. По обох боках будівлі стояв високий мур, за яким видно було високі розкішні зелені кипариси, дуби, тополі та й таке, що не знати, як воно називається. Це був огорог, призначений для гарему паші.

Як Жмайло прийшов, то кілька козаків розбивали двері сокирами і келепами. Двері не подавались. Хотіли дістатись вікном, ставали один другому на плечі, та лиш котрий підвівся, то до нього крізь вікно стріляли. Кілька козаків полягло.

Жмайло крикнув:

— Під мур, бо усіх вистріляють, давай сюди драбини.

Принесли драбини. Козацтво за той час ховалося під мурами, і стріли замовкли.

Аж принесли кілька мотузяних драбин і закинули на мур огорода. Марко поліз перший, за ним полізли другі і позіскакували на землю.

У тім огороді було гарно, мов у раю. Все, що орієнтальна фантазія могла видумати, усі вимріяні розкоші були тут. Грубі кипариси, високі дуби росли вгору, розставляючи свої гілки на усі сторони. На землі повно стежок рівнесеньких, чистеньких, мов тік витолочених. Травники з рівностриженою травою, а далі квітники з заморськими квітами, що розносили усюди свої пахощі. Посередині стояла криниця з водограєм. Тонкою цівкою стріляла у воздух вода з легеньким шумом, вгорі розбивалася на дрібнесенькі краплини, котрі, граючи з сонцем, спадали в широкий басейн з чорного мармуру. Від цього над криницею стояла чарівна радуга. У басейні плавали, переганяючись, дрібні кольорові рибки за мушками і хробачками, які тут накидала служба для них на поживу.

З того басейну відпливала чистенька вода кам'яним рівчиком у другий, більший басейн. Звідси вода пливла на невеличкий водопад. Під ним стяло невеличке млин-ське колесо, котре оберталося і порушало різними гарними фігурами. Два трачі різали пилою дерево; один стояв нагорі, другий — внизу. Вони безвпинно рушались. Далі якийсь невольник молотом жорнами. Тут знову бородатий жид хитався над книжкою, а в куті баба робила масло. Такої чудасії було тут більше, а все рушалось, мов живе. Виладив це якийсь невольник-італієць на втіху його світлості паші, а його світлість казав це поставити в цім садку на втіху своїм жінкам гарему. По боках стежок і під кипарисами стояли низенькі лавочки, вистелені килимами і подушками.

Та не було часу роздивляти по саду, бо за Жмайлом щораз більше козаків перелазило. З цього боку не виходило з палати ні одне вікно, і ніхто не бачив, що тут робиться.

Жмайло рушив до палати на задній вихід. Тут стояв чорний, мов чорт, євнух і заступив йому дорогу. Жмайло його відтрусив, а він, блискаючи люто очима, що аж білки йому наверх повилазили, добув ножа і кинувся на Жмайла. Козаки зарубали його шаблями.

— Хлопці! Всередину і вибити усіх!

Козаки вперлися в сіні і розбіглися по кімнатах. Одні добивали євнухів, що на них стріляли з вікон. Другі відчинили двері від улиці і туди ввійшли козаки, що на улиці під муром ховалися.

Козаки пішли східцями нагору, де в однім крилі поміщений був гарем.

Палатна сторожа, дізнавшись, що в городі скоїлося, позаганяли всіх жінок в одну кімнату, зачинили двері і стали до оборони. Тут було кілька євнухів, які кинулись з ножами на козаків, їх вибили вмить. Прийшов сюди і Жмайло. Він забрав у вбитого євнуха колісце з ключами і став відчиняти двері.

В першій кімнаті сиділи старі баби, погані, мов відьми. Це були невольниці, що послугували гаремовим жінкам. Вони стали верещати і попадали на вид козаків лицем до землі. Одна заступила Жмайлові дорогу і, зложивши на грудях руки, виговорювала своїм беззубим ротом якісь слова, чого він не розумів. Жмайло відсунув її набік і пішов у дальші двері. Тут побачив таке, що йому голова закружляла. Було тут яких двадцять напрочуд гарних молодих жінок. Вони були одягнені у шовки і адамашки, з золотими прикрасами на голові і шиї, діадемами з жемчугів у волоссі. Одна краща від другої. Всі були одягнені в широкі штани та убуті у гаптовані золотом черевики.

Жмайло стояв на порозі з скривавленою шаблею і не знав, що йому робити, бо жінки підносили зразу великий писк, а відтак притихли. Козаки, пхаючись сюди, потрутили його усередину. Тоді жінки стали заслонювати собі лице долонями, хустинками, котра що мала.

Жмайло отямився. Що йому з цим кагалом робити?

— Гей! Кажіть, молодиці, котра з вас хрещена? З гурту вийшли три гарні дівчини, а одна заговорила по-українськи:

— Ми християнські невольниці. Ми дві з України, а це ляхка, визвольте нас...

— А ці другі?

— Тим дайте спокій. Вони раді, що у гарем попали, коли звідсіля підуть, то собі пошукають іншого пана...

— Так нічого нам гаятись. Одягайтесь мерщій у що попало і ходіть за нами. Хлопці! Забирайте оці всі килими, це нам також придасться. Забирайте все, що можна взяти, цю палату треба добре випатрошити, бо її пан і так не жиє.

Тепер стали козаки виносити цілими оберемками усяке добро з палати. Все понесли на байдаки.

Запалав увесь город. Від моря побачили дві ракети.

— В саму пору ми упорались.

Сурмачі сурмили збір.

Козацтво збиралось, познімали мотузяні драбини з муру і забрали на байдаки.

Над рікою застав Жмайло гурток обідраних невольників, яких купили собі турки на базарі. Вони тепер повтікали і прийшли просити козаків, щоб їх забрали з собою.

— Не говоріть багато, лише сідайте на байдаки, бо нам пильно. Ми по це сюди і прийшли, щоб християн визволяти.

Настала на березі велика метушня. Усі пхалися, щоб швидше відплисти.

Відплили всі байдаки на море. Жмайло плив на послідньому. Поплили до Сагайдачного.

— Чи всі вже тут? — питає Сагайдачний.

— Я відчалив послідній.

— Пливе на море, а там спочинемо по тяжкій праці.

Вдарили веслами і відплили геть на море, де всі байдаки зі здобутими галерами зібрались вкупу. Лише сторожні човни поставили довкруги подальше.

Звідсіля вже і Варни не було видно.

Козаки дуже раді були, що похід так гарно повівся. Варна довго попам'ятає таку гостину.

Сагайдачний пересівся на одну з галер, і там застромили отаманський прапор. За ним повели Ібрагіма і три християнські невольниці. Вони понадягали на себе киреї і подобали на монахинь.

На палубі сів Сагайдачний на якійсь бочці і прикликав потурнака.

— Хто ти?

— Я потурнак Ібрагім.

— З якого ти роду, звідкіля і як тебе по-християнськи звали?

— Я з України, але мого роду й імення не скажу.

— Чому?

— Бо я з славного козацького роду, і не хочу його каяти тим страшним поганим п'ятном, яке до мене приплило через те, що потурчився. Хай мене моя рідня згадує, що я загинув, поліг. Хай і плачуть за мною. Легше їм буде вмирати з молитвою за мою душу, чим мали би довідатись, що я поганець, урод, якого ні земля, ні вода не повинна прийняти.

Ця відповідь усіх дуже зацікавила. Сагайдачний собі подумав: "Не такий він поганець, коли шанує свій рід і ймення".

— Що тебе спонукало, що ти потурчився?

— Отамане, батьку! — крикнув несамовитим голосом потурнак і впав навколішки. — По козацькому звичаю у морських походах, коли грозить небезпека загибелі, коли настане скрутна година, тоді отаман каже: "Сповідайтесь, товариші, господу Богу і мені, отаманові кошовому, з усіх своїх гріхів". Я не маю права покликатись на козацький звичай, бо я відстав від козацтва і я недостойний козаком себе називати. Ще й те, що нам зараз небезпека не грозить. Та я тебе благаю, отамане, вислухай моєї сповіді. Я знаю, яка кара мене жде. Яка вона не буде, я її прийму і спокутую без ропоту, але зглянься на мене, окаянного, дозвожь, вислухай, ачей же мені хоч трохи на душі полегшає. Я не смію вимовити божого імення, такий я грішник.

Він просив таким голосом, як мала, провинившись, дитина просить прощення у матері.

— Говори! Я слухаю.

— Я потурчився не для користі для себе. Коли б я був мав користь на думці, то я при моїй освіті і проворності був би високо пішов між турками. А я вдоволив себе тим, що мене поставили звичайним наглядачем, посіпакою і катом над невольниками. Я зробив це, налякавшись невольничого життя, тих кар, того знущання над християнськими невольниками. Вони наді мною знущались тим більше, що пізнали в мені крашу людину і хотіли мене для себе приєднати. Ще як я побував у Синопі, приходило мені на думку покласти на себе руки і зробити моїм терпінням край. Та я цього не зробив, надіючись, що моя доля, може, поправиться. Тоді мене повезли в Царгород і замкнули у Чорну вежу. От тут було пекло. Я не видержав. Я зголосився у старшини, відцурався Христа і признав Магомета моїм пророком. Мене заставили турки плювати на хрест і я, окаянний, це зробив... — Ібрагім став себе бити кулаками в груди, по голові, дряпав нігтями своє лице, відтак, мов божевільний, впав на землю, попав всудороги і ридав не своїм голосом, що усіх аж дрожем проймало. Тривало так довгий час, поки успокоївся і говорив далі:

— Ти, отамане, читав в книгах, знаєш, що там про пекло написано. То неправда. Нема там ні огня, ні смоли, ні сірки. Там є те, що тої хвилі в моїй душі діялось. Страшнішого пекла не можна собі з'ясувати, як грижа нечистої совісті, почування за собою великого гріха. Мені пекло в душі і день і вночі. Мене совість так страшно мучила, що добрий чоловік з чистою совістю не пойме, не зрозуміє того. І так воно буває в окаянних, проклятих вічно і вічно, та ще з тою певністю, що ніколи тому кінця не буде і ніколи не побачать лица божого. Ось так виглядає пекло, котре

донині в моїй душі горить...

Мене поставили наглядцем над бідними християнськими невольниками, тими самими, що я з ними недавно терпів, з котрими ділив їхню долю. Тепер я був в болоті, а вони чисті. Я їм завидував, і це мене злило і дратувало, чому вони не такі самі, як і я? Я хотів їхню долю з моєю зрівняти і потягнути їх у те саме багно, в якому я калявся. Так робить упавший ангол і другого на гріх наводить, щоб кожний був таким самим чортом, як і він. Тому-то я вигадував для моїх колишніх братів різні муки і шукав забуття, насолоди для себе в їхніх муках і стонах. Та мене це ще більше злило, що вони до християнського бога молились, а мені цього не було вільно, і я їх хотів змусити, щоб цього не робили. Я став для них страшним катом. На спомин мого імення вони дрижали. Мене брала розпука, що я цього доконати не можу, і я бісився. Бачите перед собою Юду Іскаріота і Каїна в однім тілі. Я продав Христа і убив брата. Для мене не може бути пощади. Та дозвольте, козаки, що я сам собі смерть виберу. Пустіть мене між цих невольників, яких ви нині визволили. Вони, певне, розірвуть мене на куски і покидають в море.

Козаки, слухаючи тої сповіді, хрестилися. На них напав жах на спогад цих мук, якими ця людина мучилася.

— Та перед смертю одно діло добре зробив, що поміг вам, козакам, перетрясти всі турецькі скритки, забрати золото, срібло, зброю, освободити мучених по льохах невольників. Мені здається, що від цього мені трохи на душі полегшало, бо я таким побитом на турках помстився, що мене в таке болото загнали... Не довго вже мого життя... Я пропащий, окаянный. Але я хочу вам ще одне добро зробити... Хотів би я вас хитро перевести попід Очаків. Це буде нелегка для вас справа, бо ваші судна навантажені з добичею. Як вважаєте, якби я вам міг придатися, то пощадіть мене до тої хвилі, коли будете безпечні. Я знаю всі турецькі звичаї, яких ви не знаєте, а коли мене ошадите тепер, то буду мати дві потіхи, що знову помщуся на турках та що моє ледаче тіло з'їдять хробаки на рідній Україні.

Сагайдачний подумав хвилю і каже:

— Гаразд! Вволимо твою волю. А може, ти нам так прислужишся, що козацтво тобі простить? Побачимо. Ти в розпуку не завдавайся. Бог милосердний, а його милосердя більше, ніж всі гріхи світа. Бог був би помилював і Юду, коли б він був не покінчив сам з собою. Ти вмий собі лице і перевдягнись з того лахміття. Давайте йому яку одежу.

— Лише не козацьку, бо я недостойний її носити.

В тій хвилі надплив сторожний човен, а з нього гукав козак, приклавши долоні до рота:

— Отамане! З полудня якісь судна показуються. — Усі поглянули у той бік, прикриваючи долонею від сонця.

На це схопився з землі потурнак і, мов кіт, поліз на щоглу галери, звідсіля роздивлявся по полудневім обрію. Відтак зісунувся на поміст і каже:

— Двадцять турецьких кораблів пливе на нас від полудня, це турецький флот з Бургаса. Певно, якесь судно з Варни перекралось через вашу лінію і повідомило в Бургасі, що у Варні робиться. Вам треба зараз втікати, бо з погруженими добичею суднами не устоїтесь.

Сагайдачний крикнув:

— Судна з гарматами в послідню лаву, галери всередину і прямо додому!

— Моя думка інша, отамане. Додому не допливете; вас здогонять і розіб'ють, їм на підмогу надпливуть судна з Хаджі-бея, а очаківські заступлять вам дорогу. Тоді всі пропадете, і шкода вашої праці і такої добичі. Вам треба ховатися у лиман Дністра. Тамтуди великі турецькі судна не запливуть, а там побачимо, що треба нам далі робити.

— Хіба ж і наші галери у лиман не запливуть?

— Ці запливуть, лише треба з них набору здійснити.

Така порада подобалася всім.

Сагайдачний, приклавши руки до рота, закликав:

— У Дністровий лиман! Невольників перебрати з галер на байдаки!

Поки це було переведено, ворожий флот став чимраз наближатися. Потурнак Ібрагім поліз знову на щоглу.

— Це воєнні турецькі судна з гарматою. Видно турецьку коругву з півмісяцем. Нам треба втікати щосили.

Старшина пізнала, що потурнак справді освічена і з морем ознайоmlена людина, котра тепер може їм стати у пригоді. Сагайдачний у морських походах був новиком. А тут така велика відповідальність на ньому, прийдеться не лише життя втратити, але і козацьку славу. Шкода стільки праці, стільки зусиль, такої гарної побіди. Турецький флот неперемінно йде на те, щоб це все йому видерти в такий мент, коли почував себе безпечним побідником. Він задривав. Тепер потурнак видався йому одинокою людиною, яка його з цієї топелі може вирятувати. Яке щастя, що не дав його вбити. Він каже до потурнака:

— Ти, небоже, як бачу, неабихто. Поможі нам своєю радою, а Бог тобі простить, і козацтво прийме знову поміж себе. Про це вже я подбаю.

В потурнака начеб інша душа вступила. Перший раз почув полегшу. Вже від цієї сповіді перед козацтвом блиснула в його душі надія, що, може, він ще спокутує свій гріх... Він осмілився спитати Сагайдачного:

— Правда, отамане, що ти ще не бував у морських походах?

— Звідкіля це знаєш?

— По твоїй ході. Так моряки на помості не ходять. Тобі все здається, що впадеш... Чи так?

— Ніде правди діти...

— Коли я бачив тебе, пане отамане, при роботі, то я зараз пізнав, чого ти вартий. Так хитро здобути Варненський замок, то не хто-будь може. На суші ти показав себе неабияким ватажком. Але що іншого робити, як земля під ногами, а інше, коли ми містимось на байдаку і пливем по воді. Я море знаю добре, бо перепливав його поздовж і впоперек і з козаками, і з турками. Тому я дуже радий з того, що можу тобі, мій спасителю, тепер стати в пригоді. Бачиш, що я перший раз по довгій-предовгій душевній муці зрадив. У мене вступила надія не на врятування мого життя, що ти мені пообіцяв, але на те, що зможу щось доброго перед смертю для козацтва зробити.

Ібрагім став знову плакати і бити себе в груди.

— Та ти мене, небоже, переоцінюєш, тобі треба знати, що не я сюди військо привів. Мали ми славного опитного отамана, він поліг під Варною лицарською смертю. Я був обозним, і на мене перейшло отаманство. Але дуже боюся, що тому не дам ради і що усе козацтво, і здобич, і слава наша потоне в морі.

— Не турбуйсь, отамане, все буде гаразд. Коли ми лише успіємо у лиман перебраться, поки нас турки догонять, тоді ми діло виграли. У Дністровім лимані лежить гарний острівець не менше Малої Хортиці. Там є багато і звіра, і риби, і дерева.

— Нам прийдеться стільки народу вижити. Самих невольників буде кілька тисяч, а все хоче їсти. У нас хіба сухарі, каша та в'ялене м'ясо.

— Будемо ловити рибу, полювати звіра...

— Я клопочу собі голову, як нам з такою здобиччю перебраться на Січ через татарські степи, через стільки рік.

— Ні, ми перепливемо водою аж під саму Січ. У тому вже моя голова. — Опісля поглянув Ібрагім на південь і каже: — Чортові сини поспішають, що прийдеться їх гарматою здержувати.

Поглянув у цей бік і Сагайдачний. Тепер можна було вже і людей на палубі побачити.

Ібрагім дививсь по небу і похитав головою.

— Ще одного ворога матимемо, — каже.

— А це що?

— Буря буде і то вже незадовго. Подивись на небо, оці маленькі хмарки що поперед сонця шниряють... Дивись, як море непокоїться, як знімаються хвилі. Це признаки недалекої бурі. Наше море дуже химерне, і коли розгуляється, то усе блискавкою піде шкереберть.

Сагайдачний дивився на небо.

Зразу пливло кілька облачків по небу, білих, мов лебеді. Вони прислонювали на хвилю сонце собою, а зараз тоді подував від полудня вітер, що роздував вітрила і гнав бистро байдаки вперед. Ті облачки стали густішати і темніли, а тоді вітер здіймався щораз сильніший. А далі ті облачки стали звиватись у хмару, а тоді вже і вітер не вгавав. Хвилі здіймалися щораз вище, і байдаками стало підносити вгору.

— Вітер байдаки повивертає, — зауважив Сагайдачний.

— Ні, цього не буде... Вітер віє байдакам в потилицю, а у той бік байдак не вивернеться, хіба його водою залле, але байдаки обшиті комишем, то не потонуть.

Наступили звідкілясь густі синяві хмари. Вони спускалися щораз нижче, начеб на хвилях плисти захотіли. Хвилі йшли щораз вище. Підносили на своїх, піною вкритих, білих гривах байдаки і галери високо вгору, а потім скидали в безодню. Опісля стали хвилі заливати водою байдаки.

Сагайдачний хитався, трохи не впав, його піддержав потурнак. Сагайдачний пустився порачкувати до щогли, та потурнак його не пустив.

— Сідай тут, отамане, біля мене, на помості, та держись обіруч цього колісця, а то вода тебе у море змиє.

В цій хвилі загуркотіло у хмарі і вдарив грім, що приглушив усе. За тим йшли другі, начеб з великих гармат стріляв. Один вдарив у щоглу галери і розколов її. Тепер пізнав Сагайдачний, чому воно під бурю небезпечно під щоглою стояти.

Тепер настало щось таке страшне, що аж кров у жилах застигала. Завив, заревів страшний вихор і розкидав суднами, мов горіховими лушпинами. На світі цілком потемніло. Ібрагім кричав, щоб усі сходили під поміст.

Тягнув туди і Сагайдачного, та він не пішов.

— Не ялось отаманові скриватись. Я мушу тут остатись, а ти, коли хочеш, то йди.

Остались обидва на помості, держачись з усієї сили колісця. Вода кілька разів їх заливала. Виття вихру заглушало удари громів, що безвпинно били, інколи кілька відразу. Кожний мусив дбати за себе, бо приказів не можна було давати, коли ніхто не чув свого слова. Тим більше не можна було приказу виконати, бо ніхто його не чув.

— Не журись, отамане, — кричав йому в ухо Ібрагім. — Ми пливемо добре. Цей вихор пожене нас прямо в лиман. Може, якраз ця буря стане нам в пригоді, щоб уйти від турецької неволі.

Байдаки і галери гнали стрілою у Дністровий лиман. Де були тоді турецькі кораблі, ніхто не відгадав.

Тривало так довший час, а буря не вгавала. На морі завелось пекло. Сагайдачному заціпеніли руки, котрими держався колісця. З вихру прочувались йому якісь людські голоси, то знову — звірячий рев. Та не зважаючи на ті страхіття, йому не сходило з ума, що з суднами сталося, і тим дуже турбувався. Він промок до сорочки, його кинуло в дрож, мов в лихорадці.

Здавалося йому, що то якийсь страшний сон. По тяжкій праці, невиспаній ночі він попав у памороку, в якийсь півсон, що хвилями забувався, що з ним робиться, Потурнак, держачися колісця, держав зубами Сагайдачного за рукав, коли йому надто рука закостеніла.

Ніхто не вгадав, як довго плили, поки стала вихура меншати; галера менше хиталася, хоч дощ лляв, мов з бочки.

Ібрагім каже:

— Мені здається, що ми вже в лимані, чую менше хвилювання, хоч буря ще гуляє.

Згодом став і вітер меншати, і на світі трохи прояснилося.

— Так воно і буде, — говорив потурнак. — Ми вже, певно, не на морі. Коли буря стихить, треба давати знак байдакам, щоб збирались до нас, хто уцілів. Я найбільше боявся, щоб так часом одна галера не вдарила о другу, тоді би обидві пішли на дно. Держись цупко колісця, а я піду під палубу галери, та, може, знайду яку ракету...

Йдучи в чотири боки, так, як моряки ходити знають, по мокрім ковзким помості, зайшов Ібрагім до перелазу і поліз туди, всередину. Там молились козаки та гребці, яким не було тепер жодної роботи, а Антошко ревів за паном і рвався наверх. Другі його не могли вдержати.

— Отаман приказав поглядати за ракетою. Давайте мені мірило і льотку, мені здається, що ми вже у лимані. Давайте мені ще яке кресиво, щоб ракету підпалити.

Галера стояла на місці і дуже хиталась.

Тривало довго, поки знайшли ракети. Під палубою було темно, мов у льоуху.

Ібрагім поліз з тим нагору, роздививсь на секстанті, помірив глибіню. Тепер повиходили і другі. Ібрагім приказував усе іменем отамана. Сагайдачний задеревів і не міг з місця рушитися, його підвели під руки і завели під поміст. Там його треба було передягти у сухе.

Ібрагім закинув якір, бо дністрова вода пхала галеру взад, до моря.

Тепер запалено ракету. Вона стрілила високо вгору, полишаючи за собою огняний слід.

Тим, що плили в байдаках, прийшлося тяжче переживати страшну бурю.

Морські хвилі кидали байдаками, мов лушпинкою на всі сторони. Хвиля води позаливала судна. Люде, стоячи у воді, мусили держатись цупко борту, щоб їх вода не змила у море. Про веслування не було мови. Лише деколи керманіч справляв кермо так, щоб судно не стало до хвилі боком. Кілька суден розбилося через те, що одно ударило друге. Люде плили по воді, держачись плаваючих дощок, поки не потонули. Нікому було потопуючих рятувати. Кілька суден кинула вода на галеру, і вони теж порозбивались зовсім. Щасливим вважав себе той, кому поталанило добитись цілим судном у лиман.

Побачивши ракету на отаманській галері, усі охнули з радості і стали хреститися та дякувати Богу за врятування з цього пекла від неминучої смерті. Судна, наповнені по край водою, плили з натугою у те місце, де вискочила ракета. Люде стали вичерпувати воду з байдаків чим попало.

На світі ставало щораз ясніше, хоч сонце давно зайшло.

Від моря доходило гудіння б'ючих хвиль. Інколи хвиля порушувала воду аж у лимані, і від цього судна колихались.

Сагайдачний вийшов на палубу галери і приказав плисти далі горі водою. Козаки черпали далі воду і робили веслами, пливучи проти води.

Порушались черепашиним кроком цілу ніч. Судна були тяжкі і неповороткі, бо годі було усю воду з них вичерпати.

Вже стало світати, як добрались до острова, про який говорив потурнак.

Острів забовванів здалека, і козаки добували останніх сил, щоб до нього добратися.

На острові, цілком пустім, щойно пробудилось життя, защебетали птиці, заколихались високі дерева. Судна причалили до острова, і козаки стали виходити на берег. Кожний стрясував з себе воду, а далі пороздягались догола, і пішли з сокирами в ліс за паливом та стали волокти до берега сухі зломи та галуззя. На березі запалали ясні огніська. Повиносили з суден казани, порозвішували на триніжках над огнем і стали варити кашу. Пожива була захована в бочках, і тому вона не замокла. Тепер стали викручувати одержу з води і сушили біля вогню.

Знайшовся на байдаках великий волок, його затягли у воду і набрали стільки риби, що ледве

притягли до берега. Козаки йшли у воду з ножами і келепами, щоб побити пійману рибу. Піймали тут сомів, і осетрів, і багато дрібнішої риби. Витягнули кілька човнів на берег, обернули горідном і на цім справляли рибу, мов на столі, рубали на куски і кидали у казани.

За той час походжав Сагайдачний по острову і промишляв, як би тут переждати час, поки буде можна відплисти додому. При ньому держався Антошко і потурнак, котрий все ще боявся, щоб на нього не кинулись бранці, бо вони все ще дивились на нього бісом.

Сагайдачний приказав Жмайлові почислити втрату, оглянути байдаки і поправити, що треба, оглянути муніцію і зброю. Він наставив Марка обозним.

Люде увихалися, мов мурашки, хоч були голодні і знеможені. Щойно, як кухарі зварили їжу, як повиймали з байдаків коритця і всипали вареної страви, тоді в кожного душа вступила.

По обіді поклались на траві відпочити, опісля, як просушилась одежа, і поодягались. Тоді розпочалось стукотіння коло направи байдаків.

Сагайдачний послав Жмайла з кількома човнами розглянути край моря. Треба було незаметно підглянути, де ділись турецькі судна, чи сторожать лиману, чи, може, пропали в часі бурі.

Жмайло плив, криючись у прибережних очеретах, аж на кінці лиману помітив турецькі галери. Козацькі човни ховалися в очеретах і підпливали далі плесами, які тут були.

Тут побачили, як з одного великого турецького корабля спущено на воду човен, в який залізло двоє гребців і двоє турків. Вони поплили горі водою.

— Ми цих гарненько захопимо, а вони нам вже все скажуть.

Турки минули козаків і плили далі. Тепер за ними стали козаки підкрадатися, все ще ховаючись поміж трощею. Як вже відплили від моря шматок дороги, Жмайло каже:

— Чого нам тепер їх соромитися, ми їм тепер заступимо дорогу і — на аркан.

Козацькі човни виплили на чисту воду і подались за турецьким судном, поспішаючи, щоб його догнати. Турки думали зразу, що це турецьке судно. Лише як наблизилися, пізнали помилку. Вони завернули свій байдак, думаючи втекти. З турецького човна показалися два дула рушниць. Та в тій хвилі один весляр підняв весло і вдарив турка по голові, а другого штовхнув веслом в груди так, що він впав через борт у воду враз з рушницею. Веслярі стали кликати до козаків:

— Ануте, брати, до нас! Ми турецькі невольники.

Жмайло кликав до них:

— Витягніть цього з води, щоб не втопився, нам "язика" треба добути...

А турок, що упав у воду, вхопився руками за човен і хотів його вивернути. Гребці не давались, поки надплили до них козаки. Піймали турка за шиворот і витягли до себе. Він був мокрий і дуже задихався, ледве дух переводив.

— Ви пливіть за нами, — каже Жмайло, — а коли б тамтой очуняв, то привезіть його живого теж.

— Що привезли? — питають козаки, як Жмайло приплив до острова.

— Гостинця від султана.

Зв'язаного турка повели перед Сагайдачного. За товмача став Ібрагім. Він став його розпитувати.

А турок — ні словечка. Стоїть і дивиться з погордою і страшною лютістю на козаків.

Треба його було припекти. Сагайдачний обіцяв йому, що коли скаже правду, то його помилують. І турок послухався та розказав таке:

— Про варненський погром донесло одне судно, якому поталанило втекти з пристані до Бургаса. Паша вирядив зараз погоню з двадцяти воєнних кораблів, котрі в пристані були під рукою. Турки думали, що ще застануть козаків у Варні. Але приплили запізно і пустилися здоганяти. І були б, певно, здогнали, бо поставили по дві пари веслярів до одного весла, щоб гребли напереміну. Та їм перебила буря. Чотири кораблі потонуло. Осталось ще шістнадцять, і ті розставились при кінці лиману так, що нікуди козакам перекрастися. На кораблях є гармати. Кораблі стоять на якорях боком з налаштованими гарматами. А щоби пливуча з ріки вода не пообривала якорі, то поприпинано їх збоку, ще й від ріки. Вони там можуть стояти хоч би місяць, бо харчів у них доволі. Паша, висилаючи флот на козаків, загрозив ватажкові, що коли б козаків не розбив і не знищив усе військо, то немає чого вертатися, бо жде його неперемінно смерть. За підмогою послав ватажок до Хаджі-бея і до Очакова, і ні одна козацька голова звідси не втече.

Сагайдачний став тепер перед важким питанням: що йому далі робити, щоб звідсіля видістатися? До цієї пори зробив добре, що потурнака в усьому слухався; коли б не сховалися у лиман, то досьгодні турки були би їх розтрощили. Тепер хіба знову в потурнака ради питати? Ні, треба щось путнього самому видумати. Годі все робити чужою головою, а потім зібрати признання за те, що другі зробили, і стати мальованим отаманом.

Отож перша річ — виплисти на море і або перехитрити турків, або таки в одвертім бою їх поконати, і то раніше, чим наспіє їм підмога з Хаджі-бея.

Одній половині війська сказав спочивати. Другій частині приказав рубати в лісі великі дерева, пообчимхувати гіллячки і на мотузах пускати на воду.

Застукали в лісі сокири, і повалилися столітні велети, здавалося, що цього лісу не ткнула ще сокира, як довго він є. Багато лежало зломів і гнило на місці. То був праліс.

Частини мінялись. Уставляли на галерах найтяжчі гармати, котрі забрано з Варни.

Усюди сам Сагайдачний доглядав роботи. Козаки підганяли до роботи одні других. Сагайдачний пішов на часок на свою отаманську галеру припочити, як почув на галері в комірчині стони. Він устав, і пішов на те місце, та слухав. Стони повторялися. Він хотів відчинити дверцята, та вони були замкнені, і ключа не було. Шарпнув з цілої сили і виважив двері: там лежали усі три турецькі бранки, майже неживі. Про них цілком забули, замкнули двері на ключ. Вони були налякані, голодні, що ледве дихали.

— Що з вами, діти?

— Ми не знаємо, — говорила одна слабким голосом, — даремно ми кричали і плакали, ніхто до нас не приходив...

— Зараз буде все, та виходьте з цього льоху на палубу.

Сагайдачний приказав Антошкові принести їм їсти.

— Гарну вони свободу здобули, голод був би їх зморив. Та годі, серед такої метушні можна було про три красавиці забути...

Сагайдачний заповів, що перед досвітом рушають в дорогу. Запорядив отаманам таке:

— У першій лаві йдуть галери з великими гарматами і більші козацькі судна. Кожна галера і більше судно держатиме на мотузах по кілька зрубаних велетів, наче гончих собак на припоні, їх пустити на воду передом. На даний знак треба випустити з рук бервена, відв'язуючи або відрубуючи мотузи. Тоді треба галери і судна веслами здержати на місцях, чекаючи знову знаку.

Усі прикази переходили від судна до судна.

В другій лаві стояли менші судна з гаками і мотуззяними драбинами, котрі мали поспадати на турецькі галери, загачувати і здобувати.

Як же рушили з місця, говорив потурнак до Сагайдачного:

— Ти, отамане, гарно обдумав діло. Коли усе виконається як слід і добре розмежитья час, то турків чорти візьмуть.

Усі завважали, що на Дністрі прибуло води. Вона була жовта і каламутна. Десь в Галичині великі дощі впали. Сагайдачний знав добре свою ріку.

Тепер при першім світі побачили на обрії турецькі кораблі.

Усе так було, як говорив турок. Вони стояли боком один за другим; майже цілий лиман загородили. Турки завважили козаків теж. На палубах заметушились люде і накликали себе.

Коли зблизилися на віддаль стрілу з гармати, судна задержалися і попускали бервена.

Наче гончі собаки, коли їх попускаєш з припону, рушили велети наперед прямо, мовби їх з лука вистрілив. Вода була така рвучка, що треба було з цілої сили робити веслами, щоб судна спинити. Сагайдачний не відводив ока від турецьких суден, цікавий, як поведеться його штука.

Вода несла бервена з великим розгоном. Турки цього не помітили, бо жовта, каламутна вода закривала все.

Аж вдарила з великою силою в турецькі кораблі, ломлячи боки. Вони задріжали і обертались, крутились, зразу придержувані якорями. Деякі, діставши діру в боці, набирали води і стали потопати.

Тоді підніс отаман булаву і крикнув:

— Рушай!

Піднеслись вгору весла і байдаки рушили вперед.

— Пали!

Заревли гармати і важкі залізні кулі попали в бажану ціль. І знову поцілені кораблі стали набирати води. Між турками настала метушня.

Кілька кораблів пішло на дно. По воді плавали люде, чіпляючись чого попало.

— Рушай! — гукав Сагайдачний.

Друга лава суден поплила бистро наперед та стала окружати великі турецькі кораблі. Зачалась козацька робота. Підносилися вгору гаки, фурчали у повітрі мотузяні драбини.

Козацтво дерлось по них на палуби. Наставав великий крик і рукопашня. Турецькі кораблі, ті, що уціліли, не могли з місця рушитись, бо не було часу стягнути вгору якорів.

Особливо завзятими показалися визволені бранці. Вони не прощали нікому, а різали усіх впень.

Не минуло години, а козаки здобули усі ті судна, які не потонули. Усе перерізали, що не осталося живої турецької душі. Невольники сиділи, приковані ланцюгами при веслах, їм зараз порозбивали кайдани.

І весь час того бою Сагайдачний стояв на своїй галері під малиновим прапором і видавав прикази.

Козаки славно побідили.

До нього підступив Ібрагім.

— Не дай, отамане, здобутих кораблів нищити. Вони будуть потрібні під Очаковом, нам знову прибуло турецьких бранців, а на наших суднах вже і місця не буде. Гребці остануться на своїх місцях. Не дай теж кидати у воду побитих турків з одежею. Вона нам теж пригодиться. На кораблях поставити наших людей. Всі вони хай зараз перевдягнуться за турків. Для мене прикажи принести з варненської добичі турецьку одежу, та неабияку, а знатну. Я тепер мушу стати важною особою, щоб очаківському паші туману пустити.

Сагайдачний зрозумів тепер, куди потурнак мірить. Відразу на турецьких кораблях і галерах зарілось від перевдягнених по-турецьки козаків. На щоглах замаяли турецькі прапори з півмісяцем. Ібрагім перевдягся на знатного турецького генерала. Сагайдачний зразу його не пізнав.

— Тепер, отамане, я буду ватажкувати над турецькими суднами. Очаків минемо хитрощами, бо коли б прийшлося битися, то з тою тяжкою здобиччю не дамо ради. Тобі треба також перевдягтись, а бодай на голову взяти турецьку чалму. З твоєю бородою, то подобатимеш на турка, як ніхто.

— Отамане! — гукали козаки. — Якась флотилія пливе від півночі...

— То із Хаджі-бея пливуть на підмогу, — говорить Ібрагім. — Ну нічого. Хай прийдуть, а ми окоliamo їх і візьмемо. Видно, що нам таланить. Господь нам помагає...

Ібрагім замовчав на слові і вдарив себе в губи.

Та ті нові турецькі сили зміркували відразу, що прийшли запізно. Коли б не те, то не браталися б козацькі судна з турецькими кораблями. Тут вже по всьому.

Заки Сагайдачний видав приказ, щоб козацькі судна ховались за кораблі, флот завернув зараз додому.

— Шкода, — каже потурнак, — та непорядно нам ганятись за ними. Ми попливемо своєю

дорогою...

Між козаками було дуже весело. Вони раділи з такої великої перемоги. Старі досвідчені січовики говорили, що такого вдатного морського походу ще Січ не запам'ятала. Уся слава була за Сагайдачним. Козаки вихвалялись, що його слідуючим разом кошовим виберуть, а тоді козацтво стане славним і зможе з ляхами помірятись.

Вже сонце заходило, як приплили під Очаків. Козацькі судна осталися геть позаду. Здобуті кораблі і галери заступили їх перед турецьким оком. Вони вплинули всі до пристані в Очакові і загородили собою виїзд звідсіля.

Ібрагім зліз з корабля і, взявши з собою кілька бранців, що вміли по-турецькому говорити, приказав завести себе до очаківського паші. Ібрагім поводивсь так достойно, що всі вважали його за якогось великого царгородського старшого і низько йому кланялися. Очаківський паша вийшов до нього назустріч, йому донесли, що приплила до Очакова знатніша турецька флотилія. Він дуже налякався, аж дрижав. Він дістав був приказ виплинути з очаківським флотом на допомогу проти козаків під Дністровий лиман, а він цього не зробив. Цей знатний турок може його зараз за це ув'язнити і до Царгорода повезти, та якось воно буде. Цього пана придобрить якимсь добрим словом і бакшишем. Але хто його зна... Треба братись за діло хитро...

Стрінувши їх перед конаком, він вклонився перший Ібрагімові. Приклавши праву руку до чола, губ, грудей поклонившись нею до землі, привітав:

— Салем алейкум!

— Алейкум салем! — відповів Ібрагім, кланяючись теж.

— Яке велике щастя для мене, мізерного твого слуги, повітати перед моєю домівкою такого достойного гостя і славного побідника джаврів на Дністровім лимані. Будь світлом моїх очей та повелителем моїх думок і приказуй, чим вашій світлості можу служити...

— Веди мене, пашо, до своєї домівки. Непристойно так достойним правовірним розмовляти в присутності черні.

Ібрагім поглянув на пашу грізно, а цей волів краще під землю провалитися. "Пропав я, — подумав, — може, він мені вже і шовковий шнурок привіз відразу".

Пішли мовчки у конак, і паша повів Ібрагіма у гостинну кімнату.

— Слава Аллахові! — сказав Ібрагім, ввійшовши сюди. Гостинна кімната була пишно прибранна і застелена дорогими турецькими килимами.

— Позволь мені, достойний гостю і великий витязю, позамітати чолом порох з того місця, на якому зводиш ласкаво сісти. Твоя перемога над шайтанами-козаками притьмила своєю світлістю проміння сонця...

Посідали зараз на низеньких софах. Ібрагім дививсь суворо. Паша плеснув у руки і зараз відчинились двері, і два чорномазі хлопчики внесли на підносі чарки з кавою, солодощі та велику общеську люльку, завбільшки церковної кадильниці з двома бурштиновими чубуками...

— Перше обговоримо діло, — заговорив суворо Ібрагім, — а опісля гостина.

Паша задрижав, йому здавалося, що шовковий шнурок вже його шию душить.

— Називаєш мене, пашо, витязем з Дністрового лиману, а я спитаю тебе, чому не поділив ти зі мною тієї слави? Ваша милість, поступаєш так, що мусиш стягнути на себе гнів нашого пана і повелителя падишаха. Він, світло світлостей, син сонця, пан цілого світу, зірниця і розум усіх правовірних, ставляє на важких місцях свого безмежного царства своїх урядовців не на те, щоб вони ледачили і не пильнували свого уряду. Ваша милість поставлений пашею на тім важнім місці головно на те, щоб пильнував і не перепускав шайтанів-козаків на море. Перед кількома днями вони таки туди перейшли без перешкоди, а ваша милість тоді в гаремі женихався. І ти тоді веселився, коли Варна горіла і правовірних мордовано. І тоді ти, ледачий, не рушився, як приказано тобі від мене поспішати на допомогу під лиман. І коли б флот з Хаджі-бея не був впору наспів, не були би ми тут сьогодні разом сиділи.

Заки його султанський маєстат о тім твоїм злочині довідається, я іменем падишаха — бодай би Аллах дав йому тисячу літ прожити — арештую тебе, пашо, і везу в Царгород...

Паша, почувши такі грізні слова, одну ясну точку бачив у цьому нещасті, а іменно, що падишах ще того всього не знає, і можна буде від біди відкупитись.

— Я винуватий, ваша милість, остільки, що тоді занедужав і повірив моїм підчиненим переїзду пильнувати, а вони цього не зробили, ще нині прикажу їх повішати.

— Це, однак, не вменшить шкоди, яку понесла Велика Порта Оттоманська через те недбальство. Обов'язком коменданта є наглядати підвладних, і недуга його не виправдає. Я мусив аж з Бургаса гнатися, щоб обиду на невірних помстити, і сюди трудитися, ваша милість, пригадати його обов'язки. Лагодься, пашо, в дорогу, завтра вранці відпливаємо.

— Слава хай буде вашій милості, — говорив паша, кланяючись. — Ваше славне імення буде виписане пламенними буквами у сьомому небі пророка, а на землі останеться вічна дяка вашій милості від усього мусульманського світу.

— Подяка належиться Аллахові, не мені, але, ваша милість, не заговорюй і будь готовий в дорогу, де тебе жде нагорода в постаті шовкового шнурочка.

Ібрагім устав і хотів відходити. Тоді паша заступив йому дорогу і впав ниць на землю, повзучи до його ніг.

— Не губи мене, ваша милість, повік за тебе молитись буду.

— Молитись — то я сам буду за себе. Молитви негодяїв Аллах не приймає. Мені того мало, а вашій милості грозить шнурок...

Паша став стогнати і дрижав, мов у лихорадці.

— Я винагороджу всі труди вашої милості, лише не губи мене, а рятуй... я скажу по-нашому: скільки твої труди цінуєш?

— Скільки твоє життя варте?

— Тисячу цехінів дам зараз, — каже паша, підводячи очі вгору.

— Мало ти цінуєш своє життя. Коли воно так мало варте, то кращий для тебе шнурок. Я ціную його на п'ятнадцять тисяч.

Паша застогнав.

— Не маю стільки. Моя позиція тут не така світла, якби се здавалося.

— Не говори! Те, що ти річно недоплатиш своїм підвладним урядникам Високої Порти та жовнірам, приносить тобі гарний дохід. Козаки тобі також досить під-платили, заки ти заплющив очі, як перекрадалися...

— Нічого! Хай мене Аллах вб'є, коли брешу...

— То твоє діло, а мені таки п'ятнадцять тисяч давай, коли не хочеш за кілька днів помандрувати до геджени. Ти подумай, що ці гроші не підуть для мене. Треба і великому візирові, і султанським достойникам чимало перекинути, щоб діло зам'яти. Без бакшишу, як знаєш, у нас нічого не робиться.

— Не можу стільки, — стогнав паша.

— То надійся шовкового шнурочка. Він такий ніжненький, що шиї тобі не подряпає.

— Змилуйся, не губи мене, дам десять...

— Ні одного менше, я знаю, хто скільки вартий, знаю наших людей.

— Дам дванадцять...

— Торгуєшся, мов за козу на базарі. Або давай зараз, а ні, то тебе беру на корабель, — говорив потурнак грізно,

— Аллах, хай буде мені ласкавий, — простогнав паша, встаючи з землі. Узяв ключ і пішов до скрині, що тут стояла, і став вибирати гроші з мішечками.

Ібрагім прикликав одного з своїх людей і приказав по-турецьки перечислити гроші та винести на корабель.

— Це його милість дає до Високої Порти зібрану дань; берегти мені цього скарбу добре, — каже Ібрагім до переодягнених козаків.

Козак вклонився по-турецькому і мовчки вийшов з грішми.

— От бачиш, що можеш, — каже Ібрагім, як козак відійшов. — Коби лише добра воля. З тими грішми прийдеться мені легше твоє діло в Царгороді придавити. Моє слово теж багато заважить. Для твого заспокоєння я подам звіт, що я тебе на підмогу зовсім не кликав.

Але я ще мушу заслужитися, бо я не хочу остатись на місці, а піти вище. Отож, коли тебе не потребує вже вести в Царгород, то я загадав ще одним ділом для Високої Порти прислужитися. Тепер, коли поталанило знищити козацький флот, хочу доконати решти. Знаю від бранців, що на Варну пішли майже всі козацькі сили. На Січі осталося трохи. Тепер найкраща пора піти Дніпровим лиманом на Січ і задавити решту. До помочі прикличу татар. Висилаю зараз гінця до перекопського мурзи, щоб зібрав усі сили, які має, і йшов до мене. А коли Аллах допоможе мені у цьому благородному ділі, — потурнак підвів очі вгору і так завернув, що аж білки попідходили, — тоді не мине мене ласка падишаха і візирство.

Паша дививсь на нього з великою злістю і побажав йому зломання шиї на першому ступні.

— Тепер слухай мене, пашо! Давай мені всі твої, судна, які маєш, під мої прикази. Мені треба більшої сили на кожний припадок... Козаки множаться, мов саранча, і не знаю, скільки їх тепер на Січі може бути...

— Я, ваша милість, суден дати не можу, без приказу з Царгорода...

— Ні? — крикнув люто потурнак. — Так, добре. Я завертаю до Царгорода, як задумав перше, але і тебе повезу в кайданах.

— А мої гроші?

— Чи тобі заложило, що не чув, що ті гроші — то дань, яку ти для Великої Порти зібрав і відсилаєш? Я говорив голосно до мого підчиненого, і він це засвідкує, де буде треба, коли б тобі захотілось мене оклеветати. Ти не з дурним граєш...

Паша побачив, що цього диявола не перехитрить.

— Хай станеться воля Аллаха, бери, ваша милість, судна, яких тобі треба...

— От бачиш! Та цього мало. На суднах щоб була гармата, муніція і добра обслуга... Усе має бути ще сьогодні готове до відпливу, завтра дуже рано рушаємо. Прикажи поспускати поперечні ланцюги з води, щоб завтра не гаяться...

— Там ланцюгів нема...

— Так?! То ти навіть і цього не зробив, що з Царгорода строго було наказано? Вибачай, але таке недбальство мусить бути окремо покаране. Докинь, серце, ще п'ять тисяч, а то нічого з того не буде... Ти, певно, ланцюги попродав, бо я знаю, що вони тут були.

— Пропав я, — застогнав паша, — тепер-то вже менше маю, Як убогий дервіш...

— Ти ще доробишся. Краще бути на часок убогим, мов дервіш, чим повиснути. Давай гроші...

Паша пішов до скрині хитаючись, мов п'яний; гроші перебрав потурнак і сховав при собі.

— Тепер, коли ми знову приятелями, так звели принести свіжої кави і чубук. Тепер погостимось.

"А щоб ти подавився тією кавою, щоб тобі внутренності спалила", — проклинав паша в душі, плескаючи в долоні на службу.

Потурнак курив чубук і попивав каву.

"То розбійник, шайтан, гіявр, щоб тебе огонь геджени спалив за життя, щоб тебе чорт узяв у тім поході, щоб ти пророка не побачив, щоб тебе козаки на кіл посадили, щоб перед тобою райські ворота ніколи не відчинилися! Шельма, обдер мене зі шкіри. Він, либонь, з султанського двора, бо лише вони так знають лупити", — думав собі паша.

— Ваша милість зводять мені посвідчити на письмі, що я видав судна на ваш приказ.

— Дістанеш. До побачення! Вступлю до тебе, вертаючи з походу, і привезу тобі в подарунок який десяток здорових бранців...

— Ваша милість не зволили заночувати під кришею свого невольника?

— Ні. У вашої милості надто м'яко і вигідно, боюсь, щоб не заспати... впрочім, ватажок повинен ночувати між своїм військом. Прощай...

Паша вивів його з почесною і поклонами до воріт конаку.

Потім прикликав своїх підручних і видав їм потрібні накази.

Коли вже був сам, вдарив себе рукою по лобу і каже:

— От дурень з мене! Нащо було давати гроші зараз? Він, певно, з цього походу не верне і в'язи собі скрутить. — Паша бажав йому цього з цілого серця.

По виданню наказів Ібрагім став отаманом Очаківського флоту.

Ввійшов на корабель і стрівся зараз з Сагайдачним, та розповів йому все. Сагайдачний не міг з дива вийти над проворністю потурнака.

— Це, безперечно, твоє золото, — каже Сагайдачний.

— Так, воно мені потрібне. Завезу на Січ і окуплюся козакам, щоб мені простили. Двадцять тисяч турецьких золотих цехінів — то вже гостинець гарний.

— Ти вже окупився тим, що зробив для козацтва дотепер.

— Очаківський флот тепер, отамане, під моєю владою. У лимані я все потоплю, мов котенят. Тобі, отамане, не можна поки що на поміст показуватися. Ти лише, як смеркнеться, пішли тихцем, щоб вночі перейшли попід Очаків, поки ми тут дорогу з пристані загатили. Ланцюгів нема. За це заплатив мені паша окремо п'ять тисяч.

Пізно вніч поплив з отаманського корабля Марко Жмайло, як наказний від отамана до козацьких суден. Вони мали переплисти зараз, поплисти в лиман, і там ховатися, поки не надпливуть очаківські судна та не застрягнуть на міліні. Тоді Жмайло мав на них з козаками наскочити і вибити усіх, а судна підпалити.

Вночі перебрались козацькі судна так тихесенько, що в Очакові ніхто цього не помітив.

В каюті отамана сидів потурнак і важко задумався.

— Ти, отамане, приляж та проспися. Я буду пильнувати, мене і так сон не береться.

— Тобі би теж відпочити, бо ти менше спав, як я, а удесятеро стільки робив. В рішучу хвилю ти охлянеш зовсім.

— Я не засну. В мені якесь таке твориться, що я цього і висказати не в силі. Мою душу якийсь несупокій огортає. Сам не знаю чому. Я його відганяю від себе як можу...

— Заспокойся, ти поводишся так, що козацтво мусить тобі від серця простити лише за те одне, що ти дотепер зробив. Ти подумай, що Очаківський флот вже пропав. Очаків останеться без флоту. Тепер можна буде Очаків легенькою рукою взяти і зробити там другу Варну. Коли паша довідається, як хитро ти його одурив, то, певно, скажиться. Така помста над турками повинна тебе заспокоїти і вдоволити...

— Моя совість не зараз ще заспокоїться. Я в десятій часті не висповідався перед тобою з моїх гріхів. Вони дуже тяжкі.

— Знаєш, Ібрагіме, що не без цього, що провидіння нарошно спрямувало твої кроки туди, кудю ти пішов. Ніде правди діти, що коли б не ти, ми всі під Варною були б пропали. І нині, хто не спочив би на дні моря, стогнав би вже в турецькій неволі. Коли б ти був не побісурменився, не навчився турецьких звичаїв і мови, не узяв би торбу очаківського паші. А коли Господь вибрав тебе на сповнення своєї святої волі, то він тебе і простить, і ти знову будеш добрим козаком і не раз обороняти будеш батьківську віру.

— Спасибі, отамане, за ці слова відряди. Вони, мов цілюща вода, гоять рани моєї душі.

Потурнак узяв руку Сагайдачного і кріпко поцілував. Сагайдачний почув на своїй руці сльозу.

— Коли мене козацтво простить, я зараз піду у Київ висповідатися. Там, у Києво-Печерській лаврі, при мощах святих угодників божих шукатиму заспокоєння і прощення моїх гріхів, там і до смерті покутувати буду.

— Не треба тобі і у Київ за цим ходити. У нас на Січі є своя церква і свої попи, люде розумні і благочестиві.

— Невже ж є? — каже врадований Ібрагім, начеб йому хто відкрите небо показав. — Відколи ж воно так?

— Недавно. Щойно минулого року церкву ми поставили і свою січову парохвію завели...

— Догадуюся, що се твоя робота, отамане.

— Моя не моя, я церкви побудувати не годен.

— Воно так говориться, знаєш, як говориться: Caesar pontem fecit (цезар збудував міст), хоч він й одного кілка там не затесав.

— Чоловіче, — каже здивований Сагайдачний, — ти мене цікавиш, хто ти? Звідкіля ти латину знаєш? У якій школі ти вчився?

— Там, де й ти, пане Конашевичу. Я тебе знаю з Острозької школи. Хіба що я вчився вище від тебе, бо я туди раньше прийшов і раньше вийшов. Як ти зачав, то я кінчив.

— Скажи ж мені твоє імення...

— Називай мене Іваном, коли ласка, далі поки що не скажу, коли ти мене не пізнав. Я ще непевний сього, чи запорожці мене не покарають, як Юду і Каїна в одній особі, а тоді п'ятно з мого імення могло б і мій рід споганити... І що ж з сього, що я вчора каявся, а нині то я знову згрішив, прославляючи перед сим болваном пашею ім'я Магомета і Аллаха...

— Се було не з серця, а так собі ради хитрощів, для добра других а се вже не гріх.

— Я се зробив останній раз...

— Не говори! Прийде ще не раз таке, що треба буде галайкнути. Ми самою Варною діла з турками не покінчили... Тільки я не можу собі ні раз нагадати, чи я тебе в Острозі знав...

— Я тобі опісля нагадаю, а тепер не можу...

Сагайдачний більш не допитувався, хоч ще довго балакали. Сагайдачний таки задрімав, а Іван вийшов на поміст і тут поклався, леліючи рожеві надії, що гріхи будуть йому прощені.

Як лише стало світати, потурнак вже був на ногах і видавав голосно прикази. То був знову суворий, гордий турецький старшина, для якого жартів не було. Прикликав до себе на поміст до свого боку одного очаківського бім-башу на свого прибічного.

Тепер вийшли з пристані всі галери. Очаківським суднам приказав плисти передом.

Коли вже було далеко від Очакова, Іван прикликав на поміст Сагайдачного.

Бім-баша, побачивши Сагайдачного, озброєного, та ще з булавою в руці, в козацькій шапці — чалми він ніяк не хотів надягати, скочив наляканий, начеб самого чорта побачив.

— Ваша милість! Що цей джавр тут робить? Коли він бранець, то чому ж при зброї?

— Заспокойся. Се козацький отаман цілого того флоту, а ти між козаками... у гостях...

— Так то була зрада! — крикнув бім-баша і скочив з кинджалом на Сагайдачного, та Іван схопив його за руку і стиснув так, що кинджал з руки випав на поміст.

— Зв'яжіть його, хлоп'ята, і причепіть до щогли його власним тюрбаном, щоб краще усе бачив...

Зараз прискочило кілька переодягнених козаків і присилили бім-башу до щогли.

— Ти назвав се зрадою, — каже Іван, — та се не була зрада, лише воєнні хитрощі, на які дав взятися твій дурний паша. Незадовго ти ще побачиш, як очаківські кораблі один по другім підуть з димом. З мого боку, се була також моя особиста помста над вами, турками, за мої терпіння і муки у вашій неволі, за те, що ви мене збусурменили. Я мусив вам відплатити за те, що я мусив вчитися вашого собачого язика, ти, вашмосць, не хвилюйся і про себе не бійся. Ось бачиш сей човен, що до нашої галери причеплений і, мов собачка, за нею біжить? Він призначений для тебе. Коли ми діло зробимо, то ти собі гарненько попливеш додому. Там скажеш твоєму паші, щоб на мій поворот даремне не ждав. Скажи йому від мене, що він дурний цап та що його цілий розум — у великому животі.

Скажи йому також, що шовковий шнурочок, котрого він так боїться, певно, його не мине. А щоб тобі не було скучно самому, то попливе з тобою ще один правовірний, якого ми піймали в Дністровім лимані, якому обіцяв отаман свободу.

Плили так довгенько. Іван не зводив ока з передніх кораблів. Аж тепер на них заметушилось, стали давати заднім кораблям знаки...

— Ну, отамане, тамтим вже ні взад ні вперед, вони вже на мілі засіли. Давай ти своїм знати.

Галери підплили на відстань стрілу. Тоді Сагайдачний приказав стріляти. Пішов гомін по лиману. Козацькі кулі падали на очаківські судна і робили багато шкоди.

Жмайло, коли щасливо минув Очаків і був у лимані, казав зо тридцять козацьких суден спорожнити зі здобичі, яку перенесли на малі байдаки, а сюди посадив найзавзятіших товаришів з гаками та драбинами.

Як тільки Сагайдачний став розбивати турків гарматою, з усіх боків впливали козацькі судна і обскакували турецькі кораблі, що не могли повернутись, мов собаки дикого кабана. Тоді Сагайдачний здержав пальбу і козаки з великим криком кинулись на турків. Зачіпали гаками, кидали мотуз'яні драбини і дерлись на кораблі. Турки оборонялись зразу скажено, та коли

побачили таку силу, кидали зброю, клякали і просили пощади. Та їм ніхто не давав прощення. Вибили всіх, розкували гребців з кайданів і перебрали на свої судна.

Переносили на байдаки все, що було їм потрібне. Сагайдачний підплив ближче, а Жмайло, вимахуючи шапкою, вітав його весело.

— Добре ти, Марку, справився. Як кораблі порожні — підпалюйте.

Незадовго запалили очаківські кораблі, мов велетенські смолоскипи.

На це все дивився бім-баша, закусуючи губи аж до крові.

— Тепер, бім-башо, коли ти все бачив, сідай у човен і пливи додому, та розкажи усе твоєму дурному паші, що ти бачив, поклонися від козацтва і не забудь переказати те, що я сказав тобі раніше.

Його розв'язали і спустили на човен. Зараз привели і другого турка. Бім-баша не сказав нічого. Схопив у руки весло і помчав долі водою.

Між козацтвом не було радості кінця. Такий похід вкриє їх невмирущою славою на всю Україну. Козаки вигукували і викидали вгору шапками.

Отамана Сагайдачного славили попід небеса.

Позакидали якорі і спочивали на місці. Їх тепер ждала велика тяжка праця — веслувати горі рікою байдаками, нагруженими багатою важкою здобичею. Сагайдачний радів усією душею.

— Веселіться, товариші, — гукнув отаман, — ануте бандуристи!

Козаки, почувши це, дуже зраділи. Вони вже давно не бачили Сагайдачного таким веселим, як тепер.

Сагайдачний не пізнав сам себе. Заволоділо ним одушевлення, захоплення силою козацького війська, коли воно стане впорядковане під сильною рукою. Варна була вихідною точкою його мрій про козацьку славу.

Задзвеніла бандура, і заспівав його сильний голос думу про похід на Варну, яку у цю хвилю складав відразу. Байдаки обсіли отаманську галеру, начеб бджоли матку в часі рійки.

Пісня лунала по Дніпровому лиману:

Ой в неділеньку та пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки,
Стали раду радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Біжать, пливуть човенцями,
Поплескують весельцями.
Ударили з самопалів,
Півсоткою із гармати
Стали її добувати,
Стали турки нарікати,
Тую річку проклинати,
Бодай річка висихала,

Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна.
Славніші козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

III

Був гарний погідний день, чисте голубе небо, ні одної хмарки. Було рано. Ясне сонце лиш що піднялось на обрії. Легенька мряка простягалася над водою Дніпра-Словутиці. На Великій Хортиці зеленів ліс, а в ньому щебетала птиця, аж заходилася. Трава замаїлася різноколірним цвітом. По болоті проходились поважні довгоногі бузьки, а вгорі скиглила чайка, відводячи хитрощами свого ворога від німечних своїх діток. Під небесами високо співав свою одноманітну пісеньку жайворонок. В траві перекликались перепелиці. Бджола бриніла по цвітах, збираючи для себе, що найшла пригожого. Повітря було чисте і свіже. Усім було весело.

На Січі всі від раннього-рана прочували щось добре, радісне.

Ось-ось, сьогодні, наспіє якась добра вістка про тих, що їх Січ-мати у похід відправила в далекий турецький світ ширити славу християнського козацького низового лицарства...

З того часу, як Жук вибрався на Варну, не приходила від нього жодна вістка. Коли б похід не повівся, то вернув би хтось звістити нещастя. Хіба ж усі не пропали.

Аж тої погідної гарної днини рано почувся далеко внизу Дніпра гарматний постріл, за ним другий, третій. Ізгук гармат не вгавав, начеб здобували фортецю.

— Гей, братики! Та це хіба наші вертають.

Хтось побіг на дзвіницю і вдарив у дзвони. По Січі пролетів блискавкою веселий гомін: наші вертають!

Усе заворушилося. Кожний кидав роботу і біг на січовий вал. А дехто на radoщах забувся і біг з тим, що держав у руках: той — з сокирою, той — з молотом, цей — з рушницею. Січові вали вкрились людьми, мов мурашками. Усі видивляли очі вниз Дніпра. Дехто повилазив на баню церкви.

Аж ось показалися на Дніпрі байдаки. Помітили їх ті, що були на церковній бані.

— Вертають, справді вертають. Пливуть і турецькі галери...

Вони плили рядком одна за одною.

Козаки вигукували і викидали вгору шапками. Тепер вже ніхто не сумнівався, що вертали з перемогою.

На валах стали стріляти з гармат на привітання.

Вийшов кошовий батько з булавою під бунчуками з старшиною, вийшов січовий піп з процесією.

— Слава нашим лицарям!

— Перемога! — гукали з байдаків. — Турки дістали доброго часу, що попам'ятають...

— Де отаман? — питали.

— Наш славний отаман, Сагайдачний, позаду.

— А Жук?

— Поліг, сердега, царство йому небесне.

Надплили і галери. На помості отамана маяв малиновий козацький прапор. Побіч нього стояв Сагайдачний із старшиною. Тут стояла січова музика. Бриніли бандури, дзвонили решета, свистіли свистілки.

— Слава Сагайдачному! — гукали з усіх сторін. Коли трохи стихло, заспівав січовий піп:

— З нами Бог, розумійте язици і покоряйтеся, яко з нами Бог.

Зараз підхопили пісню дячки, а за ними увесь народ, познімавши шапки. Козаки на байдаках хрестилися на церкву і дякували Богу, що їм щасливо дозволив вернутися. А вже турецькі бранці впали на колінки, хрестилися дніпровую водою і плакали з радощів, що знову вернулися на ясні зорі, на чисті води, у край веселий.

Піп благословив їх хрестом. Тоді стали припинати байдаки до повбиваних палів, галери закинули якорі, і козацтво стало виходити на берег. Зароїлося народу, мов у муравейнику. Позбігали з валів і шукали знайомих. Повітанням не було кінця.

Був тут старий Жмайло. Він обнімав Марка і Сагайдачного.

Сагайдачний пішов прямо у церкву за попом, тут впав ниць перед тетраподом і дякував Богу. Залунала благодарственна пісня за віднесену перемогу.

З церкви пішов Сагайдачний до кошового з докладом про похід. Старшина, слухаючи цього, не могла з дива вийти.

— Так воно, панове отамання, — кінчив Сагайдачний. — Варна зруйнована, а Очаків без суден... Тепер можна йти у морський похід хоч би й зараз. Поперечних ланцюгів теж немає...

Зараз по обіді стали переносити здобичу з байдаків у Січ. За тим наглядав Жмайло. Гармати покладано під майстернею. Іншу зброю, одягу, сукна, оксамити, шовки, парчу покладано в магазинах, а гроші в мішках зложено в домі кошового.

Сагайдачний був дуже знеможений. За той час він дуже змарнів на лиці і висох. Він же увесь час походу мусив про все тямити.

Він зайшов у домівку генерального обозного, поклавсь на лежанку і кріпко заснув. Потурнакові порадив, щоб той по Січі не вештався, а держався його боку. Антошкові приказав пильнувати дверей і нікого сюди не пускати.

Другої днини сонце вже стояло високо, як Сагайдачний прокинувся. Поперед усього він викупався в Дніпрі і перевдягся у празничну одягу, котру приніс йому Антошко з куреня.

На майдані проходжалося багато народу. Населення Січі побільшилося шістьма тисячами турецьких бранців. То був різноманітний народ. Були тут переважно українці: козаки, селяни і міщани. Були ляхи, волохи, угри, серби і болгари. Усі вони ділили однакову долю, носили однаке ярмо, тож покористувались доброю нагодою та видобулися з турецького пекла. Ті три

дівчини, що втікали з гарему варненського паші, жили тепер таки на галері, бо у Січі жінкам не вільно було жити. З ними було найбільше клопоту, бо не було їх де примістити. У степ годі було їх прогнати.

Остаточо Сагайдачний передав їх одному сімейному козакові-старшині, що вертався у хутір і згодився забрати їх до себе.

В домі кошового переночували і попадавали золото. Поділено його на три частини. Одна йшла на січову церкву і майбутню школу, котру Сагайдачний настоював заснувати, одна — на січовий скарб, третя частина пішла до поділу між товаришів, які були у поході. Коли хто поліг із сімейних паланчиних товаришів, то його пай передавали для сиріт. На тому знову настоював Сагайдачний.

По тім узяв Сагайдачний кошового на сторону і каже:

— Перш усього, кошовий батьку, у мене одно пильне діло, яке треба негайно поладнати. Я вже говорив вчора перед старшиною, що приїхав з нами один потурнак, котрий у сім поході козацтву багато прислужився. Я був би своєю головою, ніде правди діти, цього не вигадав, і ми всі були би попропадали, як руді миші, коли б не він. Людина освічена, розумна, хитра і щира. Він сердечно сповідався перед нами і кається. Треба повести діло так, щоб козацтво простило цього наверненого грішника і прийняло його до громади. Він може на будуче козацтву дуже прислужитися своїм розумом і досвідом. Я йому поручив безпечність, і у цьому моя честь зачеплена, бо Сагайдачний не може не додержати того, за що поручився. Треба би робити усе іззагаряча, поки козацтво захоплене радощами з великої побіди. Треба завтра скликати велику раду. Потурнак має багато ворогів поміж тими бранцями, що ми їх з Варни привезли. Не треба їм багато лишати часу, бо як рознесуть поміж козацтвом про його вчинки, то можуть нам його з рук вирвати і на куски пошматувати.

— Добре, назавтра ми скличемо раду. Я розкажу про славний похід. Мушу тебе звеличати, щоб тобі з'єднати пошану у всіх, а тоді хай вже твоя голова промишляє, як діло повести.

Сагайдачний, вернувши від кошового, каже до потурнака:

— Ходи, вашмосць, зі мною до церкви...

На те слово потурнак задрижав усім тілом і каже:

— Я боюсь переступити поріг божого дому, щоб мене господь не покарав на місці.

— Не бійсь! Знай, що Бог не хоче смерті грішника. Я тебе проведу аж до попа. Тобі треба висповідатися і прийняти покуту, яку тобі наложать. Від того тобі на серці полегшає. Уповай на Боже милосердя. Тобі і перед козацтвом гладше піде діло. У сьому буде вже моя голова. Я вже говорив з кошовим про тебе, і завтра збирається велика рада. Кошовий мені допоможе, товариство тобі простить і заживеш між козацтвом давнім лицарським життям.

Іван був такий зворушений тим, що почув тепер, що не міг іти власною силою, і держався руки Сагайдачного. Він хитався, мов п'яний. Пішли так у церкву. Козацтво дивилось на цього знатного бородатого турка, та коли він йшов під руку з Сагайдачним, ніхто не посмів його зачіпати.

На порозі церкви Іван впав навколішки, бив себе в груди і плакав.

Вийшов їм назустріч піп.

Сагайдачний каже:

— Оцей каючийся грішник приступає со страхом і трепетом до сповіді. Більше тобі, отче, говорити не треба, бо се вже не моє діло.

Сагайдачний лишив Івана в церкві і пішов на майдан.

Піп приказав зачинити церкву, і розпочалася сповідь...

Сагайдачному аж навкучилося ждати. Він не хотів, щоб потурнак сам вертав з церкви. Ходив по майдану, зайшов аж до свого куреня, балакав з козаками, а сповідь не скінчилася.

Аж вийшов піп з церкви і прикликав Сагайдачного.

Насеред церкви лежав на помості, навхрест руки розвівши, потурнак Іван.

Візьми його з собою, пане Конашевичу, а то околіє чоловік... Такого щирого каяття я ще не бачив...

Сагайдачний нахилився і взяв його за одержу.

— Устань, товаришу, підемо обідати. Господь простив тобі твої гріхи.

Іван встав. У нього були червоні очі від плачу. Пішов з Сагайдачним, мов мала дитина, держачись його руки. Козаки ззирались за ними.

— Хто се?

— Се той потурнак, котрого Сагайдачний привіз із Варни.

— Чого Сагайдачний з ним возиться? Його би живого у землю закопати.

Другий козак каже:

— Він під рукою Сагайдачного. Не раджу нікому його зачіпати. Сагайдачний добрий чоловік, але зачіпати його небезпечно.

Потурнак, увійшовши в хату, прилякнув перед іконою і став молитися, і так моливсь довго-довго, їсти не хотів нічого і просив Сагайдачного, щоб йому не перебивали. А рано просив Сагайдачного, щоб його провів у церкву запричаститися. Цілу службу Божу лежав у притворі хрестом. До причастія треба його було підвести під руку, як недужого. Як вернулися у домівку, потурнак кинувся Сагайдачному в обійми і став дякувати.

— Тобі, отамане, одному подякувати за спасіння моєї душі. Тепер я себе щасливим почуваю. Хоч би нині присудило товариство розірвати мене кіньми або настромити на кіл, то це прийму, як заслужену кару. Про земське мені тепер байдуже, як я осягнув прощення у Бога.

— Слухай, Іване, зараз збирається радне коло. Не роби собі з того нічого, що тебе приведуть на майдан перед раду в кайданах. Так воно мусить бути.

В тій хвилі вдарили на майдан в литаври. З усіх сторін сходилося козацтво. Кожний був цікавий почути, чого їх кличуть.

Вийшла старшина з своїми знаками уряду. Кошовий, кланяючись на всі сторони, говорив:

— Панове отамання і усе січове товариство, лицарство!

Не того ми скликали вас на велику раду, щоб звістити вам про славний похід на турка, бо вже всі про се, здорові, знаєте. Багато з вас у цьому поході були, і вони розповіли другим товаришам краще за мене. Я вам лише хочу сповістити, яку добичу привезли на Січ наші славні лицарі-молодці. Прочитай, пане писарю, що списано, бо усього запам'ятати не можна.

Писар став вичитувати з реєстру, а козаки перебивали його окликами: "Слава!"

Скінчився реєстр тим, що визволено з турецької неволі шість тисяч християнських бранців.

Тепер кошовий говорив далі:

— А чия в цьому найбільша заслуга, панове товариство? Правда, що без війська, то кожний найкращий ватажок нічого не зробить, та коли знову найкраще військо не має тямущого ватажка, то пропаде вся громада...

— Правда! Правда! Добрий ватажок за половину війська стане.

— Слава Сагайдачному! — гукали козаки, підносячи шапки вгору. — Давайте сюди Сагайдачного, чого ховається за спину других?

Сагайдачного випхали на підвищення, і він кланявся на всі сторони.

— Тихо! Сагайдачний буде говорити!

— Панове отамання, і ви, мої добрі, щирі і вірні товариші! За що ви мене славите і величаєте? Я лише думку піддав, щоб йти на Варну, а похід повів і все запорядив наш славний отаман Жук, він там і голову поклав, його тіло ми з собою везли, щоб славно, по-лицарському звичаю, на січовому кладовищі поховати. Та буря на морі затопила його враз з байдаком, і він на дні моря спочиває. Царство йому небесне і слава на віки вічні, йому треба подякувати, його досвідному отамануванню, а не мені.

— Що й казати, — говорив хтось з гурту, — а Варнянський замок таки ти здобув, не хто другий...

— А хто нас так хитро вивів із матні, як не ти?

— Ні, не я, товариші. На здобутті замку був моїй роботі кінець. І коли ми були у найбільшій небезпеці, коли турецький флот з Бургаса сидів вже нам на спині, то я був безрадний, бо я не мав жодного досвіду у морськiм поході. Тоді послав нам Господь на щирі поради мудру і досвідну голову, і це нас врятувало від неминучої загибелі. — В цю хвилю коло заворушилося, і всі були цікаві знати, про кого Сагайдачний думає. — Та цьому не кінець, — говорив Сагайдачний. — Той самий чоловік славно убрав у шори очаківського пашу, забрав у нього весь турецький флот, який ми опісля в лимані спалили, видурив від нього двадцять тисяч золотих турецьких цехінів і не взяв з цього ні шага для себе, а все віддав січовому товариству.

Коло розступилося, і тепер привели козаки з шаблями наголо в кайданах потурнака і поставили перед Сагайдачним.

— Боже провидіння заставило одного славного козака, що побував у турецькій неволі, потурчитись. Се дало йому спромогу вивчитись турецької мови, звичаїв, пізнати всі бусурменські штуки, розвідати усі скритки у Варнянському замку. Коли його невольники піймали,

хотіли його, живого, кинути в огонь. Та голос Божий наказав мені до сього не допустити. Сей потурнак показав нам сі каземати, де мучились заковані християнські невольники, показав нам комори та скриньки, де було турецьке добро зложене. Без того ми самі хто зна, чи були би що знайшли, а ті нещасні у льохах були б повмирали голодною смертю.

А коли ми збирались вертатися, надплила на нас турецька погоня. Я дав приказ втікати прямо додому. Коли б се було сталося, ми були би пропали від страшної бурі. Вихор, віючи нам в бік, був би повивертав усі судна, а недобитків були б захопили під Очаковом. Тоді сей потурнак порадив плисти в Дністровий лиман з вітром. І се нас врятувало. Що далі було під Очаковом, я уже говорив. То його заслуга, а не моя.

Він сповідався переді мною і старшиною нашою каюся, забажав вернутися в рідну землю і тут спокутувати свої гріхи своїми добрими вчинками на службі січового товариства. Вчора він примірно висповідався, а сьогодні запричащався. Значить, що він вже поєднався з Богом і він його простив. А що ж ви гадаєте з ним робити, панове товариство? Чи простите йому і приймете у товариство як товариша, чи будете строгіші від самого Бога і покараєте його?

— Коли Бог його простив, то й ми прощаємо, — каже старий Жмайло, — чи правда, панове товариство?

— Він вартий того, щоб його живого у землю закопати, — обізвався якийсь голос.

— Се правда, панове, — каже Сагайдачний, — потурнак Ібрагім сього вартий, але потурнак Іван вартий і великої нагороди за те, що він для козацтва зробив. Як же ми се зробимо? По правді, то треба його в першу чергу нагородити, а відтак покарати. Та я гадаю так: хай наша нагорода зрівняється з карою, бо обі вони однакові.

— Добре говорить Сагайдачний, так сьому і бути. Ми прощаємо.

— Прощаємо, зняти з нього кайдани, — кричали козаки.

— Чи всі згодні? — питає кошовий.

— Усі!

— Нема згоди, — кричав якийсь турецький бранець позаду кола. — Розірвати його на куски...

— А ти що? — кричали козаки. — Яке ти маєш право тут говорити? Хто зна, чи тебе у січове товариство приймуть, йди собі з богом та мовчи.

Зараз приступили до потурнака і зняли з нього кайдани. Він плакав з радості, кланявся і дякував.

— Панове лицарі! За те, що ви для мене зробили, я не годен вам словами подякувати. Ви мені зробили велику ласку, але і собі ви зробили добре. Бо те все, на що я надивився і наслухався, чого я між турками навчився, складаю се на ваші послуги. Я знаю всі турецькі та татарські штуки і замисли, а се охоронить козацтво не від одного лиха. Знайте те, що моя помста над турками далеко ще не заспокоєна. Я мушу страшно відомстити їм за те, що вони мені накоїли і до потурнацтва присилували, а коли б я був пропав, я би не доконав того, чого я ще доконаю. Та ще, панове товариші, знайте тепер, хто я... Я багато знайомих пізнаю між вами, та ви мене не пізнали, бо я дуже за той довгий час змінився... Я — Іван Іскра-Іскрицький, отаман Гадяцького куреня... Я пропав у поході на татар літ тому десять назад, і ви, певно, за мене досьгодні молились...

Між козаками заворушилось. Хто ще пам'ятав отамана Іскру, аж охнув від нежданої вістки...

Іскра скочив з підвищення і пропав в юрбі.

IV

Сагайдачний, відпочивши кілька днів, узявся за свою ранішу роботу. На Січі було стільки народу. Прибули турецькі бранці, з котрих багато не хотіло або не могло вертатися додому. Прибуло знову багато збігців з України. У всьому тому треба було навести лад, і привчити їх воєнного діла. До того Сагайдачний був мистець і зараз взявся за організацію. Поділив усю ту громаду на сотні і полки, понаставляв старшини. Ціла штука була у тому, щоб нікому не дати дармувати, щоб нікому "гумори до голови не били та джмелі не заводилися". Сагайдачний знав добре душу козацтва. Знав, яка в ньому сила, і як тую силу треба в руках держати, бо як вона з руки вирветься, то цілий світ переверне і сама у пропасть провалиться.

На Січі і січовому майдані ставало тісно. До того ще купці і всякі крамарі, прочувши, що запорожці привезли з Варни велику здобичу, злітались, мов гайвороння на Січ для торгівлі. Треба було поза валами Січі покласти базари, де цілий день клекотіло, мов у казані.

Сагайдачний виводив своїх новиків на берег Дніпра у степ і там їх вчив, пішки і на коні, то з гарматою, то з заступом.

Поперед усього він вчив старшину, а ті опісля вчили других.

Одного дня взяв гурток вибраних і за річкою пустився у недалекий степ на конях.

Почулась команда: "Списи вниз!" Усі відразу познімали списи і наставили їх вістрями перед себе. Рушили вперед зразу кроком, потім щораз швидше, аж до найшвидшого бігу скоком. Сагайдачний дививсь за тим, щоб ніхто передом не виривався, а щоб йшли усі рівною лавою. Гнали так досить далеко, потім, виконавши рухи списом, заверталися назад. Це повторялося кілька разів.

Аж ось побачили навпроти себе ватагу людей, що їхала степом навпростець. Видно було, що ватага, побачивши козаків, що в ту сторону гналась, дуже збентежилась і ладилася до оборони.

Сагайдачний здержав своїх. Вони піднесли списи і позавішували на руку. Опісля з кількома козаками під'їхав до ватаги, даючи шапкою знак, щоб не лякалися.

То була компанія ляхів. Було між ними кілька старших людей, а далі — панські козаки та чури озброєні в шаблі і мушкети.

З ватаги під'їхав до Сагайдачного старший чоловік з сивою довгою бородою і, вклонившись Сагайдачному, каже:

— Ми їдемо в посольстві у Крим з Польщі невольників викупляти, про котрих їхні рідні довідались, де вони живуть. Маємо поручаючі письма від гетьманів коронного і польного та від українних старостів. Ми, здається, з шляху збилися, та в степу заблукалися, так що не знаємо, де ми опинилися. Я бачу, що ми з запорозьким козацтвом стрілися, від котрого не буде нам напасті.

— Вітайте, панове, на запорозькій землі! Кожний посол має право на охорону, від кого би він не був, куди би не йшов. Такої охорони не відкаже вам і Запорозьке військо, будьте цілком

спокійні за ваші особи і майно... З шляху ви не збились, бо саме через Січ найближча і найпевніша дорога у Крим. За вашу безпеку я поручаюсь вам лицарською честю. Тепер, панове, прошу вас на Січ у гості. Відпочинете, а тоді поїдете далі. Дамо вам певного провідника, та ще яку чету козаків для вашої безпеки...

Сагайдачний вклонився шапкою і пристав до польського гурту.

Вертали так всі разом. Ватагу окружили запорожці і стали балакати з двірськими козаками та чурами.

Ляхи, незважаючи на те, занепокоїлися, побачивши себе серед січовиків. Вони не дуже-то Сагайдачному довіряли. Один з них каже до одного старшого шляхтича, який, здається, усьому приводив:

— *Orae omnia pulcherima sunt, sed semper melius est cavere, ne haec turba nos spoliat'*. [17]

А Сагайдачний зараз йому на це відрубав:

— *Si haec turba vos spoliare vellet, adhuc nemo vestrum iam viveret.* [18]

Ляхи дуже збентежились, а цей, найстарший віком, каже по-латині:

— Вибач, вашмосць, ми не могли відгадати, що під сим простим козацьким одягом

криється шляхетська душа. Невже ж що вашмосць — польський шляхтич з вищою освітою?..

— Вашмосць, що до одного помиляєшся, що до того, будто би лише польський шляхтич міг здобути собі вищу освіту. Я — Острозький учень, а ця школа з Польщею не мала нічого спільного, бо там, між учительством, не було тоді ні одного патра єзуїта, без котрих у Польщі нема науки.

— Вибач, вашмосць, я про це нічого не знав.

— У тому-то ціла біда, що панове з Польщі не знаєте про Україну правди. Вас дурять, а ви дурите самих себе. Ви вважаєте нас, козаків, за банду розбишак. А се справдішнє християнське лицарство. От, може, вашмосці й не відомо, що ми лиш що вернулися з морського походу на Варну. Ми Варну спалили, знищили Очаківський флот, визволили шість тисяч християнських невольників та привели з собою. Між ними знайдете і ваших земляків, та, певно, візьмете їх з собою, вертаючися. Поки що вони у нас гостують. За таке діло купа розбишак не візьметься, а хіба добре впорядковане військо.

— Невже ж Варна ограблена! Господи! Велика Порта знову на нас помститься, і будемо мусили знову солено оплачуватися.

Сагайдачний поглянув згідно на шляхтича і каже:

— Ми, козацькі шизматики, помстили смерть вашого католицького короля Владислава Варненчика, що під Варною поліг лицарською смертю. Дарма! Не спромоглись на таку помсту польські магнати, то мусила це зробити козацька голота...

— Вашмосці жартувати хочеться, а мене дрожею проймає на сам спогад, що з сього може вийти... Зараз посиплються з Царгорода погрози на адресу Польщі, зараз підуть татарські набіги на Покуття, Поділля, Волинь. Який настане страх між шляхтою. Наш гетьман

одганяється від сеї погані, мов від вовків... і тепер моє посольство у Крим стріне нові перепони і може увесь мій труд піти внівець...

— Сього останнього вашмосці найменше лякатись. З бакшишем в руці потрапиш до самого хана, а через те, що Варна була б ціла, то вам одного золотого з окупу не опустять. Так само не підіб'ють в ціні через те, що ми турків у Варні погромили. А що вже до турецьких погроз, то не слід лякатися погрози, а зараз помірятися з поганцями.

— І пропасти...

— Хто? Польща? Така велика сильна держава? Як мені жаль вас, ляхів, що ви так себе недооцінюєте. Треба лише мати відвагу і хотіти. Польський король, на мою думку, завеликий пан, щоби ледачої Порти боятися, якщо ми, сіроманці, її не боїмось.

— Ви зле робите. Його милість король наказує вам виразно під строгими карами ходити на море і невірних зачіпати...

— А ми, розуміється, сього не слухаємо, ходимо у походи і будемо ходити... Приготов, вашмосць, своїх земляків, що ми підемо аж на Царгород, а саме тому, щоб Польщі показати, що турки нам не страшні. Може, се і панів з Корони підбадьорить і осмілить, і страшка від них віджене.

— Чи, панове запорожці, не уявляєте собі, як воно негарно не слухати приказів свого пана?

— У нас, козаків, є така думка, що то не його королівська милість, наш пан, дає такі прикази, лише можновладна шляхта, до діла лінива, а до розкоші привикла. Дай Боже, щоб наш король став колись паном у своєму царстві та щоби його шляхта слухала, а не він її слухати мусив...

— Бачу, що вашмосць не є сам шляхтич, коли таку гerezію говориш... Ти би хотів золоту вольність шляхти знищити.

— Не в тім діло, чи я шляхтич або ні, а в тім, що я соромивсь би по-шляхетськи жити. Золота шляхетська вольність, коли не буде завчасу приборкана королівською волею, заведе Польщу в загибель. Таке моє святе переконання. Подумай, вашмосць, куди така держава зайде, де стільки самовладних королів, стільки магнатів, а вибраний король, підписавши *pacta conventa*, залежить від їх ласки...

— У Польщі прецінь є сейм...

— Теж шляхетський, і робить те, чого шляхта хоче, і з чим їй добре. Сейм, який можна кожної хвилі зірвати, одним словом: *veto*, ніколи не вирішить того, чого хоче більшість.

— На цім ми не згодимось...

— Я це бачу, і тому говорім про що друге, та говорім щиро, не як вороги, стоячи на противних кінцях, а як приятелі.

— Ви їдете в Крим, чи можу вас спитати, в котрий кут?

— Не роблю з цього тайни. Ми вибрались у Кафу, бо звідтам прийшов до нас голос розпуки, щоб бранців рятувати, поки їх не вивезуть в Азію або в Африку, звідкіля вже вороття немає.

— Знаєте, панове, я мав би велику охоту поїхати з вами, коли б ви були згодні взяти мене з

собою. Заважати вам не буду, своїм коштом поїду, не раз можу вам в пригоді стати.

— Невже ж, вашмосць, не жартуєш? Я дуже радий буду з такого товариства...

Він подав Сагайдачному руку:

— Моє ім'я Януш Пшилуцький, гербу Ястрженбець...

— Я називаюся Петро Конашевич, прозваний на Січі Сагайдачним. Зі мною поїде ще Марко Жмайло-Кульчицький, Іван Іскрицький, мій чуря Антошко та ще кілька товаришів. Та вашмосці дозвольте, що ми переодягнемоя за шляхтичів, і ніхто з вас не сміє того перед татарами зрадити, а то ми всі пропали би. Нас взяли б за козацьких шпигів, а вас за таких, що шпигів у Крим перевозите.

— І на це згода...

— Я знаю, що вашмосці додержите слова, але вашій службі я довіряти не можу, щоби між татарами не виговорився котрий. Тому, панове, зробимо так, що ваша служба остане і ждати буде на Січі аж до нашого повороту, а замість їх я виберу між нашими запорожцями людей певних, що і татарську мову знають, і цілий Крим. Супроти них то ваші пахолки — телята. Розуміється, що мусите мені, вашмосці, вірити, бо без того нема дружби. До сього я вас не силую. Як так хочете, то добре, а інакше я би не поїхав. Ваші милості, розважте се добре, а відповідь дасте мені опісля. Ось вже наша Січ-мати. Побачите наш побут і поміркуюте, чи можна нам вірити. Тепер я вам скажу, чому я хочу зайти у Кафу в несвоїй шкурі. Знаєш, вашмосць, що ми у Криму частими гостями буваємо, але цілою громадою, а одному нашому братові зайти туди небезпечно... Я мушу мати певність, що ніхто мене не зрадить і не виговориться.

Пшилуцький подумав хвилю і каже:

— Вірю вашмосці. Твої резони мене переконали. Приймаю твої умови — на те моя рука...

— Гей, хлопці! — крикнув Сагайдачний до своїх, що пустилися через річку вплав. — А подайте нам кілька суден сюди, щоб гостей перевезти.

Підплили байдаки, і туди посідали ляхи враз зі своєю службою та позаводили коней.

Як перейшли ворота Січі, Сагайдачний повів Пшилуцького до кошового.

Кошовий був радий гостям. Вислухавши, за чим у Крим їдуть, давав їм поради, куди повернутись, щоб діло як слід перевести.

— Та от, кошовий батьку, — говорить Сагайдачний, — я рішився поїхати сам з тими панами у Кафу.

— Свербить в тебе шкура, чи голова тобі заважила? Ти лиш покажись між татарами, а живий звідтам не підеш. Від останнього погрому татар над Інгулом усі татари на нашого брата бісом дивляться. А від набігу на Варну то турки і татари тебе вже знають, і, як мені донесено, нема у них більшого шайтана над Сагайдака.

— Я там мушу бути, щоб гаразд роздивитися. Може, воно мені на що придасться, а щодо мого імення, то хто зна, чи воно не переборщене. Звідкіля вони мене можуть знати, коли я їм нігде не підписувався? Але на те все я маю спосіб. Я, за згодою їхмосців, перевдягнуся за польського

шляхтича і, значиться, що їду в посольстві викупити бранців. Беру з собою Жмайла, а щоби служба їхмостів не виговорилась, то вона лишиться на Січі аж до нашого повороту, а ми візьмемо кількох наших запорожців до пошту, переодягши їх за панських пахолків...

— Раджу взяти Іскру. То розумна голова, їхні звичаї і мову знає...

На це всі пристали. Кошовий просив своїх гостей, щоб кілька днів на Січі відпочили, а то за той час усе приладиться.

— Так, може би, ми зложили в переховання ті гроші, які веземо на окуп, тут, у січовій скарбниці, — каже пан Пшилуцький, — так буде безпечніше.

— Як вам ходить про безпеку, панове, то у нас на Січі усюди безпечно, так у канцелярії, як і на майдані. У нас крадежі не може бути. На спробу покладіть на майдані гаманець з грішми, а він вам певно не пропаде.

— Невже ж?

— Так воно і є. Кожна крадіж карається смертю так само, як забійство.

— Я сього не знав, що тут така карність...

— Бо ви у Польщі замало або і зовсім нічого про нас не знаєте, а вірите, в те, що вам різні авантюристи про нас нагородили. Якби ви нас справді пізнали, то і вам, і нам краще би жилося. І не треба би вам у турків та татар харачами оплачуватися. Ми би спільними силами ту бусурменську погань геть винищили.

— Говоріть що хочете, а Турція — то сила, з якою нам числитися треба.

— Для нас вона не сила, і ми Турції не боїмося. У нас не раз вже родилася думка, щоб зайняти увесь Крим і поселити там наших козаків. Тоді б присмирніли, мов овечки, і ногайські, буржацькі татари, та чи спромога нам се зробити? Коли Польща на своє і наше лихо держить нас за рукав? Не пускають до нас людей з України, бо нікому буде на панських ланах робити. Нас відгородили від України. Ні туди, ні сюди не можна нам переходити. За нами стежать, як за вовками, хоч ми так вірно заступаємо Польщу від татарських набігів.

— Признаюсь, що я з сією справою замало познайомився. Коли краще тут роздивлюся, то стану найбільшим вашим приятелем.

Гості відійшли, а кошовий подумав собі: "А щоб ти так здоров був, як ти правду говориш. Всі ви однакові, коли вам нас треба, а коли приходить до діла, то всі ви в незнайків перекидаєтесь, а в душі ви такі самі ляхи..."

Сагайдачний пішов зараз шукати Жмайла. Його якраз вибрали курінним отаманом Полтавського куреня, де старий Жмайло був осавулою.

Жмайло був з того, що йому Сагайдачний сказав, невдоволений.

— Та що робити? Мушу їхати в Крим, хоч я мав інший намір, і саме хотів з тобою про це поговорити. Ти знаєш, як ми би Очаків скубули. Кораблів там нема, війська ми теж багато намотлошили. В Царгороді про це, либонь, ще не знають, бо паші непильно про це в Царгород писати і заробити собі на шовковий шнурочок. Мені прийшло на думку, що коли б так на Очаків наступити, то можна би його взяти і зруйнувати до тла.

— Думка гарна. Чи ти загадав до цього братися?

— Так. Треба й мені чимсь показатись.

— Боже тобі помагай! Я ще поговорю про це з кошовим і старшиною. Воно дуже важна річ — зруйнувати Очаків, який нам все буде перепиняти дорогу на море... У мене теж зародилась велика думка, і не спочину, поки її не переведу в діло. Так ми розстанемося на часок, тільки не знати, хто із нас раніше вернеться. Йди ти з цілим своїм куренем і забери стрія. То досвідний, бувалий чоловік, і багато тобі pomoже. Тепер іду за Іскрою.

Іскра дуже зрадив, як довідався, що поїде з Сагайдачним у Крим. Він хотів Сагайдачному віддячитись. Сам вибрав десяток товаришів певних і дотепних. Вони перевдяглись за панських козаків. Сагайдачний дав собі обтяти козацького чуба, підголити довкруги голови волосся і перебрався враз з Іскрою у шляхетську одежу.

Його довга борода не дасть татарам пізнати у ньому козака, бо татари знали, що молоді козаки бриють лице.

Переплили враз з панами на байдаках до найближчої татарської переправи і тепер поїхали прямо у Крим на конях.

Незадовго перед самим Перекопом стрінулися з татарською четою. Іскра розповів, куди і за чим ідуть, а чета повела їх до мурзи, який був поставлений найвищим ханським старшиною в Перекопі.

Тут треба було дати першого хабара. Хоч татари нікого не перепиняли, хто їхав у Крим з грішми, то все ж старшина, коли не дістав хабара, видумував різні перешкоди, щоб подорожніх довше задержати, хоч як їм було пильно. Подорожній, що потерпав за кожну втрачену хвилю, чи не приїде запізно, мусив відкрити гаманець. Між бусурменами можна було кожний замок золотим ключем відімкнути.

Перший раз прийняв їх мурза дуже непривітно. Він розкричався, відгрозювався на Польщу, що його світлість хан заборився знищити її огнем і мечем за те, що вона не здержує цих шайтанів-козаків, а вони сміють непокоїти татар і Високу Порту.

Цей перший татарський достойник, котрого стрінули, був собі замітний чоловічок. Низького приземистого росту, з великим животом, товстак. У нього було округле, жиром обросле жовтаве лице. Його косо поставлені чорні очі з бідою дивились на світ з товстої пики. У нього були ріденькі вусики і така ж борода, яку безвпинно гладив товстою рукою з короткими пальцями. На ньому був шовковий засалений каптан.

Коли йому вклонилися, він надув губи і показував себе дуже важним, та став кричати.

Як вже викричався, Іван Іскра вклонився йому ще нижче і заговорив:

— Оскільки нам відомо, то в останніх часах козаки сиділи тихо і не робили правовірним нашим приятелям ніякої шкоди.

— Як смієш таке говорити? Хіба не знаєш, що вони недавно пробували напасти на Варну, лише що чуйне ухо і всевідуче око падишаха — щоб він жив вічно — заздальгідь відкрило сей злочинний намір, і вірні війська його султанської милості не допустили до того і витопили цих псів до одного.

— Коли їх витопив, то добре їм так, і Велика Порта не мала з того жодної шкоди, а слава падишаха – щоб він жив тисячу літ — рознеслась по усьому світу на великий пострах всіх невірних, — відповів Іскра.

— Певно, але вже сама така думка — то така безличність, що варто її, як слід, покарати. Підождіть, ми вам ще за се відплатимо, ваші села і городи пустимо з димом, а вас у сирівцях сюди приженемо.

— Ваша милість, безвинно на нас сваритесь і шкодите своєму многоцінному здоровлю. Ми нічого більше, лише посли, а послів всі народи шанують. Коли падишах і його ханська світлість — щоб їм Аллах дав тисячу літ прожити — задумали своєвольство козацьке покарати і винищити їх, то його милість, наш король, був би з сього дуже радий. Козацтво нам дуже не на руку, і маємо з ними багато клопоту. Через сих гільтаїв приязнь між Польщею і Великою Портою дознає ущериби... Ми їдемо за ділом у Кафу, і нам пильно. Тому прохаємо вашу милість перепустити нас і допомогти їхати далі. Хай се не обидить вашу милість, що, цїнячи його лицарську вдачу, зложимо у ваших ніг найпокірніше малий подарунок,

Іван моргнув на шляхтича, а той зараз вийняв гаманець з червінцями і передав мурзі.

Мурза зважив в руці його вагу і зараз подобрів...

— Про мене, воно правда, що ви за других не винуваті. Коли хочете їхати?

— Як ваша милість позволите, то хоч би і зараз.

— Гарезд! А тепер будьте моїми гостями, — він плеснув у долоні, і зараз служба принесла каву і чубуки.

Тепер сиділи всі на тапчанах.

— Вашмосць, бачу, побував у Турції, — заговорив мурза до Івана, — бо добре по-турецьки балакаєш і наші поведенції знаєш...

— Його милість, наш пан і король, послав мене частенько з посольством до Стамбула. Я там не раз жив цілими місяцями, а навіть мав щастя оглядати моїми недостойними очима лице сина сонця, повелителя всіх вірних, падишаха...

— У Стамбулі, либонь, гарно жити? — перебив мурза.

— Як у сьомому небі пророка...

Мурза став випитуватися за падишаха, великого візира, достойників, а Іван городив йому таке, що самому хотілося сміятись.

— А бачив ти огороди падишаха?

— Я сього недостойний. Невірному навіть невільно ті слова вимовити, невільно подумати, бо коли би і в сні виговорився, то йому б язик врізали. В тих огородах султанський гарем...

Іван, вимовляючи те слово, прислонив собі лице долонями, начеб справді в тій хвилі султанські одаліски побачив...

— Бачу, що ти бувалий чоловік і наші святі звичаї знаєш, наче муслем... Нікому не вільно до нашого гарему заходити...

— Авжеж, я мав щастя бути в огороді великого візира. Ми дуже гарно з собою жили і раз, коли його милість був у добрім і веселім настрої, мене там завів... Я бачив його гарем...

— Дивне диво, аж вірити не хочеться... Що ж ти там бачив?

— Те, що я бачив, також і неімовірно... Рай, та й годі...

— Гарні одаліски? — спитав мурза і облизався.

— Вибач, ваша милість, але мені цього говорити не вільно. Правовірний муслем такого питання ставити не може.

Іван повторював ці слова з докором, а мурза вже більше не питав. Між цими трьома шляхтичами, які там були, один розумів турецьку мову. Прислухаючись тій розмові, він, щоб не розсміятися вголос, частенько кашляв і притикав собі рота рукою.

Аж мурза це завважив.

— Чого ти так кашляєш?

— Не звик до вашого чубука, закріпкий для мене...

Гостина скінчилася, і гості вибралися далі. Дістали від мурзи письмо, що ніхто не сміє їх по дорозі чіпати аж до Кафи і з поворотом.

Їм було вільно їхати кудю захочуть.

Мурза запрошував їх до себе, як будуть вертатися, а будуть йому любими гостями. Бо він хоч муслем, то як лицар вміє оцінити послів лицарського народу і дуже їх полюбив. Як вже були в дорозі і Іскра розповів товаришам свою розмову з мурзою, то усі трохи не заморились сміхом...

Їхали у Кафу навпростець. Сагайдачний пильно розглядав околицю, полишався частенько позаду і значив собі дорогу на кусочку паперу.

— Дивно мені, — каже Пшилуцький, — що вашмосць інтересуєшся так усім і на ту татарську погань стільки уваги звертаєш.

— Для мене се интересна новість. Хочу, впрочім, запам'ятати добре дорогу, як будемо вертати...

Подорож йшла без пригоди. В улусах виказувались перепусткою, всюди їх приймали і перепускали.

Нарешті заїхали до старого татарського города Єскі-Крим, де була колись ханська столиця. Звідсіля можна було за кілька годин заїхати у Кафу, по-турецьки Кефа. Коні дуже знемоглися, і треба було тут перепочити до завтра. Іскра зараз написав письмо до Кафи, де були польські бранці, і послав туди татарина. Поляки дуже тривожилися, боячись, щоб не приїхали запізно. Іскра написав, що послали вже їдуть і везуть окуп.

На другий день побачили Кафу. Сагайдачний думав, що побачить город сильно укріплений, а тим часом того не було. Город був розлогий, але його укріплення були мізерні, занедбані. Земляні вали позасувані і поруйнований фортечний мур. Лише всередині міста стояв обведений муром з високими баштами замок. Одна висока башта служила заразом за морський маяк, бо вночі запалювали на ній бочку з смолою.

Пшилуцький пояснив Сагайдачному, що ще недавно панували в Кафі генуезці, що тоді Кафа була славним торговим городом. Тоді вона була справді укріплена. Недавно здобули її на генуезцях турки, зруйнували укріплення, а ставити нових не квапилися. Впрочім, цього навіть не було треба, бо Кафа стояла на полудневім крайчику Криму. Сушею ніхто там не забіжить, бо треба би хіба всю татарщину перебити, а на це ніхто не зважиться. Від моря знову ніхто сюди не запливе, бо не пустять через Босфор. Це також була причина, що генуезці улягли, не діставши помочі від свого материка.

Іскра знав Кафу добре. Він повів їх до одного гану, себто гостиниці, до якогось вірменина. У тій гостиниці примістилися всі враз з кіньми. Для себе взяли одну кімнату, прибрану на східний лад. Зараз перевдяглись у кращу одежу і пішли у город.

На базарі, мов у муравейнику, вештався усякий народ з усього світу. Були тут турки, татари, вірмени, греки, іспанці, араби, сірійці, жиди. Все тут з'їздилося зі своїм крамом.

Повздовж дороги, якою йшли до пристані, повно шаласів під дошками або крамів таки під голим небом. Крамарі викликали і вихвалювали свій крам, щоб привабити покупців, на всіх язиках. Лише турецькі купці були іншої вдачі. Кожний сидів на своєму столі спокійно та байдужно, курих свій чубук, заледве відповідаючи на запити покупців, не журячись тим, чи їхній крам хто купить чи ні.

В тій хвилі побачив Сагайдачний щось таке, від чого його аж заморозило і болюче стиснуло за серце.

Йшли сковані один за другим обідрані люде, байдужі на все, начеб у них душі не було. Лише тоді скорчився і показував, що живе, коли його дозорець вдарив батоном, підганяючи.

Іскра зітхнув важко і пояснив, що це невольники, котрих ведуть на базар продавати.

— І мене так вели, — шепнув Сагайдачному, — та се ще нічого, що тут бачиш, а там, на базарі, де людьми торгують, побачиш ще не таке.

Цей базар стояв недалеко морської пристані. Стояла тут під кришею з одної сторони відкрита велика будівля. Під цією кришею стояли гуртами пов'язані невольники. Продавець викликував гугнявим голосом прикмети свого товару. Покупці ходили від одного до другого, оглядали, пробували м'язи, дивилися в зуби, оглядали тіло, торгувались за ціну, поки не добили торгу, або відходили. Проданого невольника торговець, перебравши гроші, розв'язував і віддавав покупцеві. Відтак підходили до урядовця, що тут сидів, і списували грамоту на власність. Зараз забирав його покупець з собою, якби купленого коня.

В одному гуртку побачив Сагайдачний двох зв'язаних з собою молодих парубків дуже на себе схожих з лиця, хоч не рівних літами. Це були два рідні брати, їх купили два окремі покупці. Вони спам'яталися аж тоді, коли їх розв'язали і мали розлучити. Тоді кинулися собі в обійми і стали страшно плакати. Дозорець бив їх батоном, та вони цього начеб не чули. Держалися в обіймах, начеб зросли в одне тіло, та лиш тільки чути було: "Брате ріднесенький, прощай, брате", їх розлучили насилу і повели в різні сторони.

Так само трохи далі розлучили батька з сином-недолітком, котрий кричав і плакав на весь базар.

Дивлячись на це, наші подорожні і собі плакали нишком над людською долею. Сагайдачний затискав кулаки з досади, кусав губи, що тих собачих синів нічого не зм'ягчить, що вони ще сердилися і били мучений народ.

Було й таке, що покупець забирав більший гурток невольників, зганяв їх в одне місце, зв'язував разом. Такі в'язанки відводили підручні на кораблі, що стояли у пристані. Це були покупці гуртівні. Було між ними багато італійців, греків та вірмен. Вони відвозили свій товар продавати далі.

Подорожні зайшли далі у ту часть базару, де продавано жінок. Тих вже не в'язали і не кували. Вони сиділи поодинокі або гуртами. Котрій ще на сльози стало, плакала, а інша — то таки сиділа у якимсь соннім задубінні. От зараз із краю сидить якась нестара польська шляхтянка з молодою дочкою та малим синочком, сидять собі небожата, держачись вкупі. Дочка держить маму за шию. Хлоп'я поклато голівку на коліна матері і начеб заснуло.

Приступають до них покупці. Доглядач насилу відриває дочку від матері. Покупець бере її під бороду, обертає до себе лицем, рознімає брудними пальцями губи, дивиться у зуби, оглядає її тіло, мацає за груди і торгується. Те саме робить другий з матір'ю.

Вкінці добувають торгу. Матір забирає якийсь старший татарин, хлопчика купив турок, а дівчину — якийсь інший молодий турок. Їх хочать розлучити. Та вони, отямившись, зчепилися знову, обороняються усі троє руками, дряпають поганців по лиці, кусають зубами та голосять так, що кам'яне серце би зм'ягчилось. Їх голосіння приглушує базарний гамір, їх розділили насилу і понесли на руках. Нічого не чути, лиш: "Мамо!", "Доню!", "Синочку!", "Діти мої!". Тут знову торгують українську дівчину-красуню. Зійшлося до неї аж троє охочих, з чого продавець дуже радий, бо вони переторговуються і підбивають ціну. Аж двоє відскочило, заклявши, а третій платить ціну і забирає свою власність. Вона, небога, йде за своїм новим паном, мов сонна.

Сагайдачний дрижить усім тілом. З очей падають рясні сльози по лиці. Те саме бачить у своїх товаришів. Іскра дивиться на Сагайдачного, як він закушує губи, блискає люто очима і судорожне стискає в руці рукоять своєї шаблі.

Іскра бере його за руку і каже твердо:

— Ходімо звідси, ти вже бачив досить. Не шматуй даремно свого серця, бо через те бідним нічого не поможеш, ходімо краще у пристань. Там не одне таке, що тобі придасться знати.

Сагайдачний мов зі страшного сну прокинувся. Нагадав відразу, за чим сюди приїхав. Відразу начеб оглух, закам'янів на голосіння бідних невольників.

У пристані стояло багато кораблів, галер та суден.

Вони під'їздили під берег, забирали товар і довозили до великих кораблів, що стояли далі. Народ шниряв у різні сторони, штовхався і викрикував в різних мовах. Вавілон... Сагайдачний пропхався над сам берег і став роздивлятись. Хотів перелічити кораблі, та не можна було. Одні заступали других, а байдаки шниряли і мішались, мов стадо уток, коли між них поживу кинеш. Сагайдачний придивився ще до мурів города на пристані. Тут були ще нащадки колишньої башти.

— Буде з мене, — каже до Іскри, — та поки прийдемо сюди походом, то всіх невольників вивезуть.

— Не турбуйся, це тут ніколи не переведеться. Тут головна торговиця.

Шляхтичам було пильно за своїм ділом і вони пішли в іншу сторону з своїм товмачем. Сагайдачний з Іскрою пішли далі по городу.

Оглянули замок і пішли бічною вулицею на край города. Видно було, що турки недовго ще тут панували, не було ще часу витиснути свого всхідного п'ятна. Іскра усе Сагайдачному пояснював. Він знав добре турецькі городи, і вмів відрізнити, де Азія, а де Європа. Пішли потім довкруги городських мурів і окопів. Усе було занедбане, не мало оборонної вартості. Сагайдачний оцінював все з воєнної точки і прийшов до такої думки, що Кафа сама про себе жодного опору ставити не може, коли б лише до неї з військом добратися можна.

Як вернулися у гостиницю, то ляхів ще не було. Сагайдачний присів на тапчані, передумуючи те, що тут бачив. Образи переходили через голову одні блискавкою, інші знову держалися довго, що годі їх було забути. Особливо ті образи, які він бачив на невольницькім базарі, різали його по серцю ножем. У вухах дзвенів плач та розпучливе голосіння.

Він так потону в своїх думках, що не чув, як до нього заговорив Іскра.

Іскра сіпнув його за рукав:

— Над чим так задумався?

— В мене одна думка, а ти її гаразд знаєш. Та я зараз не можу собі усього з'ясувати, так в голові усе мішається, що вдуріти можна.

— Минеться, брате, я серед такого жив, а опісля привик і тепер дивлюсь на все, як на таке лихо, якого усунути не можна. Що ж? Головою муру не проб'єш.

— А я би хотів якраз це лихо усунути, знищити дотла, щоб хрещеним людям полегшало. Скажи, товаришу, кудю нам легше сюди дібратися: морем чи сушею...

— Гадаю, що морем.

— Я до моря ще не привик, мені прийшлося би легше перебитись поперек Криму...

— Господи, помагай!

Надійшли ляхи з викупленими бранцями. Було їх п'ять душ: троє мужчин і дві жінки. Молодша була гарна дівчина, білява, струнка...

Викуплені бранці аж плакали на radoщах. Обходили всіх, обнімали і цілували мов рідних.

Пшилуцький представив їм панів Конашевича і Іскрицького. Конашевич один не поділяв тої радості. Він сидів на своєму місці, голову обпер на руках.

— Вашмосць, не хочеш з нами веселитися? — говорив Пшилуцький з легким докором. Він добував з своєї сакви барильчину вина, щоб усіх почастувати.

— Знаєте, панове, коли б я веселився, скакав з радості? Тоді, коли б ми могли забрати звідсіля не лише оцих п'ятеро панства, а всіх нещасливих, які тут мучаться, тих, що я бачив, як їх на суднах вивозили, як і тих, що ще тут осталися. Без сього нема для мене ні радості, ні супокою...

— А знаєш, вашмосць, що коли їх всіх хотіли викупити, то не стало би на се стільки золота, що ми всі враз із нашими кіньми важимо.

— Розкажи, вашмосць, його милості королеві, та й своїм землякам усе, що ти тут власними очима бачив. Скажи, щоб Польща міцний ланцюг кувала і козаків поприпинала, щоб не важилися тих добряг-турків зачіпати та перепиняти їм в такому благородному промислі.

— Гіркі слова вашмосці...

— Але правдиві, та скажи ще і те, вашмосць, що хоч би козаків справді ляхи на ланцюг повпинали, то ми його розірвемо, зубами порозкушуємо, а це прокляте кодро рознесемо дотла...

— Ради Бога мовчи, вашмосць, — уговорював Пшилуцький, — тут бувають потурнаки, котрі нашу мову розуміють і донесуть це турецьким заптіям, і тоді не вийдемо звідсіля живими.

— Рація вашмосці. Добре, я буду мовчати на словах, а у своєму часі заговорю ділом. То буде краще, бо слова тут нічого не допоможуть. Дайте і мені чарку вина, хай вип'ю на щасливий наш поворот.

Сагайдачний устав і начеб перемінився увесь, був веселий. Чарка стала кружляти.

— Вас, панство, звідкіля забрали?

— Різно бувало. Мене взяли з поля від роботи коло хліба, а от сього товариша взяли з дому вночі, коли нічого злого не прочував...

— Ось бачите! Не було б того, коли б ви з козацтвом в злуці приборкали татар так, щоб не посміли носа з Криму виткнути...

— Що, вашмосць, говориш? Хіба ж ми з ордою не б'ємось? Думаєш, що я так легко дав себе взяти в пута?

— Ви обороняєтесь аж тоді, як татарин вам на спину сяде, попалить ваші домівки, поруйнує та пограбує. То не так треба робити... Татар треба бити в їх улусах...

Викуплені бранці не розуміли, чого Сагайдачний усе за козаків говорить.

Вони вважали Сагайдачного і Іскру за шляхтичів, котрі лише тому по-українськи говорять, що на Україні живучи, схлопіли і забули рідної мови. Це здавалось їм дуже дивним і неприродним.

Зміркував це і Пшилуцький і каже півголосом:

— Ці два панове — то запорожці. Вони оба доброхіть пішли нам товаришувати в тій небезпечній дорозі. — А далі додав жартом: — А пан Конашевич цілу дорогу свариться зі мною, чого Польща зупиняє козаків набігати на невірних, чого наші гетьмани і наш сейм посилає безвпинно на Січ заборони і грізні універсали...

— Пан Конашевич має повну рацію, — говорив один з викуплених, пан Строжелецький. — То свята правда. Замість перепинювати в тім святім ділі, їм би треба всіма силами пособляти, а тоді було б краще нам всім жити.

— Спасибі вашмосці! — каже Сагайдачний, простягаючи до нього руку. — Такі слова чую перший раз від польського шляхтича.

— Були такі, що погнівались на смерть за мої резони. На погибель тим шляхетським ледарям, неробам, у котрих стільки мудрості, що повний живіт і розкішне життя, котрі лиш за тим дивляться, щоб з свого хлопа-підданця послідню каплю крові виссати, а все тільки для своїх розкошів і вигоди — а такі, як вашмосць, щоб на камені родились. А тоді Польща, наша спільна мати, стане могутньою державою, а ледачий турок перед нами дрижати буде.

Усі визволенні були тої самої думки. Вони мали нагоду в часі своєї неволі придивитись усьому гаразд. Турків і татар вони ненавиділи від серця.

— Вашмосць, ще усіх тих панів в козацтво звербуєш... — каже, сміючись, пан Пшилуцький, — але жарт набік, та ви, мосці панове, не виговоріться часом, що вони запорожці, бо татари пірвали б у куски, і нам попри це дісталось би...

— Так довго мовчіть, поки поза Перекоп не переберемось, а там вже їх нічого нам боятися, — докинув Сагайдачний.

Як тільки визволенцям нагадали за Перекоп, то всі заявили бажання чимшвидше з Криму вибратись, де стільки лиха натерпілись, та ще й тепер не почували себе зовсім безпечними. Тої самої думки були усі.

Сагайдачний пішов до запорожців, подбав про все, чого їм було треба, і шепнув, щоб були назавтра раненько готові в дорогу. Цю ніч треба було тут переночувати. Сагайдачний пішов з Іскрою ще раз роздивитися по городу.

Та вони поміркували, що на них стали звертати своє око турецькі заптії. Іскра взяв зараз Сагайдачного під руку і завернув у господу.

— Ми вже під оком заптіїв. Вертаймо, а то як попадемо їм в руки, то це дорого буде нам коштувати.

Завчасно полягали спати, а раненько побудив Сагайдачний усіх. Розплатились, купили ще п'ятеро коней з сідлами і поїхали. В городі було ще тихо і пусто, і ніхто за ними не дивився.

Вертали тою самою дорогою. Сагайдачний придивлявся пильно до околиці так, як першого разу.

В Перекопі треба було знову поклонитися мурзі. Він дуже зрадив, побачивши знайомих, жалувал їх горювання в неволі, а вже панну Анну то трохи не з'їв очима.

— Всього того би не було, коли б Польща сих шайтанів-козаків знищила, бо вони у всьому винуваті. Вони зачіпають нас, татар, а ми відплачуємося за нашу кривду.

— Ми постараємося розбити Січ, — говорив врочисто Іскра, кладучи руку на серце.

— Старайтеся, а ми вам поможемо, їх всіх переведемо у сирівцях до Кафи, на базар... Вже, як ви від'їхали, прийшла сюди вістка, що ті розбишаки нам на Очаків напали і пограбили його, то зухвальство. Особливе говорили про якогось Сагайдачного. То має бути олицетворений шайтан... А щоб його огонь геджени спалив. От коли б я його піймав в свої руки... Він і під Варною накоїв нам багато лиха...

— Як він був під Варною, то там, певно, і загинув, коли війська падишаха козаків розгромили, як ми це чули з уст вашої милості. В таким разі він не міг бути під Очаковом, — каже Сагайдачний.

— Він один міг втекти і тепер помстився...

Поляки збентежилися, почувши таке, бо Сагайдачний був між ними. Всі мимоволі на нього оглянулися. Тоді Сагайдачний каже до Іскри:

— Перекажи його милості, що я Сагайдачного знаю лично і обіцяю доставити його живого. Лише поспитай, скільки я за нього дістану.

Іскра переповів це мурзі, через що відразу затерлося збентеження у поляків. Мурза дуже зрадив:

— Невже ж ти його знаєш?

— Так, знаю добре, і він мені, певно, повірить. Зайду його хитрощами, що і нестямиться, як поїде в Перекоп... На це даю моє лицарське слово... Лише я би рад знати, як високо, ваша милість, його цінуєш.

— За нього дам тисячу цехінів, — каже мурза.

— Ваша милість, замало його цінуєш. Але грошей я не візьму, а зроблю се для приязні вашої милості до мене. Вона мені більше варта, чим усі скарби Криму.

Сагайдачний поклав руку на серце і підвів очі вгору. Це дуже подобалось мурзі. Він простягнув Сагайдачному руку. Мурза подумав собі, що коли б він справді дістав в свої руки того козацького шайтана і повів його ханові, тоді він піде в ласці дуже високо...

— За те, вашмосць, будь певний моєї ласки, і можеш хоч би щоднини їздити свobodно з викупом у Крим за бранцями, а ніякої перепони тобі не буде.

Усім хотілось сміятися з такого жарту Сагайдачного.

На прощання не обійшлося знову без бакшишу, а мурза подарував Сагайдачному коня.

Коли вже були за Перекопом, Пшилуцький каже:

— Що собі, вашмосць, думав, обіцяючи таке тому засаленому мурзі?

— Те що казав, так і думав. Я приведу самого себе до нього, як прийду сюди з козацтвом. Тоді сіпну його за ту миршаву борідку і скажу: "Ось маєш живого Сагайдачного, пізнай мене".

— Невже ж справді козаки задумують напасти на Крим?

— А як вашмосці здавалося? Хіба ж я товкся сюди і наражав на небезпеку своє життя для самої дитячої цікавості, для того, щоб дивитися на людське горе, щоб дати різати собі душу їхнім плачем. Дивись, вашмосць, ось у мене ціла дорога в кишені.

Сагайдачний вийняв папір і показав нарис дороги, якою їхали, з наміченими місцевостями, горами, річками і нарис розположення Кафи та пристані над морем.

— Коли ж вашмосць це робив?

— Тоді, як ви на мене не дивились. Дещо рисував з пам'яті. Я навчивсь запам'ятовувати подробиці, котрі бачив.

Ляхи не могли з дива вийти. Панна Анна не могла від нього очей відвернути. Вона старалася все поруч з ним їхати і радо з ним розмовляла.

Старша її товаришка пані Дзюбінська кілька разів упоминала їй, що це для панни непристойно так поуфало поводитись з чужим чоловіком та ще з козаком. Та це нічого не помагало, панна

лише плечима здвигала:

— Але то лицар, якого я ще не бачила...

Усю дорогу ночували в степу. Час був дуже гарячий. Трава в степу висохла. Треба було обережно з вогнем поводитися. Сагайдачний з Іскрою проводили тій валці. Вони вибирали на нічліг і постої місця над водою, де було доволі зеленої паші.

Сагайдачний ділив усіх на партії, котрі мали вночі сторожити. Для жінок розп'яли шатро, всі інші спали на траві на кожухах.

Саме переїздили околиці, де ногайці випасали свої стада коней. Частенько стрічали по кілька татарських конюхів, котрі боялися озброєних людей чіпати. Але вночі треба було пильнуватися і коней держати на припонах.

Пригода з татарами трапилась їм зараз при третім нічлігу. Шляхтич, що мав сторожити, утомлений денною спекою, не видержав і заснув.

Татари підкралися під обоз, повідпинали коней та втекли в степ.

В обозі почувся тупіт втікаючих. Сагайдачний схопився перший, за ним — Іскра. Вони зараз пізнали, в чому діло, що їх підійшли непрохані гості.

— Гей! Де вартовий? Нам вкрали коней...

А вартовий спав, мов неживий у тяжкій замороці.

Сагайдачний копнув його ногою з досади.

— Вашмосць, спиш? Тепер підемо пішки, а ти нестимеш наші клунки... От вартовий, матері твоїй ковінька! Коли б мені таке козак зробив, я б його приказав розстріляти... Тьфу! А то — баба, перина! — Сагайдачний став далі лаяти шпетними словами. Шляхтич підвівся з землі і дививсь заспаними очима, не розуміючи, що з ним.

На те прибіг Пшилуцький.

— Не гримай на нього, вашмосць, він зачадів від спеки, ще за дня жалувався, що йому голова болить...

— То чому мені того не сказав? Я був би кого другого поставив. Тепер, як наших коней не відшукаємо, то треба буде татарам забрати силою або вкрасти... Добре, що хоч сідла нам лишилися. Але наш поворот дуже через це припізниться. — В обозі настала метушня. Кожний проклинав і лаяв злодіїв. Їх бралась розпука, коли подумали, що серед такої спеки треба буде стільки дороги волочитись пішки...

Сагайдачний, покинувши ляхів, став нараджуватися з Іскрою і запорожцями. В обозі осталося всього четверо коней...

Стало на тім, що як лише розвидніється, піде Іскра з двома товаришами за слідом. Треба було конечно коней відшукати або роздобути.

Вже не спали до рана. Пшилуцький сам сердився на шляхтича, другі докоряли йому теж, що через нього втратили найменше один день дороги, а коли коней не роздобудуть, то й цілий тиждень.

Як лише розвіднілося, поїхав Іскра з козаками слідом і пропав у степу.

Всі були в лихій настрою духа. Посідали мовчки. А тим часом заносилось на дуже гарячу днину, бо на небі не було ні одного обличка... Сонце піднялось на обрії і страшно жарило. Жінки скрилися під шатро.

Козаки полягали на кожухах і куняли. Шляхтичі проходились мовчки. Сагайдачний сидів на сідлі і курив люльку. Одна Анна не втратила бадьорості.

— Чого ви всі понадувались, мов сови в полудне? І що ж такого страшного сталося? Ми вже не таке переживали. Перебудемо і це. Я вам кажу, що пан Кона-шевич видумає щось таке, що нікому би і не приснилося, і все буде гаразд. — Вона поглянула на Сагайдачного і заспівала пісеньку, та пішла у траву квітки збирати.

— Панночко, — говорив Сагайдачний, — дайте-но спокій сій роботі по траві, а то ще гадюку замість квітки знайдете, а тоді нема для вас порятунку. Ви степу не знаєте і не прочуваєте, як тут всюди небезпека криється. Настає спека, і гадюка тоді дуже злюча буває. Не можна вам і на траві сідати. Коли утомилась, так сідайте на сідло або ось на розстелений овечий кожух, гадюка до овечого кожуха не піде...

Анна поглянула ласкаво на Сагайдачного і каже:

— Спасибі за осторогу, але співати мені можна? Піснею чей же гадюки не прикличу?

Сагайдачний усміхнувся:

— Співайте здорові! Хіба би між степовими гадюками був який зачарований царевич, так як у казці говориться. Отоді він, певно, на вашу любу пісеньку зва-биться, відзискає свою прежню постать, ну і тоді запрошуйте нас всіх на весілля.

— Спасибі за царевича, — каже Анна, кланяючись, — зависокі пороги на мої ноги.

Тепер заспівала Анна своїм срібним голоском українську пісеньку, аж степова птиця у траві замовкла.

Сагайдачний узяв рушницю на плече і каже до Пшилуцького:

— Я ненадовго відходжу. Коли б що поганого трапилось, так дайте мені знати стрілом.

Сагайдачний пішов у степ і за хвилю пропав у траві. Нараз залунав з того боку стріл. Подорожні посхапувались і не знали, що це значить, а Анна каже:

— Та чого ви налякались? То пан Конашевич, певно, щось сплював...

В обозі лишився ще один кінь. Анна побігла і видряпалась на нього, стала ногами на хребті і стала розглядати околицю. А далі сплеснула руками і вже була на землі.

— Пан Конашевич вертається, — каже схвильована і задихана.

Він вертав, справді таскаючи на плечах убитого оленя.

— Нуте, хлоп'ята, — каже до запорожців, — розведіть огонь, будемо обід варити...

Приніс оленя і кинув на землю. Анна була дуже з цього рада, бігала довкруги і плескала в

долоні.

— Не казала ж я, що пан Конашевич не дасть нам загинути?

Козаки стали оленя патрошити, принесли в казанах води з потічка і розвели вогонь.

Незадовго варилася в казані юшка з кашею і пеклись на вогні куски м'яса. Розходилася люба воня печеного м'яса, аж слина в роті збиралася.

За достатньою їдою всі повеселішали. Завелась балачка, і стали собі з цілої пригоди жартувати.

— Пан Іскрицький повинен би вже вернути, вже більше чотири години, як поїхав.

— Так не можна казати, — каже Сагайдачний, — ми не знаємо, як далеко йому прийдеться їхати, тільки я того певний, що він надармо не поїхав.

А тим часом Іскра, знаючи добре степ, їхав за слідом в траві, не зупиняючись. Він поспішав, щоб тим часом, як сонце пригріє, столочена трава не піднялась.

Сонце вийшло високо і дуже гріло. Коні попріли і знемоглись, будилась степова муха і дуже до них присікалась...

Аж побачили, що в одному місці хвилювалася трава. Там пасся табунець коней. Козацькі коні заіржали, а тамті стали відзиватися. За тими стали показуватися кінчасті татарські шапки. Іскра поїхав до них прямо. Йому назустріч вийшло кільканадцять татарських конюхів, обідраних і напівголих. Вони зараз обступили козаків довкола. У них не було жодної зброї, окрім ломак.

— Чи не забігли тут часом наші коні? — питає Іскра по-татарськи.

— А скільки тих коней було?

— Ти не питай, скільки, а одвічай, про що я тебе питаю!

— А коли б забігли, то що?

— То панські коні, а пани дадуть вам викуп, скільки захочете.

— А ті пани де?

— Там, де ви в них коней вкрали, — каже сміючись Іскра. — Ви — гільтаї. Але добре ви зробили, бо пани заплатять золотом. Нам це байдуже. Приказали нам панів з Криму супроводжувати, так ми і робимо, це наше діло.

— А де ж це золото?

— Та годі ж мені було з собою золото везти, як я не знав, чи вас стріну. Скільки вас тут є вкупі?

— Більш шістдесят люда...

— А моїх панів лише п'ятеро, і нас троє. Пішліть з нами яких сорок люда, або хоч і всі ходіть. Приведіть коней з собою, а звідтам вернетесь з грішми. Це ліпше для вас як коні, бо золота вовк не буде їсти.

Татари стали нараджуватися поміж собою і так порадилися, що п'ятдесят їх поїде з кіньми за Іскрою.

Вони його ні раз не підозрювали, бо по-татарськи так говорив, начеб між ними довго жив.

Посідали на коней і цілою юрбою поїхали за козаками.

— Чому ж ви і наших коней не забрали?

— Ти мудрий, але і ми не дурні. Перш візьмемо викуп, опісля ви приїдете за кіньми.

— Ті шельми щось недоброго замишляють, — каже Іскра до запорожців. — Держіться осторожно.

Іскра вирядив одного козака, щоб їхав передом та показував дорогу. З другим полишився позаду, підганяючи конюхів до поспіху...

— Знаєш, батьку, що я підслухав? — каже козак до Іскри. — Ті гільтаї, не догадуючись, що я їх розумію, говорили так між собою: "Візьмемо усіх в пута, та в ясир, а що при них знайдемо, то наше"...

— От і добре, — каже Іскра, — будемо мати трохи втіхи. Сагайдачний з запорожцями дасть їм раду. І ляхи без діла сидіти не будуть, а Антошко з своїм цапиним лобом якраз добрий до такого бою.

Вже було геть з півдня, як чуйне ухо Сагайдачного зачуло тупіт коней. Сагайдачний присів до землі і надслухував.

— Мосці пани! Не завадить оглянути порох на пістолетах, та шаблю під рукою мати. Лише прошу не вихапуйтеся наперед, а дивіться, що я робитиму. А ви, хлопці, візьміть у руки по дрючкові, з оцих, що казани на них висіли, та й мені дайте якого пригожого ціпка.

Незадовго захвилювала степова трава і стали показуватися зразу кінчасті татарські шапки, а відтак і їздці. Козак, що їхав напереді, почвалував щосили до своїх. Татари стали за ним кричати і пустились здоганяти, та він їх випередив.

— Отамане! П'ятдесят татарських конокрадів іде за викупом...

— А коней наших ведуть?

— Не хотіли, чортові сини. Перш, кажуть, гроші, а потім за кіньми посилай...

— Вашмосці, маєте яку скриньку, так давайте сюди, а ти, вашмосць, що знаєш татарську мову, скажи їм, що окуп вже для них приладжений, хай зараз поділяться тим на наших очах, щоб нікому не було кривди. Скажи, що на кожного випаде по п'ять золотих.

Зараз над'їхали татари. Побачивши таку юрбу напівголих дикунів, можна було справді налякатися. Вони були без сорочок. Тіло осмалене від сонця, мов у циган. Вони сиділи на конях без сідел, а замість зброї держали ломаки в руках.

Пані Дзюбінська налякалась дуже і ломила руки в розпуці. Анна дрижала теж, але показувала бадьору і потішала свою старшу товаришку. Вона була певна того, що пан Конашевич дасть собі з ними раду.

Товмач-шляхтич, показуючи на скриньку, говорив так, як його Сагайдачний навчив.

Татари позіскакували з коней і обступили скриньку так, як голодні поросята принесене корито з кормом. Брали собі скриньку з рук, через що повстала велика метушня.

Тоді Конашевич дав знак своїм козакам і вони всі, мов яструби, впали на юрбу з колами і стали з усієї сили бити.

— Держіть коней, щоб не розбігались, — кричав Сагайдачний.

Татари не сподівалися такого прийняття, збилися в купу і стали кричати.

Козаки з панами били по лобах, аж черепи тріскали.

Іскра ловив коней і зв'язував докупи.

Антошко храбрував і ціпком, і своїм твердим лобом. Котрого татарина штовхнув, то вже не встояв на ногах.

Анна, дивлячись на це, сердечне сміялась і показувала своїй подрузі Антошка. Він, що розбіжиться і вдарить, а татарин лише руки розведе і паде на землю.

Метушня тривала недовго. Ті татари, що вціліли, втікали в степ і ховалися в траву. До коней не було приступу, бо Іскра з козаками грозив рушницею.

Усі дуже знемоглись, сливе дух переводили.

Анна приступила з сіяючим з радості лицем до Сагайдачного:

— Дякуємо пану Конашевичеві, як нашому спасителеві. Я все була певна, що вашмосць не дасть нам загинути...

Конашевич не відповів нічого, лише подякував головою за привіт.

— Іване! — гукав Сагайдачний до Іскри. — А скільки коней піймав?

— Буде з тридцять...

— Добра заміна, — каже Сагайдачний, — щось так, як би за одного три. А того окупу, який їм дістався, вистане на цілий рік. Тепер, мосця панна, — каже до Анни, — прошу потрудитись зі мною, вибери собі коня, якого хочеш...

Анна покрасніла, мов вишня, і пішла з Сагайдачним до татарських коней.

— Коли панна Анна на конях не знається, то позволь, що я сам виберу. Татарські коні такі витривалі, що заїдеш на ньому до самої Польщі...

— Я дуже дякую пану Конашевичу за такий подарунок, але я на конях не знаюся... — Вона подала йому руки і поглянула ласкаво у вічі.

Козаки і шляхта пішли й собі коней оглядати, та лиш язиками цмокали. Вони були дуже гарні і сильні степовики, тої самої породи, як ті, на яких татари аж на Венгрію забігали. Сагайдачний вибрав для Анни коника, мов мальованого, у нього була гарна невелика голова з буйною гривею. Шия — мов у лебедя. Очі блистіли вогнем і розумом, широкі груди і такі ж гарні ноги.

За ним волочився гарний довгий хвіст. На чолі пишалась біла стрілка, а так само усі чотири ноги були над копитами білі.

— Та то, моспане, араб чистої крові, — говорив з захопленням пан Пшилуцький, — на нього хіба ціни немає. Панно Анно, кажу вашмосці, що то королівський дар... Подякуй...

Анна запаленіла ще дужче і подякувала. Відтак приблизилася до коня і стала його гладити по шії. Коник обнюшив її і став потирати своїм лобом до її плеча.

— От вже і приязнь завелась, — говорили шляхтичі. — Він здається вже уїжджений.

— Беріть, люде добрі, по коневі і сідайте. Ми тут довго попасати не будемо. Та голота готова зібрати більше гільтаїв і на нас напасти... Ти, Іване, йди до вогнища, там ще дещо для вас лишилося печеного...

— Га, га! А ви звідкіля м'ясо взяли? Ми такі голодні, мов вовки...

За хвилину коні були осідлані і нав'ючені. Пустилися в дальшу дорогу. Анна сиділа на своєму буланіку, котрий показався спокійним, мов дитина, і уїждженим. Вона держалася все при боці Сагайдачного і радо з ним розмовляла.

Поки сонце зайшло, проїхали великий шмат дороги. Стали на нічліг. Небо палало від заходу рожевим світлом, денна птиця замовкала. Усе спішило на нічліг. Журавлі летіли довгими ключами до своїх гнізд. Десь далеко почувся в болоті хор жаб. Степ виглядав так, начеб нічні працьовики міняли денних в якійсь великій робітні. На землю насідала густа роса.

Козаки назбирали сухої трави і розвели вогонь. Сагайдачний повиділював сторожу на ніч, по двоє в одну чергу. Для жінок розіп'яли шатро.

На другий день десь з полудня зблизились до одного дніпрового рукава, що перепливає дикі поля, і натрапили на козацьку редуту. Здалеку видно було на обрії високий стовп, начеб з бузьковим гніздом на вершку.

— Слава Богу, — каже Сагайдачний, — ми вже між своїми.

— Що це за стовп такий? — питають шляхтичі.

— Це козацька фігура. Це стовп з драбиною, а на ньому бочка з смолою. Коли наближається небезпека від орди, то цю бочку запалюють, а з того хрещений народ знає, що небезпека близька. За цим знаком запалюють другий і третій, і так народ або ховається, або втікає, або стає до оборони.

— А хто ж їх запалює?

— Така фігура стоїть посеред редуту, котрої козаки пильнують, їх тут багато на Запорозжжі. Ми зараз будемо в такій редуті між своїми, і там ми переночуємо. Ми цієї ночі добре проспимось, бо там вже буде кому нас сторожити і про їжу для нас подбають.

— Я не знав, що у вас така гарна організація.

— Приглядайся, вашмосць, до всього добре, уважно, та розкажи опісля своїм землякам. Може, вашмосць знайдеш у Польщі послух, та на нас стануть іншим оком дивитись, як досі.

— Буду старатися усіма силами все направити, де вам зроблено кривду наклепами. Дай Боже,

щоб я зробив добрий початок. На кожний спосіб, я, пам'ятаючи на те, що козаки для мене зробили, буду для вас другом і приятелем, і ніколи вам того не забуду. Я довжний вам вдячність. Не боюся, щоб наша дружба, зав'язана серед таких незвичайних обставин, коли-небудь розірвалася.

Пшилуцький подав Сагайдачному руку.

Наблизились до редути. На стовпі біля бочки сидів сторожний козак і зорив по степу. Здалека видно було вал, а усередині стирчала криша куреня, з якого справді йшов прямою пасмугою вгору дим.

Передні козаки з валки під'їхали і звістили залогу, що йде до них валка, котру веде Сагайдачний, що якраз вертає з Криму з кількома ляхами. З ними є дві ляшки, що їх з татарської неволі викуплено.

Козаки в редуті знали Сагайдачного і були раді такому гостеві. Сагайдачний поки в'їхав у ворота, об'їхав редуту довкруги.

— Здорові були, панове товариство! Чи приймете подорожніх з далекого світу?

— Радо приймаємо та у хату просимо.

— Хто у вас ватажком?

— Се я, Семен Бульба...

— А, здоров, товаришу. Ти, либонь, із чубівців будеш?

— Справді, з чубівців. Ми враз на Січ мандрували...

— Ну, коли так, то скажи, як тобі подобається оця редута і хто її ставив?

— Вона мені зовсім не подобається, а ставив її якийсь великий дурень.

— От зараз пізнати птицю по пір'ю, та з якого гнізда вона вийшла, — говорив урадуваний Сагайдачний, бо йому зараз видалась редута "пса варта".

— Ти довго тут отамануєш?

— Не більше двох неділь, як я прийшов сюди на зміну із Січі. Не було часу ні змінити, ні поправити...

— Нема що змінити, ні поправляти, а треба поставити редуту на іншому місці. Вона округла, мов куряче гніздо, ціла стоїть у долині. Татари візьмуть її першим розмахом, а вали такі, що конем перескочиш. Треба пошукати кращого місця, ближче Дніпра, щоб можна було в разі потреби втекти на байдаки.

За куренем, де жили козаки, був окремий переділ на усячину. Там помістили жінок. Чоловіки всі спали в курені.

Сагайдачного не брався сон. Вже було пізно, а він ходив по валу, покурюючи свою люльку. Ніч була гарна. Небо вкрилось ясними зорями. Місяця не було. На землю насіла густа роса, мов дощ. Сагайдачний присів на валу і задумався. В його голові засіла велика думка походу на Крим, геть аж у Кафу. Треба все передумати в подробицях. Козацтво за ним піде певно, але це

ще не все. Коли б так похід не повівся, то він, певно, наложить головою, а уся його слава пропаде. То таке сміле і велике діло, що аж подумати страшно. А коли б це повелось, скільки би то християнського народу визволилося з страшної неволі.

Коли так сидів задуманий, не завважив, що хтось до нього тихо, мов дух, наближався. Якась стать підійшла і стала над ним, а він ще її не завважав. То була панна Анна. Їй також не спалось і ждала тільки, коли її товаришка засне. Зараз вийшла потихо, наставляючи в пітьмі напроти себе руки на майдан. Вона прочувала, що Сагайдачний не спить і, певно, його десь тут на валу стріне.

Вона доторкнулась легесенько його плеча.

— Хто це? — спитав Сагайдачний, начеб зі сну прокинувся.

— Не пізнаєш мене, пане Конашевичу? — питала тихим вогким дрижачим голосом.

— А, се ти, панночко? Чого ж не спиш, не відпочиваєш? Завтра прийдеться ще неабиякий шмат дороги переїхати...

— Не спиться мені чогось. Думки роєм по голові літають, в нашій комірчині чогось душно, та й вийшла погуляти на свіжому повітрі серед такої чарівної ночі.

— Гарна ніч для таких, у кого нема на голові турботи. А кому треба про все думати і пам'ятати, то однаково йому, чи на світі соловейчики щебечуть, чи громи б'ють...

— Я се, бачу, пане Конашевичу, і відчуваю, яка відповідальність на твоїй голові, які турботи про себе і про других. Та годі так усе клопотатись. Треба дати волю самим думкам, відпочити і звернути їм до чогось кращого, гарнішого, як та важка, томляча буденщина. Я се по собі знаю. Коли мене вирвали поганці з-посеред домашнього вогнища від тата і мами, то мені здавалося, що краща була б для мене смерть. Я знала, що мене між турками жде, бо про те говорилося не раз вдома. Мене брала розпука. Та все ж я, щоб відігнати від себе ті страшні думки мимо мого страшного оточення, котре мені безвпинно мою гірку долю нагадувало, перемогла себе на те все забути, і я присилувала себе думати про щось краще. Я вмовлювала в себе ту любу надію, що Господь змилується наді мною, вислухає мої молитви і мене з неволі визволить. Воно так і сталося. І я дякую за це божій матері. І за те дякую, що здержала мою руку, коли я загадала моїм терпінням зробити край. Таке покінчення моїх мук оставила я на останок, і воно добре сталося.

— А хто, панночко, твої батьки?

— Мій батько — подільський магнат. Нас лише двоє рідні було. Мій старший від мене любий братчик поліг на моїх очах під час посліднього татарського набігу, коли-то наше майно руйнували і грабили поганці, як мене взяли. Я не знала дотепер, що з моєю матінкою сталося, бо мого батенька на той час не було дома. Тепер я довідалась, що маму скрив старий пасічник Андрій у льоху під пасікою. Вони обоє живуть, а я тепер одначка... — Вона стала нишком плакати.

— Жаль мені тебе, панночко, що ти так щиро за братиком побиваєшся, та плачем його не воскресиш, так судилось...

— Пане Конашевичу, — каже Анна, подумавши, — їдь з нами до мого батенька. Ти людина освічена, не вік тобі вікувати серед тих простих людей, тобі між рівними людьми місце. Мій батенько, пізнавши тебе, прийме з одвертими руками і до кар'єри допоможе.

— І зробить мене, певно, сотником надворних козаків, коли їх справді має...

— Гріх тобі, пане Конашевичу, таке говорити... Мій батько виробить тобі на сеймі наше польське шляхетство. Коли я його о те попрошу, то, певно, не відмовить і... прийме тебе за зятя...

Вона вимовила ці слова з великою дрожжю в голосі.

— Панно Анно, що тобі в голову прийшло? Подумай, хто я, а хто ти. Ти дочка, до того одначка, у польського магната, може, і сенатора, я — простий козак, хоч і з освітою...

— Твоя освіта дає тобі приступ у найвищі круги...

— А хоч би і так, то між нами така пропасть станова, народна і релігійна, що про злуку між нами, про одруження і бесіди не може бути. Ти — католичка, я — православний, по-вашому — шизматик. Двом богам в одній хаті молитися не можемо. Я моєї віри нізачо в світі не покину, а тебе не можу силувати, щоб ти костьола виреклась. Врешті, твої батьки до цього не допустили би. Стрінулись ми випадкове, на дорозі нашого життя, так і розійдімось по-доброму, згадуючи одне одного добрим словом.

Я між козацтвом один з перших, між вами я був би потурайлом, посміховищем, і моя позиція була б дуже мізерна і для мене невиносима.

Я останусь тут, де мене провидіння Боже поставило, а ти йди своєю дорогою, хай тебе Бог благословить. Я бачу в тобі, панночко, людину розумну і з серцем. Тож буду тебе о одне просити: не дай панам знущатися над бідним робучим народом. Згадай, що то такі самі люде, з яких я вийшов, з-під солом'яної стріхи, і це мої брати. За те, панночко, я буду тобі дуже вдячний.

Анна присіла на землі біля Сагайдачного. Вона дуже дрижала усім тілом, мов в лихорадці.

— Легко то сказати: йди собі своєю дорогою. А що можна на це порадити, як наші життєві дороги, зійшовшись раз, перехрещуються, що я не можу йти окремою дорогою, без тебе. Від першого разу, як я тебе у цій проклятій Кафі побачила, мене щось начеб за серце зачепило. Я козаків взагалі не знала. І зараз шепнуло мені прочуття, що ти мій вибраний, у снах вилеліаний лицар, з котрим я пішла би на край світу. І коли я довідалась, що ти козак, що ти належиш до тих людей, якими в моїй сфері товариській дітей лякають, то мене це ні разу не налякало. Я собі зараз нагадала, що вже бувало таке, що панська дитина в козака влюбилась і виходила за козака заміж. Я не перша. Я не могла з тебе очей звести, і я почувала себе щасливою, коли могла поруч тебе їхати, як ти на мене поглянув, заговорив до мене слово. І ось я, поконуючи цілою силою волі мій дівочий сором і амбіцію дочки магната, сама тобі говорю, що люблю тебе, як свою душу, хоч не знаю, чи ти хоч крихіточку зі мною спочуваєш. Те, що я тепер зробила, називається в моїй товариській сфері великим проступком, і я за це стратила би на славі. За це всилували би мене вийти за першого-ліпшого шляхтича або піти в монастир. Я ще не трачу надії, що тебе приєднаю до себе, з'єднаю собі твоє серце моєю широю любов'ю. Може бути, що ти не можеш до нас пристати, так я кину вітця і матір, відречуся багатства і піду за тобою на край світу, щоб лиш дивитися на тебе, бачити твої лицарські подвиги. Ти мій вибраний князь, ти моє сонце, козаче мій любий, мій пане...

При тих словах вона пригорнулась до Сагайдачного, мов налякана голубка, що ховається перед чимсь страшним, обняла його руками за шию і стала пристрасно цілувати.

Сагайдачний гладив її ніжно по лиці.

— Бідна дівчино, як мені тебе дуже жаль. Жаль мені, що я проти твоєї волі став причиною твого горя. І з того другого, що ти сказала, нічого не може бути. Я не міг би бути таким підлим, щоб тобі світ зав'язувати і брати тебе з-посеред панських розкошів до твердого простого свого життя. Ти би ніколи до цього не привикла. Поглянь на моє оточення, на моїх товаришів, їх просте безманєрне поведіння завжди тебе би разило. А навіть не все могла би ти зі мною жити, а що могло б заступити тобі втрачений рай. Моє діло козацьке, лицарське. Та там, де я мушу бути, там тобі бути не можна. У нас не так, як у Польщі, що шляхта жде аж віців[19] на посполите рушення, а поза тим живе дома. У нас посполите рушення кожної хвили. У нас похід за походом. То й так ти мусила би жити десь у городі самотно, між чужими тобі людьми. А коли б я так у поході загинув, коли б не було кому за тобою постояти, тоді хоч під тин йди, бо додому нічого тобі вертатися. Батьки і вся твоя рідня відцуралась би тебе, а земляки показували би на тебе пальцями: от виродна дитина, що за козаком повіялась... Ні, Анно, я такого гріха на душу не візьму.

Вона закрила лице долонями і плакала.

— А от ще одна перешкода, — говорив по хвилі Сагайдачний. — Ти би на цій любові душе ошукалася. Я не можу вже нікого, жодної дівчини любити. Як ти до мене була така щира, то і мені треба відкрити перед тобою мою тайну, хоч при тім порушу ніколи не загоєну сердечну рану..

Анна випрямилась і слухала.

— Я полюбив раз в житті дівчину гарну, як ранішня зоря, чисту, як небесна роса, добру і розумну, мов янгол... Попри неї для другої дівчини в моїм серці місця немає...

— Хто ж вона?

— Чесного козацького роду, одначка, як ти, — бо також втратила самотнього брата в боротьбі з бусурманами... та лиха доля нас розлучила...

— Певно, я так догадуюсь, видали її за нелюба заміж...

— Ні, цього не було, бо такий смільчак, щоби її важився мені забрати, не жив би... Ми були вже заручені, батьки мене любили, мов рідного сина... Вона загинула страшною смертю. Один попихач на хуторі її батька, жид-вихрест, поганій, потвора, вівчар, влюбився в неї, при допомозі розбишак вкрав її з батьківського дому, і коли ті гільтаї, побачивши за дня, яка то красавиця, хотіли її забрати і продати татарам, він її зарізав ножем.

Анну начеб підкинуло з обурення.

— Такого лотра на вогні живого би спекти...

— Його ті гільтаї за те, що такої добичі їх позбавив, повісили... Зрозумій же тепер, моя добра Анно, — говорив Сагайдачний, важко зітхнувши, — що для мене любові вже немає. Я би найчистішою любов'ю до другої споганив пам'ять моєї дорогої Марусеньки. Тепер я козак — і нічого більше. Я лише у бою, серед граду куль, серед реву гармат, серед рукопашні і стону конаючих, можу знайти забуття і полегшу на моє терпіння... Тебе я ніколи не забуду. Останьмося друзями, та й тільки всього. Коли на мене згадаєш, то зараз подумай, що ти несвідомо полюбила жонатого чоловіка, а така любов грішна. Я не буду користати з твоєї слабості, з твого зворушення, — йди собі, люба дитино, своєю дорогою.

Він поцілував її ніжно в чоло, підвів з землі і повів, дрижачу, в її переділ...

А за той час розмови соловейко в верболозі співав своїй любій дружині пісеньку, аж заливався...

На другий день Сагайдачний вибрав пригоже місце на редуту, поміряв, випаликував рови та вали і заставив козаків копати нову редуту.

V

Вернувши на Січ, застав тут Сагайдачний деякі зміни. За січовим валом покладено кілька нових будівель. Це було призначене для посторонніх людей, для купців, крамарів та тих козаків, до котрих їх жінки приїздили. Старшина обмірковувала, що небезпечно кого-будь пускати в Січ, особливо крамарів, між котрими були турки, татари, вірмени, греки.

Далі довідався Сагайдачний, що приїхали сюди якраз комісари з Польщі за ділом. Тут було також приміщення для турецьких бранців, яких козаки відбивали у вертаючих з краю татар, а це траплялося дуже часто. Тут приміщено також і гостей Сагайдачного, що з Криму вернулися.

Сагайдачний пошукав зараз за Марком, він цікавий був почути за очаківський похід.

— Поталанило тобі, Марку, дуже радію твоїм щастям.

— А ти звідкіля це знаєш?

— Добряги татари вже про це знали і нам сказали. Я так зрадів, що обіцяв урочисто мурзі привести йому живого Сагайдачного.

— Не розумію...

— Опісля тобі все подрібно розкажу, тепер мені до кошового треба піти із звітом.

— А знаєш, Петре, якого гостя маємо на Січі?

— Певно, думаєш про тих польських комісарів. Чого вони хотять?

— Начхать мені на комісарів... Старий Чепіль приїхав.

Сагайдачного начеб у серце кольнуло.

— Рад би я зараз його привітати, та перший обов'язок.

Кошовий, побачивши Сагайдачного, дуже зрадів, аж його обняв.

— Слава Богу, що ти вернувся живий та здоровий. Ми тут дуже нетерпеливо вижидали, та таки, ніде правди діти, побоювалися за тебе. Приїхали з Польщі комісари та привезли таке грізне письмо, що аж волосся дибом на голові стає. Я лише ждав на тебе, щоб скликати велику раду та обмірковати, що відповісти комісарам. Ось воно.

Кошовий подав Сагайдачному велике письмо з печаткою польського канцлера.

Сагайдачний прочитав письмо і каже:

— Цього письма на великій раді козакам читати не можна.

— Чому? Без ради не можна нічого зробити.

— Не можна тому, що роз'ярене козацтво на такі безличні[20] вимоги може потопити комісарів у Дніпрі, а тоді нароби́ли би ми собі сорому на увесь світ. А коли б старшина хотіла їх у тому здержати, то козацтво здмухне нас, мов билинку, вибере зараз іншу старшину і піде походом на Польщу, а до того ми ще не доросли. Тоді ляхи нас покопають, і вся наша теперішня тяжка праця змарнується... Це письмо — то вершок безличності і панської гордовитості... Та сих погроз нам нічого боятися, бо самі ті, що їх писали, не вірять в те, щоб ми ці прикази виконали...

— Як же по-твоєму зробити?

— Письма треба прочитати лиш старшині, і відповідь обдумати в хаті, в чотирьох стінах, без ляхів, а тоді дати готову відповідь комісарам, як відповідь від усього Запорозького низового війська... Чей же козацтво про цей лист нічого не знає...

— Ніхто не знає, крім генерального писаря. Я благородно ждав на тебе, а комісарів, які вже зачинають свої ріжки показувати, я держу за валами Січі і сюди не пускаю. Ти, певно, бачив, що там побудовано хати і цілі курені.

— Вибач мені, батьку, що спитаю, коли скличеться рада старшин?

— Як ти не дуже охляв, то можна завтра...

Сагайдачний вийшов пошукати за Чепелем. Чепіль засів у Переяславському курені, поки не верне Сагайдачний. Там стрінулись.

Чепіль Сагайдачного з довгою бородою не пізнав зразу.

Сагайдачний завважив теж, що Чепіль дуже перемінився. Він постарівся. Голова і вуса добре посивіли, він похилився, начеб який важкий тягар його придавив. Вони взялись в обійми і обидва сердечно заплакали.

— Зятю мій любий, як це ми стрічаємось?

— Спасибі, батеньку, що мене навідали, а то я не зараз спромігся би на твій хутір приїхати...

— Я не приїхав на Січ тебе навідати, а таки хочу віку тут доживати. В мене вже нікого немає, хіба ти один. Я забрав з собою ще тільки спомини колишнього мого щастя...

— Що ж воно сталося, де ж паніматка, де хутір? Хіба ж татари спалили?

— Моя небога вже під муравою на могилках спочиває біля нашої Марусеньки. Страх, як вона мучилась. Тільки з неї всієї роботи, що скоро рано біжить на могилку та біля Марусі порається. То квітки садить, то воду носить і підливає, то бур'ян поле, а все щось говорить, начеб з покійницею розмовляла, усміхається, начеб її бачила, а часом то і пісеньку стиха заспіває. Більше нічого її не зацікавить, нікого не бачить. Страшно було на неї дивитись, серце рвалось з жалю. Ти пам'ятаєш, яка то була молодиця, яка господиня... І де-то все поділось, від тої хвили, як вона втратила розум... І так ниділа, ниділа, аж заснула безболізно з усмішкою на лиці. Була рада вмирати, раділа, мов мала дитина, що вже йде до Марусі. Перед смертю прийшла до пам'яті, прикликала мене і каже: "Ще сьогодні я бачитиму Марусю. Ти, Іване, за мною не побивайся, бо мені так краще йти на вічний спочинок, і ти прийдеш до нас, а тоді заживемо разом у Господа небесного. Я лиш тебе прохаю, щоб мене біля Марусі поховали..." — Я все те мусив слухати, усе пережити. Моє щастя, начеб який чарівний сон, проминуло. Як я похоронив мою небогу по-християнському закону, то що мені більш на хуторі робити? Хутір я передав

Остапові Бондаренкові. Він оженився з подругою покійної Марусі, Горпиною. Ти її знав. Забрав я свої гроші і віддав усі на січову церкву, — спасибі січовикам, що церкву побудували. Хочу тут доживати, тут хочу і кінчити.

— А хто ж той Бондаренко?

— А хіба ти не знаєш? То добра козацька дитина. Виростав сиротою на нашій паланці, та ще і маму-удову вдержував, а Горпина то знову сирота по добрім козаку-товаришу. Ми її держали у себе змалку. Незадовго по смерті Марусі ми їх одружили та прийняли на хутір. Добрі, щирі люде. Як вони, особливо Горпина, біля покійниці небоги заходилась, мов рідна дочка. Я їм подарував хутір з полями, лугами, і зі всім, що моє було, хай їм Бог благословить.

— А старий дід-пасічник, що мене лічив, живий ще?

— Помер, якось незадовго по смерті Марусі. Дуже глибоко узяв собі її смерть. Він її виняньчив, під його оком вона, небога, виросла... Страх, як старий тужив. Навіть його внука більше його не займала. Нидів так, та й минувся. Так воно усім нам від смерті Марусі пішло з Петрового дня.

— Знаєш, батьку, що ми незадовго виберемось обидва туди, на хутір. Я мушу ще раз поглянути на ці всі місця мого коротенького щастя, мушу поклонитися могилці моєї єдиної Марусі, мушу взяти з її могили грудку землі. Буде мені здаватися, що ми ближче себе, а коли і я минуся, а мене з цією грудкою поховають, то так начеб я біля неї спочив...

— Коли ж ми поїдемо?

— Післязавтра. Назавтра скликає кошовий раду старшин, важне діло, і я там мушу бути...

— Чував я про тебе, мій сину, дуже багато, і самого доброго. Тільки для мене і радості, що ти так високо вплив між козацтвом. Чував за Варну... Ех, сину мій, сину, чому-то Бог не дозволив... Та що й казати!.. — Чепіль махнув рукою.

— Така воля Божа, а проти неї нічого не вдіємо. Коли я довідався про таку страшну смерть моєї дівчини, трохи з розуму не зійшов та рук на себе не наложив...

— За те розказував мені твій побратим...

У курені розповів Марко Сагайдачному про свій вдалий похід на Очаків. Турки і не сподівались того, і були заслабі, щоб давати опір. Привезли добичу...

— А що паша очаківський?

— Ми його вже не застали. Султан прислав йому шовковий шнурочок, так, як Іскра йому виворожив...

Другого дня зібралась січова старшина до кошового на раду. Запросили сюди і старого Чепеля. Хоч він поки що на Січі старшиною не був, та поміж січовим козацтвом мав повагу для своїх заслуг, віку і досвіду...

— Я закликав вас, панове отамання, порадитись в однім важнім ділі. Знаєте, що приїхали з Польщі комісари з письмом. Поперед усього ми прочитаємо його тут між чотирма стінами, а після обміркуємо, чи самі дамо відповідь, чи скличемо до того велику козацьку раду. Я думаю, що коли б ми відмовилися зробити те, чого Польща від нас хоче, тоді і ради не потреба, і козацтво про це не потребує знати. Тому, панове, не говоріть цього нікому, що тут почуєте...

Вам тільки скажу, що комісари скакали мені вже до очей, мов оси, чого я так проволікаю. Я одмовлявся як міг, лише щоби діло проволікати. А, властиво, я вижидав на поворот Сагайдачного, бо там о його голову ходить. Тепер вже довше зволікати не можна, і треба сьогодні вирішити, та цих диявольських комісарів відправити, звідкіля прийшли... Читай, пане писарю, а ви, панове, уважно слухайте.

Генеральний писар розвернув письмо, відкашельнув і став читати поволі, слово за словом:

"До козаків тих, котрі на Запорозжжі перебувають, а зчегульно, до січових, наш королівський приказ.

Дошло до нашей ведомости, а што наше серце жалем й гнівом переймаєть, што нектории козаки подщуваніям вихрителей своє ухо давши, забивши на Бога й на подданчое послушеньство, которое нам, своєму королеви і панови, заприсягли урочисто..."

— Хіба йому дідько на кочергу присягав, а не ми, — зауважив старшина.

"...урочисто заприсягали, — читав далі писар, — собравши гультаєв вкупу лотровским способом спокайніє землі його величності султана турецького, нашого приятеля..."

— Знайшов свій свого...

"...приятеля, бовем ми з ним вічний мир заварли — здрадецько напали, спалили, а спокійних подданих людей побили. Ми юж мнагократь наказивали козакам, жеби спокійно на своїх землях і местах сидели й турецьких татарских суседов наших неизультували под горлом й утратою нашей королевской ласки..."

— Сховайсь з твоєю ласкою.

"...Тепер пишець нам свою тяжбу, иж много козаков на город его милости Варну напали, кораблі і судна огнем знищили, самую Варну спалили й пограбили, а жителей подданих его милости султана насмерть забили. А потом, укравши гультайським способом з-под Очакова турецкую флоту, увезли за собою в лиман й здесь на очах турецького бім-баші спалили. Чрез тії свавольства й грабежництва козацких лотров й гультаєв ми не можемо мати спокою з Великою Портою. Таке свавольство не можець бути перебачено й за то постановили ми вас сурово укарати.

Приказуємо вам беззовлочно видати до рук наших комісаров превудцов й вихрителей той виправи. Приказуємо вас всі судне й байдаки ваше, ти котри суть на Днепру альбо гдекальвек схранени, в обещности наших комісарів спалити люб затопити. Висока Порта жичить себе, аби ей видати превудцов варнаньських й прислати в ланцухах у Стамбул, што ми й учиним. Между тими превудцами хочеть мати неякого Сагайдачного, альбовем всі указивають на него, яко на головного ватажка..."

Не дали далі читати королівського письма. Один старшина скочив і видер письмо писареві з рук, та хотів його на куски порвати. Ще завчасу схопив його Сагайдачний за руку і письмо відібрав.

— То вершок безличності так до нас писати, — кричали зі всіх боків...

— Сійте, панове, вгамуйтеся, — говорив Сагайдачний. — Коли вас, старшин, людей розважних, це письмо так роздратувало, то що би воно було, коли б його прочитав на великій раді перед всім козацтвом? Я сам того боявся. Саме письмо мені не страшне, хоч воно мене

найбільше лякати повинно. Ми це письмо гарненько сховаємо до слухного часу, а коли ляхам прийде скрутна година і знову зачнуть до нас сунуться з братерством, щоб ми їм помагали, тоді ми те саме письмо добудемо і народіві прочитаємо. Тепер з цього, якби козацтво про се повідало, могла би вийти яка халепа...

— Їх би, цих комісарів, зараз у Дніпрі потопити, мов цуценят.

— Ні, ми сього не зробимо, бо цілий світ назвав би нас дикарями. То було б справді не лицарське діло, за яке не минула би нас кара Божа.

— Хай же буде і по-твоєму, але ми зараз відпишемо королеві так, що йому аж у п'ятах похолоне.

— Ні, я гадаю, що ми тим разом нічого писати не будемо, лиш скажемо панам комісарам твердо слово, що цього не зробимо.

Тоді зажартував собі генеральний суддя:

— Ов! Товаришу Петре, то ти таки не хочеш поїхати у Царгород до султана в кайданах?

— Поїду тоді, як мені самому схочеться Царгород побачити, але без кайданів, лише з отсею шаблюю...

— Якби султан знав, що то за птиця Сагайдачний, — говорив, жартуючи, Іскра, — то би сам просив короля, щоб його у Царгород не посилати. Він би йому усіх жінок розлюбив... От тепер, як ми вертали з Криму, то визволена ляшка трохи не вдуріла, так у нього влюбилася...

Всі стали сміятися, а Сагайдачний каже:

— Не пора тепер на жарт, панове товариство, тепер краще обдумаємо, що і як комісарам відповісти, щоб надто Польщі не обидити...

— Чорт з ними! Що нам тут ляхи зроблять, хай прийдуть брати превудцов, та й ще в кайданах...

— Певно, що нам нічого не зроблять, та ви подумайте, що вони можуть за нас ще більше помстувати на наших братах, що на Україні під їх кормигою стогнуть.

— А ми підемо на них походом і проженемо за десяту межу.

— Хіба самі не бачите, — каже Сагайдачний, — що поки що ми до того заслабкі, а Польща засильна. Зірватися до нерівного бою, щоб потім соромно пропасти, то такого розумна людина не зробить.

— Як же довго ми на це ждатимемо? — спитав один з молодих курінних отаманів, Петро Скалозуб, — далі то і терпцю не стане, і сам народ до бою зірветься.

— Це станеться тоді, коли Польща нас буде потребувати. Це послідує незадовго. Вона заплутається у яку-небудь війну з сусідами, тоді прийде до нас з поклоном:

"Нуте, панове козаки, збирайтесь, допоможіть нам. І ми так зробимо. Тоді на реєстр ніхто не буде зважати. Але вже як зберемось, то засядемо твердо на Україні. Під ярмо на панський лан вертатися не будемо. І коли нам вдасться заволодіти хоч би частиною України, хоч би лише самою Київщиною, то згодом розширимося далі, Запорожжя остане і надалі тим джерелом, з

якого козацтво черпатиме свою силу, а з України будуть туди спливати усі річки...

— Ну як же, панове отамання? Підемо за радою Сагайдачного і дамо відповідь комісарам без письма?

— Ми всі согласні.

— Коли ж відправимо комісарів? — питає кошовий.

— Відправимо зараз, хай нам не смердять на Січі...

— Ні, я гадаю, завтра, — говорив Сагайдачний. — Нічого спішитися. Треба краще усе передумати та переспати. Стоїть на тім, що ні. Та воно треба на се "ні" сказати солоденько і політичне.

— І на се ми згодні, а вже ти, Сагайдачний, говори з ними за ціле товариство, бо головно тебе польський король хоче "міти".

За валами Січі у курені, призначеному для чужинців, відбувалась у той час рада між ляхами

Посходилися там усі, які тоді на Січі пробували. Були тут три комісари з своїми підручними канцеляристами, було тут багато визволенців з Варни, з Очакова, й ті, що з Криму вернулися, було їх тут більш сотки самих гербових... Комісари не хотіли зразу говорити землякам, чого вони сюди приїхали, та потім дехто виговорився, і довідались усе. Вони привезли грізне письмо до січовиків, вони мають припилнувати нищення козацького флоту і мають забрати з собою винуватців Варненського походу. За Очаків Турція ще нічого не знала, а може, й знала, та ще не було часу погрозити Польщі. Тоді визволенці не витерпіли, щоб не порушити цього діла на спільній раді. Та визволенці, замість підбадьорити своїх комісарів, насілись на них мокрим рядом та настоювали, щоб навіть не важились домагатися виконання свого приказу. Один з тих, що визволилися з Варни, говорив:

— Мушу припускати, мосці панове, що ціла Польща з глузду збилась. Замість тим лицарям помагати в таким святім ділі, то їм під ноги колоди кидають і за гарне діло карати хочуть... Вони ходять у Турцію з золотом і поклонами, а козаки пішли з огнем і мечем, і золото собі звітїля забрали. Коли кого з нас, бідних, не стане на окуп, то таки там і пропаде. Чи в Польщі за нас, бідних, хто хоч пальцем рушив? А козаки, непрохані і некликані, прийшли, і нас визволили, і тепер поводяться з нами по-братньому. Якби не козаки, ми би там і поздыхали у важких муках. І за цей хліб ми їм маємо платити каменем? Дай їм Боже здоровля і силу! Хай собі плавають по морю, мордують, і граблять бусурменів, і визволяють далі християнський народ, між котрим і наших братів чимало...

— Я мушу цей закид проти Речі Посполитої опрокинути, — каже один з комісарів, — що будто вона про шляхту не дбала і не опікувалась ними. Річ Посполита все за тим у Порти побивається, а пан гетьман польний Жолкевський стоїть все на кресах і пильнує.

— Тільки з цього опікування — що кіт наплакав, а Жолкевський нічого краще не вміє, як стояти та пильнувати, щоб українним панам добре жилося і хлопи щоб не бунтувались, а при нагоді то і козаків приборкає та вимордує. Тьфу на таку роботу! Я прочуваю, що та, невинно пролита, кров наших оборонців, тяжко колись на ньому помститься.

— Вашмосць, таку гerezію говориш, що аж слухати страшно. Пан гетьман добре свого діла пильнує, і коли б не він, то всі українні панове повтікали би перед непослушним хлопством з Русі, пропала би католицька віра і унія...

— Ха-ха-ха! Ото вашмосць сказав, що знав. Баба о хлебе, а дзяд о фіялках. Я говорю о козацькім лицарстві, о походах на турків, о визволенні невольників, а йому українні пани та неслухняне хлопство сниться! І що ж сталося б, коли б і українних магнатів, і єзуїтів, і унії на Русі не стало? Чи Польща пропала би через це? Навпаки, усунулась би одна з ятрячих ран... Та що й говорити? Вашмосць, піди на один місяць у турецьку неволю, хай тобі дозорці вигарбують кілька разів дротяним канчуком спину, як ось мені, — він скинув миттю одержу і сорочку і показав свої, шрамами вкриті, плечі, — а тоді забудеш і за українних магнатів, і єзуїтів, і унію, і Жолкевського прокленеш...

— У нас отці єзуїти мають великі заслуги. Вони вдержують вищі школи, збирають лепти по костьолах на викуп невольників...

— Шкода, що ще не назбирали стільки, щоб мене викупили... Вибач, вашмосць, а говориш так, як стара дурна девотка...

Комісар обидився, аж старий Пшилуцький мусив його задобрювати...

— Ми, — говорив другий комісар, котрий бачив, що визволенні таки держать сторону козаків, — ми так дуже на виконання королівських приказів наставати не будемо. Але так, без нічого, вертати не можемо. Хай сплять кілька старих суден і хай нам видадуть того, якогось козака Сагайдачного.

Лях, що говорив перше, лише руками сплеснув:

— Ви всі глузди втеряли. Чи, вашмосць, знає хто є той козак Сагайдачний? Тобі, певно, здається, що то собі звичайненький мужик, що втік від панського економського канчука? То отаман з-під Варни, то освічена людина, острозький учень, то лицар. То перший чоловік на Січі, і він більше значення має, як кошовий. Зажадай від козаків, щоб його видали, а втоплять тебе в Дніпрі, мов сліпе котеня. Та чорт бери, вашмосць, без одного дурня світ не провалиться, але козацтво, роз'ярене таким безличним визовом, може нас усіх перебити, що жива нога звідсіля не вийде. Не розумію, як можна таких йолопів, як вашмосць, в такім важнім посольстві посилати.

Лях був такий лютий, що аж заціпився. У нього скакали очі, мов у дикого кота. От-от кинеться до очей комісара. Він став присікатися до нього з кулаками...

Знову мусив вмішатись у цю суперечку Пшилуцький і став їх уговорювати:

— Гамуйся, вашмосць, бо говориш до королівського комісара, а вашмосць, пане комісаре, не дратуй козаків, бо всі на тім зле вийдемо. Я пізнав пана Сагайдачного в подорожі до Кафи, і ми дружбу зав'язали між собою. І я кажу, що то вибраний чоловік...

— Я ще раз кажу, що то велике шельмовство — чіпатися козаків за те, що Турцію та Орду мотлошать. Це наклеп українних панів, і видумка сих наших панів з Корони, що бояться війни, як чорт свяченої води.

— Бо усі тут дбають, щоб їм не убуло підданих, а тамтим добре, бо знають, що там ні Турція, ні Орда так далеко не сягне. Але ми на Поділлі, Волині, Покутті сидимо, мов птиці на гіллячці, що дрижать перед яструбом. Коли мені Бог допоможе додому вернутися, то зараз, на першім сеймику, нароблю такого бешкету, що пізнають почому локоть. Нас лише козацтво може спасти.

— То пристань, вашмосць, до козаків, — каже один з комісарів зі злобною усмішкою.

— Певно, що пристав би, коли б в мене не було жінки та дітей, а вашмосць — певно що не пристанеш, бо ти лежень і тхором підшитий. Але я що іншого у себе зроблю, чого вашмосць певно не зробиш. Я позволю моїм підданам йти до козаків, ось що... Ти Сагайдачного хочеш у кайданах відвести до Варшави? Ха-ха-ха! Як лиш подивиться Сагайдачний на тебе, то до пояса йому вклониться, і шкіра на тобі затерпне... Знаєш, вашмосць, що значить Варну здобути? А хіба ти можеш собі з'ясувати, що то Варна?

Він поглянув згідно на комісара, сплюнув і вийшов з куреня.

— Той пан-брат забагато пащекує, — говорив комісар, — навіть не хоче вшанувати в моїй особі королівського комісара...

— Якби вашмосць стільки витерпів, що ми витерпіли, — говорив другий визволенець з Варни, — то і вашмосць не заговорив би інакше. Тому не можна чудуватися, що мій товариш так гаряче стояв за козаків. То наші спасителі, ніде правди діти...

— Отож, панове комісари, — говорив Пшилуцький, — ви від'їдете з нічим. Я не раджу настоювати на виконання королівського приказу, бо Січ — то не Солониця, диктувати не можна.

На другий день скликав кошовий раду старшин і послав за комісарами. З ними прийшло ще кілька ляхів, а між ними Пшилуцький.

Козацька старшина вже зібралась у кошовій канцелярії. Як увійшли сюди ляхи, Сагайдачний стояв насередині, держачи королівського листа в руці.

— Вашмосці прийшли до нас, — говорив Сагайдачний, — від короля його милості як виконавці його волі. Жадаєте знищення нашого мізерного флоту, і видачі наших старшин, котрих обіцяв його милість король відіслати в кайданах до Царгорода. Жадаєте, щоб вам було видано старшину Варненського походу. Се ваше жадання ще неповне. Жадаєте ще за одним заходом видачі і тої старшини, що перед кількома роками розбила сорокати тисячну орду над Інгульцем, що вибралась пограбувати краї Речі Посполитої. Тих пошліть кримському ханові на втіху. А коли пани з Польщі так дуже піклуються підданими його милості турецького султана, то треба нас і за Інгулець покарати, бо ми перепинили тим добрягам у такому чесному промислі, як грабінж, підпал, мордування і ведення в ясир підданих його милості польського короля. Та коли вже йде о справедливість і логіку, то щоб підданці його султанської милості нічого на своїй власності не потерпіли, то треба усіх тих поляків, яких ми з Варни і Очакова освободили, віддати назад туркам, бо вони були неоспоримою їх власністю.

— Вашмосць, іронізуєш і висміюєш приказ його милості короля, а то називається злочином, обида королівського маєстату...

— За який-то злочин у Польщі ні одного шляхтича не покарано.

— Не заходь мені, вашмосць, збоку, а говорім прямо про наше діло.

— Ви б, панове, не осмішували себе і не видавали таких приказів, про які знаєте, що ніхто їх не виконає, бо не може, а ви не маєте сили присилувати нас до того. Не забувайте, що ви на Січі, і сюди жодна лясська нога без нашої волі не поступить. Ви хочете знищити наш флот, і то нашими таки руками, а ми маємо на цім островці здихати з голоду. Хочете видачі нашої старшини, щоб козацтво осталося без проводу, без голови і або пішло в сирівцях у Крим, або вернулося на Україну у панське ярмо і на панів працювало. А що буде, як це розбите, безголове козацтво сформує неслухняні розбишацькі ватаги і візьметься до панів? Вам заохочується

печеного льоду, і ви з огнем граєте. А що буде, панове, коли ви нас притиснете до стіни, а ми погодимось з ордою? Тоді ми визначимо шлях, котрим будуть татари переходити в Польщу, там і назад без ніякої від нас перешкоди. На се вони радо пристануть, бо не вас, лише нас, вони бояться. За таку ціну вони радо зобов'яжуться не брати ні одної української душі в ясир.

— То була б зрада власної вітчизни.

— Нашої вітчизни, нашого краю ми такою умовою не зрадімо. Серед того, що тепер робиться, то Польща показується для нас не матір'ю, лише мачухою, котра хоче нас винищити. Хочете забрати наших старшин і вивезти у Варшаву, а опісля видати бусурменові на перепросини його султанського маєстату. А що зробите, як старшина того приказу не послухає і не поїде, а козацтво не схоче її силою видати? Чи маєте змогу взяти їх силою звідсіля? Попробуйте. Покиньте таку підлу думку, якої кожна культурна держава повинна соромитись. Я вас запевняю, що між низовим козацтвом друга Солониця не повториться, — другого Наливайка ви таким способом у свої руки не дістанете. Забаглось панам з Варшави дістати в свої руки Сагайдачного. Це я сам, панове. Беріть мене. Я в сій хвилі без брої. Беріть, коли у вас є на те сила. Я сам не маю тепер часу їхати ні у Варшаву, де на мене жде розпечений мідяний бик Наливайка, ані в Стамбул, де мене жде Чорна вежа і смерть Дмитра Байди... Я в Стамбулі колись буду, але не з залізом на руках і ногах, лише з залізом у руці. Вертайте, вашмосці, з тим, з чим приїхали і то чимшвидше. Не дратуйте козацтва, бо право гостинності мав свою межу там, поки гість поводитьсь чемно. Не дай Боже, щоб наше поспільство довідалося, по що ви сюди приїхали. Тоді і ми вас не охоронимо, хоч би і голови за вас поклали... Скажіть тим панам, що вас сюди прислали, що ви бачили і чули, та ще додайте, що ми як ходили, так і ходитимемо на поганців. А коли се не влад, то злучіть свої сили з бусурменськими та йдіть разом на наше Запорожжя війною. Та я вам заповідаю, що не верне з вас neque nuntius cladis (ані виступ погрому). Вертайте собі здорові додому, бийте далі чолом султанам і ханам, возіть золота на гарач, а ми собі його опісля заберемо. Розповідьте те, що я говорив від цілого козацтва, а коли вам здається сього замало, то добрешіть ще дещо від себе.

Сагайдачний очевидно був схвилюваний.

— Прошу вашмосці не обижати королівських комісарів, — крикнув один з комісарів.

Сагайдачний тупнув ногою і поглянув на нього так грізно, що його аж заморозило.

— Тихо! Тут запорозька земля, і ми тут панами. — Та зараз запанував над своїм схвилюванням і каже: — Може, вашмосці, пам'ятаєте, що зробили вольні греки з послами перського короля, який взивав їх зігнути голову під перське ярмо? Їх закопали живих у землю. Ми не слабші від жменечки сих патріотичних греків, а вам далеко до того, щоб з тодішнім перським самодержцем рівнятися. Се, чого ви від нас зажадали, може, ще є підлішим, як жадання персів. Там жадали лише віддатися в неволю, а ви поводитесь з нами, начеб ми вже були в вашій неволі. Я вам раджу, вашмосці комісари, виїздіть скоріш звідсіля...

Він вклонився комісарам і відвернувся від них, а приступаючи до Пшилуцького, каже:

— Се не дотикає вашмосці, що я говорив. Будьте у нас гостями, як довго вам завгодно.

Але ляхи вийшли всі разом. Пшилуцький був сердитий, аж дрижав:

— Як можна так по-дурному поводитись і говорити. Ви такі здатні на послів, як я на біскупа. Вам здавалося, що до хама говорите. Вам треба було говорити політичне, та бодай яку обіцянку додому привезти, задобрювати їх і уговорювати. А ви обмежились до того неfortunного письма, поза тим гороїжились і облизня піймали. Я вам кажу, що незадовго

козаки такий похід уладять, що цілий світ буде про них говорити...

Ляхам не було вже чого довше на Січі побувати. Козацтво чогось догадувалось і дивилось на них вовком. Поляків не хотіли через січові ворота пускати. Пшилуцький переказав, що хоче з Сагайдачним попрощатися, і він там пішов.

Попрощавсь з усіма сердечне. Анна, прощаючи його, була бліда, мов полотно, і тільки раз поглянула йому у вічі своїми живими очима, з яких виглядала розпука.

— Не забудь, панночко, о що я тебе благав: о користь підданців пана батенька прохати...

— Обіцяю і додержу слова... — відповіла тихо.

VI

Сагайдачний поклав собі їхати у Чепелів хутір. Вважаючи це за довг своєї душі — відвідати ще раз ті місця і поклонитись мощам своєї єдиної дівчини.

Старий Чепіль зразу не похочував, відкладав з дня на день. Навіщо роздряпувати болячу рану, яка ще не загоїлася? Та Сагайдачний так настоював, так просив, що нарешті старий згодився. Взяли з собою кількох козаків для безпеки і вибрались одного літнього дня в дорогу.

По дорозі розказували собі те, що за той довгий час переживали. Сагайдачний мав старому оповідати, а той слухав з великою увагою. Особливо цікавився походом на Варну і жалував, що його там не було.

— Знаєш, Петре, якщо ти задумаєш який похід, то піду і я. Може, легко забудеться моє горе.

— А який я буду з того радий, коли матиму при собі такого досвідного чоловіка, як ти, батьку. Не раз прийде скрутна година, а кого-будь радитись мені не ялось, і сам собі радити мушу, хоч дрижу на саму думку, що може з того вийти лихо, а тоді козацтво пропаде, а з ним і моя добра слава... Та ось батьку, що я тобі скажу: я задумую з весною великий похід на Кафу... Поки що не треба про це говорити, аби татари не довідались...

— Аж так далеко?

— Авжеж. Моя душа чим-будь заспокоїтись не дасться. Ганятись за малими татарськими чамбулами або татарськими конокрадами — се не для мене робота. Мені припали на долю великі, широко закроєні завдання, про які світ мусить заговорити. Таких думок у мене кілька. Коли поживу, то, може, їх і виконаю. Тільки я се тобі одному говорю, як рідному батькові, бо се мені душу розпирає. Другі з мене, може б, за се посміялись, на глум взяли мою зарозумілість, а мені не раз конче треба перед кимсь щирим виговоритися. Через такі більші походи козацтво набере сили і самопевності себе, і тоді можна буде справді щось великого, хосенного зробити для церкви і народу. Тоді всі, а особливо Польща, мусять нас боятися, ще заки ми з ляхами візьмемось за чуби. Се жде нас неминуче, та до тієї боротьби треба нам добре підготувитись. Поки що хай ляхи гуляють з уніятами по Україні, се підбурить народ до краю, ненависть до панів поглибиться. Ми не можемо зачинати сієї боротьби з тим, що Косинський або Наливайко. За козацтвом мусить стати увесь народ, від великого до малого, а тоді певно побіда буде за нами, і ми запануємо на своїй землі.

Поки що я бажаю собі спричинити війну між Польщею і Турцією. Тоді прийдуть до нас ляхи з поклоном, тоді буде нам право збирати по Україні військо. Та ми, зібравши його раз, не розпустимо і не дамось розігнати, а скажемо ляхам: "Давай, ляше, що наше, а то собі самі

візьмемо". Хоч ми не зараз з Польщею розріжемося, то все-таки жити будемо не під Польщею, а побіч Польщі.

На хутір Чепеля їхали тою самою дорогою, якою їхали звідтіля на Січ. Сагайдачний тямив добре дорогу, хоч їхали степом, де не було на чім окові спочити.

Аж здалека побачили високі тополі, а далі купки меншої деревини. На обрії поміж деревами показалися дими з хат:

— Невже ж там село?

— Так, се село, — відповів сумно Чепель.

Сагайдачним заволоділо якесь дивне почування. Почував у серці якусь ніжність і розжалоблення. Став пильно розглядатися, аж став в одному місці під самотньою грушею. Зліз з коня, припав до землі і став її цілувати. По його лиці плили гарячі сльози.

— Що тобі, Петре?

— На сім місці я востаннє прощавсь з Марусею, до того місця вона мене супроводжала... Тепер вже їдьмо далі.

Наближались до села. У них забилося живіше серце. На вигоні за селом пасли недолітки товар. Вони придивлялись подорожнім. Аж одне хлоп'я скрикнуло до товаришів:

— Та ж це наш пан сотник.

Хлоп'ята стали вимахувати шапками, збігались у купу і пхались до Чепеля, щоб поцілувати його в руку.

— Здорові були, діточки! Що у вас у селі доброго чувати?

— У нас все гаразд...

Поїхали далі. Сотникова оселя стояла серед села. Тут був великий рух, бо якраз звозили з поля хліб. Бондаренко стояв лише в сорочці на стіжку і складав снопи, які йому з возів угору подавали. Заслонивсь долонею від сонця, та й зараз пізнав свого добродія.

Миттю зсунувся з стіжка і побіг до гостей.

— Слихом слухати, видом видати, які любі гості! Вітайте, батьку, та у хату просимо. Гей, хлопці! Візьміть від гостей коні.

Чепіль скочив з коня і став Бондаренка обнімати.

— Горпино! А чи є ти там? Біжи сюди гостей вітати...

З кімнати вибігла на рундук здорова, гарна молодиця. Вона була боса, в сорочці та спідниці, її фартушини держалось двоє білявих діток. Вони дивились несміло на гостей, повтикавши пальчики в ротик.

— Батеньки! Та це ж наш пан сотник, наш добродій. — Вона відняла рученята дітей від фартушини і побігла з рундука гостям назустріч.

— Здорова була, моя дитино любя, як вам живеться?

— Славити Господа, гаразд. Боже мій, а ми при роботі так замарались, загавились, що я ні себе, ні діток не прибрала, ні хати не припрятала...

— Я з сього більш радий, якби я мав застати вас повбираних та в холодку в садочку, — хто дбає, той має...

— А хто ж це? — питають Бондаренки обоє разом, вказуючи на Сагайдачного.

— Не пізнаєте мене, добрі люде? Я ж Петро, а ти, сестро Горпино, мала бути дружкою на наших весіллі з Марусею... Здорові будьте! — Він поцілувався з Остапом і Горпиною. — Вітай, щира подруго моєї незабутої Марусеньки! — У нього тремтів голос.

Тепер прийшла черга на діток. Мама заохочувала їх, щоб привіталися.

Сагайдачний узяв обох на руки і став цілувати та голубити. Він аж просльозився... Можна здогадатися, про що він думав.

Пішли в хату. Тут нічого не змінилося: Бондаренки нічого не переіначували, начеб вони тут на часок, поки самі господарі не вернуться, прийшли жити. Сагайдачний обкинув усе оком і нагадав усе відразу, що тут було. Тут він Марусю посватав, тут відбулися заручини, тут почалося і тут завмерло його щастя. Не видержав, щоб не зайти у кімнату покійної Марусі. За ним пішла Горпина. І тут було все по-давньому, навіть такі самі квітки стояли у горнятках на вікні.

— Спасибі, сестро, що заховала тут усе по-давньому, велике спасибі... Дивишся, так тобі здається, що те все діялось лише вчора, що от-от відчиняться двері і увійде покійниця така, якою вона була за життя...

— Хіба ж я менше Марусю любила, як ви всі. Вона мені з думки не сходить... От так зайду сюди на часок, посиджу, та усе нагадаю. Маруся була моєю подругою, і між нами не було нічого тайного.

Пішов відтак у садочок, у пасіку, згадав старого Ониська, а опісля став у великій задумі прохажуватись по садку, по тих стежках, куди проходжавсь з любою дівчиною. Нагадав і препоганого Срулька і жалував, чому він його тоді не роздавив, мов жабу. Усе з його причини сталося. Та хто це міг відгадати?

Посумувавши так довгенько, вернув у хату, де Горпина частувала сотника.

Остап вийшов до челяді, що під розлогою грушею обідала. Горпина оповідала сотникові, як вони живуть, що за той час у селі сталося, хто вмер, а кому вродилась дитина.

Вернув потім Остап у хату. Він знову розказував сотникові за свої господарські турботи, начеб гостеві, як своєму господареві, здавав із усього звіт.

Сагайдачний пізнав зараз, що Остап, хоч козацька дитина, більш пристає душею до хліборобства. Але таких треба Україні теж.

Поживившись, пішли обидва на кладовище. Воно лежало при старій дерев'яній церковці, докруги окопане ровом, над котрим росли старі розлогі липи та берези. З-поміж високої пожовклої від сонця трави стирчали на могилах низькі хрестики. На липах та квітах серед

трави бриніли мухи, в траві відзивались цвіркуни. Сонце дуже пригрівало. Видно було, як у променях сонця дрижало повітря.

Обидві могилки стояли біля себе з низькими кам'яними хрестами. Були рівно обгорнені та обсажені зеленим барвінком і такими самими квітами, як ті, що росли під вікном у Марусі. У головах Марусі росла червона калина.

— Оце Марусина могила, — каже Чепіль. Сагайдачний припав до неї лицем і став сердечне плакати, потім підвівся навколішки і довго молився. Опісля присів на бережку могилки і важко задумався.

Здається, що був би так пересидів цілу ніч, аж Чепіль узяв його за плече.

— Годі, Петре! Пора нам вертатися. Смутком вмерлого не воскресиш, та лише бідній душі муку завдаєш. Вона з того дуже сумує. Ходімо.

Сагайдачний начеб зі сну прокинувся. Потер чоло рукою, поцілував ще раз могилку і зірвав собі кілька квіток, які сховав за пазуху. Вертаючи до хутора, не говорили до себе нічого. Сонце вже зайшло. З пасовиська вертав у село товар, розлягались по тихому селі співи дівчорі, що з товаром верталася додому.

Горпина ждала гостей з вечерею. Жінки ладили під грушею для челяді вечеряти. Остапа ще не було в хаті. Він кінчив завершувати стіжок з хлібом. Увійшов у хату, цілий зіпрілий сів на лаві і став оповідати гостям про свої господарські справи:

— Слава Богу, довелось звести цілий стіжок хліба, на якому не було ні каплі дощу, і треба було його зараз завершити, бо, може, схоче дощ іти, то б увесь стіжок пропав...

По вечері каже Горпина:

— Мої любі гості спати будуть на своїх місцях. Пан сотник у світлиці, а пан Конашевич хіба найлюбіше в Марусиній кімнатці, там, де вона його, недужого, доглядала. Вже все приладжене як слід.

Сагайдачний пішов зараз сюди, став навколішки перед іконою, що висіла над постелею, і гаряче молився за її душу...

Надворі заходила пречудна українська літня ніч. З садка заносило пахощами у відчинене вікно. Щебетання птиці замовкло. Десь здалека, з болота, доходив жаб'ячий хор. У селі десь заричала корова, заблеяла вівця. Інколи загавкала собака, так, віднехочу, лише для свого собачого обов'язку. Там знову чути було дівочу пісню десь із садочка...

Сагайдачний виглянув крізь вікно на світ божий. Блакитне небо вкрилось рясними зорями, що виринали одна по одній...

Він роздягся і ліг у постелю. Вікно оставив незачинене. Хоч був утомлений, не міг заснути, був дуже зворушений усім тим, що сьогодні пережив. В голові перебігали роєм різні думки, різні спогади з недавнього минулого.

На небі зійшов ясний місяць. Сагайдачний помітив, як увесь садок відразу засіяв срібним сьйвом.

Сагайдачний заплющив очі і силувався заснути під ритмічний голос цвіркуна, що відзивався з-

під пічки

У хаті стало щораз більше яснити, начеб у хату сонце засвітило. Сагайдачний побачив ясність мимо заплющених очей. Відкрив очі і знову їх заплющив, бо ясність разила його зір. Робив так кілька разів, поки око до цього світла не привикло. Та зараз побачив щось таке, від чого серце перестало битись, і кров у жилах мимоволі застигла.

Біля дверей стояла Маруся, окружена ясністю, наче на образку. Вона була одягнена так, як її у домовину нарядили, про що Горпина йому розказувала. Гарно заплетена коса звисала гадюкою на її високих грудях, на мережаній сорочці. На голові віночок із зеленого барвінку, на шиї корали з золотим хрестиком. На ній зелений оксамитний байбарак, обшитий золотими тасьмами та вишивками. Червона, мов кров, спідниця і шовкова мережана запаска, її стрункий стан оперізував шовковий пояс, а за ним заткнена гарна біленька, мов сніг, хустина...

Сагайдачний лежав, мов задеревілий. Від привида не міг очей відвести. Хотів піднести руку, щоб заслонити очі, та не міг рукою рушити. Рука була важка, начеб хто у жили олова наклав...

Маруся зближалась поволі до постелі з ангельською усмішкою і поклала свою м'ягеньку, мов оксамит, руку на його гаряче чоло. Вона заговорила ніжно, наче мати до малої дитини.

— Чого ти, Петрусю, так налякався? Хіба не пізнаєш своєї Марусі? Мій любий, єдиний, геть жах, геть смуток! З далекого світу приходжу до тебе, щоб з тобою поговорити, розважити тебе, повеселити...

Вона стояла біля постелі так, як колись, коли він перший раз у своїй немочі відкрив очі і питав: "Чи ти ангел, чи дівчина?"

Від тих м'яких, ніжних слів відразу заспокоївся. Серце билось правильно, жах минувся, і ясність Марусиного лица вже не разила очей, не осліплювала, і він міг тепер в її лице дивитись.

— Давно я бажала до тебе навідатись та уговорити тебе, щоб так дуже за мною не побивався. Ось якраз трапилась нагода стрінути тебе у сій самій кімнатці, де ти мене перший раз побачив... Правда, Петрусю?

— Правда, моя Марусенько єдина. Та скажи мені, як тобі живеться на тамтім світі?

— Не скажу тобі сього, бо не зрозумієш. Розум живої людини ослабий, щоб з'ясувати собі, як живуть на тому світі угодники божі. Знай тільки, що я щаслива. Я щаслива таким щастям, якого люде на землі не знають. Живемо з матір'ю разом та вас дожидаємо. Наш тато прийде до нас раніше, на тебе треба буде довше підждати. Та се "довше" значить лише по вашому розумові, бо на тім світі немає ні "довше", ні "раніше". Ми не міримо часу, бо у нас одна вічність...

Я тебе, мій Петрусю, заєдно бачу, хоч не відчуваю твоїх турбот, бо для нас незрозуміле те горе, яке люде на землі терплять. Лише моя любов до тебе не припинилась через мою смерть. Коли моя душа від тіла відлучалась, ти тоді у Києві на панських покоях побував. Ти гарно там вівся, мій любий, і я дуже з сього раділа. Я бачила, як ти з Києва утікав, бачила твою роботу на Запорожжі, бачила тебе у поході на Варну. Ти гарних діл доконав, стільки хрещеного люду з неволі визволив. Я бачила, як їх молитви, їх благословення йшли, мов дим Авлевої жертви, прямісінько до господи Бога. А вже найкраще твоє діло — то з тим потурнаком, що ти його, грішного, не дав зараз вбити, а до покаяння привів. Я бачила, як його ангел-хранитель з ясніючим від радості лицем линув до Господа звістити, що такий великий грішник покавсяся. Так воно у нас, Петре, водиться. Лише добрими ділами можна собі на небо заслужити. Й мене лиш те завело між божих угодників, що я за мого короткого життя успіла доброго зробити. Сі

бідні, німецькі бабусі, сі старці, котрим я страву носила, вони вимолили для мене небо.

Я всі твої задушевні думки знаю. Ти вибрав собі пряму і добру дорогу. Твої замисли по більшій часті сповняться. Ти поставиш козацтво, так, як воно ще ніколи не було. Воно під твоєю рукою стане могутнє і сильне, і вороги бояться його будуть. При твоїй допомозі наша церква піднесеться з упадку, в якому вона тепер. Ти допоможеш нашому народові піднести голову, але Польщі ти не переможеш. Тобі припало на долю добути від неї лише розумом дуже багато, чого тепер Польща не хоче дати. З того, що ти від Польщі розумом здобудеш, скористає твій наслідник у гетьманстві. Він розіб'є Польщу тими засобами, які ти придбаєш, розіб'є її так, що вона втратить силу і ніколи більше не піднесеться.

— Хто ж буде мій наслідник?

— Ти його не знаєш, хоч він вже живе. То я тобі його зараз покажу. Покажу тобі дещо з того, що він робитиме. Ходи зі мною... Ходи зі мною...

Маруся взяла його за руку, і він устав. Десь відразу ділась його сонливість і утома. Почував себе тепер легким, мов перце. Маруся повела його у садок.

— Пам'ятаєш, як ми тудою походжали?

— Сього я ніколи не забуду.

— Тепер ходімо далі, — вона держала його за руку.

Він зауважив, що підносяться легенько вгору, все вище і вище. А далі піднеслись вище дерев, а за хвилину ціле село, осяяне ясним світлом місяця, було під ними. Неслись у далекий, тихий, чистий простір. Він не почував жодного страху, що так далеко від землі відстав. Йому було на душі так легко, так весело, як ще ніколи досі. Розумів, що його душа відстала від тіла так, як коли людина вмере. Вони все держались за руки...

— Бачиш оцю довгу срібну ленту, що так гадюкою по землі в'ється?

— Се, либонь, Дніпро.

— Так, Дніпро-Словутиця, дивись добре, зараз і його острови побачиш, і твою дорогу Січ-матір...

Він побачив, що на землі стояв ясний день, хоч сонця ніде не було видно.

Побачив справді і Січ, а там стільки народу, мов мурашок. А далі усі згуртувались у купу, либонь, на велику раду зібрались. Якийсь кремезний козак стояв усередині збору і говорив, а козацтво підкидало вгору шапками.

— Що воно там робиться, Марусю?

— Там йде велика рада над тим, як на ляха стати та прогнати їх з України з усіма єзуїтами та жидами... А сей, що насередині стоїть, то саме твій наслідник, про якого я тобі говорила. Там підсувається вікова хвиля. Там збирається чорна хмара, з якої вдарить грім, від котрого Польща затруситься у своїх основах. Вона не перестане труситись і хитатись, поки не впаде. А тут що ти бачиш?

Січ пропала йому з очей, і він тепер бачив широкий степ, по якому йшло військо. Дніпро було

видно і далі. Далі Дніпром плили з військом байдаки. Із берега хтось до них промовляє, вони виходять на берег і братаються з військом, що йшло степом.

— Се, бачиш, ляхи послали українців, мов освоєних вовків, щоб своїх братів-запорожців на куски шматували. Та се не повелось. Твій наслідник перемовив їх, і вони з'єднались на спільного ворога. А тепер що ти бачиш, Петре?

— Козацьке військо до бою ладиться. Гарно стають, видно, що неабиякий ватажок їм отаманує... Так, то люблю, — говорив врадований Сагайдачний. — А се що, ті багаті шатра, коляски і ті гарні панські коні? А тих людей, то й не злічиш...

— То панська шляхта на козаків зібралась. Самі ясновельможні пани з своїми багатствами та двірнею...

У тій хвилі Сагайдачний затремтів.

— Я боюся за козацьке військо, — каже. — Он там орда стоїть, як вона хитро зачаїлась, мов хижак, щоб на добичу кинутись. Тоді і ляхи їм допоможуть. Чи не можна би, Марусенько, козаків остерегти перед небезпекою? — просив своєї товаришки.

— Не турбуйсь, тепер орда в злуці з козаками, вони з козацтвом змовились і у свій час кинуться разом на ляхів.

— Хто? Татарин у союзі з козаками? Як се можливо?

— Чого ж так чудуєшся? Хіба ти не сказав польським комісарам на Січі те саме?

— Я так казав, щоб їх налякати, але се неможливе.

— А воно так справді буде. Але ся приязнь не буде щира. Вони опісля зрадять козаків і з ляхами получатся, та се буде не зараз...

— Де ж се все робиться?

— Не знаєш того місця? А що там бачиш?

— Якісь води кров'ю плинуть...

— Се місце звуть Жовті Води, а зараз вони почервоніють від вражої крові. Задержимось тут і побачимо бій.

Сагайдачний бачив усі рухи війська, бачив, як козаки з татарами громили ляхів, як потім в'язали панів у пута і відвозили, як забирали панську здобичу.

Та образ пропав відразу, начеб його хто здмухнув. Нічого не було видно, хіба степ широкий.

— А чи той мій наслідник у козацтві визволить усю Україну з польського ярма? Чи стане за ним увесь український народ?

— Народ послухає справді його голосу, стане за ним, та так довго стоятиме, поки він з народом буде. Він щира людина, та не одне прогавить, а з сього вийде таке лихо, що аж страшно подумати... Опісля, може би, він і поставив Україну самостійно, та він завчасно минеться. Його вороги отруять... Польщу він повалить, вона вже ніколи не буде тим, що тепер є. Але самостійності Україні він не виборє, і на це треба буде ще довго ждати...

— Боже мій, як би мені хотілось остерегти його, та, либонь, я й знати його не буду...

— Ти його пізнаєш. Він під твоєю булавою служити буде, та ти його не остережеш і нічого не вдієш, бо того, що провидіння боже для України призначило, жоден чоловік не перемінить. Та ти знай і запам'ятай собі, що Україна не загине, хоч як її вороги угнітати будуть. Натепер буде з тебе сього, що ти бачив. Не дивись на дуже далеку мету, бо ти сього робити не будеш. На Польщу ти не добувай шаблі, бо не встоїш, і славу свою запропастиш, і козацтво пропаде. Вихиснуй своїм розумом кожну скрутну годину Польщі, а багато від неї видреш... Вертаймося в село, бо й мені пора до себе вертатися...

Завернули в село.

— На розставанні ще тобі одне скажу, — не побивайся за мною ні ти, ні тато. Я щаслива, і на землі не було б мені так добре. Тепер прощавай, мій вибраний козаче. Ступай сею дорогою, на яку ступив, а певно зайдеш там, де я тепер. Прощай!

Вона пустила руку Сагайдачного, і він став на землі. Хотів її ще раз піймати за руку, та вона підійшла вже високо. Він бачив, як вона звернена була ангельсько-ясніючим лицем, поки не зникла з очей. На тім місці осталась ще ясність, яка щораз погасала.

— Марусю! — скрикнув Сагайдачний і від свого власного голосу прокинувся зі сну. Його обливав гарячий піт, і серце дуже билось. Якраз світив йому місяць і вічі своїм біляво-мертвецьким лицем. За вікном було тихо, мов у могилі. За пічкую цвірінкав свою одноманітну пісеньку цвіркун. Над постелею по стіні тріпотіла крильцями якась велика нетля... — Свята господи! — хрестився Сагайдачний. — Оце був сон...

Він став нагадуватися, що в тім чарівнім сні чув і бачив. Переповідаючи це в пам'яті, запам'ятовував собі кожну подробицю.

— Такий віщий сон, певно, від Бога. Марусина душа таки була біля мене. Марусі подякувати за те треба, що я почув і побачив.

Він устав зараз і одягнувся. Узяв свій короткий кинджал на всякий випадок і переліз вікном у садок. Усе тут побачив, що недавно бачив у сні. Великий місяць мертвецько-блідим лицем освітлював садок і виписував дивоглядні образи тінями дерев і кущів. Десь у дуплі верби відзивалась сова, а решта — мертвецька тишина.

Сагайдачний переліз огорожу і пішов прямо на кладовище. Попрямував до могили Марусі. Тут було тихо, мов у домовині. Він не прочував жодного страху. Прикляк біля могилки, заложив руки, як до молитви, і говорив стиха:

— Марусенько, дівчино моя єдина! Я гадав, що з твоєю смертю розстанемось навіки. Та сей чудовий, чарівний сон навчив мене, що ми ніколи не розлучимось. Я гадав, що ти лише за життя будеш мені провідною зіркою, а то бачу, що ти останеш нею до кончини мого земного життя. Послухаюся тебе, мов дитина, піду вибраною дорогою до слави, на хосен своєї церкви і українського народу. Коли я під твоєю опікою, то я певний, що не заблукаюсь. Велика тобі дяка від мене, що до мене з'явилася та відкрила мені таке, чого я не знав. Нічого мені плакати за тобою, коли ти щаслива. Тепер мені ясно стало, що усе на світі марниця, суєта, а наша мета по тім боці у горнім Єрусалимі. Ми тут мізерні подорожні-сліпці. Та я почуваю себе щасливим, що мені Бог послав таку провідницю, як моя агельська Маруся. Вічна тобі пам'ять, моя незабута...

Він устав. Почував себе веселим і бадьорим. Узяв грудку землі і пов'язав у хустину. Вернувся тією самою дорогою додому і зараз кріпко заснув...

VII

— Хіба, батьку, вертаймося на Січ, — говорив уранці Сагайдачний до Чепеля. — Я вже усе зробив, по що сюди приїхав, а там жде мене велика праця.

Чепіль зараз завважив у Петра велику перемену від вчорашнього дня і не міг з дива вийти, що з ним за одну ніч сталося. Вчора ходив сумний, як хмара, плакав, а сьогодні він веселий, начеб на весілля ладився.

Сагайдачний повів старого у садочок і розповів йому свій сон. Старий слухав уважно, похитав головою і каже:

— Ти щасливий, бо мені такий сон не присниться. Та коли тобі Маруся сказала, що живе з мамою, то і моя небога живе між угодниками божими. Коли так, то і мені не слід побиватись за нею, бо мені ближче до них, як тобі. Мені би лише мої гріхи спокутувати поки ще час.

— Які там гріхи за вами, тату! Усі ми грішні, та воно прощається, коли вони добрими вчинками рівноважаться...

Чепіль начеб не чув тих слів...

— Я знаю, що роблю. Мені дорога у монастир віку доживати...

— Тату! Далєбі, що гріх вам таке говорити. На монастир для вас ще пора. Ви чоловік діл. У монастирі не буде з вас ніякого пожитку, бо в ченці вас не пострижуть, а сидіти там і дармо хліб їсти, то гріх. Ми, тату, ще не в один похід підемо, бусурмена погромимо та християнський народ з неволі освободимо. Такими вчинками легше собі на царство небесне заслужити, як молитвами та постами. Ми тепер ось що зробимо: відслужимо панахиду за покійницями, справимо поминки, підемо ще раз на могилки та й у дорогу, тату, до лицарського діла...

Побули ще на хуторі два дні. Вони ходили по селу, відвідували знайомих. Бондаренки раді були гостям з цілого серця.

Як вони відїздили, то сливе не все село їх супроводжало добрим словом і благословенням.

Сагайдачному не сходив з ума той чарівний сон. Він мав святе переконання, що покійниця справді до нього приходила з того світу, щоб впевнити його, що він ступає по добрій дорозі, яку собі вибрав. Отож йому треба організувати козацьке військо, бити невірних і дратувати на Польщу, поки вона не присмирніє. До тої точки його діяльності було все одобрено. А далі не можна йому йти до того, що у своїй душі лелівав. З Польщею йому воювати не можна. З нею треба хитрити і торгуватися, видирати у неї в скрутних хвилях по шматкові те, що він хотів відразу здобути шаблею... Саме Запорожжя багато війська не зможе вдержати. Треба його творити на Україні в таку хвилю, коли Польща буде змушена козаків на поміч кликати і за реєстр забуде. А коли на Україні стане козацьке військо, тоді і пани матимуть морес і поступляться.

Так думав Сагайдачний, вертаючи на Січ.

Зараз обміркував усі потреби до великого походу на Крим, аж до Кафи, і взявся палко за приготування, не кажучи нікому з старшин. З одним Іскрою та Марком він частенько радився, замкнувшись у своїм домику на ключ.

Обміркували діло так, що у Кафу треба йти і морем, і сушею. Кафу треба брати з двох боків. А

коли б одне не повелось, то остане друге, а коли обом походам поталанить, то так і краще. Сагайдачний був цього певний, що його виберуть наказним у тім поході. Він той вибір прийме, бо він почуває в собі силу, що це діло переведе славно. Коли б до того прийшло, то він пошле на море Іскру, бо це мистець до морського походу.

Кому припало би тяжче завдання? Морем то вже козаки не раз плили, нападали на Синоп, Трапезонт, Козлів. Більша штука буде перебитись через Крим, через те татарське муравлисько аж на другий кінець.

Після цього плану треба було і приготуватись. Вишколити кінне і піше військо, гармату приладити, вишколити плазунів, могильників, приладити багато таборових возів, приладити човни і бервена до ставлення походових мостів через ріки, набудувати великих байдаків, приладити багато муніцій, харчів і паші. В Криму не можна буде за пашею розбігатися, треба мати все своє.

Велись заповідливі приготування через цілу осінь і зиму.

Козаки не могли відгадати, кудю піде похід. Ладять байдаки — значиться, підуть на море. Ладять кінноту і вози таборові — значиться, похід суходолом. Буде два походи: на турків — морем, на Польщу — сушею.

Наспіла весна. Сагайдачний сказав тоді січовій старшині, що треба зробити. Похід на Крим можливий ранньою весною, поки трава зелена. Опісля татари можуть запалити степ, а це було б дуже небезпечно.

Рада старшин прийняла думку Сагайдачного. Козацтву треба дати роботу, а то чого доброго стане кипіти, потворяться партії, і може прийти до якогось нерозважного кроку.

Кошовий скликав велику раду і тут був проголошений похід на Кафу.

— Чому не на ляхів? — питали козаки.

Сагайдачний пояснив діло так:

— Як знаєте, панове товариство, я минулого року ходив з ляхами у Крим, аж у Кафу. Ви знаєте, що Кафа — то головна торговиця хрещеними невольниками. Я до усього гаразд придивився. В мені кров застигає на сам спогад. Я дививсь на страшні муки тих бідних людей і я заприсяг собі на Євангеліє, що не спочину, поки не намовлю вас, товариші, до того, що козацтво доброхить зірветься, розіб'є, розтрощить те турецьке пекло і освободить нещасних мучеників. За се усі матимемо велику ласку у милосердного Бога... І я обіцявав собі, що коли б козацтво не послухало мого розпачливого голосу і не пішло на се лицарське велике діло, то я кидаю все, і йду в монастир, та в ченці пострижуся. Коли б я сього святого обіту не міг сповнити, так я присвячу Господові моє ціле життя. Пригадую вам, що в Кафі таке велике багатство, стільки всього добра, що коли його здобудемо, то кожний з вас у золоті ходити буде. Тепер ви вирішуйте! Як я вам не потрібний тут, то скажіть, що не підете, най надягну чернечу рясу.

— Не може так бути. Ти козацтву потрібний, а за монастир і не говори, бо се нісенітниця, — каже один запорожець.

— Але все ж таки, товариші, коли б я мав обіту не додержати, то краще для мене спасіння душі, чим козацька слава...

— Та чого репетуєш? — говорив другий. — Ніхто тобі козацької слави не відбирає...

— Панове, говорімо прямо, без викрутасів та вихилясів: согласні йти на Кафу чи ні?

— Согласні, гаразд, нам усе одне воювати з ким-небудь. Коли б лише козацтво не залежувалося та даремно хліба не їло.

— Коли согласні, — говорив кошовий, — так давайте зараз вибирати на наказного.

— Сагайдачний буде наказним, ніхто другий. Він неабиякий ватажок, а тепер ще й дорогу у Кафу роздивився.

Сагайдачний кланявся і дякував товариству за честь. Йому подали булаву. Тоді він зняв шапку, обернувся на церкву і говорив сильним, високим голосом:

— Присягаю господові і святій Покрові, що не спочину, поки не виконаю обіту, зложеного Богу, поки не розіб'ю орди, не зруйную Кафу, не освободжу невольників або ляжу головою... Так мені, господи Боже, поможи!

— Амінь! — гукнули козаки в один голос. — Ми всі те саме присягаємо.

Сагайдачний говорив далі:

— Коли мені припала велика честь отаманувати над славним Запорозьким низовим військом, то я відповідаю за вас всіх, хто піде зі мною у той похід. А коли так, то вимагаю від вас послуху моїм приказам. Я готовий за кожного з вас покласти голову, але того самого жадаю від вас усіх.

— Ми раді тебе слухати, мов рідного батька...

— Панове товариство! Підемо на Кафу двома шляхами. Я поведу військо прямо на Перекоп, через Крим, а Іван Іскра піде на байдаках морем...

— Гаразд, ми згодні.

— Моїм обозним ставлю Марка Жмайла, полковниками наставляю Чепеля, Струка, Вичосу і Бодака. Вони хай міркують, кого у своїх сотнях сотниками понаставляти. У походах так повинно бути, що товариство вибирає собі наказного старшину, а решту порядкує він сам.

— Згода!

Рада скінчилася, стали розходитися.

Сагайдачний прикликав свою старшину в кошову канцелярію і тут довго радили.

До походу вже було все приготовлене. Зараз на другий день стали перевозити похідний табір на берег Дніпра. Перевезено вози, нагружені усякими припасами, гармати, коні. На березі Дніпра обозний Жмайло порядкував. Рівночасно зносили припаси на байдаки, призначені до морського походу.

Робота протяглась цілий тиждень. Сагайдачний узяв з собою десять тисяч добірного вишколеного війська. Перший раз мав нагоду бути отаманом великої сили...

Він був гордий з того, що то була його організація, його вишкіл. Він знав, що ці люде мають до нього повне довір'я і підуть за ним в огонь, у саме пекло. Він знав, що коли військо вірить своєму отаманові, то це значить, половина побіди... Тепер була ціла штука в тому, щоб цю

організацію удержати в найтяжчій хвилі, вдержати військо в залізній руці. Того пильнував він дуже. Про все мусив знати, нічого без його волі не могло зробитися. До нього приходили безвпинно розсильні козаки і відходили з твердими наказами, яких не вільно було не виконати.

Як вже все було готове і до походу уставлене, Сагайдачний зібрав усю старшину і пішов у церкву.

— Зачинаймо, товариші, з Богом, то Бог буде нам благословити.

По молебні переплили на берег. Сагайдачному привів Антошко гарного турецького коня. Він об'їздив з старшиною установлені в порядку полки, його вітали окликами:

— Слава Сагайдачному! Здоров будь, батьку отамане!

На січові вали вийшли всі, що осталися у Січі. Січовий піп у ризах благословив військо хрестом. На валах заревіли гармати. Сагайдачний дав знак булавою і похід рушив з місця. Рівночасно на байдаках вдарили веслами.

А в цю мить на березі і на байдаках залунала козацька пісня, забриніла бандура.

Сагайдачний, оточений своєю старшиною і розсильними козаками, рушив посередині свого війська...

VIII

Кожного вечора, як ставали на нічліг, порядкувався вантажний табір. Вантажами оточували цілий обоз, розставляли чати на віддаль рушничного стрілу, запалювали огні довкруги табору, щоб хто небажаний вночі під табір не підкрався. У цьому порядкуванні військо мало таку вправу, що в кожен хвилину на слово команди похід припинявся, миттю заточували вантажі у чотирикутник, а всередину ставало військо і коні. Вночі нікому не було вільно з табору без дозволу старшини виходити.

Сагайдачний показався у поході дуже строгим отаманом. Карав погрішившихся без пощади. Зараз на першому нічлізі наказав кількох розстріляти за те, що на сторожі позасипали. Одного розстріляв за те, що впився. Повага Сагайдачного між козацтвом була така велика, що ніхто не поважився ремствувати за такий строгий присуд.

Вимагаючи від других послуху, він був і для себе дуже строгим. Не вимагав для себе нічого більше, як стільки, що діставав звичайний козак. Спав на вантажі, як і другі. Їв посполу з другими, спав дуже мало, а вночі вставав і пильнував, чи сторожні на своєму місці, чи огні запалювані.

Через цю суворість була у війську карність, послух, і усе йшло, мов у годиннику.

Першою перешкодою, яку стрінув Сагайдачний, то був Перекоп — по-татарськи Аркапу — Золоті ворота у Крим. Він лежав на тій шийці, що веде з материка на Кримський півострів. Значення його для оборони Криму розуміли добре татари. Татарський хан Менглі-Гірей ще в п'ятнадцятому столітті побудував тут оборонну позицію. Уся та шийка не мала однієї милі ширини. До цього було тут близько тридцять озерців з солоною водою. Такий вузький шматок землі, ослонений по кінцях морем, не було важко оборонити, а знову не легке було діло його перейти.

Та, не зважаючи на те, козаки не раз здобували Перекоп і робили татарам бешкет. Забігали в

Крим, та не далеко. Перший Сагайдачний підняв велику думку перейти збройною рукою через увесь Крим і вдарити у найболючіше місце турецької імперії.

До Перекопу зближались козаки під ніч. Перекопський мурза довідався заздалегідь від утікачів, які гості приходять до нього. Він збирав сили, які міг, і ладився до завязаного опору.

Сагайдачний, ставши табором по цім боці Перекопу, послав уночі кінноту перекрастися на той бік. Кінноту повів старий Чепіль. За ним пішло теж трохи пішого війська. Вони перекрадалися боком понад море. Мурза, котрому про це звістили, приказав їх не чіпати: "Хай ідуть собі на загибель. То, певно, звичайний загін козацький, котрий тут замкнемо і виб'ємо".

Мурза затирав з радості руки, що так козаків загнав у матню, а тим часом, коли мурза ладився вдарити на Чепеля з ранньою зорею, вдарив Сагайдачний цілим своїм військом на Перекоп з півночі. Тут було мало війська.

Козаки вийшли із табору і дерлись на вали. Татари дуже збентежились. Треба було частину сил обернути на північ, та заки це сталося, Сагайдачний перейшов окопи і вдерся в город. Тоді Чепіль рушив зі своєю кіннотою. Кіннота окружила довкруги город з півдня, щоб переймати втікачів. Полковник Струк з своїми піхотинцями зійшовся в городі з Сагайдачним. Козаки ганялись по городу і різали татар, кого попало. Знатніших піймали і вели перед Сагайдачного, що стояв з старшиною на базарі. Між впійманими був і мурза. Його витягли козаки з льоху, куди він сховався.

Як його привели перед Сагайдачного, то дрижав усім тілом, аж смішно було Сагайдачному на нього дивитись, коли нагадав цього коротенького товстяка, що йому вибивав поклони і давав бакшишу.

— Слухай, мурзо, — говорив Сагайдачний через товмача, — чи ти пам'ятаєш тих польських шляхтичів, що минулого року били тобі чолом, як ішли з окупом до Кафи?

Мурза витріщив на нього налякані очі, начеб не розумів, що до нього говориться.

— Чи ти оглух? Не бійсь, не з'їм тебе. Придивись мені добре, бо і я був між ними.

— Я приймав їх достойно, як другів, — залепетав мурза.

— Не в тім діло... Я питаю, чи ти мене пізнаєш?

— Пізнаю вашу світлість, — каже мурза вже сміливіше, і вдарив перед Сагайдачним глибокий поклін, аж до землі.

— Стій і слухай, що тобі скажу. Тоді ти бажав собі, щоб тобі привели того козацького шайтана, Сагайдачного. Ти обіцяв навіть заплатити за се великі гроші, вже не тямлю скільки... та ми за ціну не будемо торгуватися.

Козаки стали страшно сміятися.

— Отож бачиш, мій голубе, що то я обіцяв тобі привести живого Сагайдачного, і от я, хоч невірний гіявр, додержую слова, бо Сагайдачний — то я сам. Коли не віриш, то і забожусь на Євангеліє, що я — Сагайдачний.

Тепер мурза ще гірше налякався, дивлячись на Сагайдачного, начеб справді шайтана побачив. Він чував, що Сагайдачний нікого не щадить, і прочував свою смерть та ще на муках. Він впав

лицем до землі, підповз до ніг Сагайдачного і хотів йому цілувати ноги. Він лепетав:

— Ти — світло моїх очей, я твій раб, пощади мене, я дам окуп, який захочеш. Пощади! О Аллах, Аллах! Рятуй мене, змягчи серце мого пана і повелителя...

— Я знаю, що ти би сього зі мною не зробив, ти був би помучив Сагайдачного, себто мене, і послав у кайданах до хана. Не трудись, я сам там йду з цілим військом, а ти, будь ласка, сідай на коня і біжи до твого хана, поклонись йому від Сагайдачного і скажи, що я з усією силою йду до нього в гості, щоб заздальгідь приладився достойно нас прийняти. Встань! Тобі зараз дадуть коня... Тільки знай, що коли б ти сього не послухав, то, піймавши тебе вдруге, прикажу на кіл застромити.

Мурза, почувши це, не хотів собі вірити. Він думав, що Сагайдачний прикаже його зараз повісити або кіньми розірвати, а ось він його помилував. Коли б лише з-поміж козаків вирватись, тоді він безпечний. Він не дурний, щоб ханові на очі показуватися, бо, певне, не мине його ганебна смерть, за те що так дав підійтись козакам, але він пошле кого іншого до хана звістити, що козаки йдуть на Бахчисарай з великим військом та що Перекоп вже зайнятий.

Мурза кланявся на всі боки, дякував, поки не доп'яв коня. Один посильний козак перевів його поміж військом.

У цю хвилю надійшла козацька чета з партією татарських бранців, самих знатних татар. Та між ними був один обідраний дідок з пов'язаною головою. Він знав трохи по-українськи, і від козаків довідався, що ватажок Сагайдачний те саме, що Конашевич. Тоді дідок став тішитись та лебедів, благав козаків, щоб його повели перед отамана, бо вони добре знайомі, і він має отаманові дещо дуже важного сказати. Козаки вволили його волю і враз з пійманими багачами повели перед отамана.

Як став перед Сагайдачним, випередивши усіх, Сагайдачний став до нього придивлятись і зараз пізнав Ахмета.

— Здоров будь, Ахмете. Ти, добрий Ахмете, мій друже. — Сагайдачний подав йому руку на привітання. — Коли ти досі живий, то вже нічого тобі не станеться.

Ахмет став плакати:

— Ахмет бідний, усе втратив. Моя убога хата згоріла, нічого не маю, а моя бідна жінка з дітьми ховається у льоху під клунею... Може, вже подушились від диму. Мене ранили в голову, та се нічого: коли б лиш тих моїх бідних зберіг Аллах...

— Ми зараз твоє діло поладнаємо. Напиши, писарю, йому цидулку, що він остається під моєю рукою і ніхто не сміє чіпати ні його, ні його рідні. Знайте, товариші, що сей добросердий чоловік врятував мені і цілій сотні товаришів над Інгульцем життя. Коли б не він, не був би я тут сьогодні з вами. Ось тобі нагорода, Ахмете. За се поставиш собі нову хату, кращу, як була твоя. — Сагайдачний подав татарині гаманець з червінцями і стиснув йому руку на прощання. — Прощай, діду, та не згадуй лихим словом. Може, коли ще стрінемось. А то письмо бережи добре. З ним можеш мандрувати по усьому Запорожжі. Тобі волос з голови не впаде, бо це письмо я дав тобі.

Ахмет подякував Сагайдачному і побіг рятувати свою сім'ю.

— Нечувана річ, — говорив один старшина. — Щоб між бусурменами такі люде водилися.

За той час горів город у кількох місцях. Козаки не втерпіли, щоб його дотла не знищити. Татари робили те саме на Україні. Це була заплата за їхнє руйнування. З горючих домівок втікали татари, рятуючи свою мізерію. Їх козаки вбивали безмилосердно, не щадячи ні молодого, ні старшого. У тих часах інакше побіди використати побідники не вміли. Сагайдачний заборонив забирати яку-небудь здобичу, щоб не обтяжувати свого табору. Усе мало бути понижене, спалене, щоб ворог не знайшов тут пристановища і не заступав їм дороги, коли будуть вертатися...

Відпочивши біля згарищ Перекопу, козацька армія перейшла в Крим. Тепер знайшлися у ворожому краю, і кожної хвили треба було сподіватися ворожого наскоку. Вістка про похід козаків і зруйнування Перекопу рознеслась блискавкою по всьому Криму.

Сагайдачний запорядив йти далі везовим табором.

Широким фронтом їхала передня часть возів у три лави. Вози попри себе у таким віддаленні, щоб кожної хвили станувши, могли повернутися боком до себе і створити одноцілий вал. Тоді коні і воли заводили всередину. За цими лавами їхали вози бічні, знову у три рядки, так, що вози другого рядка заступали прогалини крайньої лави. Так само йшли вози у задній лаві. На крайніх возах були поміщені гармати. Посеред движимої фортеці містилась уся піша сила козацького війська.

Довкруги того чотирикутника йшла великим колесом кіннота, яка висилала від себе роз'їзди. Коли б ворог наступав, тоді кіннота заїздила поміж вози до табору. Козаки злізали з коней і ставали до оборони поза возами. Вони стріляли з возів і з-під возів, і відкривали наглий огонь рушницею і гарматами. Якби треба було довший час оборонятись на місці, тоді скрайні вози окопували могильники земляним валом. По тім всі ховалися до табору.

Через кілька днів Сагайдачний не стрічав більшого опору. Поменші татарські ватаги могла сама кіннота порозганяти. Сагайдачний догадувався, що татарська головна сила або зібралась заступати козакам дорогу у Бахчисарай, ханову столицю, або вона, певно, заступить йому дорогу десь у степу. Сагайдачний навмисно випустив перекопського мурзу, щоб він звістив хана, що козаки йдуть на Бахчисарай.

По кількох днях такого походу прийшлося помірятись козакам з великою татарською силою.

Одного дня, від самого ранку, показувалися по степу малі татарські частини, наче відірвані хмарки, коли злучаються, що заповідають бурю. Вони не заходились у бій, лише під'їздили під ланцюг козацької кінноти, випускали стріли, та як козаки відкрили на них рушничну пальбу, вони завертали назад і пропадали в степу.

— Із тих хмарок велика злива буде, — говорив старий Чепіль,

Козаки йшли далі у повному поготові.

Те, що приповідав Чепіль, невдовзі справдилось. Вже було коло полудня. Сонце підійшло високо і дуже нагрівало. Коням і людям ставало гаряче.

Відразу з усіх сторін стали наступати татарські загони. Довкруги зачорнівся степ, начеб великі, градові хмари на землю впали. Сагайдачний стояв на возі, навантаженим високо сіном, і роздивлявся. Приказав табору стати. Сурмачі засурмили збір, і кіннота завернула у табір та сховалася за возами.

— Добре, що вже раз ті піжмурки скінчаться, — говорив Сагайдачний до Жмайла, що стояв

надолині, коло воза. — Чи гармата налаштована?

— Все готове.

— На ближчу віддаль стріляти мемомдробом.

Тим часом передні і задні вози поставали боком. Коні і воли позаводили всередину. Кіннота позлазила з коней і взялась за рушниці. Позасідали густо поза і попід вози, ждучи на ворога... Такі хмари татарви збиралися, що недосвідним козакам аж морозом поза спину пішло. Така сила може самою вагою розтרוшити. Татари поприлягали тілом до ший коней і летіли на козацький табір з великим криком...

Жмайло підпалив першу гармату. За тим заграли усі, і настав пекельний ізгук. Густа хмара диму повила, мов облаком, цілий табір. Важкі залізні кулі падали у татарські лави і робили широкі борозни поміж ворогами. Та в ту мить ті борозни заглажувалися, маса зливалась, мов чорна гноївка, коли по ній ціпом вдариш.

Татари випустили на табір масу стріл, та вони не долітали.

Гармати стали стріляти дробом. Такий стріл робив широкі прогалини між татарськими купами. Тепер вже почулося тарахотіння рушниць. Відкрито нагальний бій. Вибрані стрільці звихались, мов які бездушні машини. За кожним стрілом подавав стрілець порожню рушницю позад себе і діставав другу, налаштовану. Татари падали, мов підкошене колосся. Вал трупів, коней та людей підносився щораз вище. На їх місце виїздили другі. Дерлись до табору, мов нетлі до світла. Татарські коні, що втратили їздців, втікали ошалілі в степ, розбиваючи напіраючі лави. Настав пекельний крик, вереск, стони. Коні квичали, мов кабани, татарські стріли стали попадати у табір; людей це не шкодило, бо всі крились поза возами. Не можна було дихати від гаряча і диму. Пальба не вгавала. Татарські свистівки свистіли. Татари кілька разів завертали, та знов наступали нові сили ще з більшим розгоном. Деякі гармати так розпеклись, що годі їх було налаштовувати порохом, їх стали холодити водою.

Пальба тривала до заходу сонця... Тоді знову почувся татарський свист, і вони завернули та пропали в степу. Козаки відпочивали, обтираючи піт з почорнілого від диму лиця. Виглядали, мов чорномази. Дим став рідшати, а далі розійшовся зовсім. Можна було дихнути чистим повітрям.

Козаки мали дуже мало втрат. Зате довкруги табору лежав цілий вал трупів та ранених. Звідсіля долітали до табору страшні стони ранених і умираючих.

Сагайдачний стояв знову на возі з сіном і розглядав степ. До нього стали сходитись старшини.

— Гарне було жниво, — каже полковник Струк.

— Нечувана річ, щоб татарва козацький табір розбила, — говорив старий Чепіль.

— Вони хіба подуріли, що таке загадали.

— Дістали прочухана, що їм, певно, відхочеться...

— А що буде далі? — питає Сагайдачний.

— Либонь, що підуть заступати дорогу у Бахчисарай. — То було б найкраще.

— Що ж тепер? Чи ждати тут до завтра, чи рушати вперед?

— Підемо далі, — говорив Сагайдачний. — Годі нам посеред трупів стояти. Поки не повечоріє, перейдемо який шматок... Тут недалеко є річка. Нам води треба...

Зараз рушили. Спереду треба було промощувати дорогу возам і прятати трупи.

Ніч перейшла спокійно, і ніхто їх не зачіпав. Та Сагайдачний був певний, що наскок ще повториться, хоч, може, не з такою силою.

І так воно сталося на третій день. Та наступ татар був цим разом інший. Вони підїхали щосили до табору, зіскакували з коней, лягали на землю, і, повзучи, наближались до табору. Повзли по землі, наче стадо мандруючих мишей. Годі було до них стріляти, поки зовсім не наблизились. Тоді відразу позривались з землі і з великим криком кинулись з усіх боків на табір. Козаки випалили з усіх гармат, налаштованих дрібним камінням. Настала страшна пальба з рушниць. Татар мов мітлою змітали, та це їх не здержало. Вони йшли вперед, а далі стали дертися на вози. Козаки відбивалися списами, шаблями, дрючками, келепами. Козаки повилазили на крайні вози і розпочалась страшна рукопашня. Якому татарині повелось вилізти на віз, злітав звідти проколений списом або зарубаний шаблею.

Бій тривав довго; козаки помучилися, відбиваючись. Татари, побачивши, що їх небагато осталось, завернули і стали втікати. Знову козаки підняли густу пальбу.

Тепер табір розкрився в кількох місцях і Чепіль з кіннотою пустився здоганяти втікаючих.

— Звідкіля тільки тих чортових синів взялось?

— Хіба ж гадаєте, що татар мало? Орда може поставити триста тисяч війська. Інше діло, що воно лихо озброєне і вишколеному війську воно не встоїться. Але ніде правди діти, вони відважні і життя у них маловажитья. Ми їх зачепили у найболючіше місце, а це їх ще більше дратує. Ми тут лише в таборі безпечні. Ще будемо мати, певно, один бій на переправі через ріку. Так буде найтяжче, та ми і це перебудемо, а таки до Кафи доберемось, — говорив Сагайдачний.

Западала ніч. Чепіль вернувся до табору з погоні. Небезпечно було оставатись на місці. Поміж купами мертвих татар могли зачаїтись і живі та вночі табір підпалити. Треба було бодай кілька гонів піти наперед і там переночувати.

Рано рушили далі. Татарські оселі, які стрічали, стояли пусті або попалені. Населення вибралося з своїм скотом на полудне, в гори.

Козаки отаборилися над річкою Салгиром, а Сагайдачний розіслав кінні стежі на всі сторони. Їм було наказано, коли стрінуться з татарськими ватагами, не запускатись у бій, піймати "язиків" і вертати до табору. Сагайдачний не хотів, щоб який козак попався в полон. На муках міг дехто виговоритись. Не хотів зрадитись з своїм наміром, що йде на Кафу. Хай татари думають, що похід призначений на Бахчисарай.

Над Салгиром перестояли два дні, поки вислані стежі повертались. Привели з собою кількох пійманих на аркан татар. Їх треба було аж огнем припікати, поки від них дещо довідалися.

Довідалися, що татарами отаманує сам хан. Татари справді думають, що похід піде на столицю. Хан вибирався заступити їм дорогу. Сорок тисяч татар пильнує переправи, а решта стоїть з ханом. Татари думають, що переправа буде вище. Вони заженуть їх у вили рік Салгира і

Карасу, і там хан наспіє з цілою силою, та виб'ють усіх козаків.

Сагайдачний, дізнавшись про те, склав в одну мить цілий план дальшого походу. Скликав зараз старшину і видав прикази на завтрашній день. Табір поділив на дві частини. Одну, зложену з легких возів з гарматою, вислав під рукою Чепеля на випад. Чепіль мав стягнути татар на себе, а потім, відбиваючись, вертати знову на те саме місце.

Чепіль послав передом загони козацької кінноти. Вона змела передню татарську ватагу і, не вижидавши на удар головної сили, стала завертати до табору. Татари кинулись доганяти, та тут наткнулись на табір з возів. Він, відбиваючись гарматою і рушницями, став поволі відступати біля берега ріки. Табір був забезпечений возами лише ззаду і збоку. Справа забезпечувала його ріка.

Тим часом Сагайдачний з другою частиною табору пішов нижче, тут зараз покладали міст для переправи. До того були приладжені понтони, човни з плоскими днами, з дуже міцними бортами. Їх познімали з возів, і зтягли на воду, та пов'язали з собою мотузами, один проти одного, від одного берега через ріку до другого. На них покладали дошки, і міст був готовий. Тудою переправляли табір. Передом пішла піхота і на другому березі зараз окопалася, одна частина піхотинців осталась ще на цім боці для захисту вертаючого Чепеля.

Він, відбиваючись, зайшов на давнє таборище. Татари хотіли забігти йому дорогу, та тут натрапили на піхоту, що привітала їх рушничним огнем. Під тією охороною Чепіль щасливо переправився мостом на той бік. Це тривало до вечора. Татари змагалися взяти піхотинців приступом. Надвечір боротьба притихла, а тоді піхотинці покинули окопане місце та й прямо з берега ріки пішли на міст. Татари за ними, а тут з другого боку став Жмайло палити з гармат і здержав татар, поки не розібрали козаки моста і не повиносили усього на берег. Татари пізнали, що їх козаки перехитрили. Щоб їм заступити дорогу, треба було об'їздити далеко, бо в тім місці де впливали до себе ріки Салгир і Карасу, було багато води, перейти услід за козаками було неможливо, бо козаки били з берега з рушниць і гармат.

Хан, дізнавшись, що козаки його перехитрили, рвав собі волосся з бороди з досади.

Переночувавши тут, Сагайдачний пустився в дальшу дорогу.

Татарського війська вже ніде не стрінули. Перейшли так Крим, по дорозі стрічали татарські оселі. Населення що лиш стало втікати, бо ніхто тут до послідньої хвилі не сподівався козаків. Зайняли і спалили город Єскі-Крим. І подалися на гори, що відгороджували Кафу від Криму. З такими возами нелегко було через гори переправитись. Місцями треба було розкопувати дорогу, щоб возом переїхати. Усі ті труднощі перемогла залізна воля і енергія Сагайдачного. Вона захопила усе військо. Душа Сагайдачного жила в усьому війську. З вершка гори побачили вже Кафу. Ціль козацького походу, вислід важкої праці...

Аж тепер наспіли ханські війська, та вже було запізно. Походу вже не задержать. А Кафи не захотілось їм обороняти. Там стояла турецька залога, то хай сама обороняється. Добре, що козаки не йшли на Бахчисарай, чого хан побоювався.

Тепер у Сагайдачного була одна турбота: що сталося з Іскрою? Чи він вже на місці, і що робити, коли він спізниться, або коли його на морі турки розбили? Чи ждати тут, на місці, чи кінчати самому з Кафою?

На раді старшин розбирано питання, як довго треба їм ждати? Коли вони довідаються, що Іскра вже є або що його зовсім не буде? Вирішено, що ждати нема чого, бо коли би прогавили теперішню хвилю, то може все не повестись, бо із приморських азійських городів може наспіти

турецька поміч.

Ставши на цьому. Сагайдачний оставив кілька сотень пильнувати гір, а з рештою свого війська рушив на Кафу.

Сагайдачний, знаючи Кафу, попризначував місце, де треба на голос сурми збиратися, де зносити добичу і де приводити визволених невольників. Розділив дані прикази поміж старших, хто що має робити. Города не вільно було підпалювати без окремого приказу. Особливу увагу звертав Сагайдачний на припас харчів, яких тут можна добути. Їх треба забрати якнайбільше, бо в Криму не поживиться ніхто у голодних татар, а коли заберуть невольників, то буде доволі кого годувати. Старшина розходилась до своїх частин, а Сагайдачний приліг на возі і кріпко заснув.

Тим часом турецький паша, що командував над Кафою, довідався вже, які гості зближаються і приготував до оборони. Усю свою силу, якою розпоряджався, поставив на валах. Поставили тут гармати, хоч паша сам не вірив, щоб можна тут боронитись. Видав приказ, щоб військо, уступаючи, схоронилось на замку. Туди позношено багато харчів. Цей замок уважав він за нездобутий і тут зможе видержати довшу облогу, поки не наспіє підмога. За нею послано до найближчих городів надбережних. Довідались про це і кафські купці. Між ними настав великий переполох. Вони заносили своє майно то до замку, то переносили на кораблі, що стояли в пристані, інші знову ховали усе по льохах, котрих у Кафі було доволі.

Цілу ніч вижидали наступу. Турки зброїлись по домах. Зношено там зброю, муніцію, набирали в бочки воду для гашення пожарів. Паша був певний, що замку не візьмуть, бо таких грубих мурів легкою гарматою не розіб'є, а по улицах справлять турки козакам таку купіль, що жоден звідсіля не вийде. До турків пристали ще і вірмени, і греки, італійці. Всі вони вважали козаків за грабіжників і своїх ворогів. Одні невольники молились по тюрмах і базарних магазинах за перемогу християнського війська, котре висвободить їх з неволі.

Другого дня рано військо зійшло з гори і приладилось до наступу. Наступали з трьох боків і йшли з таким завзяттям, що в котрімсь часі змели турецьке військо з валів і увійшли до города. Та тут привітали їх страшним огнем з вікон і з дахів — кожний дім перемінився на окрему фортецю. Турецькі дома з заграбованими вікнами і сильними дверима. Люде живуть на подвір'ї і огороді, який прилягає до дому, околеного муром.

Сагайдачний, почувши таку густу пальбу, приказав сурмити до відступу. Не хотів втрачати людей. Оборонці дуже зраділи, що козаків прогнали. Тим часом козаки позаходили іззаду. Перелазили мури і через огороди добрались до домів, звідки їх ніхто не сподівався. Роззвірене військо стало вибивати впень усіх, кого стрінули. І зараз стали грабити добичу, яку знайшли. В короткім часі усі вулиці одна за одною були взяті. В городі настав великий крик і лемент. Мешканці ховались по льохах.

Невольники, дізнавшись, усіх повбивали, пошарпали на куски своїх дозорців, розбивали двері, ламали на собі кайдани і вибігали на вулицю з чим попало. Козаки забирали їх на збірне місце, тут були козацькі старшини, котрі роздавали між них зброю, хто був до цього здалий, і формували зараз сотні та посилали у бій...

Сагайдачний поїхав у город з своїм штабом, оточений цілою ватагою розсильних козаків. Усюди лежали трупи побитих людей. З домів, з базарів забирали всяке добро і зносили на визначене місце. Сагайдачного всюди вітали радісними окликами. "Слава Сагайдачному!" Невольники ставали перед ним навколішки і підносили угору руку. Тиснулись до нього, хапали за стремена, цілували в ноги.

— Люде добрі! — говорив Сагайдачний. — Проби! Не заступайте мені дорогу, бо робота ще не скінчена.

Став на базарі. Посильні козаки оточили його колом і нікого не припускали.

Тепер стали підводити перед отамана знатних бранців, котрих пощадили, тому що обіцяли дати за себе окуп. Між ними був генуезький католицький єпископ, високий худощавий старець з довгою бородою. Ставши перед Сагайдачним, підняв до нього руки і просив пощади через якогось товмача, що знав італійську і українську мови.

— Вашмосці нічого не станеться, — говорив Сагайдачний по-латині, — ми зуміємо пошанувати твій вік і достоїнство...

Єпископ дуже здивувався, почувши від північного варвара мову культурного світу...

— Гетьмане! Не забувай, ваша милість, що ми тут народ завойований. Недавно ще ми тут були панамі, поки півмісяць не запанував над хрестом, для того я прошу пощади для моєї пастви...

— Я се знаю, що ви тут були панамі, та що вас невірні поконали, та поясни мені, ваша милість, чого твої земляки враз з невірними турками стріляли на нас, замість сполучитися з нами на спільного ворога? Чого твої люде не гірш турків торгують хрещеним людом, мов скотом, замість тим нещасливим помагати і спочувати їх недолі?

— Ми не маємо сили спинити торгівлю невольниками. Та гадаю, що краще дістатися такому невольникові у християнський дім, як до турка...

— Таким резонем, вашмосць, мене не переконаєш, бо з сього виходить, що краще аби я що вкрав, як мало би туркові дістатись. Вашмосці я видам лист безпечності. Ніхто з козаків ні тебе, ні твоєї церкви не рушить, а за земляків то вибачай, їм дістанеться по заслuzі, йди собі з Богом, бо у мене нема часу на розмову.

В цю хвилину загриміли гармати і стріли від пристані, а за цим бойові козацькі оклики.

Сагайдачний почвалував до пристані. Тут побачив, як козаки загачували і здобували турецькі судна і кораблі. Цілий морський залив заповнився козацькими суднами. Вони шниряли по пристані, мов голодні утки за жиром.

Сагайдачний дививсь за отаманським судном. Воно стояло позаду, на ньому повівав малиновий прапор, а біля нього стояв Іван Іскра і зорив пильно за боєм.

— Слава ж тобі Господи! — сказав Сагайдачний і перехрестився. — Гей, хлопче, — каже до посильного козака, — приклич мені зараз пана обозного.

Козак почвалував зараз у город.

Іскра, доглянувши Сагайдачного, підплив до нього судном і вийшов на берег. Сагайдачний зліз з коня.

— В саму пору прибув ти, Іване, а то були б кораблі з добичею повтікали у світ.

Вони сердечно обнялись.

— Я вже три дні тут пильную, скрившись під берегом. Ждав я, аж почую гарматну пальбу в городі, аж навкучило. Нині, рано почувши її, ми виплили на море і оточили цілий залив

великим колесом.

— Краще не могло зложитися. Не мав ти якої пригоди в дорозі?

— Яка там пригода могла бути? Очаків пустий ще з минулого року, як його Жмайло випатрошив. Зате по дорозі ми зруйнували Козлів, ограбили і спалили.

— А коли б було тобі не поталанило, тоді цілий похід міг не вдатись. Я приказав не поступати нікуди.

— Ну не сердься, Петре, на мене. Здобути або вдома не бути, коли я побачив Козлів, мене взяла непоборима нетерплячка і кортячка. З Козловом я мав різні порахунки ще з часу мого невольництва. Я довідався, що в Козлові війська мало, то чому ж не покористуватись нагодою? А коли б було не поталанило, то ти був би мене, певно, не побачив, бо я був би там лишив мою голову. Я взяв трохи добичі, а більше невольників освободив.

Над'їхав обозний Жмайло.

— Слухай, Марку, як не здобудемо сього замку, то наша робота і до половини не зроблена. Бери гармати і вибери собі яке слабше місце, щоб діру в мурі вибити. Лише не берись заскоро приступом здобувати, бо людей непотрібно збавиш; то справді твердий горіх.

Підійшов і взявся за роботу. Винайшов одне місце, і засів за муром якогось дому, і став стріляти з гармат у великі ворота. Але турки насипали з другої сторони стільки каміння і землі, що хоч ворота ламались, то кулі грузли в купі землі. Пішли відтак драбинники до приступу, та й це нічого не допомогло, бо турки так пражили з мурів мушкетним огнем, що мусили відступити.

— Треба підкопатись з осьього-таки дому і підложити бочку з порохом, хоч се буде довго тривати.

Могильники зайняли непомітно найближчий дім і взялись за заступи. Гармата стріляла лише, щоб приспати чуйність турків.

Аж ось з'явився перед Жмайлом якийсь невеличкий чоловічок, обдертий, мов гиря, з засмаленим лицем, з чорною, мов вугіль, бородою і великим носом. Жмайло догадувався, що це вірменин, і прикликав товмача. Але чоловічок говорив трохи по-латині, трохи по-слов'янськи і можна було з ним без товмача порозумітися.

Чоловічок став оглядатися, щоб їх хто не підслухав. Був дуже обережний і нікому не довіряв. Жмайло узяв його набік.

Він предложив Жмайлові, що за сто дукатів покаже козакам таємний перехід до замку. Про цей перехід то навіть і турки нічого не знають...

Жмайло зрадив дуже. Обіцяв дати двісті дукатів, коли добре справиться. Коли ж би зрадив, то прикаже його на кіл посадити...

Ось зараз дає йому завдатку п'ятдесят, а по роботі виплатить решту. Жмайло кинувся між товаришів і став вбирати, хто скільки може дати, бо сам не мав такої суми.

Але чоловічок жадав усього відразу.

— Коли так, то ти звідсіля живий не вийдеш... Ануте, хлоп'ята, зв'яжіть йому рученята, щоб не

брикав.

Це більше допомогло, як дане козацьке слово, яким Марко йому поручився. Його зараз зв'язали і перешукали за зброєю. Не було в нього іншої як невеличкий блискучий штилет в шкіряній піхві.

— Осторожно, — говорив вірменин, — остерігаю вас, що мій штилет затруєний. Найменше скалічення причиняє неминучу смерть... Розв'яжіть мене, давайте гроші, а я вас проведу.

— Слухай, чоловіче, коли добре справишся, то отаман не пожаліє ще від себе сотку докинути. У нас грошей є доволі.

Жмайло приказав прип'яти вірменина за ногу на довгім мотузі і берегти у певному місці до вечора. Чоловічок каже:

— Ще одне застереження, від якого не відступлю, щоб мене мали на вогні пекти. Обіцяйте мені і покляніться, що не рушите мого майна, попри яке будете переходити...

— Гаразд, клянусь тобі на осей хрест, що не рушимо твого, на що ти вкажеш, що воно твоє.

Жмайло розп'яв на грудях жупан і добув малий хрестик, який дістав ще на екзамені в Самборі від владики Брилинського, і поцілував з пошаною.

Вірменин сягнув рукою за хрестиком і став йому придивлятися:

— Так ви віруєте в Христа?

— А ти що гадав?

— Добре. Твої люде переходитимуть мур коло моїх купецьких складів. Це велика перед турками тайна, а воно не моє виключно, бо я спільників маю.

— Хай собі буде і копиця золота, ніхто з нас не рушить...

Тим часом Іскра розпитував Сагайдачного про його похід і дуже радів з проворності козаків, що так гарно справились.

— Ходім, Іване, подивимось, що робить Жмайло. Щось не дуже гримають його гармати, а начеб години вибивав...

Привели Іскрі коня, і оба поїхали до Жмайла. Тут стояли всі за грубим муром якогось домівства і через вікна гримали з двох гармат у ворота, начеб на забавку.

— Нашими гарматами сього муру не розіб'ємо, — каже Іскра. — Хіба нагальним приступом або підкопом.

Сагайдачний йно рукою махнув:

— З підкопом то і за тиждень не будемо готові, а нам ніколи так довго сидіти...

Коли Сагайдачний дізнався від Жмайла, у чому діло і придивився вірменинові, та й каже:

— Його очі великою шельмою на світ дивляться... То, певно, якийсь морський розбишака, та чорт його бери... Ми з ним побратимства заводити не будемо. Скажіть йому, що коли добре справиться ще сієї ночі, то завтра я даю ще від себе окремо сто п'ятдесят. Для мене се менш

вартне, як втрачати людей при приступі...

Вірменин зрозумів, що Сагайдачний говорив, і його очі заблистіли, мов вуглики. Жалував, чому відразу не заправив п'ятсот.

Тепер Іскра став з ним толкувати по-турецьки. Вірменин говорив тією мовою плавно, бо дотепер цідив слово за словом, мішаючи дві мови разом.

Він належав до такого товариства, розуміється, купецького, котре торгує тим, за що гостро карають. Та йому це байдуже, бо кожний заробіток добрий, що приносить золото, а чим робота небезпечніша, тим вона і більш золота приносить.

— Вибери собі, Марку, певних людей...

— Я вже маю таких п'ятдесят горлорізів, що самого чорта не злякаються.

— Між ними і я буду, — каже Іскра, — я сей замок трохи знаю...

— Ходи, брате, — каже Жмайло, — твоя досвідна голова стане мені за сотню. Ти й порядкуй, а я буду охоче під твоєю рукою.

— А я тут буду пильнувати, — каже Сагайдачний. — Дайте мені знак із замку, коли закидати драбини на мур.

Пішли.

Вірменин прип'ятий був на мотузці, за який держався козак з готовим до стрілу пістолем. На світі стало темніти.

Вірменин вів козаків далеко від замку, колючи. За той час гримала раз по раз гармата у замкові ворота.

Він завів їх у якусь бічну вуличку. Відтак вийшли на невелику площу, минули її знову і зайшли в якусь ще вужчу, поки не стали перед муром високої будівлі. То був колишній італійський монастир, котрий тепер опустів. Пішли трохи далі попід мур, аж натрапили на невеликі двері. Вірменин добув ключа і відчинив їх. Ключ обертався тихо і не скрипів. Зараз увійшли всі на просторе подвір'я. Тут було темно, та вірменин йшов так певно, начеб у своїй хаті. Звідсіля зайшли до костюлу, цілком зруйнованого. Не було тут ні вікон, ні дверей. Вірменин ішов далі напонамацки, а козаки за ним, держачись у пільмі один одного. Близько престола вірменин відсунув від стіни якусь стару ікону, мальовану на дошці. За нею було в мурі заглиблення. Він став шукати руками по мурі, аж вдарив в однім місці кулаком. При краю заглиблення мур подався. Тоді вірменин натиснув його плечима і зараз відчинилися невеликі дверцята на пролаз двох людей. То були двері дерев'яні, а лиш зверху виправлені вапном, і подобали на мур. Тепер вірменин викресав огню і засвітив свічку.

— Се наша скритка, — каже, усміхаючись, до Іскри. — Ходімо далі.

Пішов східцями униз, а козаки ступали обережно за ним. Тут було сиро і зимно, наче в могилі... Тепер приказав засвітити смолоскип.

Східцями зайшли у просторий глибокий льох. По однім боці лежали на землі людські кістяки, загорнені в останки одежі. Вони при світлі смолоскипа дивились безочними ямами і шкірили зуби, аж лячно було глянути на них. Ті прогнилі мертвецькі голови начеб усміхалися на

привітання нових гостей. Козаки хрестились і відвертали очі. Один вірменин не бентежився тим і йшов наперед, держачи в руці свічку. Козаки мимоволі зауважили, що не всі кістяки лежали на своєму первісному місці. Тут вже опісля хтось порядкував і поскидав їх на одну купу, щоб не заважали.

Звідсіля зайшли до другого, ще більшого льоху, який простягався, либонь, під цілим костьолом. Він був переділений від попереднього великою аркадою. Тут був поміст, виложений камінними плитами. Ступання козацьких чобіт відбивалося о мури склепіння якимось тупим дзвінким відгомоном, начеб хто у розколений дзвін дзвонив, аж в ухах лящало.

— Прикажи твоїм людям, — каже вірменин, — щоб ступали тихше.

Тепер зауважив Іскра, що вірменин ступає тихо, мов кіт.

В обох цих переділах льоху стояли всілякі скрині; це, мабуть, було те добро, про яке вірменин говорив.

Зайшли опісля у бічний захід на довгий низький коридор, в якому були глибокі отвори, чорні і страшні, мов очі мерця. Йшли тудою досить довго.

Наприкінці показалися оп'ять дерев'яні східці, вже добре спорохнявілі. Вони ломились під ногами і западалися. Тут були нагорі грубі, заіржавілим залізом ковані двері. Вірменин звернувся до Іскри:

— Ті двері треба виважити, бо вони замкнені.

Тут було дуже гниле і душне повітря. Дехто став кашляти, кілька людей приступило з залізними дрючками, підважили двері і виважили їх з спорохнявілих одвірків.

Вірменин згасив свою свічку, і те саме зробили з смолоскипами. За тими дверима були ще другі, слабші. Ті вирвано вже легко. Тепер повіяло свіжим повітрям знадвору. Струя його аж пройняла усіх.

— Ви вже на замковім подвір'ї, — шептав вірменин Іскрі. — Я своє вже зробив, тепер вже самі промишляйте. Та добре держіться, бо яничари посічуть вас на січку.

Іскра казав відвести вірменина далі, під костьол, і там його стерегти. Сам вийшов перший на подвір'я замку. Тут була сутінь і ніхто його не бачив. За ним пішли другі і стали під муром.

Тепер Іскра став роздивлятись по замковім подвір'ї. В замку світилося. Так само на вершку замкової вежі горіла бочка з смолою. Зроблено це з привички, бо ж у замку знали, хто під цю пору господарить у пристані. Від цього світла, котре розходилося горою, не було великого пожитку в самім замку.

По мурах замку ходили одинцем яничари, яких змітала тут і там з укриття козацька куля.

Посередині замкового подвір'я стояло яничарське поготівля. Вони розмовляли між собою, та Іскра не міг нічого зрозуміти і даремне підслуховував.

Іскра не знав, що йому робити. Узяв замало людей з собою. Послати би за підмогою, то не знати кого і куди. Вертатися самому — теж небезпечно, бо зробиться рух. Турки помітять відчинені двері в мурі, і тоді все пропало.

Та сталося таке, що ждати було годі.

Турецький старшина відстав від гуртка і, проходжуючися, зайшов аж у цей бік, де під муром стояли козаки. Відразу наткнувся на Іскру. Придивлявся до нього в сутіні, не пізнаючи:

— Чого тут поставали, мов стовпи, чого не йдете на свої місця?

Місто відповіді Іскра потягнув його ганджаром по шиї. Турок захарчав і повалився в судорогах на землю. Кілька жовнірів підбігло сюди, не знаючи, що сталося. Тих спіткала та сама доля. Козаки зарубали їх шаблями. Тепер вже не можна було скриватися. Козаки кинулись завзято з шаблями і ножами та стали їх без розбору різати. Зчинився пекельний крик. У замку в вікнах від цього місця заблимали світла. В замку гадали зразу, що яничари завели між собою бучу. Аж ось долетів до них крик, що козаки вдерлись у замок...

Яничари повибігали з усіх закутків з смолоскипами і, побачивши гурток козаків, кинулись на них прожогом.

— Ставайте під мур і не дайтесь узяти іззаду, — кричав Іскра, відбиваючись шаблею, — пускай ракету!..

Іскра, побачивши таку велику силу турків, знав, що коли не наспіє поміч, він не устоїться.

Ракета стріляла високо вгору.

— Ти, Жмайле, спасайся до льоху, я вас усіх заступлю до останку.

Та нікому і на думку не прийшло уступати. З блиском ракети вступила в усіх надія, що Сагайдачний не дасть їм пропасти.

Вони відбивалися, стоячи під муром, аж рука омлівала. Турків лютила така зухвалість, а ще більше те, що ніхто не вгадав, кудою козаки сюди добралися.

Сагайдачний пильно наслухав, що у замку робиться. Коли почув крик і засвітила ракета, він знав, що Іскра вже на місці і треба поспішати з поміччю.

Він дав знак драбинникам. Вони підступили під мур. Ніхто їх не зупиняв, бо усі збіглися на Іскру.

Зафурчали драбини з гаками і позачіпалися на мур. З усіх сторін дерлись козаки на мур і стали спускатися на замкове подвір'я.

Козаків налазило щораз більше. Вони кинулися з шаблями на турків іззаду. Одна частина із заступами стала підкопувати землю від воріт і усувати каміння. Ворота вже і так були розбиті.

Іскра з своїми лицарями, побачивши таку підмогу, відступили від муру і наперли на яничарів. Настала рукопашна. Турки не встояли і стали розбігатися. Де хто міг, ховався від цього пекла.

Яничарів вибили усіх, хто не вспів у яку скритку сховатися.

Замок був опанований. Кинулись тепер його грабити і шукати за пашею, котрий десь у замку скрився.

Добича була дуже велика. Крім зброї та харчів, забрали військову касу і багато скриньок з золотом, яке сюди позаносили багаті купці.

Сагайдачний увійшов сюди воротами. Іскра розповів йому усе.

Сагайдачний пішов оглянути цей тайний прохід. Зайшовши з Марком у підземелля, застав тут вірменина під сторожею козаків.

— Ти прислужився нам добре, — каже до нього. — Тобі зараз виплатиться тисяча дукатів...

— Йому лише триста належить, — нагадав хтось із старшини.

— Дай спокій! Хай виплатять йому за сю прислугу тисячу. У письмі Святім говориться: ту не приясте, ту не дадите, а ми маємо з чого платити. Скільки ми були би козаків збавили, коли б не він.

Вірменин, почувши такий приказ отамана, дуже зрадів, кланявся низько на всі боки, а коли йому виплатили дукати, він ще раз просив, щоб його добра не рушали, і остався тут пильнувати.

Жмайло поставив зараз сторожу біля скринь у підземеллі. Сагайдачний увійшов у костюл, де сиділо кілька козаків на ступеннях престолу і курили люльки. Принесли смолоскипи і освітили середину костюлу. Сагайдачний став до усього придивлятися. Страшна руїна. Вікна усі, колись з венеціанського скла з вітражами, повибивані, що хіба останки полишалися. Склепіння попукало. Ікони, по стінах понижені, позривані, лежали з поламаними рамами на долівці. Прикраси і різьба італійської роботи пооббивані. Престол поламаний, а ковчег лежав подалік на землі. Одна фігура над престолом, яка ще на своєму місці осталась, була подірвана кулями, і стирчало у ній кілька стріл. Видно було, як тут бусурмени забавлялися.

— Йди, Марку, припильнуй, щоб усе гарненько із замку забрали. Опісля виведи козаків із замку, у яким льоуху поклади кілька бочок пороху та приладь людей до підпалу. Запалити відтак смоляними кулями замок. Не забудь позабирати наших полеглих товаришів і ранених. Опісля підпалимо город... Це прокляте гніздо людської неволі мусить довго пам'ятати козацьку гостину...

На замковім подвір'ї почувась сурма на збір. Козаки стали збиратися. Жмайло видавав прикази. Стали усю добичу виносити на умовлене місце.

Сагайдачний вийшов з костюлу з козаками на вулицю. В тій хвилі запалав замок, а рівночасно загорілось місто в кількох місцях відразу.

Кафа горіла вогненним морем. Козаки відпочивали по огородах та на площах. Аж почувся страшений ізгук, начеб пекло відчинило свої ворота. Над замком аж затьмарилося від куряви і кусків цегли та каміння, що вилетіли у воздух.

Надворі стало світати, та ніхто цього не зауважував, бо в місті було ясно, мов удень...

На базарі лежали цілі купиці награвленого добра. Треба було все впорядкувати: одне позабирати на вози, друге — на байдаки.

Сагайдачний пішов на те місце, де були невольники. Хто був до цього здатний, брав зброю і ставав у ряди. Із них назбиралось кілька добрих сотень, через що армія Сагайдачного побільшала.

— Ти, Іване, бери своїх людей і вертай морем, Я тут мушу ще остатись і упорядкувати, а на це треба кілька днів. Татари, певно, так легко нас не перепустять. Треба направити вози, що

попсувалися. Тобі треба поспішатися, щоб турки не заступили тобі дорогу. Не без того, щоб який чорт не дав знати туркам, що ми тут гостюємо... Ти вертайся з Богом зараз... Та хай тобі не захочується скакати на боки. Судна навантажені добичею, пропадеш. Якщо ти прибудеш на Січ раніше і мене там ще не буде, так знай, що мене орда задержала, збери військо, яке зможеш, і поспішай виручати...

На тім вони розпрощалися. Від моря залунала козацька пісня, а Кафа палала...

ІХ

Чотири дні побував Сагайдачний у Кафі, стільки було тут роботи. До повороту через ворожий край треба було добре підготувитись. Тепер, літом, серед великої спеки, могли татари запалити степ. А тут така велика сила народу. Визволенців нарахували дванадцять тисяч. Були між ними мужчини, жінки і діти. Усе народ здоровий, призначений на продаж.

Якраз, перед чотирма днями, Іскра відплив з козацьким флотом, забравши частину добичі і невольників на море. За той час Сагайдачний спорядкував своє військо до походу. Найтяжча річ була перебратися через гори. Розіслав стежі на всі сторони і вже мав і сам рушати, як причвалував до нього козак від задів з докладом, що Іскра знову повернув до пристані у Кафському заливі.

Сагайдачний поспішав до моря.

— Недобре, отамане, великий турецький флот поплив під Очаків. Нам неможливо тепер тудою перебратися.

— Значить, що морем нам немає вороття?

— Так воно і є.

— Як турки довідаються від татар, що ми у Кафі, то невдовзі сюди за нами наспіють...

— У пристані я їх не боюсь, витягнемо гармати на берег, окопаємось і нічого нам не зроблять.

— Поки не прийде їм у поміч новий союзник, — каже Сагайдачний.

— Кого ти думаєш? Який союзник?

— Голод... Знаєш, скільки у нас людей, а кожному їсти хочеться. Наші харчові припаси вистануть на три місяці найбільше. У Крими не поживимось, бо все повтікало нам з дороги, а опісля татари запалять ще й степ... Ти знаєш, що воно значить...

— Так, нам не лишається нічого кращого, як перейти з суден до табору з усім добром, судна попалити, а ми всі підемо перебоєм через Крим...

Сагайдачний подумав хвилю, а потім каже:

— Краще грати у дві карти, чим на одну все ставити. До того ще ми всієї здобичі на вози не заберемо, бо стільки возів не маємо, а ті, що є, то так нагужені, що ледве їдуть. Покидати стільки добичі шкода, а коли б ми її покинули, то не заберемо тих харчів, що на суднах зложені, а сих вже ніяк нищити не можна... Знаєш, Іване, що ми поплинем такою дорогою, якою запорожці ще ніколи не плили... Поплинемо в Азовське море, а звідтіля рікою Міусом вгору, поки буде можна. Відтак перетягнемо судна до ріки Самари і тоді ми вже вдома.

Іскра узявся за голову:

— Що ти загадав? Степом, та ще мочаристим, човни перетягати? Та чим? У нас нема ні волів, ні коней... Хоч мені голову відрубай, я за таке діло не візьмусь, бо не втру цьому носа.

— А я втру, і будеш мені помагати. Не маємо ні коней, ні волів, але є люде. Переточити човни — не така велика штука. Зробимо так, як роблять на Січі, пускаючи готові судна на воду...

— Воно справді, може, далось би так зробити, та ось нові труднощі. Між моїм козацтвом пішло луною, що вертаємось через Крим. Не знаю, чи тепер схотять... У них і тепер думка, щоб судна з усім потопити.

— У мене бунту, непослуху не сміє бути, — говорив твердо Сагайдачний. — От я зараз вернуся, лише у таборі запоряджу, що треба... Чепеля поставлю на моє місце — то досвідний ватажок... Підожди таки тут, я зараз...

Сагайдачний почвалував до табору. Зараз покликали старшину, і Сагайдачний пояснив у чім діло.

Козаки не були цьому раді, що Сагайдачний їх лишає, але таки признали полковника Чепеля отаманом.

— Робіть так, як дотепер робили. Йти табором вкупі, не розбігатися, на ніяку добичу не лакомитись, хіба яку отару овець забрати, щоб прохарчуватись.

Отамана у всім слухатися, як би й мене. Та коли б я дожив, а стрінувся з яким неслухняним, то досі йому й жити. Ти, Марку, остаєшся і далі обозним, держись добре і слухайся досвідної козацької голови. Як мені поталанить прибути на Січ раніше, то будьте сього певні, що зараз поспішу вам на виручку. Я вас не оставлю в тісноті, бо я за вас відповідаю моєю головою... Ну, прощайте, товариші, дай Господи здорово побачитись... Та ще одне: дайте мені трохи визволенців, що на морі бували. Мені треба на суднах здоровий рух та досвідних голів більше...

Зараз на перший поклик зголосилося більше, як дві сотки визволенців. Вони почували себе на морі безпечнішими.

А тим часом гурт козаків повилазив з суден на берег і обступили Іскру.

— Що ви врадили з отаманом? Коли зачнем судна палити?

— Підождіть, — каже Іскра, — зараз верне Сагайдачний. — Іскра поміркував, що ці, які сюди вийшли, жартів не знають, і готові на все.

— Ми се і без нього зробимо, — каже один, дивлячись грізно на Іскру.

— Досить нам сієї морської волокити. Ми тут з суднами возимось, а там здобича паювалась.

— Ви знаєте, що добича буде паюватися аж на Січі...

— Ми знаємо, та ще хочемо її бачити... Та здобича, що на суднах, піде на дно моря, а ми і до сієї маємо право...

— Схаменіться, товариші!.. Невже ж у таку важку хвилю ви ставати хочете проти старшини?

— Ти, потурнаку собачий, мовчи, коли не хочеш у морі скупатися, нам тепер на морі ватажка не

треба.

До цього гуртка стало прилазити більше козаків. Очевидячки, що вони бунтувались...

В ту хвилю причвалував Сагайдачний з своїми розсильними.

Гурток покинув Іскру і пішов йому назустріч. Сагайдачний приказав своїм козакам держати мушкети напоготові.

— А ви куди мандруєте, прочани?

— Йдемо до табору, — каже передній, той, що так гостро поставився до Іскри, — не загинати ж нам на морі. Морем на Україну вороття немає...

— Я кажу, що є вороття і морем, і я туди вас поведу...

— Йди собі сам, коли воля, ми до табору йдемо...

— Зараз завертати до суден на свої місця! — крикнув Сагайдачний сердито, показуючи булавою.

— Ми раз сказали, що не вернемося, уха тобі позакладало? — крикнув сердито передній козак.
— Чорт нам з такої старшини, що заморити нас хоче.

Сагайдачний не дав йому докінчити, вихопив пістоль з-за пояса, гримнув стріл, і козак, поцілений в саме чоло, розвів руки і впав на землю.

Всі збентежились. Дехто, отямившись, хотів хапати за зброю, та ось з-поза Сагайдачного виступили козаки з рушницями, готові до стрілу, їх старшина крикнув:

— Хто з вас ворухне рукою, піде чорту в зуби...

— Привезти сюди з табору чотири гармати з усім... — приказав Сагайдачний до посильного козака... — А вам, собачі сини, за непослух і бунт зараз тут буде і амінь... — Обертаючись до старшини з свого почту, каже: — Двох із них пусти, а прочих поведи над берег моря і кожному кулю в лоб... Слухай, дідоведе, один з другим, — каже до тих, що їх помилував, — скачіть до суден і скажіть тамтим, що жоден до табору не сміє йти. Жодне судно не сміє бути затоплене. А коли зачнуть далі бунтуватися, то я ось зараз затоплю судна сам гарматою, але враз із ними, і з вас ні одна душа не вийде на берег...

До моря стали наближатися дві вибрані сотні визволенців з рушницями. І ця бундючна, зухвала юрба, що недавно так грізно ставилась, тепер посмирніла, мов ягнята, збилася в купу.

— Підожди ще хвилинку, я тобі дам більше сього чортового м'яса, — каже Сагайдачний, — на суднах ще є бунтарі, тих ми ураз з другими покараємо...

Тоді виступив Іскра і став Сагайдачного просити:

— Сагайдачний! Пожалій їх та вибач їх дурному розумові. То добрі козаки-лицарі; я не знаю, чому їх такий дурман напав, се ж люде із твоєї школи...

— Тим гірше для них, коли мою школу споганили, се ж не новики які-будь.

— Отамане, я прошу за ними. Головний винувник вже покараний. Зроби це для мене і прости...

— Правда, ти мені врятував життя, то для тебе я і прощаю... Рушай один з другим на судно і не показуйся мені на очі...

Козаки побігли на берег і поскакали до суден, раді з того, що їх Іскра своєю просьбою врятував...

Сагайдачний передав коня одному з посильних і відправив до табору, а сам пішов на отаманське судно, де стояв заткнутий малиновий прапор. За ним пішов Іскра. Він каже:

— Якби ти, Петре, був не приїхав, зі мною було б зле. Мене вже потурнаком лаяли і втопити відгрожувались... Одна іскорка — і порох був би спалахнув... Я дививсь на тебе, як ти говорив. Твої очі звичайно такі лагідні, тепер стали страшні. В них була якась демонська сила. Ти, мов той вуж з казки, потрапиш живу істоту повернути в камінь. Дививсь я на тебе, та мене самого морозило, а їм то, певно, кров зледеніла від того погляду...

— Треба хотіти, треба мати тверду, незломну волю, а вона, певно, поконеє противника. Та ще треба знати й душу того, над котрим хочеш панувати. Коли б я був зробив інакше, уговорював, просив, то вже було б по моїм отаманстві, а може би, вже й не жив...

Отаман дав знак, і вдарили веслами з усієї сили. Зараз поміркував Іскра, що судна плывуть на полудне.

— Отамане, не туди дорога у Керч...

— Туди дорога у Синоп, — каже Сагайдачний. — Вони нас там якнайменше сподіваються. Треба і їх навідати за одним заходом...

— Де ж ми сю добичу заберемо? — клопотавсь Іскра.

— Тим разом обійдеться. Буде з нас, як зруйнуємо город та трохи невольників визволимо. І козацтво треба зайняти якоюсь лицарською роботою, щоб їм джмелі з голови викурити.

Погода була гарна, і море спокійне. Вислані на стежі судна, котрі плили великим колесом, ніде не запримітили ворога.

У Синопі, до котрого підплили під вечір, нікому і не снилося про те, що так близько стоїть небажаний гість.

Синоп — це велике торговельне турецьке місто, стоїть у близьких зносінах з Кафою і Царгородом. Тут вже знали про набіг козаків на Кафу. Їх це заспокоїло, що козаки вдоволяться Кафою і попливуть собі геть.

Козаки увійшли у город вночі, не стрічаючи жодного опору. Стрітили трохи турецької міліції та жовнірів, яких умить побили, потім підпалили в кількох місцях. Турки думали зразу, що це звичайний пожар. Аж згодом, коли бігли рятувати, пізнали, хто це зробив. Напав усіх великий страх. Кожний забув про пожар і ховався де попало. Люде, мов божевільні, бігали серед пожежі і гинули на козацьких шаблях. Тільки невольники заворушилися, розбивали кайдани, убивали своїх наставників і єдналися з козаками.

— Збирайтесь, братчики, до пристані, — гукали козаки, — скликайте усіх, розбивайте льохи і тюрми, а швидко, бо ми тут довго не будемо і над раном відплинемо. Почуєте голос сурми — то буде знак, що незадовго нас тут не буде.

Цілий город перемінився в одно палаюче море, у пекло. Сагайдачний навіть не виходив на берег. Від моря приказав пильно сторожити, щоб не попасти у матню. Такої легкої побіди ніхто не надіявся. Усі признавали, що це треба приписати талантові і щастю Сагайдачного.

Усі, почавши від такого бувалого козака, як Іван Іскра, до останнього, дивилися на Сагайдачного з великою пошаною, з пієтизмом. Всі свято вірили, що де Сагайдачний отаманує, там козаки мусять побідити. Такого ватажка не можна не слухатися. Ті, що хотіли під Кафою бунтуватися, тепер тяжко каялися. Сагайдачний відніс велику побіду не лише над турками. Він побідив душу козацтва, яка покорилась його талантові і стала відтепер сліпим зняряддям у його лицарських, умілих руках.

Як вже були на морі, каже до нього Іскра зворушеним голосом:

— Вибач мені, отамане, що я дотепер не знав тебе оцінити як слід. Ти незвичайно щасливий чоловік, до чого тільки возьмешся, тобі таланить...

— Я тобі зараз усю тайну відкрию, чому мені дотепер таланило. Бо я поки до чогось візьмусь, перш добре обдумаю. Тим я не подібний до попередніх наших козацьких проводирів. Вони ризикували. Я ризикую хіба в остаточності, коли нема виходу. Вони ризикували відразу, не почисливши своїх сил. Я, обдумавши добре, зараз берусь до діла, коли знаю, що вдасться. Коли ж ні, то навіть не показую по собі, що у мене така думка була. Ось ми тепер знищили Синоп. Я знав, що турки того не сподівались, щоб ми по Кафі зачинали зараз щось друге. Ся пожежа Синопу упевнить турків у тому, що нас усюди можуть сподіватися. Тому кожний приморський город не випустить своїх сил на море, а держатиме для своєї оборони... Коли б у мене були легші судна, не так нагружені, я, може би, з ними помірявся. Тепер годі на таке пускатися, бо се було б вже ризиком. Ми пливем на Керч...

Та незадовго приплило стежне судно з докладом, що від заходу пливе великий флот.

— Тепер треба поспішати. Візьми, Іване, секстант і покажи найкоротшу дорогу на Керч.

Гребці вдарили дужче веслами. Сагайдачний послав Іскру на розсліди. То був справді турецький флот з великими кораблями. Іскра виміркував, що він пустився козаків доганяти. Він, либонь, догадувався, що козаки плестимуть довкруги Криму.

— Вони дурні, — каже Іван сміючись, — аж тоді помудрішають, коли напевне дізнаються, що ми на Керч пливемо.

— Коли б вони догадувались того зараз, непременно заступили би нам дорогу і були би раніше підплили туди, ніж ми.

Козацька флотилія заплила по заливу, і Сагайдачний, щоби піддурити турків, вигадав ще одну штуку. Назбирали комишу, пов'язали шнурами і пустили на море. На цих в'язанках, понакладали куклів, пороблених теж з очерету, понав'язували різних шмат. Здалека виглядало це, начеб плили човни з людьми.

Цей дурман повівся добре, бо турки, наблизившись, стали стріляти з гармат.

— Не вадить, що собі напсують пороху і куль, а ми тим часом будемо у лимані Міуса, а там вже відпочинемо безпечно по трудах.

Вже були в лимані, як ізгук турецьких гармат доходив ще до їх уха.

Відпочивали тут два дні, виспались і поживились, заки поплили далі горі рікою, аж поки не доплили до того місця, де вже човном, та ще й нагруженим, годі було плисти. Тепер зачалась тяжка робота витягати судна на берег і перетягати їх до Самари.

Тут була пустіль, поросла густими острівцями старих, споконвіку не рубаних дерев. По розпорядкові Сагайдачного нарубали дерев і приладили їх на округлі валки, котрі треба було підкладати під судно, і так їх посувати далі.

Козаки поділились на гуртки до кожного судна.

Була тут дуже непривітна, багниста сторона, поросла комишем і трощею. Треба було шукати сухіші місця, а то скільки суден загрузло в болоті, що з бідою їх можна було витягати.

Судна перетягали одною дорогою, одне за одним, через що не треба було більше дороги промощувати, як для одного судна.

Від сонячної літньої спеки видобувалися задушні смороди з гниючого в мочарі комишу, що не можна було дихати і люде душилися та кашляли. Вночі не було краще. До цього з'являлись цілі хмари кровожадних і влізливих комарів, що обкушували людей до крові. На землю насадала густа мряка, що на кілька кроків не було нічого видно.

Сагайдачний побоювався дуже про своїх людей. Коли б прийшлося довше так жити, то, певно, прокинетесь від цього якась недуга, яка їх здесяткує. З цього важкого становища треба було чимшвидше видістатися.

Він підганяв людей до поспіху:

— Поспішайте, товариші, бо се багно нас усіх заморить.

Незважаючи на свій високий уряд, він знімав жупан, роздягався до сорочки, облитий гарячим потом, працював заодно з козаками. Козакам не вільно було сідати або лягати на землю, не вільно було пити зеленої води з багниська. Під ніч розкладали огонь з комишу, з чого виходив великий дим, що відганяв комарів. Козаки сідали відпочивати на човни.

Та мимо цих осторожностей, козаки стали западати на пропасницю, яка їх дуже мучила. Коли кого присіла, він лежав цілими днями в байдаку у великій гарячці.

Ніхто не ремствував проти старшини, бо всі вірили, що один Сагайдачний зможе їх вивести з того нещастя. Працювали всі невпинно, бо отаман працював з ними і не щадив себе.

Сагайдачний силою своєї твердої волі не піддавався недужі, хоч не раз було таке, що аж умлівав з утоми. При помочі свого секстанта витичив собі дорогу на Самару, і туди невпинно прямував. Ця мандрівка так усім надоїла, що інколи приходило їм на думку викинути всю здобичу з суден або й судна покинути і втікати. Та ніхто не посмів такого слова сказати. Коли Сагайдачний цього не каже, так, очевидно, що того робити не треба.

По довшій часі такого страждання видістались з багнистого місця на узгір'я, поросле лісом. Всім аж полегшало на душі. Тут було цілком краще. Повітря було чисте і здорове, натрапили на гарну річку, що плила до Міуса, з чистою водою, якої козакам вже не доставало. Вода, яку позабирали у Кафі на човни в бочках, від гаряча була тепла і вже стала теж псуватися.

У Сагайдачного була ще одна жура. Він поспішав добратись до Січі. Хто зна, яка доля стрінула ту частину війська, що пішла через Крим. Кожна днина була йому дорога. Та, поминувши це,

треба було на тім місці відпочити. Багато було недужих, яких пропасниця з ніг збивала. Сагайдачний мав з собою цілий шпиталь знеможених недугою, обезсилених товаришів, яким нічим було помагати.

У тім місці багато було усякого звіра. Дотепер жили самою рибою та сухарями. Тепер можна було добути свіжого м'яса. В лісі були цілі пасіки диких бджіл у дуплах дерев, а меду стільки, що плинув дірами, мов потічки із джерела, і застигав на вітрі. Сюди сходились різні звірі та лизали солодку патоку. Сагайдачний казав недужим їсти багато меду. В лісі було багато ягід.

Сагайдачний підтримував того бадьорого духу, який запанував тепер між козацтвом, своїм дотепом та жартами. Знову забриніла бандура, залунала весела пісня.

Тепер не можна було у Сагайдачним впізнати того суворого ватажка, що не знав жартів. Хоч страшний біль голови морочив йому світ, він не давався. Зараз послав досвідчених козаків розглянути, кудю найближче до Самари добратись, та вибрати пригоже місце, щоб попускати на воду судна.

Вони повернули третього дня з доброю вістю, що Самара вже недалеко, і добрий берег знайшовся. Сагайдачний скликав козаків і заговорив:

— Знайте, товариші, що ми при божій помочі перебули більшу небезпеку, як велика баталія з турками. У сій проклятій стороні ми могли усі загинути від гнилої пропасниці. Сієї дороги ні я і ніхто з вас не знав, та що я вас туди повів, то не винуйте мене за се, бо як самі здорові знаєте, іншої дороги нам не було. Ми ще не знаємо, як поталанило тим нашим товаришам, що вертаються сушею. І хоч я, як дуже радий і вдячний небесному богу і святій Покрові, що ми два дні від Самари і невдовзі побачимо Дніпро-Словутицю, то моя душа страждав неспокоєм, — що з нашими сталося. Нам, товариші, треба поспішати додому. Тому берімось зараз до роботи. Спасибі вам, панове товариство, що мене слухалися, і я гадаю, що й далі так буде.

— Слава Сагайдачному! — гукали козаки. — Веди нас куди знаєш. З тобою ми у саме пекло підемо, бо ти поведеш нас до побіди...

Узялись жваво до праці. Судна пішли в рух.

І справді, третього дня добрались до Самари і попускали судна на воду. Вдарили веслами, і судна помчали стрілою униз Самари.

А коли заплили в Дніпро, кожний вмочав пальці у дніпрову воду і хрестився, наче на йорданському водосвятті.

Х

На Січі ніхто не знав, як повівся похід. Коли вже міркували, що пора було вернутися, огорнула усіх нетерплячка. Стали непокоїтися. І було чого, бо у похід пішов сам цвіт запорозького низового лицарства. Пропаде воно враз з Сагайдачним, тоді надовго Січ не піднесеться з свого упадку. Дехто поплив далі Дніпром назустріч, та вертався ні з чим.

Аж ось від Черкас підплив козацький флот, який давав про себе знати гарматними стрілами.

— А се ж що? — питали на Січі. — Хіба ж Дніпро другим кінцем повернувся, а Крим перескочив до Києва?

Уся Січ вийшла на вали, не вірили тому, що власними очима бачили.

Напереді плив Сагайдачний.

На валах Січі гримнули гармати на повітання.

— Чи се ти, чи твій дух? — говорив з валу кошовий до Сагайдачного. — Хіба що ви вмісто у Крим поплили на прощу в Київ.

— Далекою дорогою треба нам було об'їздити... А Чепіль вже вернувся з військом?

— Не було нікого...

— Або пропало військо, або десь по дорозі застрягло і від татар відбивається, — говорив Сагайдачний, а на серці у нього аж похололо.

Сагайдачний вийшов на берег і розповів кошовому, що сталося.

— Гарно воно пішло, — каже кошовий, — та погано скінчиться може. Вони вже повинні тут бути, бо їм ближча була дорога, як тобі. Коли б, не дай боже, військо пропало, то товариство нам сього не вибачить. Ти се знаєш...

— Скільки може бути на Січі війська, готового до походу?

— Не більш двох тисяч... Прочі порозходились коло хліба робити.

— Гаразд! Я завтра йду з ними, дещо між моїми знайду охочих та й здорових — багато нездужає від пропасниці — і поспішаю на виручку. Кожна втрачена година дорога... Лише треба мені байдаків добрих, бо мої трохи понівечились...

— Добре, я ще нині запоряджу, що треба, а ти відпочинь...

— Або виручу тамтих, або сам поляжу головою. Я сього певний, що старий Чепіль не дав себе в торбу взяти. Там є більше, як дві тисячі неабиякого війська. Певно, десь у Криму окопались, а татари їх обложили. Та для них страшнішим ворогом буде голод і спрага.

Тепер стали виносити з суден добичу, яка мала бути пайована, як усе військо вернеться.

Сагайдачний приказав брати на судна якнайбільше харчів. На другий день вранці пішло шістсот кінноти правим берегом Дніпра, а піхота з гарматами, харчами і таборовими возами поплила долі водою...

XI

Полковник Чепіль, розставшись з Сагайдачним, рушив зараз тією самою дорогою, якою йшли сюди.

Перейшли гори, минули спалений Єскі-Крим і подались в середину ворожого краю. Йшли великою пустинею. Татарські улуси позникали. Татари забрали свої отари та табуни і пішли у глибину Криму. До того ще спалили степ. Аж страшно було в таку дорогу пускатися. Нічого не було видно, хіба почорнілу землю, на яку падав пекельний жар літнього сонця.

У козаків було харчів доволі. Коней і волів кормили сухою пашею, а воду для себе і для скота везли в бочках, які наповняли в тих річках, котрі по дорозі надібували.

І коні, і люде страшно мучились. Гаряче сонце ссало із них останню капельку. Коні дуже

помарніли та ледве волоклись, понизивши голови.

Дотепер не стрічали ніде ворога. Аж коли перейшли на другий берег ріки, стали показуватись на обрії татарські стежі, які, очевидно, зорили за козацьким рухом. Вони начеб із землі виростали і пропадали в степу. Згодом стали чіпати козаків, і треба було відганяти рушничним огнем. Ті нападні ставали щораз частіше. Чепіль приказав, щоб стежі ніколи задалеко у степ не запускались і не ганялись за втікачами.

Від пійманих татар довідались, що хан з великим військом заступить козакам дорогу перед Перекопом і похвалявся, що ні одна козацька нога з Криму не вийде.

Старшина, довідавшись про таке, затривожилась. Вони не так боялися татарського війська, як голоду і безводдя, коли б прийшлося довше в Криму задержатись. Народу в таборі було дуже багато, до того ще жінки і діти, яких визволили з неволі. Усіх треба було вигодувати і напоїти. Один козацький роз'їзд захопив десь на боці отару овець, з чого всі були дуже раді. Та цього ненадовго вистало. Вода в бочках стала висихати від сонячної жарі. Старшина турбувалась, та цього не можна було козакам показувати.

Чим ближче доходили до Перекопської шийки, помітили стежні козацькі чети, що там стоїть справді велике татарське військо. Тепер вже роз'їздів не можна було посилати. Кіннота, що йшла довкруги табору, держалась близько. Треба було сподіватись кожної хвили, що татарва напре на них цілою силою. Табір поступав уперед дуже обережно, щоб кожної хвили бути готовим до бою. У тій стороні степ уцілів від пожару і вкривавсь високою травюю.

Аж одного дня татари стали наближатися. Від півночі сунула чорна валка, яка щораз стала розвиватися в півколесо, поки зі всіх сторін не замкнули табору.

— Коли нам з Січі не наспіє поміч, то ми пропали, — говорив Чепіль до Жмайла. — Як там вже є Сагайдачний, то він нас не лишить, а може, і він десь у сій непевній дорозі пропав...

— А я сього певний, що Петро не пропав і що він леда день прийде і нас виручить. Ми поки що будемо відбиватись у таборі. Правда, що годі нам зараз йти далі, поки трохи не переб'ємо татар, але взяти себе не дамо.

— Без води погинемо. Придивись, скільки у нас жінок і дітей. Коли вони повмирають, то у таборі кинеться яка пошесть і чума або чортзна-що. Ми тепер так обложені, що хіба птиця з табору перелетить, щоб братів про наше горе звістити.

— А я кажу, що вода буде... Я зараз, як ми окопаємось, викопаю колодязь, і добудемо води. Неможливо, щоб води тут не можна добути. У нас і дерева доволі з наших човнів... Не турбуйсь, отамане.

— Тут хочеш копати колодязь?

— Ні, не тут, а трохи далі. Тут недобре місце до оборони. Ми рушимо замкненим табором ще трохи наперед... Я гарматою промощу собі дорогу.

І зараз положення табору змінилось. Передові і задні вози пообертались. Передні попихали люде руками. Звідсіля стали стріляти з гармат у збиту татарську юрбу. Табір йшов черепашиним кроком, але таки посунувся о кілька гонів наперед серед безнастанної пальби з гармат на усі боки. Татари стали щораз більше присікатися з таким страшним галайканням, що аж морозило.

Табір став у такому місці, яке Жмайло уважав за відповідне. Зараз пообертали вози боком, і як лише настала ніч, взялись до заступів і стали з усіх боків окопуватися. А посередині табору стали могильники під оком Жмайла копати колодязь. Робота йшла день і ніч. Жмайло казав розібрати похідні судна, до переправи через ріку призначені, і тими дошками підпирали стіни колодязя.

Чепіль тією роботою дуже цікавився. Заходив часто сюди і питав, чи вже вода показалася?

— Ще нема, та ми її добудемо, хоч би прийшлося докопатися аж до сарахманів...

— А що це таке — сарахмани?

— У нас, в Галичині, вірять люде, що десь під нами якісь сарахмани живуть, народ дуже вбогий. У нас люде у великодньому тижні лушпини з яєць на воду кидають — це, мовляв, для бідних сарахманів, у котрих тільки і свят буде, що ті лушпини пооблизують.

— Тобі жарти в голові, а мені турбота світ морочить...

— Я не жартую, коли про колодязь говорю. Він буде, ще і журавля поставимо, та ще і корит на воду наробимо...

Татари лише раз пробували узяти табір приступом, та їх так привітали, що лише багато людей втратили. Тепер розпочалася облога.

Татари були певні, що візьмуть табір безводдям, коли не голодом, і тому ждали тієї хвили терпеливо, аж козаки самі здадуться або усі вигинуть. Вони не наближались до табору на віддаль гарматного стрілу. Лише вночі страшно галайкали, і тривожили людей, та не давали спокою.

Третього дня могильники, що копали колодязь, крикнули вгору:

— Вода!

Цілий табір від цього одного чарівного слова начеб ожив. Слово переходило від одного до другого, поки не облетіло цілого табору. Всі дуже раділи і хрестилися. Копальники якраз натрапили на джерело. Вода підходила щораз вище. З долу кричали, щоб їх швидше тягли вгору, бо вода доходила їм до грудей і грозила їм затопом. Вода була така студена, що аж у костях ломило.

Зараз опісля стали спускати униз відра і тягти воду, котру вливали в налажені корита. Вода зразу була каламутна, та ніхто на це не зважав, бо умирав від спраги. Коні, почувши воду, стали іржати і рватися з припонів до колодязя. Жмайло приказав вливати воду в судна, щоб більше було до води приступу. Народ перся до води, що аж сторожу треба було поставити для вдержання порядку. Це протяглося до заходу сонця. Вода прибувала в колодязі чимраз вище, добра, студена, чиста.

Зараз поставили на двох стовпах дерев'яний вал, на якому причеплено довгий мотуз з відром. Козаки напереміну тягли воду і вливали до корит та човнів. Люде начеб віджили, усі повеселішали, начеб на світ народились.

Чепіль говорив до Жмайла:

— Ти наш Мойсей, що дав нам воду в пустині. Пропали б ми, мов руді миші в степу. Тепер

можна вже подождати на місці, поки підмога не прийде. Татари йно ждуть того, коли ми здамось, і тому нас поки що не чіпають... Хай ждуть, ми подождемо теж.

— І ми довго ждати не можемо, бо харчів не стане. Треба усю поживу перелічити та видавати на кожного по паю. Іззовні ми нічого не добудемо: ні вола, ні осла.

— Нам треба забезпечитись на яких два місяці.

— Краще буде, як поміркуємо на три, — каже Жмайло. — Особливо з сухарями, кашею та борошном треба щадити, щоб не прийшлося саму конятину їсти. Ти, батьку, прикажи кухарям почислити все, а я вже порахую як слід...

Усі благословили Жмайла і почували себе бадьорими. Навіть скот повеселішав і взявся за суху пашу.

В таборі залунала весела пісня, забриніла бандура...

Татари не могли того зрозуміти, що сталося. Підкрадались вночі під табір і замість одчаю почули веселість. Як донесли про те ханові, він каже:

— Тим шайтанам сам чорт помагає. Мусимо їх брати силою, а то далі ми всі з голоду і спраги поздыхаємо...

Справді, татарське військо голодувало, а воду для людей і коней привозили у шкур'яних баклагах.

Зараз другого дня пішли татари до наступу. Вони під'їхали з одного боку з великим криком і пустили на табір велику силу стріл, які навіть не долітали. Козаки стріляли з гармат і рушниць, косили татарські ряди, мов траву. Татари подались назад і вже того дня не наступали.

На другий день знову ніхто не показувався. Татари кудись пропали.

— То якісь татарські хитрощі, — говорив Чепіль до старшини. — Вони щось задумують, а нам так довго ждати не можна, бо голод за плечима. Коли б так можна на Січ вістку послати...

На таке каже Струк:

— Сього не треба. Як на Січі вже є Сагайдачний, то він, певно, поспішить нас визволити, коли ж його там нема, то нема там з ким на виручку йти. Тепер робота коло хліба, і всі порозходилися. А заки вони зберуться, то ми пропадемо...

— Краще би розвідати, куди татари поділись, — каже Жмайло. — Я поїду сам на роз'їзд.

— Ти не поїдеш, бо тебе тут треба, ти ж — обозний. Роз'їзди пошлемо на всі боки, а вже досвідних людей ми знайдемо...

Старшина стала подавати різних запорожців, які своєю проворністю відзначались.

— Поїде Степан Бульба, Тарас Печінка, Максим Грух, Конопель. Господи, у нас не було би людей!

Названих зараз прикликали, а Чепіль каже їм:

— Беріть, голуб'ята, по десятку козаків, виберіть найкращі коні і гайда на роз'їзди... Розвідайте,

куди татари ділись? У бій не вдавайтесь, а, помітивши, де татарва, завертайте швидко у табір. Може, справді покажеться таке, що зможемо рушити далі і перебитись табором.

— Воно би можна і зараз так зробити, якби ми могли з собою і наш славний колодязь забрати, — каже Бульба. — Ну, їдемо, братчики...

Зараз розійшлись вибирати собі людей і коней.

Роз'їзди виїхали з табору і незадовго пропали в степу.

Надвечір всі вернулися, крім Степана Бульби; він поїхав прямо на північ.

— Ті, певно, пропали, — каже Чепіль. — Там, певно, була найбільша сила. — Ну нічого... треба у той бік послати за слідом другий роз'їзд... той мусить бути обережніший...

Як лиш на світ заноситись стало, виїхав на північ другий роз'їзд. Другі роз'їзди, які повернулися вчора, ніде татар не стрінули. Нинішній роз'їзд недалеко заїхав, як помітив від півночі великі клуби диму, начеб чорна велика хмара припала до землі і сунулась з півночі на південь. З півночі підганяв її сильний вітер.

— Степ запалили, втікаймо! — крикнули в один голос всі козаки і завернули коні.

Вони попріягали головами до шиї коней і підганяли їх. Коні зрозуміли теж небезпеку і гнали так, що під животами майже землі не доторкали.

В таборі помітили їх теж і зараз зауважили пожежу в степу, яка йшла з півночі.

Жмайло став на возі з сіном і кричав:

— Хто живий, виступайте окопувати табір, та лиш так, щоб траву перекопати. Порозносити судна з водою попід вози, щоб можна погасити пожар.

Довкруги табору зарілося від людей. Кожний поспішав, хапаючи що в руки попало: шаблю, келеп, заступ... Робота йшла дуже запопадливо.

Жмайло приказав перенести порох усередину табору і прикрити переверненими суднами, а на це накласти одягу і зливати водою. Всі жінки в таборі тягли воду з колодязя і помагали козакам.

Хмара диму щораз наближалася. Коні і скот стали непокоїтися. Воли ревли, коні квичали та обступили колодязь, понизивши голови.

В таборі настала велика жара, а відтак дим заліг увесь табір і виїдав людям очі. Та робота не вгавала, хоч люде душились від диму. Вітер перекидав полум'я на передні вози. Огонь тушили водою.

На щастя, подув сильніший вітер і погнав огнем далі. Над табором наче огняна буря перелетіла. Ціла околиця горіла. Жара була страшна, хоч диму вже не було. Згодом, завдяки тому вітрові, став воздух холодніти. Усі свобідніше відітхнули. В таборі не було ніякої шкоди.

Та ось за цим вітром надпливли з півночі справдешні хмари на небі. Почулись сильні громи, які не вгавали. Блискавка одна за другою шниряла по темно-синіх хмарах. Затим пішла сильна злива. Дощ падав, начеб небесні застави повідсувались.

Злива тривала коротко, начеб на те тільки послав її бог, щоб потушити огонь по степу. Згодом хмари полетіли геть на полудне і показалося чисте, голубе небо. Воздух прочистився і просвіжився. Усі віддихали повною груддю.

— Господь на нас милосердний, — говорили козаки поміж собою.

— А Бульба таки пропав з своєю четою. Коли не поліг, то згине між татарами у великих муках. Вони помстять на ньому все...

— Пропав або й ні, — каже полковник Глух. — Він хитрий, як лисиця, і татарську мову знає, а певно, що дібрав собі таких самих товаришів, як і сам... Я надіюсь, що він перекрався і дасть знати на Запорожжя...

— Бог би з тебе говорив, — каже Чепіль, — та воно нелегке діло через татарські лави на цій вузькій шийці Перекопській...

— Боже йому помагай! — говорив Жмайло. — А ми порадьмося, що нам далі робити?

— Поки що лишаємось на місці, — каже Чепіль, — бо кращого не знайдемо. Маємо тут воду, вогнем нам більше нічого не зроблять.

— Подождім тут ще тиждень. За той час, коли б Бульба жив, добрався би певно до наших.

— То закороткий час. Пождімо дві неділі — треба деякі вози понаправляти, бо поки стоять на місці, то стоять, а рушити з місця, то певно порозлітаються. Колеса порозсихались, нічим мазати... Відтак рушаймо далі табором поволі, але певно. Коли б прийшлося знову стати, викопаємо другий колодязь і якось не пропадемо, а ближче станемо своїх.

А тим часом хан, бачачи, що степовим пожаром табору не знищить, запорядив великий наступ з усіх боків.

Татари мов з землі повиростали. Вони летіли на конях з великим розгоном і криком прямо на табір, аж жахом проймало. З табору стрінули їх гарматою і рушницями. Настала оглушаюча пальба, аж увесь табір оповився густою хмарою диму.

Татари падали цілими валками. За цим валком з трупів ховалися татари, що позлазили з коней, перелазили вал і перлись далі. Звідсіля випускали цілі хмари стріл і посувались щораз ближче. Від безнастанних стрілів рушниці так порозпікались, що годі було порохом налаштувати...

Татари, мов скажені, перлись далі. Жмайло заздалегідь приказав покопати ями, прикрив їх суднами і тут скривали жінок, дітей та ранених, щоб їх захистити перед татарськими стрілами. Напираючих татар не можна було ні рушничним, ні гарматним огнем здержати. Добрались аж до возів і стали туди дертися. Козаки відбивались шаблями, списами, а то і дрючками. Старий Чепіль страшно ізнемігся і гадав, що йому вже прийшла остання година.

Уся козацька старшина боролась поруч з козаками. Жмайло роздягся до сорочки. Осмалений димом, без шапки, з шаблею наголо, бігав з одного боку в другий, перескакував з одного воза на другий, мов олень, і стинав татарські голови, мов маківки. Страшно було на нього глянути. Очі набігли кров'ю, губи спечені, аж чорні, голос охрип. Дві стріли його досягли, з нього текла кров, яка на ньому засихала, та він на це не зважав. Де був найбільший напір, там він зараз і з'являвся.

— Ось так їх, братики, ось так собачих синів, ми їх проженемо. Ось незадовго наспіють наші на

виручку. Сагайдачний вже у Перекопі. Не давайте, вже недовго нашого горя, — говорив так навгад, щоб піддержати дух у війську, хоч сам не вірив у те, що говорив.

Жінки і діти, що у ямах поховались, підняли страшний лемент. Кожне прочувало, що коли татари прорвуться у табір, то усім прийде кінець...

Степан Бульба, старий досвідний запорожець, вибрав собі таких самих завзятців, як і сам, і поїхав на розвіди на північ від табору, прямо на Перекоп.

— А що, братики, голуб'ята, а коли б ми так поза Перекоп перебралися, та й до своїх махнули?

— А чому? Можна попробувати. Козак не без долі.

— Та коли ми всі на се згодні, так не їхать нам на конях, а йти пішки, чорт його батька знає, чи де у траві зачаєних татар не стрінемо.

— Не то пішки, а нам і перевдягтись за татар треба. Кожний з нас, як ми тут усі є, знаємо сю песьчу мову...

— От і добре, голуб'ята, — каже Бульба, — тепер діло у сьому, щоб татарської одежі добути...

— А коли у нас буде татарська одежа, то чого нам коней кидати? — каже нестарий ще запорожець Онисько Хрущ. — От, братики, ви добре дивіться, може, де любчиків-татар помітимо, а тоді ми й подумаємо.

Онисько Хрущ — то була собі знатна особа між тим товариством. Говорив дуже поволі, начеб слово пережовував, поки його з губи випускав. Низького росту, не дуже подобав на силача, та він справді був дуже кріпкий. Говорив м'яким голосом, наче жінка, ніколи не хвилювався і не злякався хоч би самого чорта, а різнути йому ножакою ворога по шиї — то начеб хліба вкусити. До того він був перший повзун на Запорожжі і знав порушатися по-гадючому цілі гони без утоми.

— Ось бачите, братики, я вже щось бачу. Он там, у степу, легенький димок серед степу показується. Ви тут лягайте у траві з кінями, а я з кількома товаришами підкрадусь роздивитися...

Козацькі коні були до того навчені, що на команду лягали на землю і лежали, доки було їх панам завгодно. Сталося по думці Хруща. Коні полягали в траві, а всі пішли за Хрущем, ховаючись. Хрущ випереджав усіх.

Наближались тихцем до того місця, звідки виходив дим. Згодом побачили сторчачу серед трави татарську кінчасту шапку. На знак Хруща козаки припали до землі, а він, узявши довгого ножа в зуби, поповз далі. Незадовго повернув до своїх.

— Ось як воно, братчики. Десяток татар, я почитав добре, сидять при вогнику і печуть м'ясо, либонь, конятину. Один стоїть та, либонь, пильнує, а так собі, бо вони тут безпечні. Ми підповземо, та хоч нас йно шестеро, то подоліємо, і буде одежа.

— Яка у них зброя? — спитав Бульба.

— На ратищах печуть конятину, а попри те ніж, та й годі. Ну, братчики, не час роздобарювати, ходімо...

Всі поповзли вперед з ножами в зубах. Шаблі та пістолі позакидали за спину, щоб не заважали.

Татари справді нічого не прочували. Вони сиділи кругом огня і заїдали печене м'ясо.

Тоді Хрущ схопивсь перший і, мов кіт на мишу, кинувся з ножом на першого найближчого татарина. Татари оторопіли, та заки стали до оборони, вже Бульба з товаришами усіх порізали.

Всі знали що робити, поприсідали до землі і стали стягати з побитих одержу та перетягати на себе.

— От зле, братики, — каже Хрущ, — далєбі, що зле. Ми поспішились. Одного татарина треба було оставити в живих, та гарненько розпитати, що нам треба знати... Далєбі шкода...

— Не журися, — каже Бульба, — ми ще десь "язика" добудемо.

Тепер Хрущ і другі козаки стали мазати собі лице попелом та вугіллям, розмочивши його слиною...

Хрущ свиснув. За хвилю посхапувалися коні і прибігли до своїх панів.

— От козацькі коні розумні, далєбі, цілувати їх за те, — говорив поволі Хрущ, — розумний козацький кінь — то краще дурного товариша.

Коні прибігли до козаків і стали їх обнюхувати.

— А тепер, голуб'ята, на коні та в дорогу, — каже Бульба.

— Ой ні, братчики, — говорив Хрущ, — так воно буде не добре. Ми ще поспіємо, та ось шкода нам тільки печеного м'яса оставляти вовкам на снідання. Хай же татарським падлом вдоволяються, а за м'ясо хай вибачать. От, братчики, беріть по кускові в кишеню, а по дорозі схрупається. Спасибі добрягам татарам, що под-бали... Воно — конятина чи баранина — все одно, аби голоду не було.

Козаки посідали на коней і поїхали далі на північ. Вони роздивлялись на всі боки і оскількимога обминали купи татар. Та не все повелось їхати поміж дощ. Поза собою побачили вони, як татари запалили степ, і як огонь гнав по степу на південь.

— Гаряче буде нашим, — говорили козаки, — нам треба поспішати щосили.

— Та все ж так, щоб коней не заморили... Хитрі татари, не підпалювали довго степу, аж добрий для них вітер трапився.

Їдучи так, наскочили на велику чету татар. Бульба виїхав до них перший.

— Хто у вас ватажок? — питає татарин. Зараз виїхав один з гурту.

— По приказу його світлості хана, усе військо має поспішати до нього. Ми тепер запалили степ, а коли шайтани не згоріли би від вогню, так буде загальний наступ на козацький табір. Його світлість забожився, що ні одна нога не вийде з Криму. — Бульба говорив з таким завзяттям, з такою лютістю на козаків, так відгрожувався, що ніхто був би не догадався у ньому запорожця.

— Остання їм година виб'є, — говорив другий козак, — тому його світлість стягає усіх до себе, щоб кожний правовірний наситив і заспокоїв свою помсту...

— Ну, прощайте, мені треба їхати далі.

Не ждучи, що татари на це скажуть, козаки почвалували щосили далі, аж втратили цілком татарську чету з очей.

Попри зруйнований Перекоп перекрались ніччю. За Перекопом почували себе безпечнішими; тут стрічали хіба татарських конюхів, котрих можна було легше перехитрити.

Вони прямували ік Дніпрові.

— От, братики, — говорив Бульба. — Ми буцімто перебились щасливо через татарську хмару, та нам ще далеко у Січ, а поки звідтіля наспіє поміч, то наш табір таки не устоїться, і поміч прийде вже по всьому.

— Ти недобре говориш, товаришу, — каже Хрущ. — Як вже господь дав нам через се осяче гніздо перебратися, то і далі нам пособить, і все буде гаразд. На те, щоб нашим допомогти, то й сили великої не треба. Вистане десять сотень, щоб татарина по спині вдарити, а тоді і для табору дорогу промоститься. Нам не треба

було так для нашого колодязя на місці сидіти, а треба було йти табором далі...

— Якби між нами був Сагайдачний, ми би вже над Дніпром були, — говорив другий.

— Не говори так і не зобижай нашої старшини, старий Чепіль — добрий ватажок, а Жмайло — гарна душа, нічого казати.

Аж під ніч припинився наступ на табір. Татари відступили, але недалеко і скрилися за купами трупів своїх товаришів і коней. Козаки стріляли на них з гармат залізними кулями, розбивали купи.

Половина козацького війська спочивала поза возами та по землянках, перев'язуючи собі рани, бо під час бою не було на те часу. Другі пильнували возів, бо татари і вночі не давали спокою і підлазили під сам табір та стріляли з луків. Повторювалася стрілянина з рушниць, а інколи треба було шаблюю відбиватися, бо татари змагалися через вози перелазити.

Жмайло, пов'язавши свої рани, приліг під возом та на хвилю задрімав. Старий Чепіль вже ледве ноги волочив.

Як лиш на світ стало заноситися, татари розпочали наступати наново. Ніччю прийшли нові сили. Хан зганяв усю силу до наступу. Він знав, що козаки помучені, знеможені боєм і, певно, не устоять.

Жмайло вже був на ногах, хоч почував велику утому. Йому здавалося, що кості геть розходилися і розлітаються. У нього в голові гуділо, мов по сильнім перепою, кров біла молотом у висках, в ухах шуміло і дзвонило. Він не міг собі з'ясувати, чи це такий кошмарний сон, чи це справді так.

— Я вже незадовго не буду міг рушитись, — говорив Жмайло до сотника Стецини, — та коли б так сталося, щоб татари сюди добрались і приходила нам послідня година, так зжалійтеся, товариші, і убийте мене, бо я не хочу живим у татарські лабети попасти.

— Я кажу, що не пропадемо, — говорив сотник. — Татари незадовго виснажаться і уступлять. Це їх остання спроба.

— Бог би з тебе говорив, а знаєш, брате, що у нас вже пороху небагато, вистане, може, на тиждень, а коли би так мало бути, як вчора, то на три дні. Ми за той час так знеможemo, що ніхто шаблі в руці не вдержить...

В тій хвилі настав при одній стіні табору великий крик. Жмайло забув за свою утому і побіг туди. Тут наступала більша сила татар і вже на вози повилазили.

Тоді Жмайло вискочив і собі на віз, перескакував з одного на другий і рубав шаблею, мов косою косив. Куди не махне, то татарська голова злітає. Його утома зовсім кудись поділась, здавалося, що його м'язи перемінились у гнучку крицю, що нічим її переломити.

За його приміром пішли на перегони козаки і за короткий час відбили татар та стали за утікаючими стріляти з рушниць. Тепер відступили татари і на других місцях.

Можна було трохи відпочити. Чепіль приказав розвести огні і варити обід: конятину з покалічених коней з кашею. В таборі загорілись огні під казанами. Могильники копали ями і хоронили полеглих товаришів.

Той час супокою треба було використати на те, щоб привести табір до ладу. Хоч татари його не здобули, та таки багато наробили бешкету. Було багато поранених коней та людей, кілька жінок збожеволіло з переляку і треба їх було в'язати поясами та держати у землянках, а то літали без упину по табору, кричали, йойкали або співали. Багато козаків лежало під возами, були дуже утомлені.

— Я вже і число забув, як ми довго змагаємося, — говорив Жмайло до Чепеля.

— Вже три дні, мій сину, — каже старий. — Може, вже дадуть собі спокій. Глянь поза табір, які купи ми того татарського стерва набили. Звідкіля їх тільки набирається?

Справді, поза табором лежали купи татар і коней.

Татари справді відпочивали два дні, стягаючи щораз більші сили. Це не ворожило добра. Козаки мусили за той час і собі відпочити, щоб набрати сили для нового бою, що їх неминуче ждав.

Нові татарські сили підходили вночі і ховалися поза трупами, які стали на сонячній жару розкладатися. До табору заносило великим труп'ячим смородом, що годі було дихати.

— Коли не вигинемо від татарських стріл та набігів, то погинемо від сього диявольського смороду. У нас лише що не видно, як прокинеться яка пошесть, — говорив Чепіль до старшини.

— Нам треба буде рушитись звідсіля бодай на кілька гонів, — каже Жмайло. — Начерпаємо у всі човни води, колодязь розберемо і на новому місці новий викопаємо та тими самими дошками обцимбруємо.

Усі на це згодилися. Поклали човни на вози і стали черпати воду. Жмайло став ладити табір до походу.

Вже запрягали коней до возів. Татари поміркували це і стали знову наступати.

І знову настало тяжке змагання на життя і смерть. Татар наспіло стільки, що першої днини. Козаки за два дні трохи відпочили, та все ж їх тепер було менше.

— Тепер хіба нас яке чудо спасе, — говорив Чепіль до Жмайла. — Хан поприсяг нам смерть, якої нам не минути.

— А мені тепер якраз здається, що поміч для нас вже близька. Моє серце таке почуває.

Жмайло кинувся у бій, де найбільше того було треба, не зважаючи, що татарські стріли із задніх татарських лав падали хмарою.

Бульба з товаришами добились щасливо до Дніпра. Поживились свіжою печеною рибою, переплили Дніпро і пустились далі. Кожна хвилина часу була дорога.

І тут стрінули першу козацьку стежу.

— Далєбі, що се наші, — скрикнув Хрущ і почвалував наперед, вимахуючи шапкою.

— Певно що наші, коли вже і Хрущ схвилювався, — говорив Бульба і почвалував за ним. — Здається, що сам Сагайдачний поспішає. Дивіться, голуб'ята, скільки війська їде.

— Слава Сагайдачному, — гукали козаки, вимахуючи татарськими шапками.

— Братики! — гукав Хрущ, під'їхавши до самої стежі. — Бог вас наслав, а то нашим вже кінець приходить...

— Хто ти? — питали від стежі. — Хіба що не татарин?

— Ми від Чепеля, з тяжкою бідою перебились через татар, та добре, що ми вас стрінули. Скільки вас?

— Нас тут п'ять сотень кінноти, а човнами Дніпром пливе Сагайдачний з двома тисячами.

Бульба з товаришами, що якраз причвалували, дуже зраділи:

— Як Сагайдачний тут, то ми побідили. Кудю він вернув?

— Він надплив від Києва і як побачив, що Чепеля ще нема, зібрав зараз військо, яке лише було під рукою, і ми йдемо Чепеля рятувати.

Над'їхали і другі сотні, і пішли зараз до переправи, де мали з Сагайдачним зійтись. Та він вже тут на них ждав. Військо повиходило на берег, повитягали вози та повпрягали коней.

Сагайдачний радий був, що дістав вістку від Чепеля, та про все подрібно розпитував у Бульби. Якраз минуло шість днів, як Бульба вийшов з табору. За той час могло багато дечого перемінитися... Тим трохи Сагайдачний турбувався та випитував про стан війська, муніції і харчів.

Бульба розповів, що муніції вистане ще на тиждень, значиться, що якраз тепер буде з нею кінець. Харчів буде на довше, а коли не стане палива, то матимуть зайві вози і судна.

— Вже то старий Чепіль порадить собі, там розумні люде, котрі щось вигадують в потребі...

Татари не прочували з тієї сторони козацького набігу. І здавалося, що вся козацька сила пішла у Крим і там тепер її замкнули у таборі.

Сагайдачний приказав поховати байдаки в комишах і лишив тут одну сотню козаків

пильнувати. Сам рушив прямо на Перекопську шийку.

Перейшли непомітно попри спалений Перекоп вночі. Доперва, як наскочили на татарське військо іззаду, як гримнули на них з усіх гармат, татари зміркували, що прийшла із Січі підмога.

Зараз по тім Сагайдачний на чолі своїх кінних сотень вдарив, мов шуліка на курчата, на збентежених татар.

З того боку не було жодної оборони. Хан, дізнавшись про те, рвав собі волосся з бороди з досади, а татарина, що його про це звістив, вбив власною рукою.

Хан з своїми прибічними ледве втік; ще трохи, а був би попався козакам у руки. Козаки гонили за ним далеко, але опісля завернулися, бо Сагайдачний не любив того, щоб його сили розбігалися.

— Зле, отамане, — каже ватажок тієї чети, що за ханом гнались, чухаючи в потилицю.

— Що сталось? — питає Сагайдачний.

— Хан втік нам з-перед носа, не встигли піймати.

— Хай його чорт злизне, не турбуйсь, піймаємо другим разом. Ми не того сюди прийшли; а що у там-тім боці з татарами?

— Втікають, мов вівці.

— Зараз прикличте мені котрогось із тих козаків, що від Чепеля прийшли.

Прикликали зараз Хруща, бо він був найближче. Він ще не скинув з себе татарської одежі.

— Йдемо далі, а ти показуй дорогу. А де Бульба?

— Замішавсь у гурт... Та ми потрапимо і без нього, я проведу.

У таборі робилося щораз гарячіше. Послідній наступ тривав два дні, бо і ніччю не було хвилинки спокою. Козакам вже не ставало сили оборонятися. Багато людей не могло рухатися. Чепіль запорядив зменшення табору, бо такого великого простору не було ким обсадити. Козаки постягали вози ближче середини, а багато возів покидали татарам на поталу. Через два дні не їв ніхто теплої страви. Живились в'яленою рибою і сухарями, котрих ставало щораз менше. Пороху осталося ще лиш кілька бочілок. Старий Чепіль так охляв, що не міг на ногах стояти. До того його чепилась пропасниця, і козаки поклали його під судно, яке поставили з одного боку на стовпцях. Він стогнав важко, а пропасниця ним аж вгору підкидала. Начальство перебрав на себе Жмайло. Та йому теж недалеко було на той світ. Піддержував лише силою залізної волі. Він тямив, що тепер рішається доля цілого козацтва, слава його побратима Петра, котрий був за цей похід відповідальний перед січовим товариством. Він добував з себе послідніх сил. Усюди можна було його бачити, де була найбільша небезпека. Не щадив себе, і тим підбадьорював своїх товаришів. Від безнастанного накликування він так охрип, що голос його лунав, як голос півня, якому підрізано шийку. Всі були обезсилені, виснажені, очаділі від диму, обідрані, мов гиря. Вони відбивалися останками сили, яку піддержувала карність, що завів Сагайдачний.

Усі знали, що приходить їм остання година, що приходить усім пропасти, бо від роззвірених татар не ждати їм пощади. Але вони продадуть дорого своє життя. Умовились між собою, щоб,

коли вже не буде іншого виходу, повбивати себе взаємно, а не датись ворогам у руки.

— Ще трохи, товариші, ще трохи, ще одну днину, а нам певно наспіє поміч, держімося твердо,
— говорив Жмайло.

Та ось рано, коли татари третьої страшної днини свіжими силами розпочали наступ, почувся з півночі гук гармат. Це начеб електричною струєю прошибло серця усіх.

Деякі думали, що їм причудилось, бо утомленій душі не одно привидиться або прочується. Іншим здавалося, чи не гримить, але не було з того боку ніде хмари видно.

— То Сагайдачний йде, — крикнув з усієї сили Жмайло і впав обімлілий на землю. Козаки думали, що його татарська стріла поцілила. Зараз занесли його під судно та поклали побіч Чепеля.

Слово "Сагайдачний" перелетіло увесь табір блискавкою.

— Підмога, братчики, підмога! Слава Сагайдачному!

Оклики оживили всіх; кожний набрав відразу сили, начеб цілющої води напився.

І старий Чепіль ожив. Він вийшов з-під судна і простяг руки угору:

— Слава ж тобі, господи небесний, за ласку... Зараз рушаймо. Де Жмайло?

— Он там, під судном, мов неживий лежить.

— Ізнемігся козак. Ну нічого, очуняє.

На цей несподіваний ізгук гармат татар мовби зачарувало. Вони перестали наступати. Настала метушня. До них прибігали кінні посланці і стали галайкати.

— Рушаємо табором, — гукав Чепіль, приклавши руки до рота.

В таборі заметушились усі, мов бджоли під рійку. Недужі вилазили з землянок, їх клали на вози, туди посилали жінок та дітей. Лаштували вози і запрягали коней.

Заки рушили з місця, треба було спереду усунути трупів. Вони смерділи вже, трупи розлазились в руках, що годі було руками до них прикладатися. Відсували їх списками, загачували келепами.

Коли таку масу трупів рушили, такий настав сморід, що не було чим дихати.

З тією роботою забарились довший час.

Тепер, стріляючи з гармат у збиту татарську масу, рушили табором вперед. Передні вози були без коней і козаки пхали їх руками перед себе. Табор вривався в татарську масу. То вже не були ті розосені колони, що дерлись у табір. Татарське військо перемінилось в отару овець, яка не може впору вступитись з дороги. Табір їх троцив, мов ралом орав, розбиваючи скиби по обох боках своєї дороги.

А коли ще з другого боку напер Сагайдачний зі своїм військом, то вони розскочились, татарське військо розколось, мов бервено від сокири.

Оба війська злучились; Чепіль під'їхав до Сагайдачного. Вони обнялись, старий плакав на радощах.

— Господь приніс тебе, сину, в саму пору... Нам приходив вже кінець.

— А де Жмайло? Чи не поліг?

— Він живий, та дуже знеможений, аж оmlів.

Жмайло лежав на возі без пам'яті. Почувши, що наспіла поміч, він зомлів. Він начеб останній набій своєї енергії вистрілив і повалився з ніг. Кілька разів очуняв, почувши радісні крики та галас, дививсь на світ, мов крізь очаділе скло, та знову заплющував очі. Не міг ні рукою, ні ногою рушити. Тепер почув над собою голос побратима і відкрив очі. Зразу не міг його пізнати. Він стільки мав сили, що усміхнувся до нього, його маленькі засохлі губи щось шелевіли, та слова не було чути. Зараз знову заплющив очі і попав у замороку.

— Чи він ранений?

— Ні, — каже Чепіль, — кілька разів дрягнула його стріла, та це, певно, не від цього. Він лише обезсилений. Відпочине, то й очуняє. Але ж бо то богатир! То душа усього табору. Чудеса доказував, йому треба подякувати, що ми дотепер устоялись. Мені вже було три чверті до смерті... Пропасниця мене зломила зовсім...

— Шкода, що не можу напитись води з того колодязя, що Марко викопав...

— Тож-бо і є, що сим колодязем він нас урятував.

— Зараз вертаємо, — каже Сагайдачний. — А як доберемось до зеленої паші, тоді хоч тиждень відпочиваймо.

— Але попам'ятають нас поганці довго, — говорив Чепіль. — Штука була, та й годі...

Коні, почувши, що степ недалеко, що жде їх зелена трава, поспішали, добуваючи останніх сил.

Табір минув Перекоп і став у доброму місці. Зараз попускали коней на пашу. Вони форкали весело і качались по траві.

Службу в таборі перебравли козаки, що прийшли з Сагайдачним.

Чепелівці спали мертвецьким сном.

Недужих поклали під шатрами. Жмайло спав два дні, не прокинувшись ні разу.

— Я гадав, що ти, Марку, вже мертвий, — говорив Сагайдачний, обнімаючи його.

— Ой, тяжка нам була година, не гадав я, що ми ще коли на світі побачимось...

Відпочивши тут два дні, рушили далі. Як прийшли на переправу, вийшла до них сторожна чета від човнів. Вона оповідала Сагайдачному, що тут за той час сталося.

Незадовго, як Сагайдачний пішов на Перекоп, з'явився на Дніпрі турецький флот. При переправі стояло лиш кілька суден, решту скрили в комишах і самі сховалися. Звідси придивлялись, як турки плили обережно, в бойовому порядку.

Помітивши козацькі судна, вони стали стріляти з гармат, начеб до якої фортеці. Потім, коли їм ніхто не відповідав, вони підплили обережно, позабирали судна, попричіпляли до своїх і відплили зараз у лиман. Поки це сталося, якийсь турок відлучився і пішов у комиш, де його козаки піймали на аркан, заткали рота, поки турки не відплили, і тоді давай брати на допити, поки усього не виговорив. Від нього довідались, що Алі-паша на приказ султана пустився Січ зруйнувати і всі байдаки понищити...

— Турки про Кафу, відай, ще нічого не знають. Коли б не те, то Алі-паша був би непременно поплив на Січ і справді наробив нам бешкету, коли б знав, що уся козацька сила із Січі вийшла...

— А й се не перешкодить, — каже Іскра, — пану паші чванитись в Царгороді на всю губу, що Січ зруйнував дотла.

— Ми таки того турка держимо у себе, — говорили козаки.

— Давай його зараз сюди, — каже Іскра, — я з ним розмовлюся.

Привели турка з пов'язаними руками.

— Розв'яжіть його, — каже Сагайдачний, — він нам не страшний.

Турок аж повеселішав, коли зняли з його рук мотуза. Вклонився старшині:

— Салем алейкум!

— Алейкум салем, — каже Іскра по-турецькому, — сідай між нами, а коли ти голодний, то дамо їсти.

Принесли йому сухаря і печеної риби. Турок заїдав, що аж за вухами тріщало.

— Зле ви його годували, — каже Іскра, — міг околіти, заки ми від нього розвідаємо. — Тепер розпочав Іскра з ним розмову.

Турок розповів, що падишах на козаків страх лютий за Варну і Очаків. Він приказав був великого візира повісити, та з бідою султанша з дочками його випросили, потім приказав султан Алі-паші поплисти з військом під Січ і зруйнувати її дотла, козаків вибити, а решту привести в кайданах, — усіх ждали великі муки.

— Чому ж не пішов?

— Либонь, що боявся вас...

— То ви хіба нічого не знаєте, що ми зруйнували Перекоп, перейшли через Крим і Кафу зруйнували дотла.

— Ми сього не знали ще, — говорив турок, дивлячись недовірливо на Іскру.

— От бачиш. Другий раз воно, либонь, не трапиться така нагода, як тепер була, Січ зруйнувати. Там тепер було мало козаків, бо вся наша сила пішла на Крим...

— Шкода велика, що у нас сього не знали, — каже добродушно турок.

— Певно, що шкода. Але вже, либонь, в Царгороді про це знають, бо ми і Синоп по дорозі

спалили...

— Аллах — великий бог, та ваш бог, либонь, дужчий...

— То лишись з нами. Поїдеш на Січ, вихрестишся і будеш козаком...

— Я вас боюсь...

— Не бійсь. Ми ліпші люде, як ви. Коли б турки так козака піймали, як ми тебе, то що би з ним зробили?

— Замучили б його.

— От бачиш. А ми тобі даємо волю: хочеш, то вертай до своїх, а хочеш, то зроби се, що я лиш тобі сказав...

— Ви лицарі.

— А коли і ти лицар, так приставай до нас. У нас є турки, і татари, і що хочеш, тільки усі мусять бути православні і мусять в Христа повірити...

— Я не знаю вашої мови...

— Навчишся. Я сам тебе буду вчити.

— А хіба ти турок?

— Я ні, але я довго між турками побував... Отож надумайся, відпочинь, ніхто тобі нічого не зробить...

Іскра переповів усе Сагайдачному.

— Гарзд! Хай робить як хоче; у нас потреба часом і турка. А такий вихрест інколи кращим буває християнином, як такий, що дитиною охрещений...

— Бачиш, який твій паша ледачий. Він, певно, від султана нагороду дістане, як привезе кілька козачих човнів і нагородить падишахові сім міхів полови: скільки-то він козаків винищив. Скаже, що вибив усіх, бо ні одного до Царгорода не привезе.

XII

— Петре, брате мій, товаришу, лицарю славний, чого ти доконав, не доконав ще ніхто з запорожців, — говорив до Сагайдачного кошовий Грицько Тискенович, вислухавши довгого докладу Сагайдачного про похід. — Завтра збереться велика рада, і ми здамо справу з великого діла.

Рано, по благодарственній службі божій, вдарили на майдані в литаври. Козацтво спішило на раду. Не треба було нікого силувати. Були тут і сімейні козаки з паланок, бо коли Сагайдачний забрав у похід на виручку Чепелеві трохи не все військо, кошовий, щоб Січ-мати не осталась без оборони, прикликав сімейних козаків.

Як вже народ заліг цілий майдан, голова при голові, кошовий підніс булаву, і кітли замовкли. На майдані усі затихли.

— Панове отамання, славне низове козацьке лицарство! Не буду вам говорили про славний Кафський похід, бо я там не був і походом сим почванитись не можу. Хай вам краще розкажуть про се товариші Конашевича-Сагайдачного. Скажу вам хіба, що привезено з Кафи таку велику здобичу, якої наша Січ ще не бачила, і привезено дванадцять тисяч визволених християнських невольників із різних народів: із Москви, Литви, Польщі і бог їх там знає, якими мовами вони говорять. Та ще вам одне нагадаю, що ви всі здорові. Знайте і те, що коли б нам господь не прислав на Січ такого славного лицаря, як наш Петро Конашевич-Сагайдачний, то ми би сього походу не перевели. Ми всі пам'ятаємо, як воно сталося. Хто упорядкував і вишколив наше військо? Сагайдачний. Хто роздивився шлях у Кафу? Він теж. Хто розбив Кафу, зруйнував Синоп, перехитрив турків, втікаючи на Азовське море і перевів військо такими нетрями, де ще козацька нога не ставала? Хто опісля пішов на виручку товаришам у Крим і привів усіх назад цілих і здорових? Сагайдачний.

— Слава Сагайдачному! — гукали козаки в один голос, підносячи шапки вгору.

— От ви самі кажете, панове товариство, чого Сагайдачний у нас стоїть, — говорив кошовий далі. — А коли між нами є такий лицар, що веде військо до слави, то не годиться, щоб я, недостойний, носив булаву кошового отамана славного низового Запорозького війська? Ні, панове. Я дякую вам за честь, що її дотепер з вашою волею ношу; та ось я її зараз складаю у ваші руки. Я не можу носити булави над головою Сагайдачному, бо я повинен його слухатися, не він мене. І ось я піддаю думку, щоб зараз на моє місце вибрали ви нашим кошовим Сагайдачного.

— Слава Сагайдачному! — вигукували козаки. — Хай Сагайдачний нам отаманує... Кращого нема між нами.

Оклики не вгавали. Козаки гукали з усієї сили.

Сагайдачний такого кінця не сподівався і не прочував. Він надіявся, що буде кошовим, але не зараз, бо тепер не була пора до вибору старшини, а Тискенович нічим не прогрішився, щоб його скидати... Він стояв між старшиною і став випрошуватися, та козаки не дали йому говорити і глушили кожне його слово окликами...

Тоді висунувся з-посеред товпи старий кремезний козак; його піднесло кількоро рук угору і він говорив:

— Пізнаєш мене, Петре? У моїй редуті знайшов ти серед лютої степової зими певний захист. Там твоє життя врятовано. Там ти був моїм учнем і навчився козацького норуву, з-під моєї руки вийшов ти справжнім козаком. Там тобі передсказав і випророчив о. Наливайко, що тебе не мине булава кошового, і оце я дожив тієї радісної хвилі, що се пророцтво здійснилося. Не ставай сторчаком проти провидіння божого і бери сей тягар, а що носитимеш його на славу нашого лицарського товариства, я певний...

— Хто се говорить? — питали козаки.

— А хіба не знаєш старого сотника Чуба?

Тепер Сагайдачний прийняв вибір. Він кланявся на всі боки і дякував за честь.

Відбулася церемонія помазання, її доконав старий Чуб. Він помазав Сагайдачному чоло і голову грязюкою і промовив:

— Не гордїй із-за сієї великої честі, пам'ятай, що з козацтва вийшов і з волі товариства можеш

знову стати простим козаком-товаришем.

Сагайдачний узяв у руки булаву, поцілував її з пошаною і підніс угору. Усюди затихло, а він, звертаючись на церкву, говорив могутнім голосом:

— Оцей символ влади над славним низовим запорозьким лицарством берегтиму, як ока в голові, як моєї душі від поганого п'ятна. Усе, що робитиму, то тільки на добро і славу запорозького низового лицарства, на славу Запорожжя, православної церкви і українського народу. Коли її підніму, то хай дрижать вороги сих наших трьох святощів, які по бозі стоятимуть у моєму серці на першому місці... Так мені, боже і свята Покрово, допоможи!

— Амінь! Слава Сагайдачному! Слава Конашевичеві! — загула ціла громада, а цей могутній голос понісся далеко по дніпрових хвилях.

Примітки:

[1] І малоземельна шляхта мала своїх підданців-хлопців, котрих наділяла землею. (Приміт. авт.)

[2] Цвинтар (кладовище) показують ще донині в Кульчицях з старезною церквою. Вона обведена високим ще валом. Розказують, що ті вали викопано проти татар та турків. (Приміт. авт.)

[3]

[4] Скучно. (Приміт. авт.)

[5] Чи знаєш латинську мову? (лат.)

[6] Як ваша милість о тім сумнівався, то шкода було мене з Запорожжя сюди проваджати (лат.)

[7] Твоя відповідь різка і непристойна. (лат.)

[8] Я повинен був відповісти одним словом "розумію", та це не був би доказ, що по-латині вмію говорити, бо так може відповісти перший-ліпший неграмотний органіст. (лат.)

[9] Влаштувайся. — Ред.

[10] Ред. Далі сторінка тексту була вилучена польською цензурою.

[11] Чи знаєш латинську мову? (лат.)

[12] Як ваша милість о тім сумнівався, то шкода було мене з Запорожжя сюди проваджати (лат.).

[13] Твоя відповідь різка і непристойна. (лат.)

[14] Я повинен був відповісти одним словом "розумію", та це не був би доказ, що по-латині вмію говорити, бо так може відповісти перший-ліпший неграмотний органіст. (лат.)

[15] Влаштувайся. — Ред.

[16] Ред. Далі сторінка тексту була вилучена польською цензурою.

[17] Все воно гарно, але все ж таки треба берегтись, щоб нас ця голота не пограбувала. (лат.)

[18] Коли б ця голота хотіла вас ограбити, то до сеї пори вже ні один з вас не жив би. (лат.)

[19] Тими віцями (повістками — ред.) скликувано посполите рушення шляхти (Прим. авт.)

[20] Непристойні, нахабні. — Ред.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/chaikovskiy_andrii_yakovych/sahaidachnyi